

Victor Serge

En revolutionärs minnen

Originalets titel: Mémoires d'un Révolutionnaire

René Coeckelberghs Bokförlag AB, Stockholm 1975

Översättning: Brita Gröndal

Innehåll

En värld där ingen undanflykt finns	1
Detta skäl att leva: segra.....	26
Ångest och hänförelse	40
Faran finns inom oss	67
Europa vid den mörka vägkröken	91
Revolutionen i återvändsgränden	112
Motståndets år	141
Åren i fångenskap.....	165
Västerlandets nederlag	190
Väntans tider	220

En värld där ingen undanflykt finns

1906-1912

Innan jag ens lämnat barndomen bakom mig tycker jag mig mycket klart ha förnummit denna klivna känsla som skulle behärska mig hela första delen av mitt liv: den att leva i en värld utan möjlig undanflykt, där man ändå måste kämpa för en omöjlig undanflykt. Jag kände en med vrede och förtrytelse blandad motvilja mot de människor som jag såg göra det trivsamt för sig där. Hur kunde de vara omedvetna om sin fångenskap, hur kunde de undgå att se orättvisan? Detta berodde, det ser jag idag, på min uppväxt som son till landsflyktiga revolutionärer som de första orkanerna i Ryssland kastat ut i Västerlandets storstäder.

En solig vinterdag i S:t Petersburg – det var den 1 mars 1881, nio år före min födelse – stod en ljushårig ung kvinna med milt men beslutsamt ansikte vid kanten av en kanal och väntade på att en släde med eskort av kosacker skulle komma förbi, och plötsligt viftade hon med en näsduk. Dova små explosioner hördes, släden stannade tvärt, där låg en man i snön lutad mot kanalens bröstvärn, han hade grånande polisonger och hans ben och underliv var söndertrasade: tsar Alexander II. Partiet ”Folkets vilja” tog dagen därpå på sig ansvaret för hans död. Min far tjänstgjorde vid detta tillfälle i huvudstaden som underofficer vid kejserliga gardets kavalleri, och han sympatiserade med detta underjordiska parti som krävde ”jord och frihet” åt ryska folket och högst hade ett sextiototal medlemmar och två å trehundra sympatisörer. Man arresterade bland attentatets upphovsmän kemisten Nikolaj Kilbatjisj, en avlägsen släkting till min far. Han blev hängd samman med Jeliabov, Ryssakov, Michajlov och Sofia Perovskaja, dotter till en före detta guvernör i S:t Petersburg. Inför domarna försvarade fyra dömda av fem sakligt och med fasthet sitt frihetskrav. På schavotten omfamnade de varann och dog med lugn ... Min far hade kastat sig in i striden och anslutit sig till en militär organisation i Sydryssland som på kort tid revs upp helt. Han gömde sig några dagar i trädgårdarna vid S:ta Lavra i Kiev, det äldsta av alla ryska kloster. Simmande tog han sig över österrikiska gränsen, förföljd av polisens kulor. Han försökte börja ett nytt liv i Genève, asylstaden.

Han ville bli läkare, men geologi, kemi, sociologi och filosofi intresserade honom också livligt. Jag minns honom alltid som besatt av en outsläcklig törst efter kunskap och insikt, som under hela hans liv blev ett handikapp i *struggle for life*. I likhet med sin revolutionära generation, vars lärare var Alexander Herzen, Belinskij, Tjernysjevskij – då straffånge i Jakutien – och i reaktion mot sin religiösa uppfostran, blev han agnostiker som Herbert Spencer, vars föreläsningar han åhörde i London.

Min farfar var av montenegrinskt ursprung och präst i en liten stad i guvernementet Tjernigov. Av honom har jag bara sett en gulnad dagerrotyp, som visar en mager och skäggig pop med hög panna och godmodigt ansikte, omgiven av vackra barfotabarn i en trädgård. Min mor som var av polsk lågadel hade undflytt det borgerliga livet i S:t Petersburg och kommit till Genève för att studera, hon också. Jag föddes av en slump i Bryssel på resa någonstans i världen, för mina föräldrar var ständigt på spaning efter levebröd och goda bibliotek och pendlade mellan London – *British Museum* – Paris, Schweiz och Belgien. På väggarna i våra små tillfälliga bostäder fanns alltid porträtt av hängda människor. De vuxnas samtal handlade om rättgångar, avrättningar, rymningar, vägarna i Sibirien, de stora, ständigt omtuggade idéerna, de senaste böckerna om dessa idéer ... I mitt barnsliga minne hopade jag bilder av världen, katedralen i Canterbury, esplanaden vid Dovers gamla fästning högt ovan havet, någon dyster gata i rött tegel i Whitechapel, kullarna vid Liège ... Jag lärde mig läsa i billighetsupplagor av Shakespeare och Tjechov, och när jag somnade drömde jag länge om Kung Lear som irrade omkring blind på den omänskliga heden, stödd av den ömma Cordelia. Jag förvärvade också

en grym kännedom om denna oskrivna lag: du skall vara hungrig. Det föresvävar mig att om man i mitt tolfte levnadsår hade frågat mig: Vad är livet? (själv frågade jag mig ofta så) skulle jag ha svarat: Jag vet inte, men jag ser att det innebär: du skall tänka, *du skall kämpa, du skall vara hungrig*.

Det var antagligen i sex-åttaårsåldern som jag blev missdådare – och detta skulle inpränta en annan lag i mig: *du skall hålla ut*. Som förstfödd var jag ett mycket älskat barn men blev på något oförklarligt sätt barnbrottsling för år framåt. Med djävulsk skicklighet gjorde barnbrottslingen vad ont var, som hade han velat hämnas på världen och värst på dem han älskade. Värdefulla sidor med vetenskapliga anteckningar, som far gjort, hittades sönderrivna. Mjölken som ställts på fönsterbrädet för att hålla sig kall till kvällsvarden befanns vara saltad. Mammans kläder blev på något mystiskt vis brända med tändstickor eller sönderklippta. Bläcket hade lömskt välts ut över den nystrukna tvätten. Föremål försvann spårlöst. Ingen lyckades ta barnbrottslingen på bar gärning. Man talade länge med mig, man förmanade mig, jag såg ofta min mor med tårar i ögonen, man slog mig också, man straffade mig på hundra sätt, för dessa små förbrytelser var dåraktiga, irriterande, obegripliga. Jag drack den salta mjölken, jag nekade (naturligtvis) till allt och jag bröt ut i ynkliga löften; sen gick jag till sängs i ändlös bedrövelse och låg och tänkte på kung Lear och den trogna Cordelia. Jag blev tystlåten och inbunden. Tidvis upphörde brotten, livet ljusnade ända fram till någon mörk dag som jag hade lärt att invänta med vaksam inre visshet. Till slut kom en tid då jag säkert kunde förutse det onda. Jag visste, jag kände att mammans blus skulle bli fläckig eller sönderklippt, jag väntade på straffet, jag levde i fördömelse – och ändå lekte jag, klättrade i träd som om det onda inte funnits till. Jag hade begripit det obegripliga, jag hade blivit skarpsinnig, jag bar en gåta inom mig och lösningen mognade fram. Slutet på denna episod, som – det tror jag – härdade min karaktär, har lämnat efter sig mitt mest exalterade minne av ömhet. Jag fick erfaras att med en djup blick och ett famntag kan två varelser förstå varann i grunden och göra slut på den värsta olycka. Vi bodde i närheten av Verviers i Belgien, i en stuga med en stor trädgård. En stor missgärning, jag minns inte längre vilken, hade fördystrat familjelivet dagen innan. Men den aktuella dagen hade jag tillbringat med min lillebror Raoul i trädgården. I skymningen ropade mamma in oss i det stora köket, där det doftade underbart av nygräddat bröd. Hon skötte först om min bror, tvättade honom, gav honom mat och lade honom, att sova. Sedan satte hon det elaka barnet på en stol, lade sig på knä framför honom och tvättade hans fötter ... Vi var ensamma, det rådde en oförglömlig blidhet omkring oss. Mor lyfte blicken mot mig och frågade plötsligt i en ton full av förebråelse: ”Men varför gör du allt det där, min stackars lille gubbe?” Då brast sanningen fram mellan oss, för ett slags kraft exploderade i mig: ”Men det är inte jag”, sade jag, ”det är Sylvie! Jag vet allt, allt!”

Sylvie var en släkting som mina föräldrar adopterat och som bodde hos oss, en halv vuxen smäcker blondin med kalla ögon. Jag hade samlat så många iakttagelser, så många bevis, tänkt igenom allt så väl, att min obevekliga och snyftande bevisföring var ovederlägglig, så att allt blev sagt, oåterkalleligt upplöst i återfunnen tillit och förtröstan. Jag hade envist stått emot det onda, och jag hade befriat mig ifrån det.

Min första stora erfarenhet av hunger kommer något senare: i elfte levnadsåret. Jag mindes att en dag i England hade vi livnärt oss på vetekorn direkt ur ax som far hade plockat vid en åkerkant, men det var ingenting. Vi hade en svår vinter i Liège, i en förstad för gruvarbetare. Ovanför vår bostad arbetade ägaren till en mindre restaurang, *Musslor och pommes frites!* otroliga dofter ... Han gav oss lite kredit, inte tillräckligt, för vi blev aldrig mätta, min bror och jag. Restaurangägarens pojke snattade för att idka byteshandel med oss. För socker fick han snören, frimärken från Ryssland, annat småkraf. Jag vande mig att tycka att det var jättegott med bröd doppat i svart kaffe – väl sötat tack vare denna köpslagan – och detta gjorde att jag klarade mig. Min bror som var två år yngre – åtta och ett halvt år vid den tiden –

tålde inte denna mathållning, och han magrade, blev blek, mulen, jag såg honom slockna. ”Om du inte äter”, sade jag till honom, ”så kommer du att dö.” Men jag visste inte vad det var att dö, inte han heller, det skrämde oss inte. Far blev anställd vid Anatomiska institutionen vid Bryssels universitet, hans affärer förbättrades helt plötsligt, han tog oss till sig och vi fick härlig mat. För sent för Raoul, som blev sängliggande, försvagades alltmer, kämpade några veckor. Jag lade is på hans panna, jag berättade historier för honom, jag försökte övertyga honom om att han skulle bli frisk igen, jag försökte övertyga mig själv om det, och jag såg något otroligt hända med honom, hans ansikte blev på nytt ett småbarnsansikte, ögonen glänste och slocknade på en gång, medan läkarna och far ljudlöst smög in i det skumma rummet. Vi följde honom ensamma, far och jag, till kyrkogården i Uccle en sommardag. Jag upptäckte hur ensamma vi var i denna stad där alla verkade så nöjda – och hur ensam jag själv var. Far som bara trodde på vetenskapen hade inte gett mig någon religionsundervisning. Genom böckerna kände jag till ordet *själ*. Det blev en uppenbarelse för mig. Denna livlösa kropp som man burit bort i en kista kunde inte vara allt. Verser av Sully Prudhomme som jag hade lärt mig utantill blev ett slags visshet jag inte vågade anförtro någon:

Blå eller svarta, sköna, ack så kära
 för oss en gång, mot högre rymder vända,
 i döden slutna, fjärran och dock nära,
 kan ögonen dock se och bud oss sända.

Övers. Hj. Nyström

Det fanns framför vår bostad ett hus med en utsmyckad spetsig gavel, som jag tyckte var så stilig: gyllene moln slog sig ner där om kvällarna. Jag kallade det ”Raouls hus” och stod ofta länge och betraktade denna himlaboning. Jag avskydde fattigbarnens smygande hunger. I blicken hos dem jag mötte trodde jag mig känna igen Raouls uttryck. De stod mig därför närmare än några andra, bröder var de, och jag kände att de var dömda. Det är djupa känslor som stannat kvar hos mig. Efter fyrtio år kom jag tillbaka till Bryssel, jag gick till Charleroi-chausén för att titta på den spetsiga gaveln som höjde sig mot skyn. Och livet igenom har jag ofta hos undernärda ungar på gator och torg i Paris, Berlin och Moskva återfunnit samma dömda ansikten.

Att sorg kan gå över och att man lever vidare efteråt, det var för mig en stor överraskning. Att överleva är det mest förvirrande av alla ting, det anser jag fortfarande av helt andra skäl. Varför ska man överleva om det inte är för deras skull som inte överlever? Denna virriga tanke kom min tur och min seghet att framstå som något berättigat, gav dem en mening. Och av helt andra skäl känner jag mig ännu i denna dag bunden till många människor som jag överlevt, och rättfärdigad genom dem. För mig står de döda de levande mycket nära, gränsen som skiljer dem åt är otydlig. Jag skulle tänka igenom det där senare, mycket senare, i fångelserna, under krigen, då jag levde omgiven av de skjutnas skuggor, utan att barnets dunkla visshet egentligen rubbats märkbart hos mig.

Min första vänskap hänför sig till året efter. Klädd i en vit- och lilarutig rysk blus som mamma just hade sytt färdig var jag på väg hem utmed en lantlig gata i Ixelles, kånkande på ett rödkålshuvud. Glad för min blus och lite generad att bära på det där kålhuvudet. En grabb i min ålder, en kort en med glasögon, glodde hånfullt från andra sidan gatan. Jag lade kålhuvudet i en port och gick rakt på honom för att mucka gräl, brillkille, glasögonorm, ska jag slå in näsan på dej, va? Vi mätte varann som de tuppkycklingar vi var, knuffades lite med axeln, våga bara! sätt igång då! utan att egentligen slåss. I stället knöt vi en vänskap som i nöd och lust beständigt skulle rymma en konflikt. Och fortfarande, när han dog på schavotten vid tjugo års ålder, var vi vänner – och motståndare. Det var han som efter vår lilla skärmytsling kom och frågade: ”Vill du leka med mig?” och på så sätt kom han gentemot mig i ett slags

underläge, något som han trots den tillgivenhet vi kände för varann ständigt gjorde uppror mot i sitt inre. Raymond växte mest upp på gatan för att slippa undan det kvava bakgårdsrum man kom in i genom skomakarboden, där hans far satt och lagade kvarterets skor från morgonen till sena kvällen. Fadern var en drinkare som gett upp allt, en gammal socialist som fått avsmak för socialismen. Från mitt trettonde år levde jag ensam som följd av mina föräldrars resor och missämja. Raymond tog ofta sin tillflykt till min bostad. Tillsammans lärde vi oss att överge Fenimore Coopers romaner för Louis Blancs stora historia om franska revolutionen, vars bilder visade pikbeväpnade sansculotter dragande fram genom alldeles likadana gator som dem vi brukade leka på. Vår lycka var att dela på en tjugofemcentimes chokladkaka medan vi läste dessa uppskakande berättelser. De grep mig just för att de i det förflutnas legend förkroppsligade en förväntan hos människan, som jag hade förnummit alltifrån förståndets första uppvaknande. Tillsammans skulle vi senare upptäcka den överväldigande *Paris* av Zola, och för att åter uppleva Salvats förtvivlan och vrede när han jagades i Boulogne-skogen efter sitt attentat irrade vi länge i höstregnet härs och tvärs genom Cambreskogen.

Taken på rådhuset i Bryssel blev vårt älsklingstillhåll. Vi smög uppför mörka trappor spärrade med skyltar: "Tillträde förbjudet", fulla av glatt förakt lämnade vi rättssalar, trappornas dammiga, tomma labyrinter bakom oss och kom upp i friska luften, i ljuset, i ett land av järn, zink och sten, kantigt, oregelbundet, med farliga stup, varifrån man såg hela staden och hela himlen. Därnere på torget med dess mosaik av små, små fyrkantiga stenar körde en och annan lilleputtdroska fram och släppte av en pytteliten advokat med viktig min, bärande en pytteliten portfölj full av papper som hade med lagar och brott att göra. Vi gapskrattade när vi tänkte på honom: "Gud vilken trist tillvaro! Tänk dig att han kommer hit vareviga dag, och aldrig, aldrig skulle det falla honom in att klättra upp på taken för att hämta luft! Alla 'tillträde förbjudet' kan han utantill, han njuter av dom, det är dom han tjänar pengar på!" Men vad som grep oss mest, vad som blev oss till lärdom för livet, det var stadens arkitektur. Det enorma rådhuset, som vi jämförde med de assyriska byggnadsverken, är uppfört på höjden strax ovanför innerstadens fattigkvarter, som det härskar över med sin stolta massa av huggen sten. Stad i två delar: den övre staden på samma plan som rådhuset, elegant, luftig, främmande med de fina hotellen på Avenue Louise, och så längre ner "la Marolle", detta virrvarr av stinkande gränder, prydda med torkande tvätt och fulla av lekande ungar bland avskrädeshögarna, med skrån från krogarna och Rue Blaes' och Rue Hautes två människofloder. Sedan medeltiden har samma pöbel levat där, under samma orättvisa, i samma kåkar, utan möjlig undanflykt. För att göra symboliken fullständig var kvinnofängelset, ett åldrigt, klosterliknande fängelse, infogat på slutningen mellan staden och rådhuset. Fångarnas träskor sände ett svagt buller som av en skallra upp mot oss, när de promenerade i ring på de stenlagda gårdarna. På den höjd där vi befann oss inskränkte sig i sanning pinans buller till en obetydlighet.

Som illa avlönad universitetslärare levde min far emigrantens osäkra liv. Jag visste att han råkat i klorna på ockrare. Hans andra hustru var utsliten av barnsängar och penningbekymmer och fick svåra anfall av hysteri. Man åt tämligen bra i deras hem – som jag sällan besökte – från den första till den tionde var månad, sämre från den tionde till den tjugonde, uruselt från den tjugonde till den trettionde. Minnen från en redan förgången tid satt fast som spikar i mitt kött. Till exempel, när vi bodde någonstans i de nya kvarteren bakom Cinquantenaireparken skulle far i väg en morgon med en liten billig trävit kista under armen. Hans ansikte hade blivit så hårt: "Du får försöka skaffa bröd på kredit ..." När han kom hem stängde han in sig med sina luntor i anatomi och geologi. Jag hade aldrig gått i skolan, eftersom far föraktade "denna enfaldiga borgerliga undervisning för de fattiga" och inte hade råd att låta mig gå i läroverk. Han arbetade själv med mig, inte så ofta och inte så bra. Men vetgirighet och intelligens i högsta beredskap, som aldrig lät sig sövas, aldrig vek undan för en forskarmöda

eller ryggade för en slutsats, strålade ut från honom i så hög grad att jag blev hypnotiserad därav och sprang på museer, på bibliotek, i kyrkor, fyllde häfte efter häfte med anteckningar, bläddrade i uppslagsböcker. Jag lärde mig skriva utan att kunna grammatik: jag skulle senare lära mig fransk grammatik genom att undervisa ryska studenter. För mig var kunskapen inte skild från livet, den var livet självt. De hemlighetsfulla sammanhangen mellan liv och död fick sin belysning genom den långtifrån hemlighetsfulla betydelse som jordisk föda hade. Ord som bröd, hunger, pengar, inga pengar, arbete, kredit, hyra, värd hade för mig en högst konkret innebörd, som jag tror gjorde mig speciellt mottaglig för den historiska materialismen

Min far hade ändå gärna velat låta mig studera, trots sitt uttalade förakt för betyg. Han talade ofta med mig om detta och försökte påverka mig. En pamflett av Peter Kropotkin blev avgörande: den talade till mig med oerhörd klarhet. Jag har inte läst om den senare, och det är minst trettiofem år sen, men dess budskap har jag aldrig glömt. ”Vad vill ni bli?” frågar anarkisten de ungdomar som ägnar sig åt studier. ”Advokater för att åberopa de rikas lag som är orättfärdig i sig själv? Läkare för att vårda de rika och ordinera näringsrik mat, frisk luft, vila åt de lungsjuka i slummen? Arkitekter för att göra bekväma bostäder åt de ägande? Se er då omkring och rannsaka sedan ert samvete. Förstår ni inte att er plikt är en helt annan, er plikt är att ställa er på de ut sugnas sida och arbeta på att avskaffa en samhällsordning man inte kan finna sig i.”

Om jag hade varit en borgerlig akademikers son skulle dessa resonemang ha förefallit mig väl enkla och alltför stränga mot ett samhällsordning som i alla fall ... Teorin om ett genom sekler sakta fortskridande framsteg skulle antagligen ha lockat mig ... Som det nu var fann jag dessa resonemang så solklara att de som inte tänkte så föreföll mig brottsliga. Jag meddelade far mitt beslut att inte studera. Jag hade tur, det var ett av de otrevliga månadssluten. ”Vad vill du göra då?” – ”Arbeta. Jag kan lära mig saker utan att studera.” Sanningen att säga vågade jag inte, av rädsla för stora ord och ideologiska diskussioner, svara honom: ”Jag vill kämpa som du själv har kämpat, som man måste kämpa hela livet. Du är besegrad, det ser jag väl. Jag ska försöka ha mer styrka eller mer tur. Det finns ingenting annat att göra.” Det var ungefär så jag tänkte.

Jag var lite över femton år. Jag blev lärling hos en fotograf (sen kontorsvaktmästare, tecknare och nästan reparatör av värmeledningssystem ...). Arbetsdagen var då tio timmar. Med den halvannan timme man fick lunchledigt plus den timme som resan till och från arbetet tog, blev det en arbetsdag på tolv timmar och trettio minuter. Och ungdomars arbete betalades löjligt lågt, om det alls betalades. Många arbetsgivare erbjöd två års lärotid utan lön för att lära ut ett yrke. Min bästa anställning i början inbringade fyrtio francs i månaden, det var hos en gammal affärsman som ägde gruvor i Norge och Algeriet ... Om vänskapen inte hade funnits under de svåra ungdomsåren, hur skulle det då ha gått för mig?

Vi var några ungdomar som höll ihop och blev som bröder. Raymond, undersätsig, närsynt, bitande ironisk, gick alla kvällar hem till sin supiga farsa, vars hela hals och ansikte bara var ilsket knutna senor. Hans vackra unga syster satt mest tyst och läste vid ett fönster med geranier i lukten från gamla skor: hennes hopp var att en dag få bli hålldam åt någon. Jean, föräldralös och lärpojke i ett tryckeri, bodde i Anderlecht på andra sidan Sennes stinkande vatten tillsammans med en mormor, som hade tvättat utan uppehåll i ett halvsekel. Den tredje av oss fyra, Luce, en lång, blek och blyg yngling, som hade ”fin plats” på varuhuset *Innovation*, var utled på alltsammans. Disciplin, mygel och dumhet, dumhet, dumhet, dumhet. Han tyckte varenda kotte var idiot omkring honom i den jättstora, flott arrangerade basaren, och kanske hade han rätt på sätt och vis. Efter tio års flit kunde han bli förste försäljare och sluta sina dagar som avdelningschef efter att ha begått hundratusen små skändligheter, som historien med det söta biträdet som fick sparken för att hon varit oförskämd när hon i själva verket inte velat ligga med en kontrollör.

Kort sagt, den tillvaro som erbjöds oss tedde sig mest som ett fängelse. Söndagarna var välgörande flykt dagar, men det fanns bara en per vecka och vi hade inga pengar. Vi irrade ibland omkring på innerstadens livliga gator, muntra, sarkastiska, med huvudena fulla av idéer och alla frestelser omvandlade till förakt. Det blev alltför mycket förakt. Unga svultna vargar, som kanske ägde stolthet, tankeförmåga. Farligt. Vi var lite rädda att bli karriärsökare, när vi iakttog en del äldre som hade framstått som revolutionärer och nu ...

”Var kommer vi att stå om tjugo år?” frågade vi oss en kväll. Trettio år har gått. Raymond har giljotinerats som ”anarkistisk bandit” (tidningarna). Det var han som slängde en sista spydighet åt reportrarna när han klev fram mot snälle doktor Guillotins vidriga maskin: ”Tjusigt, va, att se en människa dö!” Jean har jag återsett i Bryssel som arbetare, facklig organisatör, fortfarande anarkist efter tio års fängelse. Luce dog en naturlig död i tuberkulos. Själv har jag utstått över tio års olika slags fångenskap, varit verksam i sju länder, skrivit tjugo böcker. Jag äger ingenting. Jag har flera gånger blivit smutskastad av tidningar med stora upplagor, därför att jag säger sanningen. Bakom oss: en segrande revolution som har gått snett, flera förfelade revolutioner, ett så stort antal blodbad att man får yrsel vid blotta tanken. Och tänka sig att det inte är slut ... Låt oss sätta stopp för denna parentes. Det är den enda möjlighet som finns för oss. Jag har större tilltro till människan och framtiden nu än jag hade då.

Vi var socialister: belgiska unggårdister. Räddade genom OM. För oss behövde man inte bevisa den sociala kampens existens med hjälp av texter. Socialismen gav livet en mening: att kämpa. Demonstrationerna var berusande under de tunga röda fanorna, som är rätt så besvärliga att bära när man har sovit dåligt, ätit dåligt. Efteråt dök Camille Huysmans lätt sataniska tupé, välvda panna, förvridna mun upp på Folkets hus balkong. Så var det de stridslystna rubrikerna i tidningen *La Guerre Sociale*. Gustave Hervé, ledare för en extremistisk fraktion i franska socialistpartiet, ordnade en omröstning bland sina läsare: ”Bör man döda honom?” (det var under en Clemenceau-ministär). Franska desertörer medförde, strax efter de stora rättegångarna mot antimilitarister, en fläkt av Patauds, Pougets, Broutchoux', Yvetots, Griffuelhes, Lagardelles offensiva syndikalism. (Av dessa män är de flesta döda. Lagardelle har överlevt och blivit rådgivare åt Mussolini och Pétain ...) Flyktingar från Ryssland berättade för oss om myteriet på Sveaborg, om ett fängelse som sprängts i luften i Odessa, om avrättningar, om generalstrejken i oktober 1905, om frihetsdagarna då. Jag höll min första föreläsning hos ungsocialisterna i Ixelles om dessa ämnen.

Våra jämnåriga pratade om cyklar eller om kvinnor med ett otrevligt ordval. Vi var kyska, för vi väntade något bättre av oss själva och ödet. Frånsett alla teorier uppenbarades för oss en ny sida av problemet ... I en skum gränd, längst inne i en fuktig korridor där kläder hängde på tork, bodde en familj som vi kände. Den omfångsrika och något tvivelaktiga modern bar spår av svunnen skönhet, där fanns en äldre dotter, fräck i mun och med dåliga tänder, och så en förbluffande yngre flicka med ren spansk skönhet, grace, ögon av vithet och mörk sammet, läppar som blommor. Det var knappt att hon fick slänga åt oss ett leende goddag när hon gick förbi vaktad av matronan. ”Klart som dagen”, sade Raymond, ”hon går och lär sig dansa, och dom sparar henne åt någon rik gammal snusk-gubbe ...” Vi diskuterade dessa problem. Det var bäst att läsa Bebel's *Kvinnan och socialismen*.

Med tiden råkade vi i konflikt, inte med socialismen men med alla dessa långt ifrån socialistiska intressen som kryllar kring arbetarrörelsen. Kryllar runt den och tränger in i den och erövrar den och smutsar ner den. Man lade de lokala demonstrationstågens marschrutter så att de gynnade vissa innehavare av ölstugor som var anslutna till arbetarkommunerna. Ingen möjlighet att gynna dem alla! Valpolitiken väckte allra mest vår opposition, för den berörde socialismens själva väsen. Vi var, tycks det mig nu, på en gång mycket rättvisa och mycket orättvisa, på grund av okunnighet om livet som alltid är komplikationer, kompro-

missar. Den återbäring på två procent som de kooperativa affärerna gav kooperatörerna väckte bittert löje, för det var omöjligt för oss att uppskatta den landvinning som detta innebar. Ungdomlig förmåtenhet, säger man. Längtan efter det absoluta, det är sanningen. Fiffel finns alltid och överallt, för man undflyr inte tiden och vi lever i penningens tid. Jag har återfunnit det, blomstrande, ibland frälsande, i byteshandelns tidsålder, i revolutionerna. Vi hade velat ha en brinnande och ren socialism. Vi skulle ha nöjt oss med en stridbar socialism. Och det var socialismens stora tid. Vid en extraordinarie kongress för det belgiska arbetarpartiet hörde vi Vandervelde, då ännu ung, mager, mörk, full av iver, tala varmt för annekteringen av Kongo. Vi reste oss i protest, vi lämnade salen under våldsamt gestikulerande. Vart skulle vi gå, vad skulle vi ta oss till med denna törst efter det absoluta, denna längtan att kämpa, denna hemliga lust att undfly staden och livet som det ändå inte var möjligt att undkomma?

Vi behövde en regel. Leva efter den och ge sig hän: vara. Jag förstår, när jag tänker tillbaka på allt det här, den lätta framgång dessa charlataner har när de kommer till ungdomen med sina struntregler: "Marschera i takt i fyra led och tro på Mig." I brist på bättre ... Det är andras bristfälligheter som utgöra alla *Führers* styrka. Om inget värdigt baner finns, börjar man marschera bakom de ovärdiga baneren. Om ingen ren metall finns, lever man på falskmynt. Kooperativernas föreståndare behandlade oss ovänligt. En kallade oss i sin vrede för "luffare" för att vi delade ut revolutionära flygblad utanför hans affär. Jag minns ännu vårt hejdlösa skratt (bittert, bittert). Socialist, den där, för vilken "luffare" var ett skällsord! Han skulle ha jagat bort Maxim Gorkij. Jag minns inte riktigt varför en viss M. B., ledamot av stadsfullmäktige, hade gjort intryck på mig. Jag lyckades få träffa honom personligen. Jag fann en mycket fetlagd herre, som höll på att bygga en drömvilla åt sig på en tomt med fördelaktigt läge och som älskvärt visade mig ritningarna. Jag försökte förgäves få honom över på idéernas plan: en fullständig omöjlighet. Tänk då om det hade gällt att gå över på handlingens plan! Det blev alltför många plan, och den här herrn hade ju sin egen plan, det vill säga sin planritning. Han höll på att berika sig så smått. Kanske har jag ändå misskänt honom. Om han har bidragit till att sanera ett arbetarkvarter har hans levnadsbana inte varit alldeles fåfänglig. Men detta kunde han inte förklara för mig, jag kunde ännu inte förstå det.

Socialismen var reformism, parlamentarism, fränstötande dogmatism. Dess förstockning förkroppsligades av Jules Guesde, som kom en att tänka på ett framtidssamhälle där alla bostäder skulle vara likadana, med en allsmäktig stat som inte tolererade kättare. Motgifet mot denna lära utan idéflykt var att man lät bli att tro på den. Vi hade behov av det absoluta, men i frihet (utan överflödiga metafysik). En levnadsregel, men oegennyttig, brännhet. En handlingsregel, men inte för att finna sig tillrätta i denna kvävande värld, vilket fortfarande är ett bra knep, utan för att göra ett förtvivlat försök att komma ur den, eftersom man nu inte kunde förstöra den. Klasskampen skulle ha gripit oss om man hade lärt oss att förstå den, om den i högre grad hade varit en verklig kamp. Sanningen att säga trodde ingen att revolutionen var möjlig i denna stora förkrigsstillhet. De som talade om den gjorde det så dåligt att det hela mest blev en fråga om att sälja pamfletter. Herr Bergeret höll föredrag om en vit sten.

Regeln fick vi av en anarkist. Den som jag tänker på dog för några år sedan. Hans skugga finns kvar, större än han själv. Émile Chapelier var en kolgruvearbetare som nyligen sluppit ut ur fängelset, och han hade just grundat en kommunistisk koloni – det vill säga en koloni för gemenskapsliv – i Soignes-skogen vid Stockel.

Vid Aiglemont i Ardennerna ledde Fortuné Henry, bror till den avrättade terroristen Émile Henry, ett annat Arkadien ... Att leva i frihet, arbeta i gemenskap, redan idag ... På soliga stigar kom vi fram till en häck, sen till en grind ... Surrande bin, gyllene värme, sjutton år, anarkins tröskel! Ett bord under bar himmel, lastat med flygblad och pamfletter. *Soldatens handbok från CGT, Åktenskapets omoral, Det nya samhället, Barnalstring under ansvar, Lydnadens brott, Medborgare Aristide Briands tal om generalstrejken*. Dessa röster levde ...

Ett tefat, lite småpengar i, ett papper: ”Ta vad ni vill, lägg i vad ni kan.” Omskakande upptäckt! Hela staden, hela jorden, räknade sina ören, man gick med bössor vid högtidliga tillfällen, kredit är döden, var på din vakt, lås dörren väl, det som är mitt är mitt, inte sant? Herr Th., min arbetsgivare som ägde hela gruvor, lämnade själv ut frimärken, ingen möjlighet att lura honom på tio centimes, den där miljonären! Slantarna som anarkin lämnat vind för våg fyllde oss med förundran.

Man gick en kort sträcka och kom fram till ett litet vitt lövskuggat hus. ”Gör det du vill”, stod det ovanför dörren som stod öppen för alla som kom. På ladugårdsbacken stod en lång svart karl med sjörövarprofil och talade till en uppmärksam åhörarskara. Det var en talare med bett, ironisk och slagfärdig. Ämne: den fria kärleken. Men kan kärleken vara annat än fri?

Typografer, trädgårdsarbetare, en skomakare, en målare arbetade här i kamratskap, tillsammans med sina kvinnor ... Det skulle ha varit en idyll om ... De hade börjat från ingenting, som bröder, och de fick fortfarande dra åt svängremmen. Dessa kolonier tynade vanligen bort ganska fort av brist på resurser. Trots att svartsjuka var bannlyst var det kvinnohistorier som tog hårdast på dem, även när de slutade i försoning. Den frihetliga kolonin i Stockel flyttade över till Boitsfort och förde en tynande tillvaro i flera år. Vi lärde oss där att själva redigera, sätta, läsa korrektur på och trycka vår *Communiste* på fyra små sidor. Landstrykare, en liten otroligt intelligent gipsarbetare från franska Schweiz, en rysk officer med ädelt ljus ansikte, som var en tolstojansk anarkist som sluppit undan från ett nedslaget uppror och som året därpå skulle dö av hunger i Fontainebleauskogen – Leo Gerassimov – vidare en lite kuslig kemist som kommit från Odessa via Buenos Aires, alla hjälpte de oss att söka lösningen på livsgåtorna. Den individualistiska typografen: ”Gubbe lilla, det finns bara du i världen, försök bara att låta bli att vara en lurk eller en fårskalle.” Tolstojanen: ”Låt oss bli nya människor, frälsningen finns inom oss.” Den schweiziske gipsarbetaren, lärjunge till Luigi Bertoni: ”Gärna det, så länge du inte glömmer bort de spikbeslagna kängorna, du kommer att behöva dom i fabrikena.” Kemisten yttrade, efter att ha lyssnat länge, med sin rysk-spanska brytning: ”Allt det där är bara skitprat, kamrater. I det sociala kriget måste man ha bra laboratorier.” Sokolov var en man med hård vilja, formad i Ryssland i en atmosfär av omänsklig kamp som han inte längre kunde undvara. Han kom från stormen, stormen fanns inom honom. Han kämpade, han dödade, han dog i fängelse.

Iden om bra laboratorier var en rysk idé. Från Ryssland spreds de ut över världen, dessa män och kvinnor som formats i skoningslösa strider, som endast hade ett mål i livet, som andades farans luft. Och Västerlandets bekvämlighet, fred, godmodighet föreföll dem fadda, väckte deras harm, eftersom de ju själva hade lärt att se samhällsmaskineriets kugghjul snurra blottade, fast ingen tänkte på dem i dessa privilegierade länder ... Tatjana Leontjeva dödade i Schweiz en herre som hon tog för en av tsarens ministrar. Rips sköt på poliser från övervåningen av en dubbeldäckad buss vid Place de la République. En revolutionär som hade samröre med polisen avrättade chefen för Ochranas säkerhetstjänst i Petersburg på ett hotellrum i Belleville. I ett illa beryktat kvarter i London som kallas för Houndsditch, Hundgropen, vilket var ett passande namn för dessa otäcka dramer, utstod ryska anarkister en belägring i källaren till en juveleraraffär, och fotograferna tog en bild av den unge ministern Winston Churchill, som ledde belägringen. I Paris, i Boulogneskogen, blev Svoboda sprängd i bitar av sina egna bomber, när han testade dem. ”Alexander Sokolov”, som egentligen hette Vladimir Hartenstein, tillhörde samma grupp som Svoboda. I sitt lilla rum ovanför en butik på Rue du Musée hade han inrättat ett fullständigt laboratorium två steg från Kungliga Biblioteket, där han tillbringade en del av sina dagar med att skriva till sina vänner i Ryssland och Argentina, med grekiska bokstäver men på spanska.

Det var en tid av onaturligt, besynnerligt laddat lugn före stormen (stormen 1914...). Premiärministern Clemenceau hade just låtit arbetarblod flyta, först vid Draveil, där polisen

hade gått in på ett strejkmöte och skjutit omkring sig, varvid flera oskyldiga dödades, sedan vid demonstrationen i samband med offrens begravning i Vigneux, där trupperna öppnade eld ... (Denna demonstration hade organiserats av sekreteraren för livsmedelsarbetarförbundet, Métivier, vänsterradikal och polisspion, som dagen innan fick sina instruktioner av inrikesministern Georges Clemenceau personligen.) Jag minns vår förbittring när vi fick höra om dessa dödsskjutningar. Samma kväll var vi ett hundratal ungdomar som vecklade ut en röd fana i den del av staden där regeringsbyggnaderna ligger, glada att få slåss med polisen. Vi kände oss nära alla dessa människor som blivit offer, alla som revolterade, vi skulle med glädje ha slagits för de torterade i Montjuichs och Alcalá del Valles fängelser, vilkas lidanden ständigt var i våra tankar. Vi kände hur en storslagen och förfärande kollektiv medkänsla växte inom oss.

Sokolov gjorde narr av vår demonstration, denna barnlek. Själv förberedde han i all stillhet det verkliga svaret till arbetarklassens bödlar. Sedan hans laboratorium genom bedrövliga tillfälligheter blivit upptäckt, blev han som ett jagat djur, utan utväg. Den brinnande blicken och det lätt igenkännliga ansiktet – han hade fått övre delen av näsan inklämd som av ett slag med järnstång – gjorde det omöjligt för honom att komma undan. Han stängde in sig i ett hyresrum i Gent, laddade sina revolverar och väntade. Och när polisen kom sköt han som han hade skjutit på tsarens poliser. De fridsamma konstaplarna i Gent fick betala för de pogromanstiftande kosackerna, och Sokolov gav sitt liv ”här eller där, gör detsamma, bara man ger det öppet, för att väcka de förtryckta”! Om ingen i detta blomstrande Belgien, där arbetarklassen höll på att bli en makt med sina kooperativer, sina rika fackföreningar, sina värtaliga ombud, kunde förstå språket och handlingarna hos de desperata idealister som formats av den ryska despotismen, hur skulle en Sokolov ha kunnat inse det? Vår grupp insåg det lite bättre än han, men ändå inte helt och hållet. Vi beslöt oss för att ta honom i försvar inför allmänheten, inför juryn, och jag gjorde det vid rättegången i Gent: som ”vittne för försvaret”. Denna kamp och många andra episoder – vår revolutionära grupp var ytterst aggressiv i sin propaganda, för det fanns hos oss en nästan dödlig lust att trotsa – gjorde situationen ohållbar för oss. Det blev omöjligt för mig att finna arbete ens som passopp i ett tryckeri. Jag var inte den enda i den omständigheten. Vi kände oss som i ett tomrum. Vi hade ingen att tala med. Vi vägrade förstå denna stad som vi kallade ”träsket”, där vi ingenting hade kunnat ändra ens genom att låta döda oss på torgen.

Hos en liten bok- och specerihandlare på Rue de Ruysbroek, som misstänktes för att vara angivare, hade jag träffat Édouard, en metallsvavare, undersätsig, med en tyngdlyftares kroppsbyggnad och grovt, muskulöst ansikte, som lystes upp av små skygga och lustiga ögon. Han kom från fabrikerna i Liège, han läste Haeckels *Världsgåtor*, han sade om sig själv: ”Jag var på väg att bli en riktig fähund. Tur att jag insåg det!” Och han berättade hur han levat som ett oskäligt djur på Meuse-flodens pråmar, ”som alla andra förstås, fast värre”, hur han terroriserat kvinnorna så smått, arbetat hårt, snattat lite när han kom åt ”utan att veta vad en människa är och vad livet är”. En vacker men lite vissnad ung kvinna med håret fullt av gnetter och ett spädbarn i famnen lyssnade tillsammans med den gamle vitskäggede angivaren till denna berättelse av en omedveten som ”kommit till medvetande”. Han bad att få vara med i vår grupp. Och: ”Vad bör jag läsa, tycker du?” – ”Elisée Reclus”, svarade jag. – ”Är det inte för svårt?” – ”Nej”, svarade jag, men redan började jag ana att det var oändligt svårt ... Vi tog in honom, han var en bra kamrat. Ingen föraning fördystrade våra möten. Han skulle senare, snart, dö för egen hand – helt nära mig ...

Paris lockade oss, Salvats, Kommunens, CGT:s, de små, med brinnande nit tryckta tidningarnas Paris, våra älsklingsförfattare Anatole Frances och Jehan Rictus' Paris, det Paris där Lenin ibland redigerade *Iskra* eller talade till emigranter på de små kooperativernas möten, det Paris där det ryska socialrevolutionära partiet hade sin centralkommitté, där

Burtsev levde, han som inom detta partis terroristorganisation demaskerat ingenjör Evro Azev som polisspion – minister von Plehves och storhertig Sergejs avrättare. Jag tog avsked av Raymond med bitter ironi. Han var arbetslös och stod och delade ut reklamlappar för en konfektionsaffär i ett gathörn. ”Hej du fria människa! Varför inte sandwichman?” – ”Det kommer kanske”, sade han skrattande, ”men det är slut med stadslivet för mig. Städerna är människokrossar. Jag dör om jag inte får gno omkring på vägarna; då har jag åtminstone luft och grönska kring mig. Jag har fått nog av alla dom här trynena. Väntar bara på att kunna köpa mig ett par kängor ...” Han gav sig ut på Ardennernas vägar med en kamrat, mot Schweiz, mot vidderna, jobbade i skörden, blandade cement med murare, högg timmer med skogshuggare, iklädd en gammal mjuk filthatt och med ett häfte Verhaeren i fickan:

Berusade av världen och oss själva kommer vi
med nya mänskors hjärtan till den gamla världen.

Jag har senare ofta tänkt att för oss var dikten ersättning för bönen, så starkt hänförde den oss, så väl tillfredsställde den ett konstant behov av lyftning. Verhaeren, den av Europas diktare som står närmast Walt Whitman, som vi ännu inte kände, göt över den moderna staden, dess järnvägsstationer, dess utbud av kvinnor, dess myllrande hopar, som ett slösande ljus av brinnande, smärtsamma tankar. Och han hade skrik av häftighet som var våra egna: ”Öppna eller slå knogarna blodiga mot dörren!” Man kan slå knogarna blodiga, varför inte? Det är bättre än att huka sig ... Jehan Rictus klagade över den medellöse diktarens elände när han släpar fram sina nätter på utkantsboulevardernas bänkar, och inga rim kunde vara rikare än hans: *songe-mensonge* (drömlögn), *espoir-désespoir* (hopp-förtvivlan), Om våren ”luktar det skit och syrener” ...

Jag for min väg en dag på vinst och förlust med tio francs, en ren skjorta, några häften med anteckningar i bagaget, plus några foton som jag aldrig skilde mig från. Utanför stationen mötte jag av en slump min far, och vi talade om de senaste upptäckterna beträffande materiens struktur, som populariserats av Gustave Le Bon. ”Far du din väg?” – ”Till Lille på fjorton dar ...” Jag trodde det. Jag skulle aldrig komma tillbaka, aldrig se honom mer, men de sista brev jag fick av honom från Brasilien till Ryssland, trettio år senare, talade ännu om den amerikanska kontinentens geologi och civilisationernas historia ... Den tidens Europa visste ingenting om pass, gränser existerade knappt. I en gruvstad, Fives-Lille, hyrde jag en prydlig vindskupa för två och femtio i veckan, betalade i förskott. Jag ville ner i gruvan. Gamla hyggliga gruvarbetare skrattade ut mig: ”Du skulle vara färdig på två timmar, pysen ...” Tredje dagen hade jag fyra francs kvar, jag sökte jobb och införde ransonering: ett halvt kilo bröd, ett kilo gröna päron, ett glas mjölk (mjölken togs på kredit hos den snälla värdinnan), det blev tjugofem centimer kontant att ge ut varje dag. Det förargliga var att mina skosulor började svika mig och att jag åttonde dagen på denna diet fick yrsel och blev sittande på parkbänkar, besatt av drömmar om ärter och fläsk. Mina krafter ebbade ut, jag skulle inte duga något till, inte ens till det sämsta. En järnbro för fotgängare, som var spänd över spåren vid stationen, började utöva en underlig lockelse när ett slumpmässigt möte med en kamrat, som övervakade kanaliseringsarbeten på gatan, räddade mig. Nästan med detsamma fick jag arbete hos en fotograf i Armentires med fyra francs om dagen i lön – en förmögenhet. Jag ville inte flytta från gruvstaden, och jag gav mig av i gryningens trista morgondimma i sällskap med de läderhjälmprydda proletärerna. Jag for mellan slaggbergen, stängde sedan in mig för hela dagen i ett trångt laboratorium, där vi arbetade omväxlande i grönt och rött ljus. På kvällen innan tröttheten tog kål på mig läste jag en stund i Jaurès tidning *L'Humanité* – med beundran och förargelse. På andra sidan väggen bodde ett par: de älskade varann, och mannen slog brutalt sin kvinna innan han tog henne. Jag hörde henne mumla mellan snyftningarna: ”Slå mig mer, mer.” Jag fann de utredningar jag läst om den proletära kvinnan

otillräckliga. Skulle det då behövas århundraden för att omvandla denna värld, dessa varelser? Var och en av oss har ju ändå bara ett liv framför sig. Vad tar man sig till?

Anarkismen tog oss med hull och hår, därför att den begärde allt av oss, erbjöd oss allt. Det fanns inte ett skrymsle i livet som den inte belyste, åtminstone tyckte vi så. Man kunde vara katolik, protestant, liberal, radikal, socialist, syndikalist till och med, utan att ändra något på sitt liv, på livet alltså. Det räckte när allt kom omkring med att läsa den rätta tidningen, möjligen också besöka det rätta kaféet. Anarkismen var visserligen vävd av motsättningar, söndersliten i tendenser och undertendenser, men den krävde framför allt överensstämmelse mellan handling och ord (något som egentligen alla idealismer kräver, men som de alla glömmer bort när de faller till ro). Det var därför som vi anslöt oss till den (för tillfället) extrema tendensen, den som med sträng logik resonerade sig fram till att var man bara tillräckligt revolutionär, så behövdes inte längre någon revolution. Vi drevs kanske därhän av den avsmak vi kände för en viss akademisk, lite snusförnuftig anarkism, som Jean Grave var påve för på tidningen *Temps nouveaux*.

Individualismen hade just bekräftats av Albert Libertad som vi beundrade. Man vet inte hans rätta namn. Man vet ingenting om honom före predikanttiden. Han var lam i bägge benen och gick på kryckor, som han använde med stor effekt i de slagsmål han ofta råkade i, men överkroppen var kraftfull och krönt av ett skäggigt huvud med hög panna. Som utfattig luffare kom han söderifrån och började predika i Montmartre, i de anarkistiska grupperna och för de stackars satar som stod i soppkö nära byggena för *Sacré-Cœur*-kyrkan. Våldsam och magnetisk som han var blev han själen i en så otroligt dynamisk rörelse att den ännu idag inte helt dött ut. Själv älskade han gatan, folksamlingar, larm och ståhej, idéer och kvinnor. Han levde i två omgångar samman med två systrar, systrarna Mahé, systrarna Morand. Han fick barn som han vägrade anmäla till folkbokföringen. "Folkbokföringen? Känner jag inte till. Namnet? Det skiter jag i, dom får ta vad namn dom vill. Lagen? Den kan dra åt helvete." Han dog på sjukhus 1908 av sviterna efter ett slagsmål, sedan han testamenterat sin kropp – "mitt as", sade han – åt prosectorerna till vetenskapens fromma. Hans lära, som nästan blev vår, var denna: "Gå inte och vänta på revolutionen. De som lovar revolution vitt och brett är skojare som alla andra. Gör själv din revolution. Att vara fria människor, leva i kamratskap." Jag förenklar uppenbarligen, men det var faktiskt väldigt enkelt. Varde en ny värld! "Och må den gamla världen gå åt fanders!" Många avvägar ledde bort från denna utgångspunkt. "Leva enligt förnuftet och vetenskapen" var en slutsats som en del drog, och deras ömkliga vetenskapstro, som ofta åberopade Yves Le Dantecs mekanistiska biologi, förde dem till alla möjliga fånigheter, som att leva på vegetarisk mat utan salt eller på ren råkost, och även till ond bråd död. Vi skulle få se unga vegetarianer kasta sig in i utsiktslösa strider mot hela samhället. Andra drog slutsatsen: "Låt oss vara utanförmänniskor, det finns bara plats för oss utanför samhället", utan att ana att samhället inte har något utanför, att man alltid är i det, vore man så i en fängelsehåla, och att deras "medvetna egoism" bara var en de kuvades motsvarighet till den ansvarslösa borgerliga individualismen. Åter andra, till vilka jag hörde, försökte att parallellt ägna sig åt individuell omvandling och revolutionär verksamhet, enligt Élisée Reclus' ord: "Så länge social orättvisa råder förblir vi i ett tillstånd av permanent revolution ...". (Jag citerar ur minnet.) Genom den anarkistiska individualismen fick vi grepp om den mest påträngande verkligheten, om oss själva. Var dig själv. Det var bara det att den utvecklades i en annan stad-utan-möjlig-undanflykt, den oändliga djungeln Paris, där en primitiv, mycket farligare individualism reglerade allt umgänge – den som utmärker den mest darwinistiska kampen för tillvaron. Vi kom från fattigdomens livegenskap och stod ånyo framför den. Att vara sig själv hade varit ett fint budord och kanske en stor bedrift, om det bara hade varit möjligt. Sådant börjar först bli möjligt när människans mest tvingande behov, de som förenar henne med djuren, mer än med hennes likar, är tillfredsställda. Mat, tak över

huvudet, kläder fick vi kämpa hårt för. Och tid för att läsa och tänka därefter. Problemet för de medellösa ungdomar som en oemotståndlig strävan ryckt med sig, ”slitit ur halsjärnet”, som vi brukade säga, verkade närmast olösligt. Många kamrater skulle snart glida över till vad man kallade illegalismen, livet utanför lagen, inte bara utanför samhället. ”Vi vill varken vara utsugare eller utsugna”, försäkrade de utan att märka att de förblev bådadera och dessutom blev villebråd i en människojakt. När de kände sig förlorade, beslöt de att låta sig dödas, för fängelse kunde de inte finna sig i. ”Livet är inte värt det!” sade en av dem, som aldrig gick ut utan sin Browning. ”Sex kulor för snutarna, den sjunde för mig. Du vet, jag har ett lätt hjärta ...” Det är tungt, ett lätt hjärta. Läran om frälsningen som finns inom oss ledde i den sociala djungeln till Ens strid mot Alla. Det laddades upp ibland oss till en verklig explosion av förtvivlan, utan att vi var medvetna om det.

Det finns idéer. Och bakom idéerna, i de medvetandets skrymslen där de utformas genom undanträngandets, censurans, sublimeringens, intuitionens och många andra namnlösa företeelsers dunkla kemiska processer, finns vår djupa känsla av varat, formlös, bred, tung, ofta besvärande. I dessa områden låg vårt tänkandes rötter inbäddade i förtvivlan. Ingenting att göra. Denna värld är i sig oacceptabel. Oacceptabelt det öde den bjuder oss. Människan är besegrad, förtappad. Vi är krossade i förväg, vad vi än tar oss till. En ung anarkistisk barnmorska avstod från sitt yrke, ”därför att det är ett brott att döma en mänsklig varelse till livet”. Flera år senare, vid det tillfälle då jag redan vaknat till hopp genom ryska revolutionen, och för att kunna nå det flammande Petrograd, gick med på att passera genom någon sektor av fronten i Champagne med risk att hamna i en massgrav, med risk att döda människor, som kanske var bättre än jag, i skyttegravan mitt emot, skrev jag: ”Livet är inte en så dyrbar tillgång att det är en olycka att förlora det, ett brott att beröva någon det ...” Anatole France har i sitt verk uttryckt några av den tidens mest karakteristiska uppfattningar, och han slutade sin stora satir över Frankrikes historia, *Pingvinön*, med att säga att det bästa man kunde göra, om sådant nu var möjligt, vore att konstruera en jättestor helvetesmaskin för att spränga sönder planeten ”i syfte att tillfredsställa världssamvetet som för övrigt inte existerar”. Den store borgerlige skeptikern slöt således definitivt den cirkel som vi rörde oss i, och han gjorde det frikostigt. Min vän René Valet var en av dessa sökande andar. Vi hade lärt känna varann i Quartier Latin, vi hade diskuterat allt tillsammans, oftast om nätterna i trakterna kring Sainte-Geneviève-kullen, på de små barerna i närheten av Boulevard St. Michel. Barrès, France, Apollinaire, Louis Nazzi ... Tillsammans mumlade vi snuttar ur *L'oiseau blanc* av Vildrac, ur *L'Ode à la foule* av Jules Romains, ur *Le Revenant* av Jehan Rictus. René var en laglydig medborgare utan ekonomiska bekymmer, han hade till och med sin lilla klensmidensverkstad, inte långt från Denfert-Rochereau. Jag ser honom där, han rätar på sig som en ung Siegfried för att kommentera jordklotets ändalykt enligt Anatole France. Sedan föll René sakta tillbaka ner på boulevardernas asfalt med ett skevt leende. ”Vad som är säkert är att vi är kulor man spelar med ... Eller hur, kula?” Hans vackra kantiga rödhårshuvud, hans energiska haka, hans gröna ögon, hans krafthänder, han hade något av atlet över sig, en atlet som sprängt sina bojor (han bar gärna rallarnas vida sammetsbyxor med blått flanelbälte). Vi irrade tillsammans runt en giljotin en upploppskväll, intill döden bedrövade, illamående av vanmakt, desperata med ett ord. ”Man står framför en mur”, sade vi till varandra, ”och vilken mur!” – ”Å, de där asen!” mumlade rödhårige René dovt, och han bekände dagen därpå att hans hand hela denna natt kramat en Brownings kalla svarta kolv. Slåss, slåss, vad annat fanns att göra? Och gå under, gärna det. René kastade sig av solidaritetskänsla in i ett dödligt äventyr, för att undsätta vilsekomna kamrater, av kamplystnad, i grunden av förtvivlan. Dessa ”medvetna egoister” gick ut och lät sig slaktas ner av vänskap.

Jag hade kommit till Paris strax efter Libertads död. Det rika Paris kring Champs-Élysées, Passy och de stora affärsboulevarderna var som en främmande eller fientlig stad för oss. Vårt

eget Paris hade tre mittpunkter: den vidsträckta arbetarstaden, som började någonstans i en grådaskig zon av kanaler, kyrkogårdar, obebyggda tomter och fabriker åt Charonne, Pantin, Flandre-bron till, klättrade uppför Bellevilles och Ménilmontants höjder, blev där en livlig plebejisk storstad, idogt myllrande och jämlik som en myrstack, omgav sig sedan, i gränstrakterna mot järnvägsstationernas och nöjenas stad, med skumma kvarter under tunnelbanans järnbroar. Små tvivelaktiga hotell, ”sömnförsäljare”, där man för en spänn kunde ta igen sig i ett kyffe utan vädringsmöjligheter, krogar som var tillhåll för sutenörer, svärmar av gatflickor med hårknutar och färggranna förkläden på trottoarerna ... Tunnelbanans bullrande tågsätt dök plötsligt in i sin tunnel under staden, och jag stannade i en åskådarring för att höra och se Herkules och Den Benlöse, två förbluffande skrävlar, pajaser med en spefull värdighet, som det alltid fattades sjuttiofem öre för, för att de skulle göra sina allra bästa konstver på en antik sängmatta som var utbredd på stenläggningen. Mitt i en annan ring stod i kvällningen, när folk kom från arbetet, den blinde mannen, den tjocka tanten och den stackars föräldralösa flickan och sjöng de slagdängor som var poppis för stunden: ”måå-åånens kavaljer” och sången handlade också om nattens skymning och om evig kärlek...

Vårt Montmartre gränsade utan att blanda sig med det till kabaréernas Montmartre med barer där man skymtade kvinnor i plymhattar och klänningar med långa snäva kjolar, Moulin Rouge etcetera. Vi gillade bara gamle Frédés Lapin agile, där man sjöng gamla franska sånger, kanske ända från Francois Villons tid, han som var landstrykare, fattiglapp och muntergök, poet och rebell som vi – och som blev hängd. Den gamla gatan Rue des Rosiers, där man under Kommunen arkebuserade generalerna Lecomte och Clément Thomas, som blivit Rue du Chevalier de la Barre, hade inte ändrat ansikte sedan barrikadernas tid utom på en bit av sin sträcka. På det stället, längst uppe på kullen, höll man sakta på att bygga färdig basilikan Sacré-Coeur de Jésus i ett slags falsk, monumentalt borgerlig, hinduisk stil. Vid byggets fot hade radikala fritänkare låtit resa ett monument över den unge riddaren de la Barre, som blev bränd av inkquisitionen. Basilikan och den vite marmorriddaren skådar ut över Paris tak, en ocean av gråa tak, över vilka endast några få matta ljus höjde sig nattetid förutom nöjeskvarterens stora rödaktiga solgårdar. Vi stod stödda mot balustraden och lät idéerna drabba samman. Vid gatans andra ända stod husen från förra århundradet ännu upprätt, en oregelbunden liten öppen plats bredde ut sin stenläggning just där några gator korsades, av vilka en var en brant backe och den andra bestod av grå trappsteg. Mitt emot ett gammal högsmalt hus med gröna fönsterluckor höll *Causeries populaires* och redaktionen för *L'Anarchie* till (båda grundade av Libertad) i ett lågt hus som var fyllt av buller från pressarna, sång och lidelsefulla diskussioner. Där träffade jag Rirette, en liten smal men aggressiv anarkistflicka med gotisk profil, Émile Armand, ideolog med sjukligt utseende, pip-skägg och pincenén på sned, före detta frälsningsofficer, nyss frigiven ur fängelset, envis och ibland subtil dialektiker, som alltid talade i jagets namn: ”Jag föreslår, jag befäller inte”, han sludrade nästan, men ur hans sludrande framgick den mest olycksbringande teori, illegalismens teori, som förvandlade anarkisterna, utanförmänniskorna, gemenskapslivets idealister, till specialister i skumma hanteringar utanför lagen. Det främsta ämnet för diskussionerna, av vilka några slutade med skottlossning och blodsutgjutelse kamrater emellan, var ”vetenskapens värde”. Måste den vetenskapliga lagen styra de nya människornas liv, med uteslutande av den irrationella känslan, med uteslutande av all ”från förfäders trosföreställningar ärvd” idealism? Taines och Renans hårdnackade vetenskapstro, som här av fanatiska eftersägare förenklats nästan till matematiska formler, blev det individualistiska upprorets katekes: jag ensam mot alla och ”jag har satsat allt på ingenting”, som hegelianen Max Stirner fordom förkunnade. ”Kamratskapslivets” regel mildrade något revoltörernas ohyggliga isolering, men det skedde genom att man bildade en trång krets, försedd med ett psykologiserande språk som krävde lång invigningstid. Miljön lockade mig samtidigt som den häftigt stötte bort mig. Jag stod långt borta från denna primitiva syn, andra inflytelser verkade

på mig, det fanns värden som jag varken kunde eller ville avstå från, och det var framför allt ryssarnas revolutionära idealism.

Jag hade tur nog utan svårighet fått arbete som ritare i en maskinverkstad i Belleville; tio timmar om dagen, tolv och en halv med resorna, från halv sju på morgonen. På kvällen transporterades jag på luftbana och tunnelbana till vänstra stranden, Quartier Latin, vårt tredje Paris, det som jag egentligen tyckte bäst om. Jag hade en och en halv timme på mig för att läsa på Sainte-Genevives bibliotek med ögon som envist föll ihop över nationalekonomin och ett trött intellekt som bara fungerade till hälften. Jag drack sprit för att kunna läsa men hade glömt alltsammans dagen efter. Jag lämnade en "bra plats" som fördummade mig, lämnade den morgonbleka förtrollningen över Buttes-Chaumont, aftonens förtrollning när gatan fylldes av ljus och av unga arbetarkvinnors ögon. Jag installerade mig på vindsvåningen i ett litet hotell vid Place du Panthéon och försökte leva på att undervisa ryska studenter i franska och utföra diverse småarbeten av intellektuell art. Det var bättre att halvsvälta lite och få sitta och läsa i Luxembourg-trädgården än att äta sig mätt och rita vevstakar tills man inte kunde tänka på annat. Från mitt fönster såg jag platsen, staketet kring Panthéon, "Tänkaren" av Rodin. Jag skulle ha velat veta precis på vilket ställe som man här arkebuserade doktor Tony Moilin år 1871, för att han hade vårdat sårade under Kommunen. Bronstänkaren tycktes meditera över detta brott i väntan på att man skulle arkebusera honom också. Vilken fräckhet egentligen att bara tänka, och så farligt om han skulle börja dra slutsatser.

En socialrevolutionär hade introducerat mig i de ryska kretsarna kring sitt parti. Det var en lång skallig gentleman, amerikaniserad till sättet, boksynt, begiven på studier. Ofta var han på uppdrag i Förenta staterna för sitt partis räkning. Det ryska socialrevolutionära partiet gick igenom en svår moralisk kris, då flera polisspioner hade demaskerats i dess kamporganisationer: exempel är Azev, Jutjenko. Den medlem som hade tagit emot mig vid min ankomst till Paris, som jag hade pratat Maeterlinck och livets mening med en hel kväll, hette Patrick, levde ett föredömligt liv, höll sig uppe i den allmänna modlösheten, bevarade en sund optimism. När arkiven för Ochrans säkerhetstjänst öppnades fick vi veta att även Patrick var polisspion, men detta hade faktiskt ingen betydelse längre.

Jag levde ett mångskiftande liv: jag drogs till Paris "friskyttar", detta underproletariat av deklasserade och "frigjorda" människor som drömde om frihet och människovärde i fängelsets skugga, men bland ryssarna andades jag en mycket friskare luft, renad genom offervilja, styrka och kultur. Jag läste franska med en bländande vacker ung kvinna i röda klänningar; hon var maximalist och en av de få överlevande efter attentatet på ön Aptekarskij i S:t Petersburg. Tre maximalister i uniform hade kommit till en mottagning i konseljpresident Stolypins villa och låtit sig sprängas i luften i vestibulen, för att villan skulle bli nästan totalförstörd. Som om de nyss gått ut ur rummet hörde jag folk tala om Salomon Ryss, Medvjed, "björnen" som hade gått in i Ochrana för att vilseleda och desorganisera den men åkt fast och nyss blivit hängd, om Petrov som hade gjort samma sak i S:t Petersburg och nyligen hade dödat chefen för hemliga polisen, om Gersjunij, som vägrade ta emot nåd av förakt för tsaren, som man ändå inte vågade hänga, som rymde och dog i tuberkulos här helt nära oss, om denne Egor Sazanov som två gånger gav sitt liv, första gången genom att kasta en bomb under von Plehves vagn, andra gången genom att begå självmord i fängelset några månader innan han skulle frigges, för att protestera mot den brutala behandling hans kamrater utsattes för. Energetikens nya teori, Machs och Avenarius teori, som förnyade materiebegreppet, var en stor händelse för oss ...

När jag kom från dessa samtal brukade jag möta gamle Edouard Ferral, som sålde sina tidningar i hörnet av Boulevard St. Michel och Rue Soufflot. *L'Intran, L'Intran!* Han ropade ut tidningen med mild, skälvande röst. Han hade ett par otroligt utslitna kängor på fötterna, äkta luffarkostym och en eländig gul halmhatt satt som en gloria kring pannan. Skäggig var

han som Sokrates, och i hans Seine-vatten-färgade ögon brann själens låga klar. Denne man levde utan behov, djupast nere bland dräggen i Paris. Jag har aldrig fått veta vilka stötar som knäckt honom till den grad, för han var säkert en av de bästa hjärnorna i den frihetliga rörelsen, en kättare av naturen, som var omtyckt och beundrad av de unga. Han ägde en grundlig bildning och läste och översatte Vergilius med lyrisk känsla på de usla små krogarna vid Place Maubert, dit han gärna tog oss med. Lärjunge till Georges Sorel var han också, uppträdde själv som syndikalistisk teoretiker och tillfogade då idéer från Mécislas Goldberg som levde halvt ihjälsvulten i Quartier Latin, allt under det att han hävdade att den högsta revolutionära uppgiften tillkommer dräggen.

Ferral förde mig in i en förfärande värld, den yttersta fattigdomens, det accepterade förfallets, den mänskliga undergångens värld under storstadens stenhögar. Det finns en tradition – finns ännu – som upprätthållits i tio århundraden minst: att de besegrade ska tryckas ner fullständigt. Dessa olyckliga härstammade i rätt nedstigande led från Paris första lösdrivare, kanske från Lutetias pöbel. De var äldre än Notre-Dame, och aldrig hade vare sig den heliga Geneviève eller jungfru Maria kunnat göra något för dem! Bevis för att ingen kunde rädda dem ... Jag såg dem dricka sitt vin på krogarna vid place Maubert, äta avfall från charkuteri-affärerna, lägga om bandagen på sina sår (en del iögonfallande falska). Jag hörde dem dryfta skråets affärer, vem som skulle få ta över ett givande tiggeriställe som blivit vakant efter gubben man nyss hittat död under en bro. Andra städade på sina brickor med tändstickor och skosnören, åter andra avlusade sig i smyg. Man måste bli introducerad för att komma in där, och ändå möttes man av nyfikna, gråtmilda och hånfulla ögonkast. En stank som i en vilddjursbur rådde i dessa lokaler, där man ibland kunde sova om natten stödd mot ett uppspänt rep, när kylan och regnet gjorde rivningshusen och brovalven ogästvänliga. Man ”snackade” förstås inte annat än *l'armuche*, en särskild slang som inte var riktigt densamma som den de unga mössklädda hannarna talade, när de satt och spelade kort innanför de angränsande krogarnas fönster och samtidigt höll ett vakande öga på sina kvinnor, som stationerats i portarnas skugga och de små hotellens närhet. Dessa unga män och dessa två-och-femtioskvinnor bildade, sedda härifrån, en överklass. Vad staden kan göra av människan, hur den kan förnedra henne till en skabbig, pestsmittad, jagad hund, det såg jag med förfäran, och detta hjälpte mig att förstå Peter Lavrovs *Historiska brev* om samhällets plikt ... Luffaren är en utslagen människa, vars inre fjädrar brustit och som lärt sig njuta kraftlöst, men segt på samma gång, av den ömkliga vegetativa tillvaro som står honom till buds. Lumpsammlarna utgjorde en värld för sig, nära men olik, vars centra fanns vid Porte d'Italie, vid Saint-Ouen. De var inte så djupt fallna, och en del av dem skrapade ihop ett litet kapital, eftersom de utnyttjade en rikligt förekommande råvara: stadens avfall. De djupast fallna förmådde inte ens det, hade inte krafter nog eller var för slöa för det systematiska letande som soptunnegrävarna ägnade sig åt. Jag kom, vid ett tillfälle då jag var pank, att leva några dagar i en annan angränsande värld, den som befolkades av försäljare av de stora tidningarnas extraupplagor. Stackars fattiglappar ställde sig sist i de privilegierades kö och köpte vid en sidoingång till *Le Matin* tio tidningar som de gick och ropade ut på Boulevard St. Denis med risk att få på käften av den ordinarie utroparen, och detta inbringade dem tjugo öre. Det behövdes bara en viskning för att snutar och ordinarie försäljare skulle ta dem i kragen och kasta ut dem i körbanan som de mänskliga lumpor de faktiskt var. Iväg med dej, din lus!

Jag översatte ryska romaner och dikter – Artsybasjev, Balmont, Merikovskij – åt en älskvärd rysk publicist som signerade dessa arbeten. Tack vare detta kunde jag bjuda Ferral på lök-soppa vid ett fyrfat vid Hallarna, nedanför Saint-Eustace-kyrkans massiva, kantiga silhuett. Ett av särdragen i arbetarnas Paris vid den här tiden var att det i långa stycken gränsade till den undre världen, de laglösas, de fallnas, de eländigas, de suspektas vidsträckta värld. Inte var skillnaden så stor mellan den unge arbetaren eller hantverkaren i innerstadens åldriga

kvarter och hallicken i gränderna kring Hallarna. Chauffören, den fiffige mekanikern snodde vanligtvis allt de kunde av arbetsgivaren, av klassanda ("det drabbar ingen fattig") och för att de var "frigjorda" från fördomar ... De hade en stridslysten och anarkiserande mentalitet, som kanaliserades i olika riktningar av två motsatta rörelser, CGT:s syndikalism, som i en våg av ny idealism drog med sig det riktiga proletariatet i striden för positiva krav, och de konturlösa anarkist-grupperna. Mellan dem båda och under dem böljade ostadiga och sjuka massor. Två ovanliga demonstrationer blev milstolpar för mig, liksom för hela Paris, under denna period, och historikerna kan knappast bortse från deras innebörd.

Den första var demonstrationen den 13 oktober 1909. Denna dag fick vi reda på det otroliga: Francisco Ferrers avrättning, som Maura befallt och Alfonso XIII gett sin tillåtelse till. Grundaren av Moderna skolan i Barcelona, som helt orimligt gjorts ansvarig för ett folkuppror på några dagar, hade stupat i Montjuichs fästningsgravar. Åt soldaterna i plutonen hade han ropat: "Jag förlåter er, mina barn. Sikta väl!" (Han blev senare "rehabiliterad" av den spanska rättvisan.) Jag hade redan innan man arresterade honom skrivit den första artikeln i den stora presskampanjen för hans sak. Hans uppenbara oskuld, hans roll som pedagog, hans mod som fritänkare, ja till och med hans alldagliga utseende gjorde honom kär för hela det liberala Europa, som befann sig i full jäsning. En sann internationell solidaritet växte fram år för år, som svar på den kapitalistiska civilisationens framsteg. Man for över gränserna utan formaliteter, vissa fackföreningar ordnade resor för sina medlemmar, handeln och det intellektuella umgänget tycktes i färd med att ena världen. Redan 1905 hade judepogromerna i Ryssland givit upphov till en våg av ogillande världen över. Från ena ändan av kontinenten till den andra – utom i Ryssland, utom i Turkiet – väckte justitiemordet på Ferrer inom tjugofyra timmar hela befolkningar till förbittrade protester. I Paris var rörelsen spontan. Från alla utkanter strömmade arbetare och småfolk in mot centrum, gripna av helig vrede. De revolutionära grupperna följde massorna snarare än ledde dem. Redaktörerna för revolutionära tidningar stod handfallna inför det plötsliga inflytande de fått och lanserade fältropet: "Till spanska ambassaden!" Man skulle ha plundrat ambassaden, men polismästare Lépine spärrade tillfarten på Boulevard Malesherbes, och våldsamma slagsmål uppstod på de eleganta lederna som kantades av banker och överklassbostäder. Av trängseln fördes jag med mellan flammande tidningskiosker på trottoaren och kullvälta bussar, vilkas ordentligt frånsända hästar häpet betraktade de tomma skroven. De cykelburna poliserna slogs med cyklarna som vapen, vilt trampande på sina uppresta fordon. Lépine fick en revolversalva över sig från tio meters avstånd, den utgick från en grupp journalister från *La Guerre Sociale*, *Le Liberaire* och *L'Anarchie*. Utmattnings och mörker stillade upploppet, som efterlämnade en exalterande känsla av styrka hos Paris folk. Regeringen gav tillstånd till en officiell, av Jaurès ledd demonstration två dagar senare, där vi tågade, femhundra tusen människor, inramade av beridna poliser, lugnare nu, medvetna om en ny växande styrka och makt.

Från denna demonstration till den andra var fallet lodrätt. Miguel Almereyda hade medverkat i anordnandet av den första och var initiativtagare till den andra. Jag hade hjälpt honom att gömma sig i Bryssel, där han obarmhärtigt hade hånat mina för ögonblicket tolstojanska böjelser. Vi var kort sagt vänner. Jag sade till honom: "Du blir ingenting annat än en karriär-sökare, ni är på fel väg." Han svarade mig: "Du begriper ingenting av Paris, gubbe lilla. Tvätta av dig skiten från de ryska romanerna. Här behöver revolutionen pengar." Han var ett sällsynt lyckat exemplar av släktet människa. Snyggt utseende av välrakad katalansk typ, hög panna, brännande blick, mycket elegant, briljant journalist, charmerande talare, god frihetlig politiker, skicklig i affärer. Han kunde hantera en folkmassa, planlägga en process, trotsa polisernas batonger, vissa kamraters revolverar, ministrars ovilja, och knyta en stor intrig. Och han hade förbindelser i ministerierna ochhängivna vänner i slummen ... Han lät ur Clemenceaus skrivbordslåda stjäla ett kvitto på femhundra francs undertecknat av en

polisspion i fackföreningsrörelsen, inställde sig i domstolen, frikändes med lyckönskningar från juryn, ökade upplagan på *La Guerre Sociale*, vars själ han var tillsammans med Gustave Hervé, ”generalen”, och Eugène Merle som skulle bli den mest dynamiske, mest Balzackliknande av alla parisiska journalister. Almereyda hade haft en mycket olycklig barndom, hamnat på uppfostringsanstalt för en obetydlig stöld. Det var han som efter Ferrer-demonstrationen tog itu med fallet Liabeuf. Det blev en sällsam och vild social batalj. Den förebådade en del andra dramer.

En kamp på slumnivå. Liabeuf: tjugo år, arbetare, uppväxt på Boulevard Sébastopol, förälskad i en liten gatflicka. Sedlighetspoliserna, gatflickornas brandskattare, såg dem tillsammans och fick honom dömd som sutenör. Det var han inte, han drömde tvärtom om att ta flickan ur den skumma trafiken. Försvarsadvokaten kom inte till rättegången, den anklagades försäkringar tjänade naturligtvis ingenting till, en polisdomare klarade av den sortens affärer på fem sekunder, och poliserna är ju edsvurna, eller hur? Liabeuf kände sig vanärad. Utkommen ur fängelset skaffade han en revolver, fäste spikbeslagna armskenor på armarna under en slängkappa och gick ut för att hämnas. Man arresterade honom fastnaglad vid väggen med ett sabelhugg. Han hade sårat fyra poliser. Dödsdom. Vänsterpressen anklagade sedlighetspolisen och krävde nåd. Polismästare Lépine, en liten, kallt hysterisk herre vars pipskägg övervakade nedklubningen av demonstranter varje första maj, krävde domens verkställande. Almereyda skrev att om man vågade ställa upp giljotinen, så skulle det bli mera blod runt omkring än under, och han manade Paris folk att hindra avrättningen med våld. Socialistpartiet stödde rörelsen.

Avrättningsnatten löpte spridda hopar från alla förstäder, alla av brott och misär hemsökta utkanter, samman mot detta unika ställe i Paris, som alltid är grått om dagen, dystert och hemskt om natten: Boulevard Arago med på ena sidan borgerliga hus, som ingenting vill veta, som drar för gardinerna väl om sitt var-och-en-för-sig (och Gud för alla om ni vill), på andra sidan två rader bastanta kastanjetråd under muren, en mur av stora cementerade stenar i död, gråbrun färg, den stummaste, den obevekligaste av fängelsemurar, sex meter hög. Hur kan de älskande som promenerar här i skuggan på sommarkvällarna undgå att förnimma den gemena omänsklighet som utgår från den här muren? har jag många gånger frågat mig, när jag gått förbi på den deprimerande boulevarden – eller själv suttit inspärrad på andra sidan muren. Upphetsade par direkt från kabaréerna, gatflickan med sin ”lille man”, lite ruskiga de också, en något för uppspelt flicka med hårdsminkade ögon, mössmannen som skämtsamt låtsas skära halsen av sig med handens egg – alla fanns med. En del kom i taxi från nattklubbarna, aftondräkt, ägretter i lyxfnaskens hår; kring dessa avrättningarnas stamkunder steg visslingar och hotelser. Jag hade kommit med Rirette, med René, den förbittrade, med gamle Ferral som liksom lyste av bedrövelse och tycktes vaja, så kraflös var han i sin traskostym. Aktivt folk från alla grupper var där, tillbakahållna av spärrar av svarta poliser som utförde bisarra rörelser. Skrik och vilda slagsmål bröt ut när vagnen med giljotinen anlände, eskorterad av en kavalleripluton. I timal böljade striden fram och tillbaka, då polisens attacker med nöd lyckades tränga oss tillbaka i mörkret mot sidogatorna, varifrån folkmassorna på nytt vällde fram ögonblicket efter. Jaurès blev igenkänd i spetsen för en kolonn och halvt ihjälslagen. Almereyda manövrerade förgäves för att forcera spärrarna. Det förekom mycket hugg och lite blod – en polis blev dödad. I gryningen sänkte sig tröttheten över massorna. I det ögonblick då bilen föll över ett rasande huvud som ännu skrek ut sin oskuld, greps de tjugo-trettio tusen demonstranterna av en vanmäktig yra som utgöt sig i ett långt skrik: ”Mördare!” Polis-spärrarnas rörelser präglades nu av trötthet. ”Ser du den, muren?” skrek René till mig. När jag på morgonen kom tillbaka till denna del av boulevarden stod en tjock polis på fyrkanten av torr sand, som hade strötts över blodet, och trampade omsorgsfullt ner en ros. En bit därifrån stod Ferral lutad mot muren och gned sakta sina händer: ”Vilket ruskigt samhälle vi lever i!”

Från den dagen härrör den motvilja och avsky jag känner för dödsstraffet, som endast svarar på de primitivas, de efterblivnas, de förvillades, de halvgalnas, de förtvivlades brott med ett nytt, kollektivt brott, kallblodigt begånget av människor som beklätts med myndighet och därför tror sig oskyldiga till det eländiga blod de låter utgjuta. Jag kan inte tänka mig något mer absurt och omänskligt, om inte möjligen livstidsstraffens och de mycket långa straffens meningslösa plåga.

Efter bataljen för ideologen Ferrer visade den nattliga kampen för desperadon Liabeuf – fast vi inte såg det då – i vilket låst läge den revolutionära rörelsen i Paris befann sig, inklusive alla tendenser ... Landsorganisationen, som varit brinnande och mäktig omkring 1906-1907, började deklinera – uppkomsten av välbetalda arbetarkategorier hade på några år gjort den försiktigare Gustave Hervés och Miguel Almereydas ”upprorsfilosofi” malde tomt och var i stort sett bara uttryck för ett behov av verbalt och fysiskt våld. Det folkrika Europa, vars rikedom och välmåga ökat de senaste trettio åren sen 1880 på ett sätt som man inte hade kunnat drömma om, grundade sin samhällsordning på gamla orättvisor, så att det i storstäderna uppstod ett begränsat men talrikt socialt skikt, för vilket industrins framsteg inte medförde några egentliga framtidsutsikter och endast skapade så pass stor medvetenhet att man insåg sitt eget olycksöde. Och genom själva övermättet av kraft, plus en med samhällets nya behov oförenlig historisk struktur, drogs hela detta Europa mot våldslösningar. Vi andades förkrigstidens tryckande luft. En rad händelser gav tydliga vinkar om den förestående katastrofen. Episoden i Agadir, Marockos delning, blodbadet i Casablanca. Italien inledde styckningen av det ottomanska riket genom anfallet på Tripolitanien och den ”futuristiske” poeten Marinetti beskrev skönheten hos de i solljuset rykande inälvorna på ett slagfält ... Kejsardömet Österrike annekterade Bosnien-Herzegovina. Tsaren fortsatte att låta hänga och deportera den ryska intelligentians bästa män, samtidigt som han lånade pengar av den franska republiken. I den fjärran världens bägge ändar tändes till vår hänförelse den mexikanska och den kinesiska revolutionen.

Jag hade på vänstra stranden strax intill Quartier Latin bildat en studiecirkel, ”Det fria sökandet”, som sammanträdde på Rue Grégoire-de-Tours, längst inne i en svart korridor fullpackad med tunnor: ett socialistiskt kooperativ höll till på samma våning. De angränsande husen var bordeller med röda lyktor, stora nummer, upplysta portar, skyltar från 1600-talet: *Blomsterkorgen*. Den livliga gatukorsningen vid Rue de Buci, som var full med små skumma barer, med grönsaksmånglerskor och andra salustånd på trottoarerna gav mig, trodde jag, en känsla av Ludvig XVI:s Paris. Jag kände igen alla de gamla portarna, och jag läste på de fjälliga fasaderna, ovanför reklamen för uthyrarna av aftondräkter, Skräckväldets för andra osynliga märke. Jag polemiserade på offentliga möten mot *Le Sillons* kristna demokrater, som var hårda slagskämpar, och Léon Daudets vitglödade rojalister. När den storväxte Léon dök upp i talarstolen med sin köttiga profil à la Bourbon under dekadansen, eller à la judisk bankir – det är precis samma profil – bildade vi en kampgrupp i ett i förväg utvalt hörn av salen, och när han med sin dundrande röst förkunnade ”den traditionella, federalistiska, antiparlamentariska monarkin” etcetera, avbröt vi med skallande, hånfulla rop: ”Hundra år för sent! Koblenz! Giljotinen!” och jag begärde ordet, skyddad av en vall av bredaxlade kamrater. ”Les camelots du roi” (Kungens kolportörer) väntade på detta ögonblick för att kasta sig över vår grupp, men vi var inte alltid i underläge. Georges Valois, själv en före detta anarkist som nyligen blivit omvänd till rojalismen, gick tvärtom gärna med på att diskutera med oss om sin syndikalistisk-rojalistiska doktrin, och han åberopade Nietzsche, Georges Sorel, den ”sociala myten”, medeltidens skrän och kommuner, fosterlandskärleken ... Några kamrater erbjöd mig i den vevan att ta över redaktionen för *L'Anarchie*, som förts över från Montmartre till Romainvilles trädgårdar och hotades av splittring mellan olika tendenser. Jag ställde som villkor att det föregående arbetslaget av redaktörer och typografer, som bestod av

”vetenskapliga individualister” och där Raymond var själen, skulle bort och att man lät mig rekrytera mina egna medarbetare. Under en månad samsades emellertid två arbetslag i lokalerna, det gamla och mitt. Jag återfann där för en tid Raymond och Edouard, de var helt berusade av sin algebra och stränga vegetarianer (bara grönsaker, varken vin eller kaffe eller te eller mynta, och vi som åt på annat sätt var ”efterblivna”), de talade oupphörligen om ”känslans” missgärningar och godtog bara ”det vetenskapliga förnuftet” och ”den medvetna egoismen”. Att det fanns mycken barnslighet i denna berusning, oändligt mycket mer okunnighet än vetande och även en spänd önskan att *leva annorlunda* till varje pris, framstod klart för mig. En allvarigare tvistefråga som skilde oss var illegalismen. De var redan kriminella eller höll på att bli det, särskilt under inflytande av Octave Garnier, en snygg kille, mörkhyad, tystlåten, med underligt hårda och brinnande svarta ögon. Octave var en äkta proletär, som fått sitt elddop under en byggnadsstrejk då han grundligt misshandlades av polisen, och han vägrade diskutera med ”intellektuella”. ”Fraser, fraser!” sade han stillsamt och gick sin väg med en blond flamländsk flicka i Rubensstil under armen för att förbereda något riskfyllt nattligt arbete. Ingen av de människor jag mött under mitt liv har bättre lärt mig inse tankens vanmakt, ja meningslöshet visavi vissa starka och ursprungliga naturer, som brutalt väckts till en rent teknisk förståelse av kampen för tillvaron. Han skulle ha blivit en utmärkt sjöman för polarexpeditioner, en bra soldat i kolonierna, i andra tider SS-chef, underofficer hos Rommel ... Inget av detta kom ifråga, han blev bara brottsling. En irrande, lössläppt kraft på spaning efter ett nytt människovärde, som han inte hade något klart begrepp om. De små konflikterna blev allt fler, Raymond, Edouard, Octave stack sin väg ganska snart med sina vänner, och jag flyttade vårt tryckeri till ett gammalt hantverkarhus på Rue Fessart, längst upp i Belleville, på andra sidan Chaumontkullarna. Jag bemödade mig att ge tidningen nya impulser i riktning mot en återgång från individualism till samhällsinriktad handlingsberedskap. Jag öppnade polemik mot konsthistorikern Élie Faure, som med stöd av Nietzsche hade förkunnat krigets civiliserande roll. Jag skrev en närmast entusiastisk kommentar när Paul och Laura Lafargue, Karl Marx’ svärson och dotter, frivilligt givit sig döden. Lafargue, som nått sextioårsåldern, ansåg att det verksamma och fruktbara livet är slut vid denna tid, och han förgiftade sig tillsammans med sin hustru. Jag försökte hävda ”en doktrin om solidaritet och revolt i det närvarande”, återopande Élisée Reclus: ”Människan är naturen som kommer till medvetande om sig själv.” Om Marx visste jag nästan ingenting. Hos syndikalismen kritiserade vi inriktningen på ett slags framtida stat, som kunde bli lika avskyvärd som varje annan. Det ”proletära” avståndstagandet från politikerna, som mestadels var advokater måna om sin parlamentariska karriär, föreföll oss inskränkt: det kunde lätt urarta till ett de ointellektuellas översitteri ...

Mot slutet av 1911 bröt dramerna ut. Joseph Italienaren, en liten ljuslockig arbetare som drömde om ett fritt liv någonstans i Argentina, så långt bort som möjligt från städerna, i bushen, hittades dödad på vägen mot Melun. Det viskades att en individualist från Lyon, Bonnot (som jag inte kände), hade gjort av med honom under en bilfärd, sedan italienaren först sårat sig själv med en revolver. Hur därmed än förhöll sig så hade en kamrat dödat eller ”gjort av med” en annan. Ett slags undersökning bringade ingen klarhet i saken men retade de ”vetenskapliga” illegalisterna, och eftersom jag hade formulerat hårda omdömen om dem fick jag oväntat besök av Raymond: ”Om livet är dig kärt så lägg av med att kritisera oss.” Han tillfogade skrattande: ”Ja, jag menar det. Du besvärar mig, jag skaffar dig ur vägen!” – ”Ni är totalt vridna”, svarade jag, ”och totalt förlorade.” Vi gnabbades precis som den gången med rödkålshuvudet. Raymond var fortfarande liten och satt, rödblommig, lättskrattad. ”Det är kanske sant”, sade han, ”men det är livets gång.”

Det steg som en våg av ursinne och förtvivlan. Kriminella anarkister sköt först poliser och sen sig själva genom tinningen. Andra som övermannats innan de hunnit skjuta sig den sista kulan

för pannan gick hänskrattande till giljotinen. ”En mot alla!” ”Jag har satsat allt på ingenting!” ”Bort med herrarna, bort med slavarerna, bort med mej!” På tidningarnas nyhetssidor igenkände jag ansikten som jag flyktigt sett eller känt, jag såg hela den av Libertad grundade rörelsen dras mot avgrunden som i yrsel, och ingen kunde göra något, jag själv kunde ingenting göra. De hjärtskrämda teoretikerna smet undan. Det hela var som ett kollektivt självmord. En extraupplaga av tidningarna berättade om ett ytterst djärvt attentat, begånget av bilburna banditer på Rue Ordener i Montmartre mot en bankkassör som transporterade femhundrafrancs. Då jag läste signalementen kände jag igen Raymond och Octave Garnier, killen med de intensiva svarta ögonen som föraktade intellektuella ... Jag anade logiken bakom deras kupp: för att rädda Bonnot, som var efterspanad, jagad, behövdes pengar, så mycket pengar att man kunde få slut på det hela, och gick det inte var det lika bra att dö – i kamp mot hela samhället. Av solidaritet kastade de sig med sina ynkliga revolverar och kortsynta resonemang i denna otäcka strid utan utväg. Och nu var de fem stycken, vinddrivna och på nytt utan pengar ens till en tågbiljett, och penningen reste sig mot dem, hundrafrancs i belöning till angivaren. De irrade i staden utan möjlig undflykt, redo att låta döda sig var som helst, i en spårvagn, på ett kafé, nöjda att känna sig inringade, utsatta, ensamma trotsande en förhatlig värld. Av solidaritet, för att dela den bittra glädjen att låta sig dödas, utan någon illusion (flera som jag senare träffade i fängelset har sagt mig det) slöt sig andra till gruppen, rödhåriga René, en irrande kraft han också, och den stackars lille André Soudy. Soudy hade jag ofta träffat på mötena i Quartier Latin. Hans liv var skolexemplet på ett slumbarns bedrävelser. Växte upp på gatan, hade lungsot vid tretton och syfilis vid arton, fick sin första dom vid tjugo (cykelstöld). Jag hade gått med böcker och apelsiner till honom när han låg på Ténonsjukhuset. Han var blek med skarp profil och milda grå ögon. På sin parisslang sa han: ”Jag är en oturskille, seru. Inget att göra åt.” Sitt uppehålle förtjänade han i speceriaffärerna på Rue Mouffetard, där bodbiträdena fick stiga upp klockan sex på morgonen, göra stånden i ordning till klockan sju och dödströtta gå upp och lägga sig i sin vindskupa efter nio på kvällen, sedan de hela dagen sett husbonden bestjälja husmödrarna genom felvägning av börnorna, utspädning av mjölk, vin, fotogen, genom förfalskning av etiketter ... Han var sentimental och rördes nästan till tårar av gatusångarnas klagan men visste inte hur han skulle tilltala en kvinna utan att göra sig löjlig. En halv dag i det gröna, på ängarna, piggade upp honom för lång tid framåt. Han hade känt sig som pånyttfödd av att bli kallad ”kamrat”, av att få förklarat för sig att man kan, att man bör ”bli en ny människa”. I speceriaffären började han ge husmödrarna dubbelt upp med bönor: de trodde han var lite tokig. De bittraste skämt hjälpte honom att leva, övertygad som han var att inte kunna leva länge, ”så dyrt som det är med medicin”.

Med revolver i hand kom bredaxlade detektiver instörtande hos oss en morgon på tidningen. En sjuårig flicka med bara fötter hade öppnat vid första ringningen, förfärad över denna invasion av beväpnade kolosser. Biträdande Säpochefen Jouin, en mager artig, nästan sympatisk herre med långt dystert ansikte kom sedan, gjorde husundersökning, talade älskvärt med mig om idéerna, om Sébastien Faure som han beundrade, om det beklagliga i att dessa laglösa skulle kasta en skugga över ett ideal. ”Världen förändras inte på en dag, tro mig”, suckade han. Varken illvillig eller hycklande, var mitt intryck, utan en bedrövad man som gjorde sitt arbete samvetsgrant. Han kallade mig till sig samma eftermiddag, bad mig stiga in på sitt kontor, stödde armbågen mot bordet under den gröna skärmen och talade till mig ungefär i följande ordalag:

”Jag känner ganska väl till er, det skulle göra mig ont att behöva orsaka tråkigheter för er ... som kan vara mycket allvarliga ... Ni känner till dessa kretsar, dessa människor som står långt ifrån er, som faller er i ryggen, kort sagt ... som är räddningslöst förlorade, det försäkrar jag er ... Stanna här en timme, vi ska tala om dem, ingen får nånsin veta det, och jag garanterar att ni inte får några tråkigheter ...”

Jag skämdes, jag skämdes så otroligt, för hans skull, för min skull, för alla, jag skämdes så att jag varken blev förbannad eller rädd ... ”Jag är säker på”, sade jag, ”att ni själv är besvärad av att tala så till mig.” – ”Nej inte alls!”

Han verkade ändå rätt plågad av sitt åliggande. ”Nåväl”, sade jag, ”låt arrestera mig om ni anser er ha rätt till det. Jag ber er bara om en sak: låt mig få något att äta för jag är väldigt hungrig.” Biträdande Säpochefen verkade lättad, vaknade till: ”Äta? Det är lite sent, men jag ska se, det måste väl gå. Har ni cigaretter?” Det var på så sätt jag hamnade i fängelse – för lång tid. Lagarna från 1893, som hade antagits efter Vaillants oförargliga attentat mot deputeradekammaren och som av Clemenceau fått beteckningen ”de brottsliga lagarna”, gjorde det möjligt att åtala vem som helst. Ett regeringsbeslut hade just påbjudit deras tillämpning. I en cell i Santé-fängelset bakom muren, i den välbevakade avdelning där de dödsdömda brukade förvaras, satte jag igång med att studera på allvar. Det värsta var att alltid vara hungrig. Juridiskt sett kunde jag lätt ha klarat mig undan, eftersom det formellt var Rirette som var ansvarig utgivare och redaktör för tidningen. Men jag föredrog att ta på mig ansvaret.

Attentaten, det kollektiva självmordet, fortsatte. Jag hörde bara avlägsna ekon. I Sénartskogen bemäktigade sig fem unga, jagade män, genomkylda av dimman, en bil och blod flöt. Samma dag rånade de en bankfilial i Chantilly. Blod igen. Mord på blanka dagen i centrala Paris vid Place du Havre: poliskonstapel Garnier, som just skulle kolla passagerarna i en grå bil, stupade med en kula i hjärtat, avfyrad av Octave Garnier. Belöningen på hundratusen francs gjorde dock sin verkan i de ”medvetna egoisternas” medvetande, och arresteringarna började. Bonnot överraskades hos en handelsman i Ivry och gick i ett halvmörkt rum i närstrid med biträdande Säpochefen Jouin, pepprade honom med flera browningkulor, låtsades en stund ligga död på samma golv, klättrade sen ut genom ett fönster och försvann. Vid Choisy-leRoi blev han upphunnen men höll stånd en hel dag mot de belägrande poliserna med revolvern i hand. Mellan skottlossningarna skrev han ett brev för att frita sina kamrater från skuld, lade sig till sist mellan två madrasser för att möta den slutliga stormningen, blev dödad eller dödade sig, man vet inte riktigt. Octave Garnier och René Valet höll stånd ännu längre mot belägrande polis, militär och zuaver i den villa i Nogent-sur-Marne där de höll sig dolda med sina kvinnor, sköt hundratals skott, skrek mördare åt sina angripare – eftersom de kände sig som offer – och sköt sig till sist genom huvudet i det dynamiterade huset. Revolten är också en återvändsgränd, ingenting att göra. Låt oss alltså kvickt ladda om ... I själen liknade de dessa dynamitarder i Spanien som dök upp framför pansarbilarna och skrek *Viva la FAI!* Häpna, värld! Raymond förråddes av en kvinna till högt pris, blev överrumplad och arresterad. André Soudy förråddes av en anarkistisk skribent, arresterades i Berck-plage, där han låg sjuk i tuberkulos. Édouard Carouy, som stod utanför dessa dramer, förråddes av familjen som gömde honom och arresterades även han. Fast han var beväpnad ville han inte försvara sig: denne atlet var till skillnad från de andra helt ur stånd att döda men fast besluten att döda sig själv. Även många andra blev förrådade. Anarkister sköt på dessa förrådare, en dödades. Den slugaste av dem fortsatte ändå att redigera en liten individualistisk tidskrift, på vars blåa omslag man såg den nya människan stiga fram ur mörkret ...

Rannsakingen mot mig blev kort och intetsägande, då jag egentligen inte var anklagad för någonting. Den första överhetsperson som förhörde mig om min identitet, en åldrande och fin man, blev nästan arg när han tänkte på min framtid: ”Revolutionär vid tjugo år! Ja! Och vid fyrtio kommer ni att vara plutokrat!” – ”Jag tror inte det”, svarade jag allvarligt, och jag är fortfarande tacksam mot honom för hans avslöjande lilla vredesutbrott. Jag gjorde den berikande erfarenheten att sitta i cell utan besök, utan tidningar, med den skamligt otillräckliga reglementsenliga matrasonen ytterligare förminskad av administrationens alla tjuvar, med goda böcker. Jag förstod, jag har senare alltid saknat det gamla kristna bruket att

dra sig tillbaka till kloster för att där meditera allena med sig själv och Gud, det vill säga universums stora levande ensamhet. Vi måste faktiskt återgå till det så snart människorna kan tänka på sig själva. Min ensamhet var besvärlig, mer än besvärlig många gånger, kvävande, omvärd av bedrövelse och plåga, och jag undslapp inte, försökte inte undslippa någon av de vedermödor den kunde orsaka mig (utom tuberkulosen som jag var lite rädd för), jag ville snarare tömma bågaren i botten, jag krävde stor kraftansträngning av mig själv. Jag tror fortfarande att man, hur bittra omständigheterna än är, bör gå till botten med saker och ting för andra och för sig själv, för att vinna största möjliga erfarenhet och berika sitt vetande. Jag tror fortfarande att vissa mycket enkla regler räcker för det, fysisk och intellektuell disciplin, gymnastik (absolut nödvändig för en cellfånge), promenader under meditation – jag gjorde mina tio kilometer om dagen i cellen – intellektuellt arbete, anlitande av den lyftning eller lätta andliga berusning som de stora diktverken skänker. Jag tillbringade sammanlagt, under olika förhållanden, av vilka vissa var infernaliska, ungefär femton månader i cell.

Processen 1913 samlade ett tjugotal människor på de anklagades bänk, av vilka ett halvdussin var mer eller mindre oskyldiga. Trehundra motsägande vittnen defilerade framför skranket under en månads tid. Det är häpnadsväckande hur intetsägande människors vittnesmål vanligen är. Högst en människa av tio förmår att se någorlunda exakt, iaktta vad han ser, hålla det kvar i minnet – och sen måste han också kunna säga det, motstå pressens suggestioner, sin egen fantasi böjelser. Man ser vad man skulle önska att man sett, vad pressen eller undersökningen föreslår. Mot halvdussinet verkligt skyldiga fanns det inte giltiga bevis av något slag, eftersom de nekade till allt. De mest belastade igenkändes bara av sex vittnen av fyrtio – och dessa motsade varandra – men det hände i detta gytter av osäkra iakttagelser att ett ord träffade rätt och övertygade. Någon mindes ett ord som uttalats med en viss betoning, ett skrik från Soudy, ”mannen med karbinen”, under en kort gatustrid: ”Hej, nu smäller det!” och det fanns inget tvivel mer på grund av tonen, uttalet, slangen. Det var ingalunda något vetenskapligt bevis, men ett mänskligt. Vissa dagar var det polisen som fick stå till svars när de pressade ett huvudvittne, en gammal halvdöv, halvblind bondkvinna, för att få henne att känna igen fotografier. Säpochefen Xavier Guichard, som försökte se ut som Musset, erkände att han slagit en kvinna och skrikit till henne: ”Du är ung, du kan bli fnask! Dina ungar kan fattigvården ta hand om”, eller någonting liknande. Den pomaderade, eleganta, lätt korpulente rättsläkaren doktor Paul höll föredrag om liken med synbart nöje. Han hade i trettio år obducerat alla mördade människor i Paris – och efteråt intagit sin rikliga lunch, bytt slips och gått till någon eftermiddagsmottagning för att stödd mot spiselkransen berätta sina tiotusen kriminalanekdoter. En lycklig man, herr Bertillon, antropometrins skapare, erkände blygsamt att han kunde begå misstag ifråga om fingeravtryck: en chans till misstag på två miljarder ungefär. Advokaten, som i hopp att snärja honom fick detta publikfriande svar, tappade alldeles fattningen. De huvudanklagade, Raymond Callemine, André Soudy, trädgårdsmästaren Monier, snickaren Eugène Dieudonné, nekade till allt och hade formellt sett goda utsikter. I realiteten fanns ofrånkomliga indicier som knäckte dem, med undantag för Dieudonné som verkligen var oskyldig, inte till allt, men till det man anklagade honom för på grundval av hans svarta ögons likhet med andra ännu svartare ögon som nu fanns i graven. Han ensam skrek ut sin oskuld, oförtröttligen, frenetiskt, och detta utgjorde en gripande kontrast mot fräckheten och hånfullheten hos de skyldiga som lugnt sade: genom hela sitt uppträdande: ”Försök bevisa det om ni kan!” Eftersom alla visste sanningen blev bevisning överflödigt, det kände de, de fortsatte att spela sin roll som desperados. De var leende, aggressiva, gjorde anteckningar, Raymond ”förnekade rätten att döma” men böjde sig för styrkan, kläckte ur sig spydigheter om rättens ordförande som en irriterad skolpojke. När Soudy tillfrågades vem som ägde en karbin, svarade han: ”Inte jag, för ni vet ju att Proudhon har sagt att ägande är stöld.”

Åklagarsidan, som till publikens fromma ville få fram en spännande romanintrig, hade tilldelat mig rollen som ideolog men måste överge den planen redan andra rättegångsdagen. Jag hade räknat med att bli frikänd men förstod att med den stämning som rådde var det inte tänkbart att en politiskt aktiv ung ryss skulle bli frikänd, trots att det stod fullkomligt klart att jag inte hade någon vare sig direkt eller indirekt skuld till dessa dramatiska händelser. Jag satt där bara på grund av min kategoriska vägran att tala, det vill säga att göra mig till angivare. Jag smulade sönder åklagarens beskyllningar i detaljfrågor, och det var lätt. Jag försvarade läran – tankefrihet, solidaritet, revolt – och det var redan mycket svårare, och jag misshagade de ”oskyldiga” skyldiga genom att visa att samhället skapar brott och brottslingar, förtvivlans idéer, självmord och penningens gift ... Det förekom två vittnesmål som gjorde starkt intryck: straffängens Huc kom med rakat huvud, i bruna drogettkläder och handbojor till skranket för att säga: ”Jag har gått med på att vittna mot kamrater för att man lovade mig nåd. Jag kommer för att ta tillbaka, herr ordförande, för jag har varit feg, jag vill inte bli en usling.” Och han steg tillbaka ner i sitt helvete. En söt liten arbetarflicka i blomsterprydd hatt kom och försvarade sin giljotinhotade fästman Monier, som bara hade kysst henne två gånger. Hon sade med barnslig förvirring: ”Jag svär att han är oskyldig!” Det var han också, för henne allenast här på jorden.

Verklig sympati uppstod mellan de anklagade och deras advokater – utom med Paul Reynaud, som skickligt försvarade jag minns inte vilken bifigur men höll sig på sin kant. Den lejonlika Moro-Giafferi, med profil som en Bonaparte i slips, dundrade för Dieudonné. Hans stora ärmskakande vältalighet, som åberopade den Korsfäste, franska revolutionen, mödrars smärta, tvivlet som föder mardrömmar, stötte till en början bort mig. Men efter tjugo minuter var jag hypnotiserad, liksom juryn, liksom publiken, genom styrkan i hans förbluffande dialektik. Nästan vän blev jag med Adad (som begick självmord för några år sen i Paris – och fanns annat att göra för en åldrande advokat utan förmögenhet?) och med César Campinchi, en kylig, glänsande debattör, som endast vädjade till förnuftet, på ett ironiskt sätt. Jag skulle träffa honom igen senare i livet, som svårt skadad under första världskriget och som marinminister under det andra. (Han hörde till dem som ville göra motstånd till det yttersta. Han dog i Marseille, dit han förvisats, medan jag var på väg till Amerika 1941). Jag har tänkt att om våra desperados hade fått träffa den sortens människor innan de kastade sig ut i striden: förstående människor, kultiverade, generösa av kallelse och yrke – kanske mer skenbart än verkligt, men det kan räcka – så hade de inte slagit in på sina mörka vägar. Den mest närliggande orsaken till deras kamp och deras fall var bristen på mänskliga kontakter, tycktes det mig. De levde bara med varandra. Skilda från världen, i en värld för resten där man nästan alltid är fången i en vanligen medelmåttig och begränsad miljö. Vad som hade bevarat mig från deras snörräta tänkande, från deras kalla vrede, från deras oförsonliga syn på samhället, det hade alltsedan barndomen varit kontakten med en annan värld, genomträngd av ihärdigt hopp och rik på mänskliga värden, ryssarnas värld.

Under rättegången satt vi inspärrade i Conciergeriets minimala celler, skumma hålor som var prov på forntida murarkonst, i samma byggnader där man fortfarande kan bese girondisternas fängelse och Marie Antoinettes cell. För att bege oss till rättegångssalen samlades vi med poliserna under ålderdomliga valv som verkade underjordiska. Vi gick upp för en spiraltrappa, belägen i ett av de spetsiga torn som vetter mot Seine, och kom genom en liten sidodörr in i den stora rättegångssalen, där en sorlande människohop befann sig. Damer gick dit som man går på teatern, naturligtvis. En tjock vaktmästare, grisliknande i så hög grad som en mänsklig varelse av slump kan bli det, cirkulerade allvarsamt mellan juryn, rätten och publiken. Juryn hade tolv uppmärksamma, alldagliga ansikten som försökte förstå. Rätten bestod av rödklädda gubbar, små eller feta, dåsiga och närsynta. Två åklagare fungerade, allmänne åklagaren och hans ställföreträdare. Den förstnämnde var korrekt, uppträdde med en

viss pondus, den andre var en trist medelmått som ofta var ohederlig i sin argumentering. Séverine, Sébastien Faure, Pierre Martin (Kropotkins kamrat vid Lyonrättegången 1883) kom för att försvara mig och i asylrättens namn försvara en handelsman som hade härbärgerat Bonnot. Den sista sessionen varade bortåt tjugo timmar, och juryns utslag förkunnades i gryningen. Vi inväntade det tillsammans i två väntrum, i en underlig stämning av Montmartre-möte förr i tiden. De gamla vanliga diskussionerna väcktes till liv. Advokaterna tog emot oss dödsbleka. En överhettad sal, tystnad, de tjugo anklagade, spända, raka, hårda. Fyra dödsdomar, flera livstidsstraff. Frikända blev endast kvinnorna, de var faktiskt också oskyldiga, men i allmänhet tycker en parisisk jury inte om att fälla kvinnor. (De hade frikänd fru Steinheil, anklagad för att ha mördat sin man. De frikände fru Joseph Cailloux, maka till före detta premiärministern, som hade dödat redaktören för *Le Figaro*. Den frikände senare anarkisten Germaine Berton, som hade dödat en rojalistisk ledare.)

Dieudonné, som blev dömd till döden fastän ingen trots bristfälliga alibin tvivlade på hans oskuld, skrek ännu en gång ut denna oskuld, och han ensam verkade svimfärdig. Raymond, som hade krävt att bli frikänd, reste sig blodröd och sade häftigt: "Dieudonné är oskyldig, det var jag som sköt ..." Rättens ordförande bad honom att sätta sig, förhandlingarna var avslutade, erkännandet räknades inte längre juridiskt. Själv fick jag fem års straffarbete, men jag hade i alla fall lyckats få Rirette frikänd. Två revolverar som man funnit i tidningens lokaler fick rättfärdiga min dom. Min lugna aggressivitet under förhandlingarna hade utan tvivel framkallat den. Denna rättvisa var mig förhatlig, brottslig i en vidare mening än de värsta brottslingar. Detta märktes utan tvivel. Jag var fiende av en annan art än de skyldiga, det var hela saken. Eftersom jag tänkte så, blev jag inte överraskad av det oerhörda i domen: jag undrade bara om jag skulle lyckas överleva, för jag var mycket försvagad – i fysisk mening. Jag beslöt mig för att överleva, och jag skämdes för att tänka på mig själv på detta sätt bredvid de andra som ... Vi tog avsked av varann under Skräckväldets höga valv. Genom en dum felsägning yttrade jag ett ord till Raymond som jag aldrig har förlåtit mig: "Den som lever får se", sade jag i något sammanhang, antagligen för att jag själv beslutat mig för att leva. Han ryckte till och brast i skratt: "Det är just det det gäller!" – "Ursäkta mig ..." Han ryckte på axlarna: "Herregud! Det är ute med mig!"

En timme senare, i den bleka morgonen, vandrade jag fortfarande i min kvava cell. Någon snyftade utan uppehåll i cellen bredvid, det gick mig på nerverna. En fångvaktare, en snäll stackars liten gubbe, kom in med upprörd min: "Carouy (Édouard) håller på att dö." Hör ni? (Jag hörde faktiskt underliga flämtande andetag bortom snyftningarna närmast intill.) "Det är han som rosslar ... Han har tagit gift som han gömde i skosulorna ... Ojoj vilket liv!" Han var inte dömd till döden. Édouard hade alla förutsättningar att lyckas i livet, men han var trött på sig själv och på allt. Orättvist drabbad, genom omständigheter som han föredrog att tiga om, sonade han en annans brott.

Dieudonné, den oskyldige som befunnits skyldig, blev benådad, det vill säga han dömdes till livstids straffarbete. Besynnerliga rättvisa. Honom som jag sett skräckslagen vid tanken på döden, bli tjugo år äldre på några månader, han kämpade i arton år en otrolig kamp för att övervinna fängelset, rymde flera gånger, fångades in i vilda skogen, satt inspärrad i isoleringscell i årtal, rymde slutligen på en flotte över tropiska hav, yrade av törst och feber, slogs mot hajar, flöt iland på en öde plats, kom till Brasilien. Albert Londres hjälpte honom att få komma tillbaka till Frankrike. Han var inte en desperat människa, utan tvärtom en som till varje pris ville leva och inte hade andra problem.

Raymond visade sådan fasthet i dödscellen att man inte dolde avrättningsdagen för honom. Han läste medan han väntade på den. Framför giljotinen fick han se gruppen med reportrar och ropade till dem: "Tjusigt, va?"

Soudy bad i sista stund om en kopp kaffe med mjölk och giffjar, den sista lustupplevelsen i jordelivet, den som man annars brukar avnjuta i morgonens gråhet på någon liten bar. Det var tydligen för tidigt, allt man kunde skaffa fram var lite svart kaffe. ”Jämt otur”, sade han. ”Ända till slutet”. Han var nära att svimma av nervös rädsla, man måste stödja honom i trapporna, men han behärskade sig och gnolade en gatusång när han såg den ljusnande himlen: ”Var hälsad du min sista morgon ...” Den vanligen så tystlåtna Monier var utom sig av ångest men behärskade sig och blev lugn. Jag fick inte reda på dessa detaljer förrän långt efteråt.

Jag har inte talat om en del andra som jag bara sett tillfälligt i mängden, som gruvarbetaren Lacombe. Han hade ”avrättat” en bokhandlare i Clichypassagen, som var angivare, lät sig utan motstånd arresteras vid pepparkaksmarknaden och lyckades begå självmord i Santé-fängelset genom att klättra upp på ett tak under promenaden. Han dödade sig precis klockan tolv efter att ha talat med sin advokat och med direktören. Så fast besluten att dö att han dök med huvudet före ner på stenläggningen, så att kraniet och halskotorna blev en enda gröt ... Så slutade i Frankrike den andra explosionen av anarkism (den första, lika desperata, var den som inträffade åren 1891-1894, med attentat av Ravachol, Emile Henry, Vaillant och Caserio som huvudhändelser). Samma psykologiska drag och samma sociala grupper finns med i bägge episoderna. Samma fordrande idealism hos primitiva människor, vilkas kraft inte kan finna utlopp i erövringen av människovärde och ett högre medvetande, därför att i själva verket inget utlopp står dem till buds, och som känner sig ha hamnat i en återvändsgränd, kämpar som galningar och går under ... Den tidens värld hade en fast samhällsordning, skenbart så stabil att man inte såg någon möjlighet till verklig förändring. Arbetarnas hårda levnadsvillkor förbättrades endast långsamt och för proletariatet fanns ingen utväg. Utanför stod de deklasserade med alla dörrar stängda framför sig, utom de som ledde till brottets tröstlösa värld. Chockerande stora förmögenheter samlades oblygt ovanför dessa folkmassor. Ur denna situation föddes obevekligt kriminaliteten, klasskampen med sina långa rader av blodiga strejker, de vanvettiga ”en mot alla”-striderna ... De sistnämnda vittnade också om en ideologisk bankrutt. Från Peter Kropotkins och Reclus’ breda synteser till Albert Libertads förbittring var fallet stort: anarkismens förfall i den kapitalistiska djungeln blev uppenbart. Kropotkin hade formats i ett helt annat, mindre stabilt Europa, där frihetsidealet tycktes ha en framtid, där man trodde på revolutionen och på uppfostran. Reclus hade kämpat för Kommunen. Han hade upplevt dess generösa styrka och trots nederlaget hämtat förtröstan hos den för hela livet, och han trodde på vetenskapens förnyande makt. Nu, åren före det första världskriget, arbetade vetenskapen endast på att öka utvecklingsmöjligheterna för en traditionellt barbarisk samhällsordning. Man anade att en våldets tidsålder närmade sig: ingen skulle komma att slippa undan den.

I andra länder, i Polen, i Ryssland, stod den revolutionära rörelsen inför ett halvt feudalt, halvt kapitalistiskt system, kanaliserade sina spridda krafter och drog dem med längs offrets vägar mot stora framtida segrar, som hela folket önskade. Människorna, händelserna, striderna var nästan desamma, de historiska sammanhangen andra än i ”kupongklipparstaten” Frankrike (Yves Guyot). I Polen rånade Pilsudskis socialistparti statskassans transportvagnar och skatteverkets uppbörds kontor, sköt ner guvernörer och poliser. I Ryssland förde socialrevolutionära partiet samma kamp och de bolsjevikiska socialdemokraternas kamporganisationer med den märklige terroristen Kamo, akademikern Krassin, skapare av laboratorier, den skicklige organisatören Koba-Stalin, den företagsamme Tsintsadje, kuriren Litvinov, förde på landsvägarna, på Tiflis torg, på Bakus båtar kampen för pengar åt partiet med browning och bomb i hand ... I Italien prisades våra anarkistiska desperados i *Pagine Libere* (1 januari 1911) av en ung socialistisk agitator, Benito Mussolini.

Av denna svåra barndom, av denna oroliga ungdom, av dessa förfärliga år, ångrar eller beklagar jag ingenting för egen del. Jag tycker synd om dem som växte upp i denna värld utan att känna dess omänskliga avigsida, utan att bli medvetna om hur låst allting är och om plikten att kämpa – även i blindo – för människorna. Vad jag verkligen beklagar är all den kraft som spillts i strider som inte kunde bli annat än ofruktbara. De har lärt mig att det bästa och det sämsta gränsar till varann inom människan och stundom förblandas – och att det bästas fördärv är det värsta av allt ...

II

Detta skäl att leva: segra

1912-1919

Vi befann oss nu på nederlagets själva botten, i dess mörkaste, bittraste djup. Kanske var jag ensam om att veta det i mitt fängelse, för jag har inte träffat någon som tydligt känt det. Det var sant i alla fall, och den som ensam kommer till insikt om en sådan sanning gör det också för de andras del. Ordet ”jag” är motbjudande för mig som en meningslös självhävdelse, det innehåller en stor portion illusion och en annan portion fåfänga eller missriktad stolthet. Alla gånger som det är möjligt, det vill säga som jag slipper känna mig isolerad, som min erfarenhet i någon mån sammanfaller med närstående människors erfarenhet, föredrar jag att använda det allmännare och sannare ”vi”. Man lever aldrig av sig själv, för sig själv allenast, man bör aldrig försöka det, man måste veta att vår innersta tanke, den som är mest vår, är bunden vid världens med tusen band. Och den som talar, den som skriver, är framför allt en människa som talar för dem som är utan röst. Fast ändå måste var och en av oss lösa sitt eget problem. Anarkismens nederlag såg jag ganska klart, individualismens förvillelser ännu klarare, men någon utväg såg jag inte.

Om fängelset ska jag inte säga mycket här. Det belastade mig med en erfarenhet som var så tung, så outhärdlig att bära, att när jag lång tid efteråt på nytt började skriva, blev min första bok – en roman – ett försök att befria mig från denna mardröm i mitt inre, samtidigt som den var en pliktuppfyllelse gentemot alla dem som aldrig kommer att befria sig från den (*Les Hommes dans la prison*). Den är ganska känd i Frankrike och i spansktalande länder. Vi var, i det fängelse där jag vistades längst, tre- till fyrahundra pinade människor, av vilka de flesta avtjänade långa straff, från åtta år till livstid. Bland dem mötte jag ynkryggar, gemena skurkar, vanligt folk och märkliga människor med gudomlig gnista i sig, i ungefär samma proportioner som överallt annars. I stort sett stod fångvaktare av alla grader på lägre nivå (på några undantag när), avgjort kriminella på sitt sätt, med garanterad strafffrihet och pensionen hägrande vid slutet av ett liv i skam. Det fanns sadister, hjärtlösa smilfinkar, halvdioter, mutkolvar, snattare, tjuvar. Det fanns till och med några som var snälla och nästan intelligenta, hur otroligt det än kan låta. De franska fängelserna styrs av urgamla reglementen och är i grunden bara en absurd maskin som mal sönder de människor man slänger åt den. Man lever där som i ett slags mekaniserad galenskap. Allt tycks vara uttänkt av en ont beräknande hjärna för att försvaga, fördumma, förslappa den dömda, förgifta honom med outhärdligt hat – som om det gällde att göra återgången till normalt liv helt omöjlig. Detta resultat uppnås genom en apparat som bygger på forna tiders vedergällningstraditioner, på den kristna straffidén (som utan trons grund ingenting annat är än ett psykologiskt rättfärdigande av social sadism) och på den moderna förvaltningens noggrannhet. Man blandar missdådare, halvgalningar och orättvist drabbade av olika slag. Undernäring. Krav på fullständig och obruten tystnad, trots att man ständigt lever tillsammans. Godtyckligt drabbande bestraffningar, som plågar, förödmjukar, försvagar. Förbud att veta något om livet utanför, vore det så krig, invasion i landet, hot mot nationens existens. Fullständigaste möjliga avsaknad av intellektuell övning, förbud mot att studera, till och med att läsa annat än en bok i

veckan, vald bland fängelsebibliotekets idiotiska romaner (som tur var innehöll det också Balzac). I längden fabricerar denna kvarn perversa, rubbade människor, kraftlösa, fördärvade varelser som är oförmögna till återanpassning och förutbestämda att hamna bland Place Mauberts luffare, eller också förhårdade brottslingar som svetsats samman av lidandet och upprätthåller en egen tradition. Dessa bevarar sin värdighet som ”frigjorda”, de är cyniska men lojala och gör sig inga illusioner om vare sig samhället eller sig själva. Bland dem rekryteras yrkesbrottslingarna. Att ingen på över hundra år riktigt tänkt igenom brottslighetens och fängelsernas problem, att ingen sedan Victor Hugos tid på allvar sysslat med det, röjer samhällets tröghetskraft. Denna maskin för tillverkning av missdådare och oduglingar kostar mycket pengar utan att fylla någon nyttig funktion. Men i sitt slag, till och med i sin arkitektur, uppnår den ett slags fulländning.

Beundransvärd är i sanning den kamp som några människor, en ynkligt liten minoritet, segerrikt för där för att bevara sin livskraft. Jag slöt mig fullt medvetet till dem. Det krävs stor viljestyrka av särskilt slag, skenbart passiv, dold, envis. Vi visste när vi såg ”de nya” komma vilka – bland unga och gamla – som inte skulle överleva: den inre fjädern var brusten. Vi tog aldrig miste i dessa prognoser, men i mitt fall hade man tagit miste: jag föreföll ämnad att inte hålla länge. En före detta advokat från Paris, som fått sin begynnande karriär spolerad genom ett fruktansvärt familjedrama och blivit inspärrad på livstid, hade med mutors hjälp lyckats inrätta ett väl dolt hemligt bibliotek av goda vetenskapliga och filosofiska verk. Tack vare hans vänskap, tack vare denna dyrbara andliga kost, kände jag mig räddad. Jag ska aldrig glömma vare sig den bländande upplevelse jag hade när jag under en flyttning fick se natthimlen prickad med stjärnbildernas ljus, eller den ousägliga glädje som böckerna skänkte mig, framför allt vissa sidor hos Taine och Bergson. I den trånga ensamcell jag sov i, med fönster som vette mot himlen, kunde jag läsa en stund på morgonen, en stund på kvällen. I tryckeriet under tvångsarbetet satte jag skepp med anteckningar och kommentarer åt några kamrater. I och med att vi kunde lära och tänka kunde vi leva, och det var mödan värt att leva! Den långsamma pinan bet inte på oss, på mig. Jag var viss om att kunna besegra kvarnen.

Kriget bröt plötsligt ut, som en blixtnedslag från klar himmel. Vi hade inte känt till förebuden, vi fick kännedom om det genom den underliga panik som grep fångvaktarna (därför att många av dem riskerade att bli inkallade). Och detta oväder förklarade världen. För mig förebådade det en annan renande storm, som med säkerhet skulle komma: den ryska revolutionen. Att självhärskardömet med sina bödlar, sina pogromer, sin tomma ståt, sin hungersnöd, sina sibiriska fångelser, sina gamla orättvisor, under inga omständigheter kunde överleva kriget, det visste revolutionärerna mycket väl. Ett ljus skymtade alltså: det skulle bli alltings början, en underbar första skapelsedag. Ingen återvändsgränd längre! Denna väldiga port öppnade sig mot framtiden. Inget grubbel längre: varför kämpar man, hur kan man leva, nu kallade ju ryska revolutionen där borta i framtiden. I nuläget föreföll oss de tyska socialdemokraternas, de franska syndikalisternas, socialisternas och anarkisternas plötsliga omvändelse till patriotism och brodermord fullständigt obegriplig. De trodde alltså inte på någonting av det de hade sagt innan? Hade vi haft till den grad rätt i att inte sätta tro till dem? Marseljäsen skrålades så högt av folkhopar som följde de inkallade till tåget att det hördes ända in i fängelset. Vi hörde också: ”Till Berlin, till Berlin!” Denna för oss oförklarliga yra var liksom kulmen på en social katastrof som varat länge. Vid risk att ådraga oss sextio till nittio dagars isoleringsstraff, det vill säga nästan med säkerhet en dödlig tuberkulos, bedrev vi, sex kamrater som fanns i huvudbyggnaden, ett febrilt meningsutbyte. Gustave Hervé, som förr predikade uppror mot kriget, ville nu ta värvning i arm. Hans *Guerre sociale* (Sociala kriget) ändrade namn: *La Victoire*=Segern. Narrar, det var vad de var, och ”Det är inte vindflöjeln som snurrar, det är vinden”. I själva verket rådde en enorm okunnighet om vad ett modernt krig var. 1870 var glömt och massorna rycktes med. Infanteristerna gick i elden med röda

byxor och kadetterna från Saint-Cyr i vita handskar och med en fjäder i uniformsmössan, som till parad. Massorna flödade över av undertryckt kraft i hela Europa. Frankrike glömde därför sitt underläge och gick med sina trettioåtta miljoner invånare och sin låga nativitet i dödlig kamp med det fruktsamma Tyskland med dess sextio miljoner.

Vi tog ställning mot kriget mest av medmänsklighet. I båda koalitioner rådde i stort sett samma regimer: kapitalistiska republiker, mer eller mindre krönta, regerade av borgerliga parlament, med Ryssland som enda undantag. På bägge håll samma friheter som kvävs under ekonomiskt slaveri, samma långsamma, människoslukande framsteg. Den tyska militarismen utgjorde en ohygglig fara, men vi förutsåg att de allierades seger skulle bli genombrottet i Europa för en fransk militarism, vars ärkereaktionära böjelser Dreyfusaffären hade avslöjat (för att inte gå längre tillbaka och tala om generalen och markisen de Galliffet, i blodigt minne). Invasionen i Belgien var en avskrämd sak, men minnet av hur den brittiska makten krossade de två små sydafrikanska republikerna (1902) var ännu levande. Konflikterna i Tripolitanien och Marocko nyligen gav en antydning om att det var tävlan om kolonierna som hade satt igång allt detta slaktande Europa över. Ena eller andra sidans segrar gjorde oss lika nedslagna. Hur kunde det komma sig att det bland alla dessa krigets offer inte fanns några tillräckligt modiga för att rusa mot varann och i stället för fiender kalla varann bröder? Vi frågade oss detta med en ny förtvivlan.

Utan att vi fick veta något rullade invasionen mot Paris. Om vi varit ute, tror jag att vi hade följt med strömmen och ögonblickligen förstått att trots alla teoretiska resonemang kan ett land, när det anfälls, inget annat göra än försvara sig, såvida det inte är mitt uppe i en social kris. Primitiva reflexer verkar, som är oändligt mycket starkare än övertygelser. Känslan att nationen är hotad tar överhand. Fängelset är beläget på en ö i Seine, ett fyrtiotal kilometer från Marne. Under slaget vid Marne började befolkningen i Melun att fly. Ingen trodde längre på seger, Paris tycktes förlorat. Vi fick veta att fängelset inte skulle evakueras och att man antagligen skulle slåss på Seines stränder. Vi skulle vara mitt på slagfältet, instängda i denna bur. Vaktare och fångar mådde illa av rädsla. Jag gjorde inte det. Jag kände mig tvärtom upprymd vid tanken att kanoner skulle förstöra den absurda kvarnen, även om vi blev begravda i spillrorna. Stridsområdet avlägsnade sig: ingenting förändrades på minsta sätt.

Man dog mycket i fängelset. Jag såg unga män gripas av ett slags feber tre månader före frigivningen, förlora den inspärades vegetativa jämvikt, vakna till liv på något sätt med glänsande ögon och sen plötsligt dö på tre dagar som av en inre kris. Själv blev jag på sex åtta månader helt utmattad av undernäring; jag kunde inte stå på benen, jag togs in på sjukhuset, där buljong och mjölk fick mig på fötter igen efter fjorton dagar, började sen om. Första gången var jag rädd att hamna på den lilla reserverade kyrkogården helt nära, det skulle ha givit fången-dödgrävaren hans lilla motion i friska luften och den vanliga kvartslitern vin (man avundades honom det fina jobbet). Sedan vande jag mig, fast besluten att leva. Bortom den medvetna viljan hade en annan djupare och mäktigare vilja talat i mig, det kände jag.

Så kom en alldeles särskild vintergryning över Seine, över de höga popplarna som jag älskade, över den trista, sovande lilla staden, där de enda ansikten jag mötte var trötta och hårda ansikten under hjälmar. Jag gick min väg ensam, förvånansvärt lätt på stegen, utan bagage, utan sann glädje, besatt av tanken att kvarnen bakom mig skulle fortsätta att mala sönder människor utan ände. Jag drack en kopp kaffe på stationskaféet i den grå morgonen. Innehavaren närmade sig, nästan kamratligt: "Frigiven?" – "Ja." Han skakade på huvudet. Intresserade han sig för "mitt brott", för mitt öde? Han böjde sig fram: "Har ni bråttom? Det finns en finfin bordell här ..." Den första människa som jag nyss hade mött på en svart bro i dimman hade varit en soldat med härjat ansikte. Den här fete kopplaren var den andra. Alltjämt en värld utan möjlig undanflykt? Vad tjänade kriget till? Hade inte dödsdansen lärt någon något?

Paris levde ett dubbelliv. Jag stannade som i förtrollning framför Bellevillebutikernas påvra skyltfönster. Färgerna på stoppgarnet var fantastiska, jag föll i förundran över knivarna av pärlemor och stod länge och betraktade vykort med bilder av soldater och deras fästmör som skickar kyssar till varann med hjälp av en duva med kuvert i näbben. Människor gick förbi, kvinnor också; vilken förbluffande verklighet! En katt hade gjort det skönt åt sig vid ett gallerförsatt bagerifönster som sände ut en doft av nygräddat bröd. Jag log liksom berusad mot den. Belleville var sig likt, fast tristare, fattigare. ”Sorgkläder på tjugofyra timmar, moderata priser, avbetalning ...” En marmorhandlare skyltade med medaljonger av emalj, och alla föreställde unga soldater. Husmödrar i sjal kom från socialbyrån med sin potatispåse och sin kolhink. Från de grå fasaderna på Rue Julien-Lacroix pyrde all gammal misär ut i kylan. Man förklarade livet för mig: ”Du förstår, vi har det bra egentligen. Flera dödsfall per hus, men karlarna har varit borta så länge att alla kvinnor slagit sig ihop med andra. Ingen arbetslöshet, man slåss om de utländska arbetarna, lönerna är bra ... Högar med soldater från all världens länder, en del har gott om pengar, engelsmän, kanadensare, det har aldrig bedrivits så mycket kärlek i alla hörn. Pigalle, Clichy, Montmartre, de stora boulevarderna, överallt kryllar det av folk, man roar sig, efter oss syndafloren! Kriget är affär, det märker du snart, gubbe lille, man har funnit sig till rätta, vill inte längre ha slut på det. Bassarna är förstås bittra, verkar häpna när dom kommer på permission. ‘Inget att göra, ingen idé att försöka förstå’, säger dom. Almereyda är redaktör för en dagstidning på de stora boulevarderna, han har två bilar, villa ... Jules Guesdes och Marcel Sembat är ministrar. En socialist försvarar Jaurès’ mördare, advokat Zévaès, du känner honom. Chose, den Illegale, har fått tapperhetsmedalj. Kropotkin har undertecknat en appell för kriget tillsammans med Jean Grave. Machin gör affärer i ammunition ... Vad säger du? Ryska revolutionen? Men du hänger inte med, stackars djävel. Ryssarna håller stånd i Karpaterna, och du kan tro mig när jag säger att där är ingen förändring på gång. Det finns bara en sak att göra: klara livhanken. Det har blivit mycket lättare än förr.”

Sådant tal hörde jag, jag såg magra kabylier långsamt sopa avskräde på gatorna, och avskräde fanns det alltid gott om, det hopade sig. Annamiter vaktade polishuset och Santé-fängelset, huttrande under hjälmar och förskinn. Tunnelbanan forslade sina täta hopar, par på par, konvalescenter stod och hade tråkigt i lasarettens fönster, en soldat med vanställt ansikte gick med armen om en söt flicka under Luxembourgträdgårdens avlovade träd, kaféerna var proppfulla. Förstäderna sjönk undan i svartaste mörker, men innerstaden vibrerade i diskret belysning till långt in på natten. ”Det finns inte längre mer än två vändkretsar, ser du, kärleken och pengarna, och pengarna först, eller hur?”

Jag hörde mig för om ryssarna. Terroristen Savinkov värvade rekryter för främlingslegionen. Flera av bolsjevikerna hade stupat vid fronten som frivilliga. Plechanov uttalade sig för kejsardömetets försvar. Trotskij hade förts till spanska gränsen av två polisinspektörer och var nog internerad någonstans i Afrika nu. Almereyda, elegantare, mer Rastignac-lik än någonsin förr i sitt piffiga redaktörsrum i empire vid en av de stora boulevarderna, sade mig att han slutat jaga polisspioner i arbetarrörelsen för att inte göra mer skada än nytta: ”De är för många!” Kriget ledde ingen vart, han arbetade för freden, fredspartiet växte, det hade framtiden för sig. ”Poincaré och Joffre är förbrukade män ... Allt kommer att ändras inom kort.” En del var stränga i sina omdömen om honom: ”Han har sålt sig åt en klick finansmän, han har polismästarn i sin ficka.” Advokat César Campinchi förklarade för mig att Frankrike höll på att förblöda, men att det skulle segra om ett år eller två med amerikanernas hjälp. Jag gick och såg Blå fågeln på en teater, par om par, uniformer ... Allt detta gav en svindlande förnimmelse av att falla ner i avgrunden.

”Péguy har stupat. Riciotto Canudo (en ung författare som vi hade älskat) har stupat. Gabriel-Tristan Franconi (diktare, vän) har fått huvudet avslitet av en granat. Jean-Marc Bernard har stupat. Bröderna Bonneff, som skrivit *La vie tragique des travailleurs*, har stupat ...”

Farväl Paris! Jag tog expresståget till Barcelona. Tågen, stationerna, visade ett annat krigets ansikte, soldaternas. De var hårdheten själv. Härdade, spända, enkla som klippan. Förödda. På andra sidan Pyrenéerna öppnade sig länder av lugn och överflöd, inga krigsinvalider, inga soldater på permission som räknar timmarna, inga sorgklädda människor, ingen livsyra i dödens skugga. De små katalanska städernas trädkantade plazor med sina små kaféer under arkaderna andades bekymmerslöshet. Barcelona var i feststämning med sin om natten upplysta, om dagen praktfullt soldränkta Rambla, full med fåglar och kvinnor. Här också flöt krigets guldström. Både för de allierade och för centralmakterna arbetade fabrikerna för fullt, firmorna bryggde guld. Livsglädje i alla ansikten, i alla skyltfönster, i bankerna, i höfterna! Det var så man kunde bli galen.

Jag gick igenom en svår inre kris. Människokvarnen fortsatte att mala inom mig. Jag hade ingen glädje av att börja leva igen, fri, privilegierad i min krigsinkallade generation, i denna lyckliga stad. Jag kände liksom samvetsqual. Varför var jag där, på dessa kaféer, på dessa gyllene stränder, medan så många andra blödde i en hel världsdels skyttegravar? Var jag mer värd än de? Varför var jag utesluten från allas gemensamma lott? Jag träffade desertörer som var glada att ha kommit över gränsen. Jag erkände deras rätt till detta, men var innerst inne chockerad över att man så envist kunde kämpa för sitt eget liv när det gällde allas, gällde ett lidande utan gräns som skulle bäras samfällt, delas, drickas i botten. Denna känsla stod avgjort i motsättning till mitt rationella tänkande, men var starkare än det. Detta behov att dela den gemensamma lotten, det ser jag idag att jag alltid känt och att det var en av mina djupaste drivkrafter. Jag arbetade i tryckerier, jag gick på tjuvfäktningar, jag började läsa igen, jag klättrade i berg, jag dröjde mig kvar på kaféer för att se kastiljanskor, seviljanskor, andalusiskor, katalanskor dansa. Jag kände att det i längden var omöjligt för mig att leva så, jag tänkte bara på människorna i kriget, de kallade på mig. Utan tvivel skulle jag till slut ha tagit värvning i någon armé, om inte till slut de väntade händelserna brutit ut, alla på en gång. Jag skrev i *Tierra y Libertad* min första med ”Victor Serge” signerade artikel för att försvara Friedrich Adler, som man skulle döma till döden i Wien. Han hade några månader tidigare, 1916, dödat greve Stiirgkh, en av de ansvariga för kriget. Min nästa artikel kommenterade det ryska självhärskardömet fall. Här dök revolutionen upp, så länge väntad att man till sist inte visste om man ännu vågade tro, det osannolika blev verklighet. Vi läste telegrammen från Ryssland och vi blev som förvandlade. Bilderna de förde med sig blev väl enkla och konkreta. Allt verkade så självklart nu, världen var inte längre indragen i en virvel av vansinne. Franska individualister gjorde narr av mig och radade upp sina löjliga klichéer: ”Revolutioner tjänar ingenting till. De ändrar inte den mänskliga naturen. Efteråt kommer reaktionerna, man får börja om från början. Jag har bara mig själv, jag lägger inte två strån i kors vare sig för krig eller för revolutioner, tack.” – ”Ni duger ingenting till längre”, svarade jag dem, ”ni är förbrukade, kommer aldrig att lägga två strån i kors för nånting alls, för att göra det för er själva skulle verkligen inte löna sig ... Ni är produkterna av alltings förfall: borgerlighetens, de borgerliga idéernas, arbetarrörelsens, anarkismens ...” Min brytning med dessa ”kamrater”, som numera bara var skuggan av kamrater, var ett faktum. Ingen idé att diskutera, svårt att tåla varann. Spanjorerna, till och med arbetarna på min verkstad, som inte var politiskt aktiva, förstod instinktivt dagarna i Petrograd, eftersom de i andanom förde över dem till Madrid och Barcelona. Alfonso XIII:s monarki var varken populärare eller stabilare än Nikolaus II:s. Spaniens revolutionära tradition gick liksom Rysslands tillbaka till Bakunins tid. Liknande sociala förhållanden rådde på bägge håll, agrarproblem, försenad industrialisering, en politisk regim som låg halvtannat århundrade efter övriga Västeuropas. Krigstidens industriella och

kommersiella högkonjunktur stärkte borgerligheten, i synnerhet den katalanska, som var fientlig mot den gamla godsägararistokratin och den fullkomligt åderförfälsade kungliga förvaltningen, och den ökade proletariats krafter och krav – detta unga proletariat som inte haft tid på sig att bilda en arbetararistokrati, det vill säga att förborgerligas. De låga lönerna (jag tjänade fyra pesetas om dagen, ungefär 80 amerikanska cents) stimulerade till omedelbara krav.

Horisonten ljusnade verkligen från vecka till vecka. På tre månader ändrade Barcelonas arbetarklass lynne. Stridslystnaden steg. CNT växte kraftigt. Jag tillhörde en liten fackförening vid tryckeriet. Utan att medlemstalet ökade – vi var väl ett trettiotal – växte dess inflytande så att hela yrkesgruppen tycktes ha vaknat. Tre månader efter underrättelsen om ryska revolutionen började ”el Comité Obrero” (Arbetarkommittén) förberedelserna för en revolutionär generalstrejk, förhandlade sig till en allians med den liberala katalanska borgarklassen, gick kallblodigt in för monarkins störtande. Arbetarkommitténs lista på krav, som sammanställdes i juni 1917 och publicerades i *Solidaridad Obrera*, föregrep de ryska sovjeternas resultat. Jag skulle snart få veta att även i Frankrike gick samma högspänningsström från skyttegravarna till fabriker, föddes samma häftiga förhoppningar.

På Spanska kaféet vid Paralelo, denna folkrika boulevard med sina flammande ljus om natten, helt nära den förfärliga *Barrio chino*, vars unkna gränder var fulla av halvnakna flickor på huk i dörröppningar som lät helvetet skymta, mötte jag fackligt aktiva arbetare som beväpnade sig för den förestående kampen. De talade upphetsat om vilka som skulle falla i den, de fördelade browningarna mellan sig, de mätte, vi mätte med håfulla blickar de nervösa polisspionerna vid bordet intill. I en röd gränd, som på ena sidan kantades av en kasern för civilgardet, på andra sidan av fattigbostäder, hittade jag en av den tidens märkliga män i Barcelona, livgivaren, ledaren utan titel, den orädda politikern som föraktade politikerna: Salvador Seguí med smeknamnet Noy del Sucre. Vi åt kvällsvard vid en fotogenlampas skälvande sken. Måltiden på det hyvlade träbordet bestod av tomater, lök, enkelt rött vin, en bondsoppa. Barnkläder hängde på ett streck, Teresita vaggade barnet. Balkongen stod öppen mot den hotande natten, mot kasernen med skjutglada bödlar, mot Ramblans röda stjärnprydda ljuskrets. Vi dryftade där många frågor: den ryska revolutionen, den planerade generalstrejken, alliansen med de katalanska liberalerna, den fackliga verksamheten, den anarkistiska mentalitet som motsatte sig förnyelse av organisationsformerna. Vad ryska revolutionen beträffar var jag bara säker på en enda sak: att den inte skulle stanna på halva vägen. Lavinen skulle rulla vidare till slutet. Vilket slut? ”Bönderna kommer att ta jorden, arbetarna fabriker. Sen vet jag inte.” – ”Sedan – så skrev jag –”kommer det på nytt att bli strider utan storhet, men det blir på en förnygrad jord. Mänskligheten har tagit ett stort språng framåt.

”Arbetarkommittén” hade inte grundligt tänkt igenom frågorna. Den gav sig i strid utan att veta hur långt den skulle gå, utan att beräkna följderna – och antagligen kunde den inte göra på annat sätt. Den var uttryck för en stigande kraft, som inte kunde förbli överksam och inte heller kunde besegras, även om den kämpade dåligt. Idén att ta Barcelona var fast utformad, man studerade den i detalj. Men Madrid? Övriga delar? Förbindelserna var svaga med det övriga Spanien. Skulle det leda till monarkins störtande? Några republikaner, bland dem Lerroux, som fortfarande var populär fast misskrediterad inför vänstern, hoppades på detta, och de tyckte det var bra att skicka fram det frihetliga Barcelona först, så de själva kunde retirera ifall Barcelona misslyckades. De katalanska republikanerna med Marcelino Domingo i spetsen räknade med arbetarnas styrkor för att avpressa monarkin en viss självstyrelse, och de använde hot om uppror som påtryckningsmedel. Tillsammans med Seguí följde jag förhandlingarna mellan den liberala katalanska borgerligheten och ”Arbetarkommittén”. Det var en otrevlig allians, där parterna var rädda för varann, med rätta misstrodde varann, var

inställda på att lura varann. Seguí sade ungefär så här: ”De skulle vilja utnyttja oss och lura oss. Vi tjänar för ögonblicket deras utpressningspolitik. Utan oss förmår de ingenting. Det är vi som är gatan, chocktruppen, det folkliga lejonet. Vi vet detta, men vi behöver dem. Det är de som är pengarna, handeln, legaliteten kanske – i början, inte sant? – pressen, propagandan etc.” – ”Men”, brukade jag svara, ”om det inte blir en storseger, vilket jag inte tror, så kommer de att släppa oss vid första svårighet. Vi är förrådade i förväg.”

Seguí såg riskerna: var ändå optimist. ”Om vi blir slagna blir de slagna med oss. För sent att förråda oss. Om vi segrar blir vi situationens herrar, inte de.” Salvador är förebilden till Dario i min bok *Naissance de notre force*. Han var alltigenom arbetare, mestadels klädd som en arbetare på väg från jobbet med mössa tätt kring huvudet och uppknäppt skjortkrage under en billig slips, lång, välväxt, med runt huvud, oregelbundna drag, stora, runda, plirande ögon under tjocka ögonlock, ett slags vardaglig fulhet – full av charm för dem som kände honom – och över hela gestalten en smidig, aldrig svikande, praktisk, klok energi utan minsta förkonstling. Han tillförde den spanska arbetarrörelsen nya impulser genom sin organisatoriska begåvning. Anarkist var han knappast men frihetlig socialist, och han gjorde gärna narr av allt talet om ”det harmoniska livet i frihetens sol”, ”jagets fria utveckling”, ”framtidens samhälle” för att i stället diskutera mer konkreta frågor som löner, organisation, hyror, den revolutionära makten. Och detta var hans drama: den viktiga frågan om makten, den vågade han inte tala högt om. Jag tror till och med att vi var ensamma om att beröra den, han och jag, mellan fyra ögon. Eftersom han försäkrade att ”vi kan ta staden”, frågade jag: ”Hur ska ni styra den?” Vi hade då inget annat exempel för ögonen än Pariskommunens, och närmare besett var det inte uppmuntrande: obeslutsamhet, splittring, ett evigt pratande, tävlan mellan män utan resning ... Kommunen, liksom senare spanska revolutionen, har skapat hjältar i tusental, beundransvärda martyrer i hundratal, men den hade inget huvud. Jag tänkte mycket på detta, för jag trodde vi var på väg mot en Barcelonakommun. Präktiga människor som flödade över av kraft och drevs av en stor förvirrad idealism, en myckenhet aktivt folk – och inget huvud, ”utom ditt, Salvador, och det är skralt med ett enda huvud” – som för övrigt inte var så säkra på sig själva eller på att bli åttlydda. Anarkisterna ville inte höra talas om maktövertagande. De vägrade se att ”Arbetarkommitté”, om den segrade, skulle bli morgondagens regering i Katalonien. Seguí såg det, men vågade inte säga det för att inte öppna en idékonflikt som skulle ha isolerat honom. Vi gick alltså till strid i ett slags dunkel.

Hänförelsen och kraften steg upp i ljuset, förberedelserna skedde nästan i öppen dag. Mot mitten av juli patrullerade grupper av arbetare i staden, i blåställ och med handen på browningen. Jag var med i sådana patruller, vi mötte det ridande civilgardet, svarta trekantiga mössor, skäggiga ansikten, de visste att vi var morgondagens upprorsmän, men de hade order att inte inleda strid. Myndigheterna höll på att tappa huvudet eller hade räknat ut vad som skulle hända: de katalanska parlamentarikernas svek. Huset på Calle de las Egypcias, där jag befann mig en dag med Seguí, omringades av svarta trekantsmössor, och vi hjälpte Seguí att fly över takterrasserna. Jag blev anhållen, jag tillbringade tre hemska timmar i en minimal poliscell med väggar i rödockra. Jag hörde upploppet mullra på den närliggande Ramblan, och det mullrade så starkt att en gammal älskvärd officer gav mig fri under ursäkter. De civilklädda poliserna som skuggade oss var ynkligt artiga, de försäkrade att deras sympatier låg hos oss och bad liksom om ursäkt att de måste göra ett så otrevligt jobb för att skaffa bröd åt sina barn.

Jag tvivlade på segern men hade gärna velat slåss för framtiden. Jag skrev senare, i en meditation över maktövertagandet:

”Det är mycket möjligt, Dario, att vi blir arkebuserade vid slutet av hela denna historia. Jag tvivlar på idag och på oss. Förr var du stuveriarbetare i hamnen. Böjd under din börda klev du spänstigt över de gungande plankorna mellan kajen och ett lastfartygs mellandäck. Jag bar

kedjor, jag. Bildligt talat, Dario, för man bär nuförtiden bara ett inskrivningsnummer, men det är lika tungt. Vår gamle Ribas i kommittén sålde löskragar i Valencia. Portez använde sina dagar till att krossa sten i mekaniska kvarnar eller att borra hål i kugghjul av stål. Vad gjorde Miró med sin smidighet och sin kattdjursmuskulatur? Han smorde maskiner i en källare i Gracia. Sanningen att säga är vi slavar. Ska vi ta den här staden, men titta på den då, den här stiliga staden, titta på ljusen, eldarna, lyssna på alla härliga ljud – bilar, spårvagnar, musik, röster, fågelsång och steg, steg och tygernas, sidenets, knappt hörbara viskning – ta den staden med de här händerna, våra händer, är det möjligt? Du skulle allt skratta, Dario, om jag talade så med hög röst ... Du skulle öppna dina stora, håriga, broderliga och starka händer och säga: 'Jag för min del känner mig i stånd att ta allt, allt.' Så känner vi oss odödliga ända fram till det ögonblick då vi ingenting längre känner. Och livet fortsätter när vår lilla droppe har återvänt till oceanen. Min förtröstan möter här din. Morgondagen är stor. Vi har inte tänkt ut den här erövringen förgäves. Den här staden ska tas, om inte av våra händer, så åtminstone av andra händer som liknar våra men är starkare. Starkare kanske för att de hårdnat bättre tack vare själva vår svaghet. Om vi blir besegrade, kommer andra människor, oändligt olika oss, oändligt lika oss, att strömma ner för denna Rambla en likadan kväll om tio år, tjugo år, det kvittar, med samma erövring som mål. De tänker kanske på vårt blod. Redan tycker jag mig se dem och jag tänker på deras blod, som också ska rinna. Men de kommer att ta staden."

Jag hade rätt. Dessa andra tog staden den 19 juli 1936. De hette Ascaso, Durruti, Germinal Vidal, CNT, FAI, POUM. Men den 19 juli 1917 besegrades vi nästan utan strid, när de katalanska parlamentarikerna greps av skräck i sista stund och vägrade öppna striden. Vi öppnade den själva, och den pågick en dag, en dag en dag av sol, skrik, folkmassors rörelser, språngmarscher genom gatorna, under det att de svarta trekantsmössorna tog det försiktigt, anföll långsamt och förföljde oss utan iver. De var rädda. "Arbetarkommittén" blåste till reträtt. På den trånga Calle Conde del Asalto befann jag mig vid middagstiden mitt i en ström av kamrater. Vi väntade på instruktioner, civilgardet dök plötsligt in från Ramblan med fällda bajonetter, kom emot oss och trängde oss långsamt tillbaka. En liten alldeles gul officer skrek att han skulle ge order om eld om vi inte skingrades. Skingra oss var omöjligt, för det fanns en annan hop bakom oss – och vi hade inte minsta lust. Ett tomrum bildades mellan oss och denna mur av svarta män som siktade med sina karbiner. Ut i detta tomrum kastade sig plötsligt en ung man i grå kostym som svingade en bomb invirad i en tidning. Han skrek: "Jag är en fri man, jag! Horyngel där!" Jag störtade fram till honom, jag grep om hans handled: "Är du galen? Det blir ju bara en massa onödigt dödande." Vi kämpade en kort stund, truppen stod blickstill, tvekande, kamrater omringade oss, drog oss med. I en portöppning stod ynglingen och torkade sig i pannan med ärmen. Han skälvde ännu av förbittring. "Det är du som är ryssen, va? Tur att jag kände igen dig i tid ..."

Seguí kom dödstrött hem på kvällen. "Vilka fega uslingar!" mumlade han. Jag skulle aldrig återse honom, han gömde sig nämligen för att organisera augustiupproret. 1921, när jag var i Petrograd, fick jag ett brev från honom, där han skrev att han skulle komma till Ryssland. Han var nu Barcelonas erkände tribun och just återkommen från Menorca, där han vistats en tid som deporterad. I början av år 1922 blev han dödad på gatan, några meter från Ramblan, av pistolror från arbetsgivarnas "fria fackförening".

Upproret bröt ut i augusti (1917), åstadkom sammanlagt ett hundratal lik och slocknade utan att avbryta Barcelonaproletariatets frammarsch ... Jag var på väg till Ryssland. Misslyckandet den 19 juli hade övertygat mig, jag hoppades inte längre på seger här, jag var trött på diskussionerna med revolutionära arbetare som jag ofta tyckte var som stora barn. Ryske generalkonsuln i Barcelona, en furst K ... , tog genast emot mig när han hörde mitt namn: "Vad kan jag göra för er?" Denne herre hade just gjort sin trohetsförklaring till den provisoriska regeringen. Jag hade tidigare varit lite rädd för honom, för han lät genom

guvernören arrestera alla ryska revolutionärer som han fick veta var i staden. Idel honung nu. Jag bad honom bara om en inkallelseorder för att få göra militärtjänst i det fria Ryssland. ”Visst, gärna! Jag ska genast ordna det.” Vi förstod varann utan långa utläggningar.

Paris. Det ryska högkvarteret på Avenue Rapp var fullt av prydliga officerare som hastigt anpassat sig till omständigheterna och blivit republikaner över en natt. Goda republikaner förstås. Med den allra största artighet radade de upp svårigheterna för några andra och mig. Kommunikationerna med Ryssland försvårades av en rad hinder. Varför, föreslog de, kunde vi inte tjäna vårt återfunna fosterland i de ryska trupper som kämpade i Frankrike? Det skulle vara lätt att ordna ... Jag svarade en kapten som var blankputsad som en lyxhäst: ”Men tycker inte min herre att de ryska trupperna i Frankrike, som fått sin utbildning under despotismen, hellre borde tas hem för att få andas det nya Rysslands luft lite grann?” Han försäkrade mig att våra soldater i Maillylägret och vid fronten i Champagne hade blivit ordentligt underrättade av sina överordnade om de stora förändringar som inträffat i Ryssland. Det var rena bluffen, men varför insistera? Med alla dessa kaptener kom man ingen vart. Jag fortsatte ändå mina besök för att slutligen få veta att brittiska amiralitetet – påstods det – inte gav genomfartstillstånd för den grupp hemvändande revolutionärer som jag tillhörde. Vi telegraferade till Petrogradsovjeten, till Kerenskij, vilket togs illa upp, och man dolde inte för oss att det med tanke på olika censurer inte alls var säkert att våra telegram kom fram till adressaten. Under tiden gjorde en rysk division, som krävde repatriering, myteri i lägret vid La Courtine. Man slog ner det med hjälp av kanoner. Kamrater som kom till Paris från fronten rådde mig att ta värvning i en annan division, vars repatriering var planerad, och jag gjorde en formell ansökan. Men generalen som tog emot den förklarade att inskrivningen av frivilliga var slut, och man framförde hans beklaganden till mig. Jag funderade på att passera genom Främlingslegionen, som lovade ryska frivilliga att bli inkorporerade i de ryska trupperna, men fick veta att de flesta av de kamrater som provat den utvägen hade stupat i eldlinjen som hjältar, medan ombuden som fått i uppdrag att framföra deras krav blev arkebuserade bakom fronten.

I generalstabens väntrum gjorde jag bekantskap med en rysk soldat i trettioårsåldern, som nyligen kommit från Transjordanien, där han hade kämpat i den engelska armén. Han ville tillbaka hem, av andra skäl än jag, och han lyckades före mig. Redan vid första samtalet lade han korten på bordet: ”Jag är traditionalist, monarkist, imperialist, panslavist. Jag är en del av den sanna ryska folkkaraktären som den ortodoxa kristendomen har utformat den. Ni är också en del av den sanna ryska folkkaraktären fast vid motsatta änden, åt den spontana anarkins, de elementära utbrottens, de måttlösa förhoppningarnas håll ... Jag älskar allt i Ryssland, även det som jag vill bekämpa där, det som ni representerar ...” Vi hade givande diskussioner om dessa ämnen, medan vi gick fram och tillbaka på Esplanade des Invalides. Han var åtminstone ärlig, modig i sitt tänkande, oerhört begiven på äventyr och strid – och deklamerade ibland förtrollande dikter. Rätt mager var han och ful på ett egendomligt sätt, med alldeles för långt ansikte, kraftiga läppar och näsa, kägelformig panna, underliga, blågröna, alltför stora ögon som på en fisk eller en österländsk avgudabild. Och för resten hade han en förkärlek för hieratiska figurer från Assyrien, som man till slut tyckte att han liknade. Det var en av vår generations största ryska diktare, den redan berömde Nikolaj Stepanovitj Gumilev. Vi skulle träffas igen flera gånger i Ryssland, som motståndare men vänner. Jag fick kämpa flera dagar, år 1921, för att hindra tjekan från att skjuta honom – förgäves. Men av denna nära framtid hade vi ingen förkänsla.

De ryska officerarna sade sig vanligen vara socialrevolutionärer, och faktum är att SR-partiet synbarligen svällde som grodan i fabeln, så att ingen tvivlade på att det skulle få majoriteten i den kommande konstituerande församlingen. Jag visste mycket lite om bolsjevismen, vars blotta namn fick de eleganta officerarna att spruta fradga. Juliupploppen i Petrograd visade

deras styrka. Den testfråga man fick – jag fick – i alla sammanhang var denna: För eller mot bolsjevismen? För eller mot den konstituerande församlingen? Jag svarade enligt min vana med oförsiktig ärlighet: ryska revolutionen kan inte begränsa sig till ett politiskt regimbyte. Den är, den bör vara social. Det betyder att bönderna bör ta jorden och kommer att ta den från godsägarna, med eller utan bondeuppror, med eller utan tillstånd av en konstituerande församling. Att arbetarna kommer att driva igenom nationalisering eller åtminstone kontroll av de stora industrierna och bankerna. De har inte störtat Romanovdynastin för att gå tillbaka till verkstäderna lika maktlösa som förut och titta på när kanonfabrikanterna blir rika ... Det var för mig en självklarhet, men jag såg mycket snart att även om jag bara framförde den i den uniformerade ryska kolonin, så riskerade jag att få trassel även med de franska myndigheterna. Jag var utan att veta det ”på linje med” Lenin.

Det underligaste i allt detta var de nybakade socialrevolutionärernas indignation, när man påminde om att huvudartikeln i deras partiprogram krävde nationalisering av marken, omedelbar expropriering av storgodsen utan gottgörelse och likvidering av godsägararistokratin. ”Men det är krig! Segra först!” utropade de. Det var lätt att svara dem att enväldet hade lett ryska riket till nederlag och invasion, att därefter en konservativ republik, som inte förstod folkets behov, endast skulle gå från katastrof till katastrof till dess att den uppslukades av någon förfärlig social kris.

Jag arbetade i ett tryckeri på Boulevard Port-Royal, jag hade mycket kontakter med arbetarna, där och på annat håll. De också visade sig förbittrade över den oväntade vändning som ryska revolutionen tog. Först hade de hälsat den med djup glädje. Sedan hade tanken att oroligheterna, och vad man kallade de ”Maximalistiska” kraven, försvagade den ryska armén fått insteg hos dem. Ofta fick jag höra (eftersom man sade det för min skull så snart jag talade om att jag var ryss): ”Bolsjevikerna är skurkar som sålt sig åt Tyskland”, ”ryssarna är ynkryggar varenda en”. Jag var nära att bli kullslagen på ett kafé för att jag vecklat upp en rysk tidning. Jag sade mig att av detta halvt förblödda folk kunde man inte begära att det skulle tänka lidelsefritt eller hysa broderlig förståelse för ett annat, avlägset, lika förblött och utmattat folks strävan. Denna atmosfär var delvis en följd av att gamle Clemenceau kommit till makten, han framstod för resten ingalunda som någon reaktionär. Legendan om hans ungdom, om hans roll i Dreyfusaffären, om hans bravader som ministärfällare, om hans kampanjer mot kolonialkrigen, om den sympati han visat anarkisterna vid tiden för Ravachols och Émile Henrys terrorism, omgav honom med en sådan gloria att minnet av det arbetarblod som gjutits under hans första regeringsperiod var som utplånat. Han framstod som jakobin snarare än som borgare. Och det var tur för den franska borgerligheten med representanter som Ribot och Poincaré, att de i krisens stund kunde lämna över ansvaret till denne energiske och envise gubbe med en konvent-medlems temperament. Vi avskydde honom lika mycket som vi beundrade honom.

Jag fick veta att Frankrike genom en rad samspelande händelser nyss gått igenom en revolutionär kris, som man lyckats strypa. Mars 1917: ryska självhärskardömet fall. April 1917: myterierna i Champagne. Dessa myterier var i själva verket allvarligare än folk visste. En hel armé hade råkat i upplösning, man talade om att marschera mot Paris. Överbefälhavaren Nivelle, Joffres efterträdare, hade försökt bryta igenom den tyska fronten (april) vid Craonne-Reims och betalat ett så högt pris för en liten framryckning att han själv måste hejda offensiven. Myterierna bröt ut i detta ögonblick. De kvästes utan större blodsutgjutelse, vilket var skickligt gjort. En annan faktor av avgörande psykologisk betydelse kom till i rätta ögonblicket för att återställa arméns stridsmoral: Förenta staternas inträde i kriget (den 6 april, Nivelles offensiv började den 9 april). Folk fattade mod igen. Från och med nu var det möjligt att vinna kriget. Ryska revolutionen, som komplicerade det hela, blev impopulär. En ytterst liten minoritet arbetare fortsatte ensam att följa den, till

exempel gruppen kring tidningen *Vie ouvrière* (Monatte och Rosmer), några socialister som Jean Longuet och Rappoport, en del anarkister som var betydligt fler, men också mer betänksamma.

Clemenceau kom till makten i det skenbart mest kritiska ögonblicket. I själva verket var det värsta redan över, hur man än såg saken. Den psykologiska omsvängningen hade inträffat, de amerikanska trupperna höll på att landstiga, slaget om Atlanten vände sig till de allierades fördel (i april, den svarta månaden, hade Storbritannien som följd av u-båtskampanjen endast livsmedel för tre veckor). Det första Clemenceau företog sig var att likvidera partiet för ”vit” fred, vars halvofficielle ledare var Joseph Caillaux, deputerad för Sarthe, före detta premiärminister, skicklig och reaktionär finansman, honom som jag en gång i världen kallat ”Caillot de sang” (blodlever) i en tidningsrubrik. Fredspartiet satsade på massornas trötthet, på fruktan för en europeisk revolution, på huset Habsburgs oro och ängslan, på den sociala kris som grodde i Tyskland, och det uppmuntrades på olika sätt av tyska agenter. Almereyda, som nu var redaktör för *Le bonnet rouge*, hade blivit detta partis kondottiär. Om det haft framgång, skulle han ha blivit en populär minister med förmåga att både ärligt och svekfullt utnyttja de vagt socialistiska eller anarkistiska massornas känslor. Som nästan alla revolutionärer hade jag slutat träffa honom sedan han börjat bedriva vad vi ironiskt kallade ”storpolitik” i storfinansens skumma kulisser. Gripen av penning- och spelyra brände han sitt ljus i bägge ändar, var morfinist till på köpet, omgav sig med teaterfolk, utpressare, sköna kvinnor och politiska kopplare av alla de slag. Hans ödes kurva, som hade börjat i Parisslummen och stigit mot den revolutionära kampens zenit, slutade i ruttenheten under kassakistorna. När Clemenceau lät arrestera honom tillsammans med hans medarbetare¹ tänkte jag genast att det skulle vara omöjligt att ställa honom inför rätta; det skulle vara alltför lätt att ställa själva kriget inför rätta och kompromettera dem som stod bakom honom. Man skulle antagligen ha arkebuserat honom, men inte bara honom. Några dagar senare fann man honom död i fängelsesängen, strypt med ett skosnöre. Historien blev aldrig upklarad.

Paris levde livets glada dagar den sommaren, med lika delar resolut förtröstan och besinningslöshet. Soldaterna från Amerika hade mycket pengar med sig. Tyskarna stod vid Noyon – ett hundratal kilometer därifrån – men det hade de gjort så länge att man vant sig vid det och inte oroade sig över hövan. Om natten gick larmet när Gothaplanen nalkades, människorna gick ner i källarna, några bomber föll. Jag iakttog dessa luftstrider – som man sanningen att säga inte såg mycket mer av än strålkastarnas korsade ljusband – från en liten vindskupa nära Pont-Neuf. Vi ställde oss vid fönstret, två kamrater, och vi talade med låg röst om den meningslösa död som kanske skulle komma. ”Om mina böcker blev förstörda”, sade min vän, ”skulle jag inte vilja överleva dem ... Du har hoppet om din revolution, du, jag har inte ens det.” Det var en arbetare som skaffat sig bildning. Nu var han mobiliserad för meningslösa uppgifter. Miss-tänksamhet, angiveri, fruktan rådde överallt. Man anhöll stackars människor för ett ord de yttrat på gatan. Jag åtnjöt en osäker frihet och studerade konsthistoria – vad skulle jag annars ta mig till i denna väntans tid? Jag blev en dag anhållen på gatan av två mycket rädda inspektörer som, jag vet inte varför, väntade sig dödligt motstånd av mig och blev förtjusta när jag sade dem att jag inte var beväpnad och inte heller hade någon lust att slåss. Eftersom det ingenting fanns att förebrå mig utom möjligen ”farliga idéer”, för att använda en lyckad formulering i japansk lag, skickades jag genom administrativt beslut till ett koncentrationsläger vid Précigné i Sarthe.

Jag fann där en hel grupp revolutionärer, ryssar och ryska judar till största delen, liksom jag själv klassade som ”bolsjeviker”, utan att vara det, naturligtvis. När den moderna civilisationens rättssäkerhet för individen blir satt ur spel verkar förtrycket i blindo, trevande,

¹ Det var i själva verket Ribot som lät arrestera honom före Clemenceaus maktövertagande (utg. anm.).

och trasslar naturligt nog till det mesta. Systemet under sådana perioder består i att bura in alla människor i vissa områden: Gud känner alltid igen de sina! Jag blev inte överdrivet upprörd, för jag kände mig så främmande för denna värld, så fast besluten att leva av andra skäl och för andra segrar än dess segrar, att själva min existens blev en överträdelse av konformismens oskrivna lag. Jag kunde inte längre ha något annat fosterland än den ryska revolutionen, mitt existensberättigande låg hos den. Jag bildade snabbt i Précigné en rysk revolutionär grupp med ett femtontal aktiva och ett tjugotal sympatisörer. Den hade bara en bolsjevik, en kemisk ingenjör vid namn Krauterkräft, som jag alltid stod i opposition till, därför att han förespråkade skoningslös diktatur, pressfrihetens avskaffande, revolution uppifrån och marxistisk undervisning. (Han avstod senare från att ge sig av till Ryssland.) Vi andra ville ha en revolution som skulle vara frihetlig, demokratisk – fast utan de borgerliga demokratiernas hyckleri och slapphet – jämlikhetsinriktad, tolerant mot idéer och människor, som visserligen skulle använda terror om det var nödvändigt, men avskaffa dödsstraffet. Rent teoretiskt var våra problemställningar oklara, bolsjevikens var avgjort klarare än våra. Mänskligt sett hade vi oändligt mycket mera rätt än han. Vi såg vår strävan förverkligad i sovjeternas makt. Han också. Vårt samförstånd grundade sig alltså på ett djupt missförstånd och på en allmän nödvändighet. Vaktade av trötta hemvärnsmän, som inte tänkte på någonting, utom möjligen på att sälja några vinflaskor åt oss med förtjänst, hade vi sovjetmöten på stora gården i det till läger omgjorda klostret. Paul Fouchs, en gammal känslosvallande anarkist som var barnligt stolt över att likna Lafargue, talade där tillsammans med mig: Belgare, macedonier, elsassare, diverse "suspekta", av vilka några faktiskt var förfärligt, avskyvärt suspekta, lyssnade under tystnad, med respekt men med ogillande på samma gång, för vi skulle bli "illa sedda" av myndigheterna, vi förstörde vårt hopp om befrielse och sen: "Det som har varit förblir, det har alltid funnits rika och fattiga, kriget ligger människan i blodet, det kan ni inte ändra på, ni gjorde rättare i att försöka klara livhanken ..." Belgarna och elsassarna var vagt tyskvänliga, de värdiga, utfattiga, tystlåtna macedonierna var ingenting annat än macedonier, beredda att slåss mot hela världen för sin primitiva frihet som bergsbor. Macedonierna levde i gemenskap, alla i samma misär, alla lusiga, alla utsvultna, broderliga. Belgare och elsassare delade upp sig i rika, fattiga och skumma affärsidkare. De rika betalade för små bekväma rum, prydda med bilder av leende, halvklädda kvinnor, och deras tidsfördriv var att laga god mat åt sig och spela kort. De fattiga tvättade kläder och utförde andra göromål åt de rika. De fattigaste sålde sin brödranson för att kunna köpa cigaretter hos geschäftsmakaren, plockade sin föda ur soptunnorna och dog halvt uppäten av ohyra. Vi organiserade ett soppkök för dem, men vi hade nästan inga pengar, det kunde inte rädda dem alla. De dog trots vår soppa. Geschäftsmakarna höll kafé i något logementshörn, lånade ut pengar mot pant, öppnade om natten, vid stearinljusens sken, spelhålor där man ibland slogs frenetiskt. De hade till och med homosexuella till kundernas förfogande och hemliga kanaler för att med vaktpersonalens köpta medhjälp förskaffa de rika den oerhörda lyckan att få tillbringa en kvarts timme i ett mörkt hörn tillsammans med en bondpiga. Ett samhälle i miniatyr, komplett, och komplett fientligt. Vi föraktade det, det fruktade oss lite.

Lägrets regim var ganska bra, ganska fri. Men svalt gjorde man. Spanska sjukan kom, vi hade döden till sällskap varje stund. Ett improviserat lasarett i ett rum på nedre botten tog emot de döende, som bevakades vid dörren av våra frivilliga sjukvårdare. Man lät dem rossla, blåna, bli fläckiga som panterskinn, kallna ... Vad skulle man göra? I min tur tillbringade jag natten ute, nära dörren till detta stinkande bårhus, och reste mig då och då för att ge en döende en slurk vatten. Vår grupp hade inte ett enda dödsfall trots att vi insjuknade nästan alla. Men vår solidaritet gjorde att vi kunde äta bättre än de andra fattiga. En fjärdedel av lägrets befolkning rycktes bort på några veckor. Ändå dog ingen enda rik. Vi skötte själva varann, släppte inte från oss våra sjuka till bårhuset, och de som tycktes på vippen att lämna oss tillfrisknade. Jag fick mina tidigare idéer om läkekonst bekräftade. Huvudsaklig terapi i de allvarligaste fallen:

mata och trösta. Ingjuta förtroende: vi släpper aldrig taget, gubbe lilla, stå på dig! Under epidemin fortsatte våra möten, våra studiecirklar. En kväll under en föreläsning, som jag avsiktligt gav för att avleda vaktpersonalens uppmärksamhet, försökte en av de våra att rymma i skydd av ett oväder. Han stupade på klostermuren i det bleka strålkastarljuset: ”Sex kulor för en tjuugoårskropp ...” Nästa dag kallade vi lägret till revolt. Starosten, macedoniernas äldste, kom och sade att vi hade deras stöd. Belgare och elsassare svarade att den där historien inte angick dem, att detta skulle ta en ända med förskräckelse, att de inte ville ”vara med”. Prefekten kom till oss och lovade en undersökning. Lägerchefen bad mig om ett konfidentiellt samtal för att avslöja att han kände till flyktplanen genom en geschäftsmakare. Att flera lägerfångar skulle ha gett sig iväg – det var sant – att man hade bestämt sig för att döda en annan, en otrevlig typ, en rumän som var misstänkt för spioneri och angivare till på köpet. Att ”på hedersord, er kamrat, honom hade vi tänkt låta löpa och jag är verkligen ledsen för vad som hänt, detta misstag, jag försäkrar er ...” Allt var sant, revolten dog ut. För spioner kände vi fysisk motvilja. Den undkomne fortsatte att spatsera på gården och röka cigaretter.

Inbördeskriget bröt ut i Ryssland. Som följd av den kontrarevolutionära resningen i Jaroslavl och Dora Kaplans attentat mot Lenin arresterade tjekan Storbritanniens konsul i Moskva, Lockhart, och general Lavergnes franska militära beskickning. Förhandlingar inleddes genom Danska röda korset om utbyte av gisslan. Tjitjerin, som själv sluppit ut ur ett koncentrationsläger i England, krävde att Litvinov, som satt fängslad i London, skulle frigges, och även de i Frankrike internerade ”bolsjevikerna”: dvs vi. Förhandlingarna fick inget resultat förrän efter vapenstilleståndets glädjeexplosion. Myndigheterna lät oss välja mellan en snar frigivning eller att fara till Ryssland i egenskap av gisslan som med sina liv skulle svara för de franska officerarnas räddning. Av cirka femton medlemmar av vår grupp var det fem, som liksom jag yrkade på att få åka. Det var en lungsjuk syndikalistisk sjöman, Dimitrij Barakov, som ville se det röda Ryssland före sin död. Vi höll liv i honom med hjälp av sprutor under resan och han dog strax efter ankomsten. Så var det en annan sjöman, en lett vid namn André Brode, som kort därefter stupade under försvaret av Rigas hamn, en ung judisk socialist, Max Feinberg, som senare dog i tyfus vid polska fronten, ett slags förrädare, en marionett. Vi gav oss av med våra ryggsäckar i den kalla natten, följda av hela lägrets glada tillrop. Några av de värsta hade kommit och kramat om oss vid avfärden utan att vi hade hjärta att stöta bort dem. Den frusna marken gav ett hårt ljud ifrån sig under våra steg, stjärnorna drog sig undan framför oss. Vida natt, lätta natt

Vi färdades genom bombade städer, vi reste genom landskap där banvallens sluttningar var översållade med träkors, vi kom in i ”tommiernas” land. En natt i en hamn med sönderbombade hus gick jag med vår sjukling och några polisinspektörer in på en krog full av brittiska soldater. De lade märke till våra lite säregna uppenbarelser: ”Vad är ni för ena? Vart ska ni?” – ”Revolutionärer, vi ska till Ryssland.” Trettio solbrända ansikten omgav oss ivrigt, kring oss ljöd hjärtliga rop, vi måste skaka hand med alla. Efter vapenstilleståndet hade stämningen svängt bland folket, ryska revolutionen hade på nytt blivit ett fackelsken i fjärran. I Dunkerque, i det utrymda fängelset, väntade en annan grupp gisslan på oss, ditförd från ett annat läger av doktor N-ko. Utväxlingen skedde man för man, och ryssarna blev lurade. På fyrtio gisslan fanns det knappt tio aktiva socialister och nästan ett tjog barn. Borde vi protestera mot detta bedrägeri? Doktor N-ko, en lång, vithårig man med kinesögon, hävdade att ”ett dibarn är lika mycket värt som en general”. Han hade varit knuten till de ryska sjömannens fackförening och organiserat en strejk i Marseille på fartyg som var lastade med ammunition åt de vita. Vi blev ombud för gruppen med gisslan, han och jag. ”Är småglina under tio år också gisslan?” frågade jag ett par officerare. ”Finner ni det förenligt med er soldatära?” De slog ut med armarna, förlägna. ”Vi kan inte göra något åt det.” De var förresten rätt sympatiska och läste Romain Rollands *Ovan stridsvimlet*. Detta ordbyte ägde

rum till sjöss – längs Danmarks flacka kuster, på ett mjölkskimrande hav där man ibland såg masttoppar från sjunkna fartyg sticka upp – därför att det ryktades att franska officerare hade omkommit i Ryssland och man följaktligen meddelade oss att vi kunde bli utsatta för repressalier.

Det var en fin resa, i första klass. En jagare ledsagade vår ångare och besköt ibland flytande minor på långt håll med kanoner. En svart gejsjer steg upp från vågorna, vår barngisslan klappade händerna. Ur dimman och havet steg Helsingörs slott fram, massivt i linjerna, helt av grå sten med matt smaragdgröna tak. Svage prins Hamlet, du vacklade kring i ett kaos av brott, men du ställde frågan bra. Varat eller icke-varat är för vår tids människor vilja eller trældom, det är bara att välja. Vi kommer från intigheten, vi styr in i viljans domäner. Det är kanske här som den tänkta gränsen går. Ett land väntar oss där livet börjar på nytt, det sker genom viljekraft, klarsyn, skoningslös människokärlek. Bakom oss står hela Europa i brand efter att nästan ha kvävts till döds ,i den tjocka dimman från alla blodbad. I Barcelona pyr elden, Tyskland är i full revolution, Österrike-Ungern faller sönder i fria länder, Italien täcks av röda fanor ... Det är bara början. Vi är födda till styrka. Inte du och jag, som är ganska betydelselösa, utan alla dessa som vi tillhör utan att de vet om det, till och med den där hjälmprydda senegalesen som fryser i sin päls där han uttråkad står på vakt nedanför kommandobryggan. Liknande entusiastiska utgjutelser förekom faktiskt under våra ingående diskussioner om ideologiska detaljfrågor. Sen kom en fantastisk tjugoårs flickunge, med skratt och ett slags dämpad förskräckelse i sina stora ögon, fram till oss på däckets för att säga att teet var serverat hos en gammal anarkistisk arbetare – som var mer exalterad än vi – i hans hytt som var full med ungar.

Från och med åländska ögruppen var Östersjön isbelagd, beströdd med vita öar. En jagare bröt isen hundra meter framför oss, och vår ångare tog sig långsamt fram genom packisen i en svart, liksom kokande ränna. Enorma isblock lossnade under elementens kamp och välvde sig under fören. Vi stod och tittade på dem tills vi fick yrsel. Detta skådespel tycktes mig ibland fullt av innebörd. Skönare än landskapens feeri.

Finland tog emot oss som fiender, för den vita terrorn hade rasat där. Hangös ödsliga hamn under snön. Barska tjänstemän som på felfri ryska svarade: ”Vi talar inte ryska!” – ”Talar ni franska då, spanska, kinesiska? Vi är internationella. Det enda språk vi inte talar är ert.” De franska officerarna grep in, och man packade in oss i järnvägsvagnar, vaktade av tystlåtna blonda jättar med stenögon, vita kapuschonger och laddade gevär, som hade order att skjuta, det inpräntade man i oss, om vi gjorde det minsta försök att stiga av. Jag envisades: ”Var vänlig och fråga den finländske herr officeren om denna order också gäller barngisslan?” Herr officeren röt till: ”Alla!” – ”Var vänlig och tacka herr officeren.”

Den iskalla luften laddades med iskallt våld. Utan att lämna vagnarna for vi genom detta vida land med sovande skogar, igensnöade sjöar, vida slätter, små söta målade stugor mitt i all ödsligheten. Vi for genom städer som var så prydliga, så tysta, att man kom att tänka på leksaker. Vi upplevde en stunds panik när tåget i skymningen stannade i en glänta, infanterister stod på vakt längs banan och vi uppmanades att stiga av. Kvinnorna mumlade: ”De tänker skjuta oss.” Vi vägrade stiga av. Det var bara för att hämta luft, medan man fick vagnarna sopade och lokomotivet lastat med ved. Vaktposterna visade vänlighet mot barnen trots instruktionerna.

Vi gick över gränsen till Sovjet mitt i natten, i en skog. Vi tog oss fram med möda, sjönk ner i snön. Den skarpa kylan trängde igenom våra tunna västeuropeiska kläder. Vi hackade tänder. Barnen grät, insvepta i täcken. När vi passerade en liten vit bro, blev vi räknade i det disiga månskenet av män med lyktor. Den röde skiltvakten som vi halvkvävda av glädje hälsade med ett ”Hej kamrat!” skakade på huvudet, sen frågade han om vi hade bröd. Det hade vi. Här har

du. Revolutionen hungrar. Vi satt samlade vid en stockelds fantastiska sken i kommando-posten för detta döda frontavsnitt, en telefonförsedd timmerstuga utan möbler, och funderade över det egendomliga i denna första beröring med vårt land, vår revolution. Två eller tre röda soldater i nötta kappor hade fullt schå vid telefonerna utan att verka intressera sig för oss. Utmärklade ansikten. De gjorde vad de måste göra men kämpade hela tiden mot en oändlig trötthet. När vi erbjöd dem konserver fick de liv i sig. ”Jaså, i Frankrike svälter man inte? Har dom fortfarande vitt bröd där?” Vi frågade efter tidningar, de fick aldrig några. Vi hade inte en tanke på att sova i den väluppvärmda godsvagn med järnkamin, som dragen av ett flämtande lokomotiv förde oss genom den vita, överjordiskt rena gryningen mot Petrograd. Arktiskt landskap. Inget spår efter människan. Snöns lysande prakt på gränsen mot intet. I nästa lilla gränspostering träffade vi en annan soldat, som var likgiltig för allt utom hunger och föda, och han letade rätt på ett nummer av *Severnaja Kommuna* åt oss, Petrogradsovjetens tidning. Det var bara ett ganska stort gråaktigt blad, tryckt med blek färg. Från det kom den första chocken. Vi hade aldrig tänkt på att skilja revolutionens idé från frihetens. Allt vad vi visste om franska revolutionen, om Pariskommunen, om Ryssland 1905, visade oss en sjudande folklig aktivitet, ett myller av idéer, en tävlan mellan klubbar, partier, tidningar – utom under Skräckväldet, under den Högsta varelsens spira. Men Skräckväldet 1793 var på samma gång höjdpunkt och nedgångens begynnelse, vägen mot Thermidor. Vi väntade oss att i Petrograd få andas frihetens luft, en frihet som nog kunde vara hård och rentav grym mot sina fiender, men ändå vittfammande och livgivande. Och vi hittade i denna första tidning en artikel signerad G. Zinovjev om ”maktmonopolet”. ”Vårt parti regerar ensamt Det kommer inte att tillåta någon ... Vi är proletarietets diktatur ... de bedrägliga demokratiska friheter som kontrarevolutionen kräver ...” Jag citerar ur minnet, men sådan var i alla fall innebörden i denna prosa. Vi försökte rättfärdiga den inför oss själva med hänvisning till den dödliga fara som belägringstillståndet utgjorde. Men dessa saker kunde rättfärdiga fakta, eftersom fakta övar tvång på människor och idéer, men inte en teori om förkvävning av varje frihet. Jag noterar tidpunkten för denna artikel: januari 1919. Snööknen fortsatte att breda ut sig för våra ögon. Vi närmade oss Petrograd.

III

Ångest och hänförelse

1919-1920

Vi kom in i en dödsfylld värld. Den snöglittrande Finlandsstationen låg öde. Den öppna platsen, där Lenin hade talat till en folkmassa från en pansarvagn, var nu bara en vit öken kantad av döda hus. De stora raka stråken, broarna över Neva – en flod av snötäckt is – verkade höra till en övergiven stad. Med långa mellanrum gick en mager soldat i grå kappa, en stelfrusen kvinna i dubbla schalar, förbi som spöken i dödstystnaden. Inemot centrum började en tyst och spöklik trafik. Öppna slädar, dragna av magra hästkrakar, färdades utan brådska i det vita. Nästan inga bilar. Några få fotgängare som verkade knäckta av köld och hunger med sina dödsbleka ansikten. Grupper av soldater i trasiga uniformer, och ofta med geväret hängande över axeln i ett rep, marscherade under röda vimplar. Palatsen slumrade längs de breda avenyerna eller framför tillfrusna kanaler, de allra största ståtade kring de forna paradtorgen. De eleganta barockfasaderna på kejsarliga familjens residens var målade i oxblodsrött. Teatrarna, högkvarteren, de före detta ministerierna i empirestil bildade en fond av ädla vita kolonnader åt den stora ödsligheten. Isakskatedralens höga förgyllda kupol, burens av mäktiga rödgranitpelare, svävade över denna förtappelsens stad som en symbol över gången glans. Vi gick till Nevakajen för att därifrån betrakta Peter-Paulsfästningens låga kassematter och den gyllene pilen, och vi tänkte på alla de revolutionärer som sen Bakunins och Netjajevs tid hade kämpat, hade dött under dessa stenar för att skänka oss världen. Det

var Köldens, Hungerns, Hatets och Ståndaktighetens huvudstad. Från ungefär tre miljoner invånare hade befolkningen sjunkit till knappt sjuhundratusen själar på ett enda år.

Vi fick på ett mottagningscenter minimala ransoner av svart bröd och torkad fisk. Ingen av oss hade någonsin ätit så otäck mat. Unga kvinnor med röda bindlar och unga agitatorer med glasögon förklarade läget för oss: ”Hungersnöd, tyfus, kontrarevolution överallt. Men världsrevolutionen skall frälsa oss.” De visste det bättre än vi, våra tvivel gjorde dem ibland misstänksamma. De frågade oss bara om Europa skulle fatta eld snart. ”Vad väntar det franska proletariatet på för att ta makten?”

De bolsjevikiska ledare som jag först träffade sade ungefär detsamma. Zinovjevs hustru Lilina, folkkommissarie för socialvården i Norra kommunen, en kortväxt och kortklippt kvinna i militärbussarong och med livliga, hårda, gråa ögon, sade till mig: ”Har ni familjer med er? Jag kan skaffa dem husrum i palats, jag vet att många tycker sånt är roligt, men de går inte att värma upp. Far hellre till Moskva. Här är vi belägrade i en belägrad stad. Hungerrevolter kan bryta ut, finnarna kan kasta sig över oss, engelsmännen kan anfälla. Tyfusen tar så många liv att man inte lyckas begrava liken. Tur nog är de frusna. Om ni vill ha arbete finns det!” Och hon talade entusiastiskt om de sovjetiska insatserna: att man hade inrättat skolor, barnhem, hjälp åt invalider, gratis läkarvård, teater för alla ... ”Vi arbetar trots allt, och vi kommer att arbeta till sista stunden!” Jag skulle snart lära känna henne väl i arbetet: tröttheten bet inte på henne. Sjklovskij, folkkommissarie för utrikesärenden (i Norra kommunen), en akademiker med svart pipskäg, med gul hy, tog emot mig i en salong på gamla generalstaben:

- Vad säger man om oss utomlands?
- Man säger att bolsjevismen är rena banditväsendet.
- Det ligger något i det, svarade han lugnt. Ni kommer att få se, vi har tappat kontrollen. Revolutionärerna utgör inte mer än en obetydlig procent i revolutionen.

Han skildrade läget med skoningslös uppriktighet. En döende revolution, strypt av blockaden, på vippen att inifrån förvandlas till en kaotisk kontrarevolution. Det var en man med bitter klarsyn. (Han begick självmord omkring 1930.)

Zinovjev, sovjetens ordförande, intog däremot en förvånansvärt optimistisk attityd. Han var välrakad med blek hy, en smula pussigt ansikte, tjockt lockigt hår och gråblå blick. Antagligen kände han sig helt enkelt på sin plats i makttoppen, som varande den äldste av Lenins medarbetare i Centralkommittén. Men hela hans person ingav samtidigt en förnimmelse av slapphet och liksom av väl dold osäkerhet. I utlandet var hans namn förknippat med hemska rykten om terror, och jag sade honom detta. ”Det är klart att våra plebejiska kampmetoder inte tilltalar alla”, svarade han leende. Och han nämnde något om diplomatikårens sista representanter, som kom här och lade sig ut för den gisslan som tagits från överklassen: han hade bett dem dra åt skogen. ”Om det hade varit vi som skulle skjutas, så hade nog de där herrarna varit nöjda och belåtna, inte sant?” Samtalet rörde sig mest om stämningen bland massorna i västländerna. Jag sade att oerhörda händelser höll på att mogna fram, men långsamt, i oförmåga och bristande medvetenhet, och att speciellt i Frankrike kunde man inte räkna med något revolutionärt utbrott än på länge. Zinovjev log med en min av välvillig överlägsenhet: ”Det märks att ni inte är marxist. Historien kan inte stanna på halva vägen.”

Hos Maxim Gorkij blev jag mottagen med öppna armar. I ungdomen, då han svalt sig fram i Nizjnij-Novgorod, hade han tytt sig till min mors familj. Hans våning på Kronverskij-avenyn var full av böcker och kinesiska konstföremål och kändes ljum som ett växthus, Själv småfrös han i sin tjocka gråa tröja, hostade mycket: sen trettio år tillbaka kämpade han mot lungnoten.

Han var lång, mager, knotig med breda axlar och insjunket bröst, och han gick lite böjd. Hans kraftigt tillyxade men blodlösa kropp tycktes mest till för att bära upp huvudet, det slags huvud man ofta ser bland folket i Ryssland, knotigt och urgröpt, faktiskt rätt fullt med sina utstående kindknor, sin stora tunna mun och sin stora spetsiga näsa. Jordgrå i ansiktet satt han där och mumlade fram sin bedrövelse under den stubbiga mustaschen, eller snarare sin vredesblandade smärta. De kraftiga ögonbrynen drogs lätt samman, de stora gråa ögonen ägde en sällsynt rikedom på uttryck. Han var som en enda längtan att känna och förstå allt mänskligt och en vilja att gå till grunden med allt det omänskliga, att aldrig stanna vid yttre sken, att inte tåla att någon ljuger, att aldrig ljuga själv. Jag såg genast i honom Vittnet med stort V, revolutionens rättvisa, omutliga vittne, och det var i den egenskapen han talade med mig. Mycket sträng mot de ”maktberusade” bolsjevikerna, ”som kanaliserade det ryska folkets våldsamma, spontana anarki”, satte igång med ”en ny blodig despotism”, men som stod ”ensamma i kaoset” med några omutliga människor i ledningen. Hans tal utgick alltid från fakta, från gripande anekdoter, och på dem byggde han sina fast utformade generaliseringar. Stadens prostituerade sände honom en delegation: de begärde att få bilda en fackförening. En lärd man, som hade ägnat hela sitt liv åt att studera de religiösa sekterna, fick sitt verk meningslöst konfiskerat av tjecken, meningslöst forslat från ena ändan av staden till den andra genom snödrivorna, en hel kärra full med dokument och manuskript blev stående oskyddad på en öde kaj, för den utsvultna hästen stupade under färden. Studenter hittade dem av en slump och återförde buntar av ovärderliga manuskript till Alexej Maximovitj. Vad som hände med gisslan i fångelserna var ohyggligt, ingenting annat. Hungern försvagade massorna, drabbade hela landets intellektuella liv. Denna socialistiska revolution vällde upp ur det gamla barbariska Rysslands innersta djup. Landsbygden plundrade systematiskt staden och krävde något ofta orimligt föremål för varje näve mjöl som hemligt fördes till staden av musjikerna. ”De släpar med sig förgyllda stolar, kandelabrar och till och med pianon till byarna! Jag har sett dem ta med sig gatlyktor ...” Det var nödvändigt nu att stå på den revolutionära regimens sida för att undgå en kontrarevolution på landsbygden, som bara kunde bli en orgie i grymhet. Alexis Maximovitj berättade för mig om gamla underliga avrättningsmetoder som dragits fram ur glömskan för att tillämpas på ”kommissarierna” i avlägsna landsändar, till exempel den som består i att man gör ett snitt i buken och drar ut tarmen för att långsamt rulla den kring ett träd. Han trodde att traditionen med kvalfulla avrättningar hölls vid liv genom läsning av *Gyllene legenden*.

Icke-kommunistiska, det vill säga antibolsjevikiska intellektuella gav mig ungefär samma helhetssyn. De betraktade bolsjevismen som slut, förbrukad genom hungersnöden och terrorn, med hela bondebefolkningen mot sig, hela intelligentian mot sig, största delen av arbetarklassen mot sig. Folk som talade så till mig var socialister och hade med glödande iver tagit del i marsrevolutionen 1917. Bland dem fanns judar som levde i skräck för kommande pogromer. Alla väntade sig ett kaos av blodbad. ”Lenins och Trotskijs villoläror kommer att få betalas dyrt”, sade mig en socialistisk ingenjör som fått sin utbildning vid universitetet i Liège. ”Bolsjevismen är bara ett lik numera. Frågan är vilka som blir dödgrävarna.” Upplösningen av konstituerande församlingen och vissa förbrytelser vid revolutionens början, som avrättningen av (eller mordet på) bröderna Hingleize och mordet på de liberala deputerandena Sjingarev och Kokosjkin på ett sjukhus, efterlämnade bittert agg. Våldshandlingar begångna av folkhjältar som Kronstadtflottisterna sårade rättsinniga människors känsla till den grad att de förlorade omdömesförmågan. Hur många hängningar, förödmjukelser, hur mycken skoningslös förföljelse och hot var dessa övergrepp svar på? Skulle motståndaren vara barmhärtigare ifall han segrade? Vad gjorde då de vita, där de hade makten? Dessa människor var idealister, som begrät drömmen om en upplyst demokrati, regerad av ett klokt parlament, inspirerad av en välmenande press (deras). Varje samtal med dem övertygade mig om att de hade fel inför en verklighet utan nåd. Jag såg för mig hur deras demokratiparti stod mellan två

eldar, det vill säga mellan två komplotter mot slutet av sommaren 1917, och det var så uppenbart att om det bolsjevikiska upproret inte hade tagit makten i den stunden, så skulle säkert generalernas och officersorganisationernas sammansvärjning ha gjort det. Ryssland skulle ha sluppit den röda terrorn, men bara för att hamna i den vita terrorn. Det skulle ha undgått proletariats diktatur, men bara för att hamna i reaktionens diktatur. Så de anti-bolsjevikiska intellektuellas argaste beskyllningar avslöjade bolsjevismens nödvändighet för mig.

Moskva med sina gamla hus i italiensk och bysantinsk arkitektur, med sina otaliga kyrkor, sina snödrivor, sitt myller av människor, sina stora administrationsbyggnader, sina halvhemliga marknader, som bredde ut sin färgrika ynkedom över stora områden, Moskva tycktes leva lite bättre än Petrograd genom att stapla kommittéer på råd och direktioner på kommissioner. Av denna apparat, som till stor del tycktes gå på tomgång och öda tre fjärdedelar av sin tid på att diskutera ogenomförbara planer, fick jag genast det sämsta intryck. Den livnärde redan i den allmänna misären en mängd mer beskäftiga än sysselsatta tjänstemän. På kommissariatens kontor stötte man på eleganta herrar, söta välpuddrade maskinskriverskor, välskräddade uniformer översållade med insignier, och hela denna fina värld, som starkt kontrasterade med gatans utsvultna pöbel, skickade en för minsta ärende från kontor till kontor utan något som helst resultat. Jag upplevde att män som hörde till det ledande skiktet till slut fick ringa till Lenin för att få en järnvägsbiljett eller ett rum på hotellet, det vill säga i Sovjeternas hus. Centralkommitténs sekretariat gav mig logibiljetter, men jag fick inget logi, för man måste dessutom vara insatt i mutsystemets mysterier. Jag träffade mensjevikedarna och många anarkister. Båda kategorierna kritiserade bolsjevikernas intolerans, deras vägran att låta oliktankande inom revolutionen existera, och terrorns excesser. Ingen av dem hade emellertid något påtagligt att föreslå. Mensjevikerna gav ut en dagstidning som var mycket läst. De hade nyligen kungjort sin anslutning till regimen och återvunnit legaliteten. De krävde tjekans avskaffande och predikade återgång till sovjetdemokratien. En anarkistisk gruppering propagerade för de fria kommunernas förbund. Andra såg ingen annan utväg än nya uppror, fast de insåg att hungersnöden omöjliggjorde revolutionens framsteg. Jag fick veta att framemot 1918 hade det anarkistiska Svarta gardet känt sig så starkt att deras ledare hade diskuterat möjligheten att inta Moskva. Novomirskij och Borovoj var emot det och fick majoriteten med sig. ”Vi kommer inte att kunna avhjälpa hungersnöden”, sade de. ”Låt den göra slut på bolsjevikerna och föra kommissariernas diktatur i graven! Vår tid kommer sen!” Mensjevikerna gjorde intryck av att vara beundransvärt kloka, hederliga och hängivna socialister, men fullständigt på efterkälken i utvecklingen. De stod för en riktig princip, arbetardemokratiens princip, men de gjorde det i ett läge då dödsfarorna var alltför många och belägringstillståndet inte medgav fungerande demokratiska institutioner. Och den bitterhet som känslan av att vara ett brutalt besegrat kompromissparti alstrade hindrade dem från att tänka klart. Eftersom de väntade en katastrof, anslöt de sig bara halvhjärtat.

Av bolsjevikedarna träffade jag denna gång i Moskva bara Avelij Jenukidze, sekreterare för exekutiven för Sovjeternas union – i själva verket en nyckelpost i Republikens regering. Det var en blond georgier med ett vänligt, fyrkantigt ansikte, som lystes upp av ett par blåa ögon, välfödd och nobel i hållningen som en äkta bergsbo. Han var älskvärd, leende och realistisk i samma tongång som bolsjevikerna i Petrograd. ”Jo den är just fin, våran byråkrati! Jag tror Petrograd är sundare. Jag råder er att slå er ner där, om inte farorna i Petrograd skrämmer er alltför mycket ... Här blandar vi det gamla Rysslands alla fel och brister med det nya. Petrograd är en förpost, det är fronten ...” Mitt i allt tal om konserver och bröd frågade jag honom: ”Tror ni vi kan hålla ut? Jag är som en människa som fallit ner från en annan planet, och jag får ibland känslan av att revolutionen ligger för döden.” Han brast i skratt. ”Det är för att ni inte känner oss. Vi är oändligt mycket starkare än vi verkar.”

Gorkij erbjöd mig att arbeta med honom på "Världslitteraturens" förlag, men där träffade jag bara åldrade eller besvikna akademiker som försökte fly från nuet genom att göra nyöversättningar av Boccaccio, Knut Hamsun och Balzac. Mitt beslut var fattat, jag skulle varken vara mot bolsjevikerna eller neutral, jag skulle vara med dem, men fritt, utan att ge avkall på tänkande eller kritiskt sinne. De stora revolutionära karriärerna låg öppna för mig, jag beslöt att undvika dem och även i möjligaste mån undvika sådana tjänster som innebar utövande av myndighet. Andra trivdes så bra med sådant, att jag tyckte mig ha rätt att inta denna uppenbarligen felaktiga attityd. Jag skulle stå på bolsjevikernas sida, därför att de envist, utan att tappa modet, med imponerande entusiasm och medveten lidelse fullgjorde själva nödvändigheten. Därför att de var ensamma om att fullgöra den och ta på sig allt ansvar, alla initiativ, därför att de visade en så otrolig själsstyrka. Visst hade de fel på många viktiga punkter: i sin intolerans, i sin tro på statens välsignelser, i sin böjelse för centralisering och administrativa åtgärder. Men om man ville bekämpa dem med andens frihet och frihetsanda, måste det ske tillsammans med dem, mitt ibland dem. Det skulle kanske i längden visa sig att allt detta onda var en följd av inbördeskriget, blockaden, hungersnöden, och att det skulle gå över av sig självt, bara vi lyckades överleva. Jag minns att jag skrev i ett av mina första brev från Ryssland att jag var "fast besluten att inte göra karriär i revolutionen och att så fort dödsfaran var över sluta mig till dem som vill kämpa mot den nya regimen inre urartning ..."

Jag blev medarbetare på Petrogradsovjetens organ *Severnaja Kommuna* (Norra kommunen), instruktör vid undervisningsväsendets klubbar, inspektör och organisatör för skolorna i Andra distriktet, kursledare vid Petrogradmilisen och så vidare. Det var ont om folk, man överhopade mig med arbete. Allt detta gav mig nätt och jämnt möjlighet att leva ur hand i mun, i ett besynnerligt ordnat kaos. Milissoldaterna, som jag om kvällarna undervisade i historia och de "politiska vetenskapernas" första grunder – man kallade det "politisk grammatik" – gav mig, när lektionen hade väckt intresse, en bit svart bröd och en sill. Ivriga att få fråga ut mig riktigt följde de mig sen genom den mörkerhöljda staden ända fram till min bostad, så att man inte skulle stjäla mitt dyrbara lilla paket. Och utanför Operan snavade vi allesammans över skelettet av en häst som dött i snön.

Tredje Internationalen hade just bildats i Moskva (mars 1919) och utsett Zinovjev till exekutivens ordförande (på Lenins förslag i själva verket). Den nya exekutiven hade varken personal eller lokaler ännu. Zinovjev föreslog mig att organisera hans sekretariat, trots att jag inte var med i partiet. Då jag var alltför lite insatt i ryska förhållanden, ville jag inte ensam ta på mig en sådan uppgift. Zinovjev sade mig efter några dagar: "Jag har hittat en verkligt fin man, som ni säkert kommer överens med ..." Och det var sant. Jag lärde på så sätt känna Vladimir Ossipovitj Mazin, som just hade anslutit sig till partiet av samma bevekelsegrunder som jag.

Med sin strängt utilistiska maktkoncentration och sin motvilja mot individualism och berömmelse har ryska revolutionen lämnat många framstående människor i obemärkthet, minst lika många som den gjort ryktbara. Mazin var för mig en av de märkligaste bland dessa mer okända storheter. Där satt vi en dag öga mot öga i en stor sal i Smolnyinstitutet, som inte hade andra möbler än ett bord och två stolar. Vi var rätt komiskt utstyrda. Själv bar jag som vanligt en tjock vit fårskinnsmössa – gäva av en kosack – men såg väl annars mest ut som en arbetslös västeuropé i min slitna överrock. Mazin hade en gammal blå uniform, som var trådsliten på armbågarna, tre dagars skäggstubbe, antika brillor med metallbågar kring ögonen, långsmalt ansikte, hög panna, de svältandes jordgråa hy ...

"Jaha", sade han, "det är alltså vi som är den nya Internationalens exekutiv! Verkligen komiskt!" Och på det nakna bordet började vi rita förslag till sigill – för ordföranden behövde genast ett stort sigill – världsrevolutionens stora sigill, varken mer eller mindre. Vi ville ha en jordglob i det som symbol. Vi var vänner i ängslan, tvivel och förtröstan och använde varje

stund vårt hetsiga arbete medgav till att diskutera igenom auktoritetens, terrorns, centralismens, marxismens och kätteriets problem. Vi hade bägge starka böjelser för kätteri. Jag började sätta mig in i marxismen. Mazin hade kommit dit på egna vägar, i fängelserna. Med marxismen förband han en frihetlig grundinställning och ett asketiskt temperament.

Som helt ung hade han sett arbetarpetitionärernas blod flyta på Petrograds gator den röda dagen den 22 januari 1905 och genast, medan kosackernas korta piskor skingrade de kvardröjande människohoparna, bestämt sig för att studera sprängämnenas kemi. Snabbt blev Vladimir Ossipovitj Lichtenstadt, av god borgerlig och "liberal" familj, en av kemisterna i maximalistgruppen, som ville ha en "total socialistisk revolution". Han tillverkade de bomber med vilka tre av hans kamrater, utklädda till officerare, presenterade sig vid en galamottagning hos premiärministern Stolypin den 12 augusti 1906, och sprängde sig själva i luften tillsammans med residenset. Strax efteråt rånade maximalisterna en av statskassans transportvagnar mitt inne i S:t Petersburg. Lichtenstadt blev dömd till döden men benådades, satt tio år i fängelse i Schlüsselburg, ofta i samma cell som den georgiske bolsjeviken Sergo Ordsjonikidse, som senare var med om att organisera industrialiseringen i Sovjet. I cellen skrev Lichtenstadt en bok med vetenskapliga betraktelser som med tiden blev utgiven: *Goethe och naturfilosofin* – och studerade Marx. En morgon i mars 1917 föstes Schlüsselburgs straffångar ihop på fängelsegården av beväpnade vakter, och de trodde de skulle bli lynchade, för ihållande skrik som från en rasande folkhop trängde in genom fängelsemurarna. Men folkhoppen, som i stället var vild av glädjeyra, slog in portarna, och smeder rusade fram med sina verktyg för att bryta kedjorna. Lichtenstadt kom ut ur fängelset för att redan samma dag ta över staden Schlüsselburgs förvaltning samman med anarkisten Justin Juk. När en kamrat från fängelset, en beundrad vän, blev dödad tog Lichtenstadt den dödes namn och lät kalla sig Mazin för att leva upp till hans föredöme. Eftersom han nu var marxist blev han först mensjevik, men gick sen in i bolsjevikpartiet för att verka tillsammans med de mest aktiva, mest nyskapande, mest utsatta. Han hade stora böcker i huvudet, en lärd mans själ, en barnslig oskuldskraft inför allt ont, små behov. I elva år hade han väntat på att få träffa sin hustru, som nu var skild från honom av sydfrenten. "Revolutionens lyten måste man bekämpa i handling", sade han ofta till mig. Vi levde bland telefoner, släpades kring i den stora döda staden av flämtande bilar, rekvirerade tryckerier, valde ut personal, läste korrektur till och med i spårvagnen, förhandlade med Ekonomirådet för att få snöre och med Statsbankens tryckeri för att få papper, sprang iväg till tjeikan eller till avlägsna förstadsfängelser så snart man underrättade oss om begångna grymheter, ödesdigra misstag eller övergrepp – och det var alla dagar – konfererade med Zinovjev om kvällarna. Då vi nu var högre tjänstemän fick vi bo på hotell Astoria, det främsta sovjethuset, där partifolk i ansvarig ställning residerade i skydd av bottenvåningens kulsprutor. På svarta börsen förvärvade jag en pälsfodrad kavalleristjacka, som jag kände mig riktigt fin i, sedan den befriats från loppor. På gamla österrikisk-ungerska ambassaden hittade vi riktigt bra habsburgska officerskläder av fint kläde åt några kamrater i vår nya personal. Vi var verkligt privilegierade, även om borgarklassen, som förlorat sina förmögenheter och nu ägnade sig åt alla upptänkliga spekulationer, hade det mycket bättre än vi. Vid det bord som var reserverat för Norra kommunens exekutiv fann vi varje dag en mustig soppa och ofta en ranson hästkött, lite skämt förstås, men saftigt. Stamgästerna var Zinovjev, Jedvokimov från Centralkommittén, Sorin från Petrogradkommittén, tjeikans ordförande Bakajev, ibland Helena Stassova, Centralkommitténs sekreterare, ibland den nästan okände Stalin. Zinovjev hade en lägenhet på första våningen i Astoria. Det var ett enormt privilegium, för detta diktatorernas hotell var i det närmaste uppvärmt och väl upplyst efter mörkrets inbrott, för arbetet upphörde aldrig där, men det utgjorde på så sätt ett enormt ljusskepp ovanför de svarta torgen. Enligt ryktet levde vi i otrolig välmåga, och det pratades naturligtvis om våra påstådda orgier med aktriser från balettkåren. Bakajev från tjeikan hade ändå hela tiden hål i stövlarna. Trots mina extra stora

ransoner som statstjänsteman skulle jag ha dött av svält utan trassliga svartabörsaffärer med små medhavda föremål från Frankrike. Äldste sonen till min vän Jonov, som var Zinovjeps svåger, medlem av sovjetens exekutiv och det statliga bibliotekets chef och grundare, dog av svält inför våra ögon. Vi hade ändå reservlager och till och med avsevärda rikedomar under vår uppsikt, men det var för staten och under sträng kontroll. Våra löner var ”kommunistiska maximilöner”, motsvarande medellönen för en kvalificerad arbetare. Det var den tid då den gamle lettiske bolsjeviken Stúcka, en stor gestalt som nu är glömd, sovjetiserade Lettland och upprättade en sträng jämlikhetsregim, där partiets styrelse var regering på samma gång och dess medlemmar inte skulle åtnjuta någon materiell förmån. Vodkan förbjöds, kamraterna köpte i hemlighet hos bönder, som själva destillerade fram ett förfärligt 80-procentigt sädesbrännvin. Den enda orgie jag kan påminna mig råkade jag hamna i en farans natt i ett rum på Astoria, där några vänner, som alla var i ledarställning, drack denna flytande eld under tystnad. På bordet stod en burk tonfisk, tagen från engelsmännen någonstans i Sjenkursks skogar och ditförd av en soldat. Denna sötaktiga och feta fisk var paradisk föda. Vi var dystra för allt blodets skull.

Telefonen blev min värsta fiende, och kanske är det därför som jag ännu idag känner en envis motvilja för den. Vid dygnets alla timmar förmedlade den upprörda kvinnoröster, som talade om arresteringar, omedelbart förestående avrättningar, orättvisor, bönföll mig att ingripa ögonblickligen, för guds skull! Ända sedan de vitas första blodbad på tillfångatagna röda, ända sedan mordet på Volodarskij och Uritskij och attentatet mot Lenin (sommaren 1918), blev det allmän sed, och till och med lagligt, att arresteras, och ofta avrättas, gisslan. Redan hade tjekan – den utomordentliga kommissionen för bekämpande av kontrarevolution, spekulation och desertering – vid massarrestering av misstänkta personer tendensen att själv avgöra deras öde; formellt under partiets kontroll men i verkligheten utan någons vetande. Den blev en stat i staten under krigssekretessens och hemligstämplingens täckmantel. Partiet gjorde sitt bästa för att tillsätta omutliga män i ledningen, som före detta straffångaren Dzerzjinskij, en rättskaffens, skoningslös och hövlig idealist med en utmärkt inkvisitors konturer, hög panna, knotig näsa, strävt pipskägg, ett uttryck av trötthet och stränghet i ansiktet. Men partiet hade få män av den kalibern och många tjekor. Dessa kom med tiden att välja ut sin personal efter psykologisk lämplighet. Inga andra än misstänksamma, bittert besvikna, hårda, sadistiska människor ville frivilligt och för längre tid ägna sig åt det ”inre försvaret”. Sociala mindervärdeskomplex från förr, minnen av förödmjukelser och lidanden i tsarens fängelser hade märkt dem för livet, och eftersom yrkesdeformerings verkar fort, skapade tjekorna oundvikligen fördärvade människor, benägna att se stämplingar överallt och att själva leva mitt uppe i en permanent konspiration. Jag betraktar skapandet av tjekorna som ett av de svåraste, ofattbaraste felen som bolsjevikerna begick 1918, när komplotterna, blockaden och de utländska interventionerna fick dem att tappa huvudet. Med stor sannolikhet skulle det ha varit lika effektivt, och orsakat mindre missbruk och moraliskt fördärv, om man haft öppet fungerande revolutionsdomstolar med försvar och allt, vilket inte hade behövt utesluta slutna förhandlingar i vissa fall. Var det nödvändigt att återgå till inkvisitionsmetoder? I början av år 1919 hade tjekorna nästan helt dukat under för psykologisk perversitet och korruption. Dzerzjinskij – det vet jag – betraktade dem som ”halvt förrutnade” och såg inget annat botemedel för det onda än att skjuta de värsta tjekisterna och snarast möjligt avskaffa dödsstraffet ... Under tiden fortsatte terrorn därför att hela partiet levde i den fullt riktiga förvisningen att medlemmarna skulle bli massakrerade ifall revolutionen led nederlag. Och nederlaget kunde vara här när som helst.

I alla fängelser fanns lokaler reserverade för tjekamännen, domarna, olika slag av agenter, angivare, bödlar ... Bödlarna, som använde Nagan-revolverar, blev till slut själva avrättade. De började dricka, irrade kring, sköt plötsligt på någon. Jag fick reda på flera historier av det

slaget. Jag fick också av närstående höra om den upprörande Tjudinaffären. Tjudin var en stor karl med lockig kalufs och en glittrande blick som dämpades av en pincené, ungdomlig ännu fast han varit med i revolutionen 1905. Han hade förälskat sig i en ung kvinna, som han träffat under en rannsaking. Hon blev hans älskarinna. Några svindlare, som utnyttjade hennes godtrogenhet, fick henne att lägga sig ut för ett gäng verkligt skurkaktiga spekulanter, som de på så sätt lyckades få frigivna. Dzerzjinskij lät skjuta Tjudin och den unga kvinnan och svindlarna. Ingen tvivlade på att Tjudin var hederlig. Det blev djup förstämning. Åratal efteråt sade kamrater till mig: ”Den dagen sköt vi den bästa bland oss.” De förlät sig det aldrig.

Lyckligtvis var partiets demokratiska seder ännu sådana att aktiva medlemmar utan större svårighet kunde gå emellan hos tjeikan för att undvika misstag. För mig var det särskilt lätt, eftersom tjekecheferna bodde på Astoria och Ivan Bakajev, ”utomordentliga kommissionens” ordförande, en grann karl i trettioårsåldern med den ryske bondspelmansens sorglösa uppträdande (och han tyckte om att bära bydragspelarnas blus med broderad krage och färgglatt bälte), utförde sina hemska åligganden med likgiltig beslutsamhet och skrupulös uppmärksamhet. Jag räddade många människor, men misslyckades en gång under tragiskt idiotiska omständigheter. Det gällde en officer – jag tror han hette Nesterenko – som var gift med en fransyska och hade blivit arresterad i Kronstadt i samband med Lindquistkomplotten. Bakajev lovade mig att han personligen skulle gå igenom fallet. När jag träffade honom igen log han: ”Det är inget svårt fall, jag ska snart låta frige honom.” Jag var glad att kunna delge den misstänktes hustru och dotter den goda nyheten. Några dagar efteråt stötte jag i förbigående ihop med Bakajev i Smolny. Han hade sin vanliga glada min. När han fick se mig skiftade han färg: ”För sent, Viktor Lvovitj! Under min frånvaro har dom skjutit den stackars mannen.” Han hade bråttom och gick vidare med en yvig gest av vanmakt. Chocker av det slaget var inte så vanliga, men problemet översteg våra krafter. Jag lyckades utverka frigivning av en avlägsen släkting, en underofficer som spärrats in som gisslan i Peter-Paulsfästningen. Han kom och klagade över att han inte fått tillbaka sina identitetshandlingar vid frigivningen. ”Gå och hämta dem då”, sade jag. Han kom tillbaka alldeles skräckslagen. ”En tjänsteman svarade mig viskande: Insistera inte, enligt rapporterna blev ni skjuten för tio dar sen.” Han fick vara ifred sen. Hos tjeikan mötte jag ofta den man som jag inom mig kom att kalla den store bönemannen, Maxim Gorkij. Zinovjev och Lenin blev uttjatade på honom, men han fick nästan alltid sin vilja fram. I svåra fall vände jag mig till honom. Aldrig vägrade han att ingripa. Men fastän han medarbetade i Kommunistiska internationalen – inte utan att råka i gräl med Zinovjev om någon mening i varenda artikel – tog han en gång emot mig morrande som en ilsken hund. Jag kom den dagen för Zinovjevs räkning. ”Tala inte om den skurken”, skrek han, ”och säg honom att hans bödlar vanäras människosläktet!” Deras osämja varade fram till nästa gång Petrograd råkade i dödlig fara.

Våren 1919 började med lika väntade som överraskande händelser. I början av april upprättade München en sovjetregim. Den 22 mars blev Ungern helt fredligt en sovjetrepublik sedan greve Károlyis borgerliga regering abdikerat. Bela Kun, som sänts till Budapest av Lenin och Zinovjev, kom ut ur fängelset för att ta makten. De dåliga nyheterna från inbördeskrigets fronter förlorade en del av sin betydelse. Till och med Münchens fall (staden togs den första maj av general Hoffmann) föreföll mindre betydande i jämförelse med de revolutionära segrar som man väntade i Mellaneuropa, i Böhmen, i Italien, i Bulgarien. (Men allt slaktandet i München förstärkte terrorandan. De grymheter som begicks i Ufa av amiral Koltjaks trupper, när de brände tillfångatagna röda soldater levande, hade nyss givit tjekeamännen ett övertag över alla dem i partiet som strävade efter mer humanitet.)

Internationalens exekutiv hade sitt säte i Moskva, med Angelica Balabanova som chef för sekretariatet, men dess politik leddes i själva verket från Petrograd av Zinovjev, och Karl Radek och Bucharin kom och konfererade med honom. Exekutiven sammanträdde till och

med i Petrograd med finländare (Sirola), bulgarer, ungerska sovjetrepublikens ambassadör Rudniansky och volgatysken Klinger. Jag var med på dessa möten trots att jag ännu inte var partimedlem. Jag minns att anarkisten William Sjatov, som en kort tid var gamla huvudstadens militärguvernör och därpå arméns egentlige chef, också var inbjuden dit. Ryssarnas överlägsenhet över de utländska revolutionärerna överraskade mig. Den var uppenbar. Men Zinovjevs optimism förfärade mig. Han verkade inte tvivla på någonting. Den europeiska revolutionen var i gång, ingenting kunde hejda den. Jag ser honom för mig vid slutet av ett sammanträde sitta och fingra på de små tofsarna på silkessnodden han hade i stället för slips, idel leende, och så säga apropå några beslut: ”Bara nu inte nya revolutioner kommer och vräker omkull alla våra planer för de närmaste veckorna!” Han angav tonen. Och nu var vi plötsligt en tumsbredd från katastrofen.

Ett regemente svek på Estlandsfronten. Med andra ord, officerarna gick över till fienden, satte på sig sina epåletter igen, hängde alla kommunister. Andra officerare som gick över till fienden bemäktigade sig plötsligt ett av de fort som värnar Petrograd västerut, Krasnaja Gorka. Det kom meddelande om Kronstadts fall (det var fel). I Smolny, i Astoria, i kommittéerna kände vi att katastrofen var nära. Och ingen reträtt var möjlig, utom till fots på vägarna, för järnvägen hade inget bränsle alls. Ett ögonblicks panik och Petrograd skulle störta samman – och det blev faktiskt panik, men inte en vanlig panik utan den förbands med beslutsamhet att hålla ut till varje pris eller att sälja sitt liv dyrt. Vi saknade bokstavligen allt, stämningen i staden var bedrövlig. En partikommittéskickade mig en dag att hålla tal för flottisterna vid flottdepån. ”Varför ger ni det uppdraget åt mig?” undrade jag. ”Vem som helst av er skulle klara det bättre än jag.” – ”För att du är så spinkig. Därför slår dom inte ihjäl dig. Och sen kommer din franska brytning att intressera dom ...” Flottister och arbetare buade ofta ut partiets talare, och de hade tänkt ut en komisk ritual åt dem: man satte talaren i en skottkärra och skjutsade honom runt gården under buanden och visslingar. Mig hände faktiskt ingenting, för jag var för mager för att passas i skottkärra. Flottisterna lyssnade ganska bra. På innerväggarna i depån fanns inskriptioner som förlöjligade Lenin och Trotskij, ”Torr fisk och Svartbröd”. Som om det behövdes mer terror skickade Centralkommittén till oss Peters, som en tid var kommandant på platsen, och Stalin, som inspekterade fronten. Ett hemskt rykte omgav Peters, en ung lett med bulldogshuvud åt det rödlätta hållet, en skoningslös bödel som hade växt upp i de baltiska ländernas atmosfär av förtryck. Han rättade liksom uppträdandet efter yrket och var tystlåten, trumpen, svår att få kontakt med, men jag hörde honom bara berätta en enda historia, som knappast stod i samklang med hans välförtjänta rykte. Efter en ovanligt svår natt, som inte bådade gott för den gryende morgonen, hade han ringt upp Peter-Paulsfästningen. Och tjänstgörande officeren hade kommit stupfull till telefonen. Peters var upprörd: ”Den där Grisja gör mig rasande, jag borde låta skjuta honom på stubben. Att vara full på sin post i en stund som denna! Jag gav honom en avhyvling, och det dröjde innan jag hämtade mig!” Vid exekutivens bord såg jag Stalin², en smal underofficer vid kavalleriet med lite sneda rödbruna ögon och stubbad mustasch, göra Zinovjev sin kur. Oroande och banal som en dolk från Kaukasus.

Nätterna var ljusa, vädret underbart. Frammot ett på morgonen svävade en lätt blåaktig skymning över kanalerna, Neva, palatsens förgyllda tornspiror, de öde torgen med dess ryttnarstatyer av döda tsarer. Jag sov i vaktkurer, under mina pass på förstadsstationer läste jag Alexander Herzen. Vi var en hel del vakter som hade böcker med oss. Jag gjorde husundersökningar: hus för hus letade vi igenom våningarna efter vapen och vita agenter. Jag hade lätt kunnat slippa detta trista göromål, men jag åtog mig det gärna, viss om att dit jag gick där skulle det varken förekomma brutalitet, stöld eller meningslösa anhållanden. Jag

² I manuskriptet står det faktiskt Stalin. Men åtminstone en del av den beskrivning som följer – ”smal underofficer vid kavalleriet” – ger vid handen att det rör sig om en lapsus. (Franske förläggarens anm.).

minns en besynnerlig skottväxling på taken till några höghus med utsikt över en himmelsblå kanal. Män flydde framför oss, tog betäckning bakom skorstenar och avfyrade sina revolverar mot oss. Jag halkade på takplåten, och mitt tunga gevär besvärade mig alldeles förfärligt. Männerna vi förföljde kom undan, men jag bevarade i minnet den oförlömliga bilden av en stad dränkt i sommarnattens trolska vithet.

Staden räddades i första hand av Grigorij Jevdokimov, en energisk och gråsprängd f d sjöman med en musjiks kantiga drag. Söp och domderade gjorde han men erkände aldrig att läget var förtvivlat. När linjen Moskva–Petrograd inte verkade fungera längre, för det fanns inte ved för två dagar ens, hörde jag honom ropa: ”Herregud, dom får väl hugga ved på vägen. Resan får ta tjugo timmar och därmed jämnt.” Det var han som upprättade en zon intill fronten, där unga kvinnor från partiet hade till uppgift att övervaka och modifiera artilleripjäsernas placering.

Själva de operationer som förde till att fortet vid Krasnaja Gorka togs av flottisterna leddes av Bill Sjatov. Jag var med på ett hemligt rådslag på hans rum i Astoria, om hur man skulle kunna utnyttja flottans besättningar. Sjatov förklarade att dessa glada gossar fick mest mat i hela garnisonen, bodde bekvämast och var mest uppskattade av flickorna för att de hade konservburkar att sticka åt dem. Inte skulle de gå med på att slåss för mer än några timmar, de måste ju tillbaka ombord för att sova skönt. Någon föreslog att man skulle få dem att gå i land och sedan skaffa undan fartygen under någon lämplig förevändning. Då fick de hålla fronten i tjugofyra timmar när inget återtåg var möjligt!

Hur bar sig Bill Sjatov åt för att bevara sin rundhet och sitt goda humör? Han var den enda tjocke bland oss, med ett fint slätrakat och köttigt ansikte som på en amerikansk businessman. Han var arbetare, och anarkist sedan emigrationsåren i Kanada. Med sin organisatoriska förmåga, sin medryckande entusiasm och beslutsamhet var han Tionde röda arméns verkliga chef. Varje gång han kom från fronten överhopade han oss med anekdoter, till exempel historien om en borgmästare i någon liten stad som tog de röda för de vita och Sjatov själv för en överste och kom och höll ett litet hastigt hoptotat tal för honom mitt i gevärselden. Bill sköt ner honom på fläcken. ”Den idioten hade hängt sin stora medalj från tsarregimen om halsen, kan ni tänka er!” (Sjatov var senare, omkring 1929, med om att bygga järnvägen Turkestan–Sibirien.)

Två episoder från denna tid faller mig i minnet. De stora öde salarna i Smolny. Internationalens sekretariat fortsatte där sitt arbete så gott det gick. Jag var i mitt arbetsrum när Zinovjev kom. Han kliade sig i håret, vilket var ett tecken på bekymmer. ”Vad är det, Grigorij Jevsejitj?” – ”Jo, det sägs att engelsmännen har stigit i land nära estniska gränsen. Vi har ingenting att sätta emot. Skriv genast ihop flygblad för de främmande soldaterna, gripande, direkta, korta flygblad, va! Det är vårt bästa vapen ...” Jag skrev ihop dessa flygblad, lät trycka dem samma dag på tre språk, vårt bästa vapen var färdigt! Lyckligtvis var det falskt alarm. Men man måste säga att i allmänhet visade sig propagandan effektiv. Vi talade enkla och sanna ord till människor vid den utländska interventionens fronter, som inte riktigt förstod varför man fortfarande tvingade dem att slåss, som ingenting hellre önskade än att få fara hem och som aldrig tidigare hade hört så elementära sanningar. Under världskriget hade det förts en enfaldig propaganda, som verkligheten varje dag dementerade. Vi fick underrättelse om en katastrof: tre röda jagare hade sänkts i Finska viken, antingen av engelsmännen eller av ett minfält. Flottans besättningar ordnade en minneshögtid för sina kamrater som blivit borta på havet, som dött för revolutionen. Sedan fick vi i hemlighet veta att de hade dött under förräderi. De tre jagarna var just på väg att ge sig åt fienden, när de genom en felmanöver kom in i ett minfält. Det beslöts att ingenting skulle sägas om detta.

Vi fick en frist på flera månader. Sommaren medförde en ousäglig lättnad. Till och med hungersnöden mildrades något. Jag gjorde täta resor till Moskva. På de grönskande

boulevarderna trängdes om kvällarna en sorlande, kärleksträngtande, sommarklädd folkhop. Och eftersom det var mycket lite belysning efter mörkrets inbrott, brusade denna hop länge i skymning, sedan i mörker. Inbördeskrigets soldater, unga kvinnor med borgerlig bakgrund som nu fyllde de sovjetiska departementen om dagarna, folk som undkommit blodbadet i Ukraina, män som jagades av tjekan men ändå konspirerade i öppen dag två steg från pinokällarna, surrealistiska poeter och futuristiska målare, alla hade de bråttom att leva.

Det fanns flera ”poetkaféer” på Tverskaja-gatan. Det var den tid då Sergej Jesenin började bli känd. Ibland skrev han underbara dikter med krita på väggarna till det nu omgjorda Kristi Lidandes kloster. Jag träffade honom på ett trist kafé. Överdrivet pudrade och målade kvinnor satt med armbågen mot marmorn och cigaretten mellan fingrarna och drack kaffe av rostad havre. Och män i svart läder med en tung revolver vid bältet, rynkad panna och slutna läppar höll dem om livet. De där, de kände till det hårda livets pris, smaken för blod, den sällsamt ångestfulla effekten av en kula i köttet, och det gjorde dem mottagliga för tjusningen i dessa halvt sjungna verser där våldsamma bilder brottades. Jesenin tilltalade mig inte när jag såg honom första gången. Han var tjugofyra år, han umgicks med gatflickor, banditer, slödder från de skumma kvarteren i Moskva. Han drack, hade hes röst, ringar under ögonen, ett vackert, ungt, lite pussigt men välvårdat ansikte, guldblont hår som lockade sig vid tinningarna. En verklig gloria omgav honom, de gamla symbolistpoeterna såg i honom en like, intelligentian slogs om hans häften, och hans dikter sjöngs på gatan! Han förtjänade allt detta. I vit sidenblus steg han upp på estraden och började deklamera. Posen, den utstuderade elegansen, alkoholiströsten, det pussiga ansiktet, allt gjorde mig benägen att tycka illa om honom. Och miljön, där en bohemvärld i upplösning blandade sina pederaster och livsnjutare med våra soldater, gjorde mig nästan illamående. Men som alla andra gav jag snart vika för den oemotståndliga tjusningen hos denna fördärvade röst och denna poesi som kom från varelsens innersta djup och tidens innersta djup. Efteråt stannade jag framför skyltfönster med långa sprickor efter förra årets kulor, där Majakovskij ställde ut sina agitationsplakat mot Ententen, mot Loppan (Denikin), mot de vita generalerna, mot Lloyd George, Clemenceau och kapitalismen, som symboliserades av en tjockmagad herre med cylinder och enorm cigarr i munnen. Ett häfte av Ehrenburg (som var på flykt) cirkulerade: det var Bön för Ryssland, det av revolutionen våldtagna och korsfästa Ryssland. Lunatjarskij, folkkommissarie för undervisningen, hade givit de futuristiska målarna tillstånd att dekorera Moskva, och de hade förvandlat salustånden på ett torg till jättelika blommor. Den högre diktkonsten, som dittills hade varit förvisad till de litterära kretsarna, sökte sig nya vägar på gator och torg. Diktarna lärde sig att deklamera eller halvsjunga sina dikter inför stora auditorier från gatan. Uttryckssättet förnyades därigenom, tillgjordheten fick vika för kraft och glöd.

När hösten nalkades kände vi i Petrograd, frontstaden, att faran kom tillbaka, kanske dödlig den här gången. Vi hade sannerligen vanan inne. En brittisk general bildade i Tallinn i Estland en provisorisk regering för Ryssland, och i spetsen för den placerade han en viss Liasanov, som var en stor oljekapitalist. Det var ju inte så farligt. I Helsingfors hade emigranterna en vit börs, där man noterade sedlarna med tsarernas bild (och det var inte så dumt, för vi tryckte upp en del åt dessa dumhuvuden) och där man sålde hus i de sovjetiska städerna och aktier i de socialiserade företagen. En spökkapitalism försökte hålla sig vid liv där. Inte så farligt det heller. Det farliga, det var tyfusen och svälten. De röda divisionerna på Estlandsfronten var utlämnade åt lopporna och höll på att tappa modet. I hoprasade skyttegravar såg jag tärda och dystra soldater som verkligen var helt slut. Så kom de kalla höstregnen och kriget fortsatte i evig tristess för dessa stackars människor, utan hopp, utan segrar, utan stövlar, utan bättre försörjning, och för många bland dem var det sjätte krigsåret, och de hade gjort revolution för att få fred! De kände sig som i en infernalisk cirkel. *Kommunismens ABC* förklarade förgäves för dem att de skulle få jord, rättvisa, fred, jämlikhet, bara världsrevolutionen – snart – kom i

gång. Sakta smälte våra divisioner ihop i nödens bleka sol. En ytterst elakartad rörelse uppstod inom inbördeskrigets arméer, vita, röda och andra: de grönas rörelse. Namnet kom från skogarna, dit desertörer flydde och samlades från alla arméer, desertörer som inte längre ville slåss för någon, varken för generalerna eller kommissarierna, utan bara ville slåss för sig själva, för att slippa vara med i något krig! Det fanns sådana i hela Ryssland. Vi visste att i skogarna i Psov-distriktet växte de grönas styrkor (de kom upp i flera tiotal tusen män). De var väl organiserade, hade egen generalstab och åtnjöt böndernas stöd, och de tärde på Röda armén. Fallen av desertering till fienden ökade också när man fick veta att generalerna delade ut vitt bröd till sina trupper. Kastandan bland officerarna från tsarregimen motverkade lyckligtvis det onda. De fortsatte att bära epåletter, kräva militär hälsning och att bli kallade ”ers nåd”, och de spred därigenom en sådan stank av gamla tider omkring sig att våra desertörer deserterade på nytt när de väl ätit sig mätta, kom tillbaka och bad om tillgift eller slöt sig till de gröna. På bägge sidor av fronten var antalet stridande flytande.

Den 11 oktober tog general Judenitjs vita armé Jamburg vid gränsen till Estland. Sanningen att säga mötte den knappast något motstånd alls. Våra skelettartade trupper – vad som återstod av dem, rättare sagt – skingrades och flydde. General Denikins nationella armé höll nu hela Ukraina ockuperat och var på väg att inta Orel. Amiral Koltjak, kontrarevolutionens ”högste chef”, höll hela Sibirien och hotade Ural. Britterna besatte Archangelsk, där en av de äldsta ryska revolutionärerna, Tjajkovskij, en gammal vän till min far, ledde en ”demokratisk” regering, som skoningslöst arkebuserade de röda. Fransmän och rumäner hade jagats bort från Odessa av en svart (anarkistisk) armé, men en fransk flotta fanns i Svarta havet. Det sovjetiska Ungern hade rasat ihop. Kort sagt, när vi gjorde upp balansräkningen så föreföll det mest sannolikt att revolutionen gick in i sin dödskamp, att en ”vit” militärdiktatur snart skulle vara införd och att vi alla skulle bli hängda eller arkebuserade. Denna övertygelse spridde ingen modlöshet utan galvaniserade tvärtom motståndsandan.

Min vän Mazin (Lichtenstadt) gav sig av till fronten efter ett samtal vi tillsammans hade med Zinovjev. ”Fronten är överallt”, sade vi till honom. ”I snårskogen och träskan kommer ni snabbt att förgås till ingen nytta. Det behövs män som är bättre lämpade för krig än ni, och det finns gott om sådana.” Han stod på sig. Han sade sedan till mig att eftersom vi befann oss mitt i en katastrof och sannolikt var förlorade, hade han inte något intresse av att vinna en frist på högst några månader för egen del och fortsätta med ett numera meningslöst organisations- och förlagsarbete, att när så många människor dog till ingen nytta i ödemarken kände han avsky för kontorsrummen i Smolny, för kommittéerna, för trycksaker, för hotell Astoria. Jag invände att vi av alla krafter borde försöka hålla ut, leva, aldrig blottställa oss i onödan, att det nog blev tid att skjuta våra allra sista skott och sedan dö. (Jag hade just själv kommit tillbaka från ett nästan med säkerhet dödligt uppdrag, avbrutet av Bucharin. Jag kände varken fruktan eller rädsla för att verka rädd. Jag hade numera så många anledningar att leva för att fortsätta kampen att en i och för sig sund don-quistism föreföll mig absurd. Och denne närsynte, ytterligt tankspridde akademiker skulle aldrig klara sig mer än högst fjorton dagar i krig, trodde jag.) Mazin-Lichtenstadt klarade sig något längre. Zinovjev, som förmodligen ville rädda honom, lät utnämna honom till politisk kommissarie vid Sjätte divisionen, som spärrade vägen för Judenitj. Sjätte divisionen smälte i elden, bröt samman. Spillrorna av den flydde i oordning, på leriga vägar. En ilsken Bill Sjatov visade mig ett brev från Mazin där det stod: ”Det finns inte längre någon sjätte division, det finns bara en flyende hop som jag inte förmår någonting med. Det finns inget befäl längre. Jag begär att få bli befriad från mina politiska uppdrag och ta ett gevär som infanterist.”

– Han är galen, skrek Sjatov. Det vore just snyggt om alla kommissarier skulle vara så romantiska! Jag skickar ett skälltelegram till honom och det blir inga rosor, det kan jag försäkra er!

Men vad jag såg av sammanbrottet gjorde att jag förstod Mazins reaktioner. Det finns förmodligen ingenting som kan jämföras med åsynen av en besegrad, panikslagen armé, som vädrar förräderi omkring sig, som inte lyder längre, förvandlas till en skock förryckta människor redo att lyncha alla som försöker spärra vägen för dem, och som slänger gevären i diket medan de flyr. De frammanar en känsla av ohjälpligt nederlag, och den nervösa paniken är så oemotståndligt smittsam att de modiga till sist tvingas in i en förbittrad självmordsattityd.

Vladimir Ossipovitj Mazin gjorde som han hade skrivit, avsade sig sitt befäl, plockade upp ett gevär, samlade en liten grupp kommunister och försökte hejda både flykten och fienden. Kvar blev fyra galningar i ett skogsbryn, av vilka en var hans ordonnans som hade vägrat lämna honom. Dessa fyra slogs ensamma mot det vita kavalleriet och blev dödade. Några bönder visade oss senare platsen där kommissarien hade skjutit sina sista skott och stupat. De hade begravt honom. Man återförde till Petrograd fyra av jorden förkalkade lik, av vilka ett, det som en gång varit en liten soldat som blivit dräpt med kolvslag (kraniet krossat), såg ut som om han fortfarande försökte skydda ansiktet med sin stelnade arm. Jag kände igen Mazin på hans fina naglar. En f d straffånge från Schlüsselburg kände igen honom på hans tänder. Vi bar honom till graven på Marsfältet. (Det var efter segern, segern som jag tror ingen av oss längre trodde på då.)

Jag fyllde förstås, som alla kamrater, en mängd funktioner. Jag förestod Internationalens sekretariat för de latinska språken och dess publikationer, jag tog emot utländska delegater som anlände på äventyrliga vägar tvärs igenom blockadens taggrådsstängsel, jag fungerade som kommissarie vid f d inrikesministeriet, det vill säga f d Ochrans arkiv. Jag var samtidigt soldat vid Andra distriktets kommunistiska bataljon och attaché vid Försvarets stab. Där sysslade jag med smuggelaffärer med Finland. Vi köpte utmärkta vapen av hederliga köpmän i Helsingfors, mauserpistoler i trälådor som levererades cirka femtio kilometer från Leningrad, i en "lugn sektor" av fronten, som gjorts lugn för denna lilla transaktions skull. För att kunna betala för dessa nyttiga varor tryckte vi lådvis med fina vattrade femhundra rubel-sedlar med Katarina den storas bild. De var signerade av en bankdirektör som var lika död som sin bank och Katarina ... Låda mot låda skedde utbytet under tystnad i en skog av mörka granar – och det var ju egentligen den vansinnigaste affärstransaktion man kan tänka sig. Uppenbarligen tog mottagarna av de kejsarliga sedlarna en inteckning i vår död, samtidigt som de försåg oss med medel att försvara oss.

Arkivet för Ochrana, den politiska polisen under enväldet, var ett besvärligt problem. Under inga omständigheter fick det på nytt falla i reaktionens händer. Det innehöll biografier och till och med riktigt bra avhandlingar om de revolutionära rörelsernas historia. Om vi led nederlag med påföljande vit terror och underjordiskt motstånd – som man förberedde sig för – skulle detta arkiv förse morgondagens bödlar med värdefulla vapen. Att lärda och sympatiska arkivarier, som också drog växlar på vårt förestående slut, i hemlighet plundrade dessa spännande luntor samtidigt som de hängivet ägnade sig åt att bevara dem, det var ett underordnat problem. Järnvägsvagnar fattades för att skicka dem till Moskva, tid fattades också, eftersom staden kunde falla vilken vecka som helst. Medan man reste barrikader i gathörnen, lät jag emballera de lådor vi bedömde som intressantast för att försöka få iväg dem i sista ögonblicket. Och jag vidtog – på order – åtgärder för att alltsammans skulle brännas eller sprängas i Senatshuset eller på själva stationen av några pålitliga kamrater, ifall det ögonblick skulle komma då ingen annan utväg fanns. Arkivarierna – som jag dolde denna plan för – anade något, och de var översiggivna av ängslan och bedrövelse. Leonid Borisovitj Krassin kom och hörde sig för från Centralkommitténs sida om de åtgärder som vidtagits för att rädda eller förstöra polisarkiven, i vilka han själv intog en framträdande plats. Denne fulländade gentleman, med sin utstuderat eleganta borgerliga klädsel, gick ut och in i partilokalerna, som var fulla med arbetare i mössa och jacka med patronbälte. Han var en stilig

karl med välvårdat pipskägg, intellektuell i hela sin framtoning, men så trött under det samtal vi hade mitt i röran att han ibland verkade sova stående.

Den 7 oktober intog Judenitj Gattjina, cirka 45 kilometer från Petrograd. Två dagar senare trängde hans förtrupp in i Ligovo, som närmast var en förstad på femton kilometers avstånd. Bill Sjatov skällde: ”Krigskonstens regler, som mina tekniker jämt och ständigt påminner mig om, föreskriver att divisionens högkvarter ska vara så och så många kilometer från eldlinjen ... Vi har varit tolvhundra meter från den! Jag har sagt dom att jag skiter i reglerna! ...” Det var uppenbarligen början till slutet. Inga tåg, inget bränsle för evakueringen, knappt några tiotal bilar. Vi hade skickat de mest kända partimedlemmarnas barn åt Ural till, och de färdades i den första snön från den ena hungerdrabbade byn till den andra utan att veta var de skulle stanna. Vi höll på att ordna nya identiteter åt oss och funderade på att ”byta huvud”. Det var jämförelsevis lätt för de skäggiga, som bara behövde raka sig. Men de andra! En påhittig kvinnlig kamrat, som var glad och graciös som ett barn, upprättade hemliga vapendepåer. Jag sov inte längre på Astoria, där bottenvåningen var kantad med sandsäckar och kulsprutor för att kunna utstå en belägring. Jag tillbringade nätterna vid försvarets förposter, med de kommunistiska bataljonerna. Min hustru, som var gravid, sov bakom fronten i en ambulans, hon hade en portfölj till hands med lite underkläder och några föremål vi var fästade vid, så att vi skulle kunna träffas under slaget och retirera tillsammans längs Neva. Planen för det inre försvaret räknade med kamp längs de kanaler som skär sönder staden, segt försvar av broarna, till slut ett återtåg som kanske aldrig skulle bli möjligt. Petrograds vida och monumentala vyer i blek hösttristess passade in i stämningen av ohjälpligt nederlag. Så öde var staden att kavallerister störtade in på huvudlederna i full galopp. Smolnyinstitutet – tidigare en undervisningsanstalt för adelsfröknar – nu säte för sovjetens exekutiv och den lokala partistyrelsen – såg bistert ut med kanoner vid entrén. Det består av två grupper byggnader, omgivna av trädgårdar och belägna mellan breda gator och Neva, som är mycket bred och strid där, med en järnbro en bit bort. Där låg också ett gammalt kloster i barockstil, i mjuk och rikt smyckad arkitektur, en ganska hög kyrka med utsirade prydnadstorn, alltsammans målat i ljusblått. Bredvid stod det egentliga institutets fyrkant med gavelfält och pelare, en kasern i två våningar, byggd av arkitekter som bara visste av räta linjer, rektanglar på rektanglar. I klostret var arbetargardet inkvarterat. De stora fyrkantiga kontoren, vilkas fönster vette mot den halvdöda stadens ödslighet, var nästan tomma. En blek och pussig Zinovjev med hopsjunkna axlar och låg röst levde där bland telefoner, i oavbruten förbindelse med Lenin. Han predikade motstånd, men rösten bar inte. De kompetentaste experterna, ingenjörer och folk som minsann hade gått ut krigsskolan, ansåg allt motstånd meningslöst och gjorde antydningar om det blodbad som skulle bli följden, som om inte kapitulation eller uppgivande av staden skulle ha dragit med sig ett ännu mer demoraliserande blodbad.

Nyheter från övriga fronter var så dåliga att Lenin tvekade att offra mer kraft på försvaret av en förlorad stad. Trotskij var av annan mening. Politbyrån uppdrog åt honom att göra ett sista försök. Han kom i näst sista ögonblicket, och hans närvaro fick ögonblickligen stämningen att slå om i Smolny, liksom i högkvarteret, på Peter-Paulsfästningen där stadens kommandant Avrov härjade. Avrov var en gammal arbetare, som antagligen varit underofficer under kriget. Jag såg honom med tunikan uppknäppt, det fyrkantiga ansiktet fårat av rynkor, ögon som föll igen. Han lyssnade med enfaldig min på vad man sade till honom, så tändes ett litet ljus i hans askgrå ögon och han svarade energiskt. ”Jag ger order”, och han tillfogade ögonblicket efter i ilsken ton: ”men jag vet inte om de går att utföra!” Trotskij kom med tåg, det där berömda tåget som hade farit hit och dit längs fronterna alltsedan den dag förra året då dess lokförare, eldare, uppappare, maskinskrivare och stabspersonal tillsammans med Trotskij, Smirnov och Rosengoltz hade räddat en förtvivlad situation nära Kazan, genom att vinna

slaget vid Sviajsk. Det tåg som Revolutionära krigsrådets ordförande disponerade medförde fina bilar, förbindelsetjänst, en domstol, ett propagandatryckeri, sjukvårdspersonal, specialister på fortifikationsväsen, försörjning, gatustrider och artilleri – alla utvalda i strid, alla förtröstansfulla, alla sammansvetsade i vänskap och tillförsikt, alla underkastade kraftalstrande disciplin av sin beundrade chef, alla klädda i svart läder med röd stjärna på mössan och en aura av kraft kring sig. Det var en grupp beslutsamma och välutrustade organisatörer, som kastade sig in där faran krävde det.

De tog hand om allt, med noggrannhet och iver. Det var som ett trolleri. Trotskij upprepade: ”Det är otänkbart att en liten armé på femton tusen f d officerare kan bemäktiga sig en arbetarstad med sjuhundratusen invånare. Han lät sätta upp plakat att staden ”skulle försvara sig inuti”, att det numera var den bästa strategiska lösningen, att den lilla vita armén skulle gå bort sig i labyrinten av befästa gator och där finna sin grav. Ett ord av den alltid lika oförbrännelige Lenin, rapporterat av en fransk kommunist som just träffat honom (René Marchand), bildade en stark kontrast till denna beslutsamhet att segra: ”Ja, vi får väl gå tillbaka under jorden då!” Men var det egentligen en kontrast? Jag fick bara en skymt av Trotskij på gatan, sedan på ett stort möte med sovjeten, där han meddelade att en division basjkiriskt kavalleri var i antågande, som vi omedelbart skulle sätta in mot Finland om Finland rörde en fena! (Finland stod berett att ge oss dödsstöten.) Ett mycket finurligt hot som sände pustar av skräck över Helsingfors. Sovjetens möte hölls under Tauriska palatsets höga vita kolonner, i den amfiteater där den gamla duman från tsartiden brukade sammanträda. Trotskij var alltigenom spänd kraft. Dessutom var han en enastående talare med metallisk röst, som nådde långt och slungade fram korta, ofta sardoniska fraser, alltid präglade av lidelse och viljekraft. Beslutet att kämpa till det yttersta mottogs med hänförelse, och amfiteatern skallade av en styrkans sång. Jag tänkte att de psalmer som Cromwells rundhuvuden sjöng före alla avgörande slag måste ha klingat på samma sätt.

Fina infanteriregementen som kallats hit från polska fronten tågade genom staden för att gå i ställning i förstäderna. Det basjkiriska kavalleriet red genom gatorna på sina små långhåriga stepphästar. Dessa ryttare från en fjärran tid, solbrända och klädda i svarta fårskinnsmössor, sjöng, de också, med gutturala röster och till ackompanjemang av gälla visslingar. Ibland red en ung mager läskarl med glasögon i täten; han skulle senare bli författaren Konstantin Fedin. De kämpade sällan och dåligt, men det hade ingen betydelse. Konvojer med förnödenheter, som pressats fram gud vet var, gud vet hur, anlände också. Det var detta som hade störst verkan! Ryktet spreds att de vita hade tanks. Trotskij lät publicera att infanteriet förstod sig på att bekämpa tanks. Jag vet inte vilka påhittiga agitatorer som lanserade ryktet – kanske det var sant när allt kom omkring att Judenitjs tanks var av målat trä. Staden täcktes med riktiga redutter: kanonerna placerades så de kunde skjuta längs med gatorna. Vid byggandet av dessa befästningar använde man material från det underjordiska kanalsystemet, stora avloppsrör framför allt.

Anarkisterna mobiliserades för försvaret. En f d straffånge från Schlüsselburg, Kolabusjkin, var den som tog ledningen. Partiet gav dem vapen. De hade ett ”svart högkvarter” i en förlupen tandläkares ödelagda våning. Där härskade oordning och kamratskap. Där härskade också en mer än förtjusande blond ung kvinnas leende. Hon kom från Ukraina, skildrade avskyvärda blodbad, kunde berätta om Machno. Tsvetkova dog strax därefter i tyfus. Hon spred verkligen solljus bland dessa exalterade och bittra män. Det var de som den värsta faronatten besatte tryckeriet där *Pravda* trycktes, bolsjevikbladet som de avskydde, för att försvara det till sista man. De stötte på två granatbeväpnade vita, som tänkte spränga dem i luften. Vad skulle man ta sig till med dem? De låste in dem i ett rum och tittade bestörta på varann: här har vi blivit fångvaktare precis som tjekans män! De föraktade tjekamännen av hela sin själ. Förslaget att skjuta dessa fiender, dessa spioner, tillbakavisades med fasa. Skulle

vi bli bödlar? Slutligen åtog sig min vän Kolabusjkin, den f d straffångaren, numera en av republikens organisatörer för bränsleförsörjningen, att föra dem till Peter-Paulsfästningen, vilket bara var en dålig kompromiss, för tjecken hade skjutit dem på stubben. I Svarta gardets bil såg Kolabusjkin deras uppgivna miner och mindes sin ungdom: han hade själv gjort samma resa mellan tsarens poliser. Han stannade bilen och sade plötsligt till dem: ”Stick, era uslingar!” Sen kom han till mig och berättade om sin svåra stund. ”Bar jag mig inte tokigt åt?” frågade han mig. ”Vet du, jag är glad i alla fall.”

Petrograd räddades den 21 oktober genom slaget på Pulkovos höjder, cirka femton kilometer söder om den halvt inneslutna staden. Nederlaget förbyttes till en så fullständig seger att Judenitjs trupper strömmade tillbaka i vild flykt mot estniska gränsen. Estländarna blockerade dem där. Den vita armé som så när hade tagit Petrograd fick ett bedrövt slut. Omkring trehundra arbetare som skyndat dit från Schlüsselburg hade också hejdat den i ett kritiskt ögonblick för att sen mejas ner av en avdelning officerare som gick till strid som till parad. Sista underrättelsen från Mazin-Lichtenstadt kom fram efter slaget. Det var ett brev som han bad mig överlämna till sin hustru. ”När man skickar människor i döden”, skrev han, ”bör man själv gå i döden.”

Märkligt nog inträffade samma skenbara under samtidigt på alla inbördeskrigets fronter, trots att läget mot slutet av oktoberbörjan av november hade förefallit lika förtvivlat överallt, och detta visar hur djupa de sociala och psykologiska – det är samma sak – orsakerna till vår styrka var. Medan man kämpade runt Pulkovo, besegrades general Denikins armé nära Voronesj av Trotskij's hopskrapade röda kavalleri under befäl av en f d underofficer vid namn Budjonnyj. Den 14 november förlorade ”högste ledaren” amiral Koltjak sin huvudstad Omsk i västra Sibirien. Det var räddningen.

De vita hade gjort två stora misstag som de fick betala med nederlag: att inte ha haft förstånd och framsynthet nog att genomföra en jordreform i de områden som erövrats från revolutionen, och att överallt ha återfört generalernas, det högre prästerskapets och godsägarnas gamla treenighet till makten. En oändlig förtröstan kom tillbaka. Jag mindes vad Mazin sagt under våra värsta hungerdagar, när vi såg gamla människor sjunka ihop på gatan med små kastruller av metall i sina avmagrade händer. ”Vi är i alla fall världens största makt”, sade han. ”Ingen annan än vi skänker världen en ny princip för rättvisa och rationell organisering av arbetet. Ingen annan än vi kan ställa upp nya arméer i detta krigsberusade Europa där ingen längre vill slåss, ingen annan än vi kommer i framtiden att kunna föra i verklig mening rättvisa krig. Deras korthus måste ramla ihop. Ju längre det håller, desto mer nöd och blod kommer det att kosta.” Vi kallade Versaillesfördraget, som hade undertecknats i juni 1919, för ”deras korthus”.

Vi grundade det första revolutionsmuseet tillsammans med Maksim Gorkij, historikern P E Stjegolev och Novoruskij, en veteran från ”Folkets vilja”. Zinovjev ordnade så att vi fick disponera en stor del av Vinterpalatset. Han och de flesta av partiets ledare avsåg att skapa något som närmast skulle vara ett museum för bolsjevikpropaganda, men då han var mån om att vinna revolutionära intellektuella och upprätthålla skenet av vetenskaplig objektivitet, lät han oss göra en ärlig start. Jag fortsatte att studera Ochranas arkiv. De fruktansvärt avslöjande dokument som jag fann där var av unikt psykologiskt intresse. Men den praktiska betydelsen av detta studium var kanske ännu större. För förstagången hade maskineriet för tsardömet's polisiära förtryck fallit i revolutionärernas händer. Att känna till det kunde ge nyttiga anvisningar för revolutionärer i andra länder. Trots vår entusiasm och vår känsla av att ha rätt var vi inte säkra på att inte en dag bli undanträngda av reaktionen. Vi var till och med närmast övertygade om att bli det: det var en allmänt erkänd tes, som Lenin flera gånger framförde, att det jordbrukande och i industriellt avseende efterblivna Ryssland inte av egen kraft kunde ge sig en varaktig socialistisk regim. Och att vi följaktligen förr eller senare skulle bli besegrade,

såvida inte den europeiska revolutionen, eller åtminstone en socialistisk revolution i Mellaneuropa, skapade en oändligt mycket bredare och stabilare bas åt socialismen. Slutligen visste vi att f d polisspioner arbetade bland oss, mestadels redo att till vår olycka på nytt ställa upp, den här gången för kontrarevolutionen.

Första dagarna av marsrevolutionen 1917 hade justitiepalatset i Petrograd brunnit. Vi visste att förstörelsen av dess arkiv, de antropometriska registren och det hemliga kabinettet hade utförts dels av yrkesförbrytare, som hade intresse av att skaffa dessa dokument ur världen, dels av polisspioner. I Kronstadt hade en "revolutionär", som också var polisspion, bemärkt sig Säpo-arkivet och bränt det. Ochrans "hemliga kabinett" innehöll mellan trettio och fyrtio tusen akter rörande polisspioner som varit verksamma under de senaste tjugo åren. Genom att göra en enkel sannolikhetskalkyl med avdrag för dödsfall, andra bortfall av skilda slag och de cirka tre tusen som redan hade avslöjats tack vare arkivariernas tålmodiga arbete, uppskattade vi att flera tusen f d hemliga agenter fortfarande var verksamma bland oss: minst fem tusen hävdade historikern Stjegolev och berättade för mig om en händelse som inträffat i en stad vid Volga. En kommission bestående av kända medlemmar av de olika vänster- och ytterstvänsterpartierna förhörde höga tjänstemän inom den kejsrerliga polisen just om spioneriet. Chefen för den politiska polisen bad om ursäkt att inte kunna nämna två av sina f d agenter, eftersom de var med i själva kommissionen. Han tyckte det var bättre om herrarna själva lydde samvetets röst och angav sig själva! Och två av "revolutionärerna" reste sig förvirrade.

De f d polisspionerna var alla väl insatta i det politiska livet, de framstod som beprövade revolutionärer och besvärades ingalunda av samvetskval, utan anslöt sig till det parti som regerade och fick utan svårighet bra sysselsättningar. De spelade alltså en viss roll i regimen. Man kunde ana att en del bedrivit "det värstas politik", uppmuntrat till excesser, utsått split och missämja. Det var ytterst svårt att avslöja dem. Som regel förekom bara täcknamn i akterna, och det krävdes stort skarpsinne för att lyckas identifiera dem. År 1912 fanns det till exempel i de revolutionära organisationerna i Moskva, som ingalunda var några massorganisationer, femtiofem polisspioner av vilka sjutton socialrevolutionärer, tjugo mensjeviker och bolsjeviker, tre anarkister, elva studenter, flera liberaler. Vid samma tidpunkt var ledaren för den bolsjevikiska fraktionen i duman, Lenins språkrör Malinovskij, polisspion. Chefen för det socialrevolutionära partiets terroristiska sektor, Evno Azev, som också var ledamot av partiets centralkommitté, hade varit Ochrana-agent vid tiden för de mest uppseendeväckande attentaten (från 1903 till 1908). Så långt fram i tiden som 1930 avslöjades flera polisspioner bland de ledande i Leningrad! Jag hittade en märklig akt som var helt dechiffrerad, akt 378, Julia Orestovna Serova, hustru till en ledamot av Andra duman under tsardömet, en framstående bolsjevik som blev skjuten år 1918 i Tjita. En förteckning över Serovas tjänster som gavs i en rapport till ministern visade att hon hade avslöjat depåer med vapen och litteratur, utlämnat Rykov, Kamenev och många andra till polisen och under lång tid spionerat på partiets kommittéer. Så blev hon misstänkt och avkopplades, men i februari 1917, några veckor före enväldets fall, skrev hon till hemliga polisen, att "med tanke på de stora händelser som närmar sig" ville hon gärna träda i tjänst igen. Eftersom hon var omgift med en arbetare som var bolsjevik, var hon på nytt i stånd att arbeta! Breven visade en intelligent och praktisk, nitisk, penninghungrig, kanske hysterisk kvinna. Vi talade en kväll vänner emellan vid teet om detta psykologiska fall. En äldre kvinnlig kamrat reste sig bestört: "Serova? Men henne mötte jag nyss på stan. Hon är faktiskt omgift med en kamrat i Viborgdistriktet!" Serova blev arresterad och skjuten.

Oftare var det så att polisspionen var en psykiskt kluven människa. Gorkij visade mig ett brev som en av dem, som inte blivit avslöjad, hade skrivit till honom. Det sade i huvudsak: "Jag föraktade mig själv, men jag visste att mina ynkliga små förräderier inte skulle hindra

revolutionen från att fortskrida.” Enligt Ochrans instruktioner skulle man vända sig till karaktärssvaga eller bittra och besvikna revolutionärer, utnyttja rivalitet och personliga motsättningar, främja de bra agenternas politiska avancemang genom att avlägsna de dugligaste revolutionärerna. Den gamle advokaten Koslovskij, som hade varit den förste folkskommisarien för rättsväsendet, berättade om sina intryck av Malinovskij. Den f d bolsjevikledaren vid duman kom tillbaka från Tyskland till Ryssland 1918, inställde sig i Smolny och begärde att bli arresterad. ”Malinovskij? Känner jag inte till”, svarade honom vaktchefen. ”Bäst ni talar med partistyrelsen!” Koslovskij förhörde Malinovskij. Denne sade sig inte kunna leva utanför revolutionen. ”Jag har spelat ett dubbelspel utan att vilja det, jag går med på att bli skjuten!” Han vidhöll denna attityd inför revolutionsdomstolen. Krylenko var obeveklig åklagare – ”äventyraren spelar sitt sista kort!” – och Malinovskij sköts i Kremls trädgårdar. Av många skäl är jag benägen att tro att han helt enkelt var uppriktig, och att om man hade låtit honom leva kunde han ha varit till nytta som alla andra. Men hur skulle de kunna lita på honom?

Gorkij försvarade polisspionernas liv. De satt enligt hans mening inne med en unik social och psykologisk erfarenhet. ”Dessa människor är ett slags missfoster, som borde bevaras för forskningen.” Med samma argument försvarade han de höga tjänstemäns liv som hade tjänstgjort vid tsarens politiska polis. (Jag minns ett samtal om dessa ämnen som också kom in på frågan huruvida dödsstraff kunde utdömas för barn. Barnkriminaliteten var ett problem för de sovjetiska ledarna. Halvt övergivna barn bildade riktiga ligor. Man placerade dem på barnhem där de fortsatte att svälta, de rymde och började på nytt. En söt liten Olga på fjorton år hade flera mord på barn och flera rymningar på sitt skuldkonto. Hon organiserade inbrott i lägenheter där föräldrarna lämnat ett barn ensamt. Hon talade med barnet genom dörren, ställde sig in, fick det att öppna ... Vad skulle man ta sig till med henne? Gorkij tyckte man skulle inrätta kolonier för kriminella barn uppe i norr, där livet är hårt och äventyret alltid nära. Jag vet inte vad man gjorde.)

Vi hade också en ganska rikhaltig dokumentation om Ochrans spioneriverksamhet i utlandet. Den hade agenter i alla emigrantgrupper och i journalist- och politikerkratsar i de olika länderna. Man gick in för att muta tidningarna. Det är känt att den höge ämbetsmannen Ratjkovskij, som tjänstgjorde vid ambassaden i Paris på fransk-ryska alliansens tid, yttrade något om ”den franska pressens avskyvärda falhet”. Vi fann dessutom i arkivet samvetsgrant utförda arbeten om de revolutionära partiernas historia, skrivna av högt uppsatta polis-tjänstemän. De har senare blivit publicerade. Det är de enda som finns! Alla dessa dokument om ett fruktansvärt polismaskineri ställdes ut i Vinterpalatsets malakitsal, vars fönster vetter mot Peter-Paulsfästningen, och de väckte närmast optimistiska funderingar. De kom en att känna att repressionen till slut visar sig maktlös, när den söker hindra en historisk utveckling som blivit nödvändig, och försvarar en regim som går emot alla samhällets behov. Hur starkt rustad den än må vara som i detta fall, förmår den då ingenting annat än att mångfaldiga lidandet och vinna tid.

Inbördeskriget tycktes vara nära sitt slut. General Denikins nationella armé flydde tvärs igenom Ukraina. Amiral Koltjaks var stadd på återtåg i Sibirien, förföljd av de röda partisanerna. Tanken på en normalisering grydde mer och mer i partiet. Riasanov krävde oförtröttligt dödsstraffets avskaffande. Tjekorna var impopulära. I mitten av januari 1920 föreslog Dzerzjinskij efter överenskommelse med Lenin och Trotskij att dödsstraffet skulle avskaffas i hela landet utom i de zoner där militära operationer ännu förekom. Dekretet antogs av regeringen den 17 januari och undertecknades av Lenin, ordförande i Folkkommisariernas råd. Sedan några dagar levde man i spänd förväntan i fångelserna, som var fullpackade med misstänkta. Man fick genast reda på den underbara nyheten: att det var slut med terrorn! Dekretet hade ännu inte publicerats i tidningarna. Den 18 eller 19 berättade kamrater i Smolny

viskande om nattens tragedi – som det aldrig talades högt om. Medan tidningarna tryckte dekretet tog tjeckorna i Petrograd och Moskva och ”gjorde slut på sitt lager”. De misstänkta fördes om natten på kärror ut ur staden och sköts hopvis. Hur många? I Petrograd mellan hundrafemtio och tvåhundra, i Moskva mellan två- och trehundra, påstår man. De följande dagarna i gryningen irrade de mördades familjer kring på en fasa-ingivande åker, som verkade nyupprävd. De sökte efter relikter, knappar, bitar av strumpor. Tjekafolket hade ställt regeringen inför fullbordat faktum. Mycket senare lärde jag personligen känna en av de ansvariga för massakern i Petrograd, vi kan kalla honom Leonidov. ”Vi tänkte”, sade han till mig, ”att om folkkommisarierna tog sig för att idka humanitär verksamhet, så var det deras ensak. Vår sak var att för alltid slå ner kontrarevolutionen, och sen kan man få skjuta oss om man vill!” Det var i själva verket ett ohyggligt fall av yrkespsykos. Leonidov var förresten när jag lärde känna honom närmast sinnessjuk. Av offren utgjorde de oförfärliga kontrarevolutionärerna förmodligen bara en ytterst liten procent. Några månader senare, när min hustru låg på BB, kom jag i samtal med en patient som hade fött ett dött barn. Hennes man, en ingenjör Trotskij eller Trojtskij, hade blivit skjuten den hemska natten. Det var en f d socialrevolutionär från 1905 års revolution, som hamnat i fängelse för spekulation, dvs för att ha köpt socker på svarta börsen! Jag kunde kontrollera dessa uppgifter. Till och med i Smolny mörklades dramat fullständigt. Men det skadade svårt regimens anseende. Det blev uppenbart – för mig och för andra – att tjeckorna måste avskaffas samt regelrätta domstolar och rätt till försvar återinföras, ifall revolutionen skulle kunna räddas från det onda som angrep den inifrån. Men vi förmådde absolut ingenting. Politbyrån, som då bestod av Lenin, Trotskij, Zinovjev, Kamenev, Rykov och Bucharin – om jag inte missminner mig – diskuterade frågan utan att våga lösa den, offer som de själva var, det är jag säker på, för en viss skräck- och maktfullkomlighetspsykos. Anarkisterna hade rätt mot dem när de skrev på sina svarta fanor att ”det finns inget värre gift än makten” – den absoluta makten, naturligtvis. Ifrån den stunden drabbade maktfullkomlighetspsykosen flertalet ledare, särskilt på basplanet. Jag skulle kunna ge otaliga exempel. Den bottnade i mindervärdeskomplex hos människor som till helt nyligen varit utsugna, förslavade, förödmjukade, i traditionen från enväldet som ständigt gjorde sig gällande, i den omedvetna hämndlystnaden hos folk som plågats i tsarregimens fängelser och med nöd undkommit galgen, i att kriget och inbördeskriget hade dödat människokärleken, i skräcken och föresatsen att kämpa till det yttersta. Dessa känslor hettades upp till kokpunkten av den vita terrorns gräsligheter. I Perm hade amiral Koltjak låtit döda fyra tusen arbetare på femtiofemtusen invånare. I Finland hade reaktionen avlivat mellan femton och sjuttontusen röda. Bara i den lilla staden Proskurov hade flera tusen judar mördats. Man levde i dessa underrättelser, dessa skildringar, dessa otroliga siffror. Otto Corvin och hans vänner hade just blivit hängda i Budapest, i närvaro av upphetsade människor ur den fina världen. Jag håller fast vid övertygelsen att den socialistiska revolutionen skulle ha varit mycket starkare och klarare, om de som hade högsta makten helhjärtat hade gått in för att med samma kraft som de lade ner på att segra försvara och genomdriva principen om human behandling av besegrad fiende. Jag vet att de hade lust till det. Men viljekraften saknades. Dessa män, jag känner deras storhet. Men på den här punkten var de som hörde framtiden till det förgångnas fångar.

Våren 1920 började med en seger, erövringen av Archangelsk, som britterna hade lämnat – och bytte sen plötsligt ansikte. Det var återigen omedelbar dödsfara: det polska anfallet. Bland Ochranas akter hade jag porträtt av Pilsudski, som en gång i världen dömts för sammansvärjning mot tsarens liv. Jag träffade en läkare som hade skött Pilsudski på ett sinnessjukhus i S:t Petersburg, där han – med sällsynt skicklighet – simulerade galenskap för att kunna rymma. Han som själv varit revolutionär och terrorist satte nu in sina legioner mot oss. En våg av förbittring och entusiasm blev svaret. Gamla generaler från tsartiden, som av slump undkommit massakern, Brussilov och Polivanov, ställde upp på en vädjan av Trotskij

och erbjöd sina tjänster. Jag såg Gorkij brista i gråt när han från en balkong på Nevskij prospekt skulle tala till en bataljon på väg till fronten: "När ska vi slippa att döda och blöda?" muttrade han under sin borstiga mustasch. Dödsstraffet återinfördes, tjejkorna fick ökade befogenheter i nederlagets kalla vind. Polackerna trängde in i Kiev. Zinovjev sade: "Vår räddning ligger i Internationalen." Det var också Lenins mening. Under brinnande krig sammankallades i hast Kommunistiska internationalens andra kongress. Jag arbetade bokstavligen dag och natt med förberedelserna, eftersom jag på grund av mina språkkunskaper och min kännedom om Västeuropa nästan var ensam om att kunna utföra en del göromål. Jag tog emot Landsbury och John Reed vid deras ankomst. Jag gömde ett ombud för de ungerska vänsterkommunisterna, som var motståndare till Beta Kun och mer eller mindre llerade med Rákosi. Vi tryckte Internationalens tidskrift på fyra språk. Vi skickade en rad hemliga meddelanden till utlandet, på olika äventyrliga vägar. Jag översatte Lenins meddelanden. Jag översatte också den bok som Trotskij just hade skrivit i sitt fronttåg, Kommunismen och terrorn och som hävdade nödvändigheten av en lång diktatur under "övergångsperioden till socialismen": säkert åtskilliga tiotal år. Detta strama tänkande skrämde mig lite genom sin schematism och sin voluntarism. Allt saknades: medarbetare, papper, bläck, bröd till och med, kommunikationsmedel och vi fick inga andra utländska tidningar än några nummer inköpta i Helsingfors av smugglare som passerade fronten för den skull. Jag betalade dem hundra rubel för varje nummer. När någon av dem blivit dödad kom de och begärde påökt, vilket vi gav dem utan att diskutera. I Moskva pågick ett lika febrilt organisationsarbete under ledning av Angelica Balabanova och Bucharin.

Jag träffade Lenin när han kom till Petrograd till kongressens första sammanträde. Vi drack te i en liten festsal i Smolny. Jag var i sällskap med Jevdokimov och spanska CNT:s ombud Angel Pestaña, när Lenin kom in. Han strålade och tryckte alla framsträckta händer, gick från famn till famn. Jevdokimov och han kramade skrattande om varandra och såg varandra i ögonen, lyckliga som stora barn. Vladimir Illitj hade en av dessa gamla kavajer, från emigranttiden i Zürich kanske, som man alltid såg honom i sommar som vinter. Han var i det närmaste skallig med högt välvt kranium och bred panna, dragen var alldagliga, ansiktet förvånansvärt fräscht och rosigt, det glesa skägget rödaktigt, kindknotorna lätt utstående, ögonen egentligen raka fast de såg sneda ut när, han skrattade, blicken grågrön, minen godmodig och muntert raljerande. Ingen pose hos honom inte, enkelheten själv. I Kreml bodde han fortfarande i en av palatsets små personalbostäder. Den gångna vintern hade han varit utan värme, han också. Gick han till barberaren så inväntade han sin tur, för han fann det otillständigt att man fjäskade för honom. En gammal tjänstekvinna skötte hans hushåll och lagade hans kläder. Han visste med sig att han var partiets bästa hjärna, och nyligen hade han i någon krissituation inte kunnat finna på någon värre hotelse än den att avgå ur Centralkommittén för att i stället samla det aktiva partifolket på basplanet kring sig. Han ville äga en folktribuns popularitet och få massorna med sig utan pomp och ståt. I hans sätt och hans uppträdande fanns inte minsta skymt av översitteri. Krävande som en samvetsgrann tekniker som vill att jobbet ska bli gjort och bra gjort, i tid. Uppenbart mån om att de nya institutionerna skulle respekteras, även om de var så bräckliga att de närmast var symboliska. Samma dag eller dagen därpå talade han flera timmar i sträck vid kongressens högtidliga öppnande i Tauriska palatset, under den vita kolonnaden. Hans rapport handlade om den historiska situation som skapats genom Versaillesfördraget. Med långa citat från John Maynard Keynes visade Lenin hur otympligt detta av de segrande imperialistländerna godtyckligt sönderstyckade Europa var, hur omöjligt det var för Tyskland att i längden kunna bära de utgifter som så obetänksamt lagts på landet, och han drog slutsatsen att en europeisk revolution var nära förestående, som också skulle omfatta Asiens kolonialfolk.

Det var varken en stor talare eller en framstående föredragshållare vi hade framför oss. Hans ordval var detsamma som i en tidningsartikel, hans teknik bestod bland annat i varierad uppräknings för att riktigt slå in en tanke som man slår i en spik. Ändå aldrig långtråkig på grund av den livliga mimiken och den genomtänkta övertygelse som bar honom. Hans vanligaste gester bestod i att lyfta handen för att understryka vikten av det sagda, sedan böja sig fram mot åhörarna, leende och allvarsam med handflatorna ut i en demonstrativ rörelse: Är det inte uppenbart? En i grunden enkel man talade ärligt till en, endast för att övertyga en, och han vädjade uteslutande till ens förnuft, återopade endast fakta, nödvändigheten. ”Fakta har hårda huvuden”, upprepade han ofta. Han var sunda förnuftet personifierat, i så hög grad att de franska ombuden blev besvikna, vana som de var vid de stora parlamentariska fäktningarna där hemma. ”Lenin tappar mycket av sin prestige när man kommer honom närmare”, sade mig en fransk parlamentsledamot, själv skeptiker och ordspruta som strödde kvickheter kring sig.

(Zinovjev hade av målaren Isak Brodskij beställt en stor tavla som skulle återge detta historiska möte. Brodskij gjorde skisser. Flera år senare höll målaren fortfarande på och gjorde om sin duk, ersatte vissa deltagare med andra – som inte var kontroversiella – allteftersom kriserna och oppositionerna ändrade den sittande exekutivens sammansättning.)

Kommunistiska internationalens andra kongress fortsatte sitt arbete i Moskva. Medarbetare och utländska ombud bodde på ett hotell i centrum, Djelovoj Dvor, beläget vid ändan av en bred boulevard, som på ena sidan kantades av Kitaj-Gorods vita krenelerade mur. En medeltida port under ett gammalt torn ledde inte långt därifrån mot Varvarka, där de första Romanovs legendariska hus ligger. Vi gick därifrån till Kreml, en stad i staden, där alla ingångar bevakades av vakter som granskade passersedlarna. Revolutionens tvåfaldiga makt, den sovjetiska regeringen och Internationalen, hade där sitt säte i enväldets palats, mitt bland de gamla bysantinska kyrkorna. Den enda stad som de utländska ombuden inte lärde känna – och deras brist på nyfikenhet gentemot den förbryllade mig – det var det levande Moskva med sina svältransoner, sina arresteringar, sina otäcka fängelsehistorier, sin svartabörshandel i kulissen. Världssocialismens ombud utfodrades luxuöst mitt i den skriande nöden (fast det är sant att man serverade dem väl många dåliga ägg ...), släpades från museer till mönsterdaghem och tedde sig mest som semesterfirare eller nöjesresenärer i vår belägrade, förblödda, utlämnade republik. Jag upptäckte ännu en form av omedvetenhet, den marxistiska omedvetenheten. En tysk partichef, den sportige och självsäkre Paul Levi, sade helt naivt till mig att ”för en marxist finns det ingenting förvånande i den ryska revolutionens inre motsättningar”, och det är nog så sant, men denna allmänna sanning använde han som ett slags skärm för att slippa se den omedelbara verkligheten, som dock har sin betydelse. De flesta vänstermarxister blev ”bolsjeviserade” och intog denna självtillräckliga hållning. Orden ”proletariatets diktatur” förklarade på ett magiskt sätt allt för dem utan att de kom på tanken att fråga sig var det fanns, det där proletariatet som bestämde allt, vad det tänkte och kände.

Socialdemokraterna däremot var fulla av kritik och oförståelse. De bästa – jag tänker på tyskarna Däumig, Chrispien, Dittmann – led så svårt i sin smått förborgerligade socialistiska humanism av revolutionens hårda klimat att de knappt orkade tänka igenom problemen. De anarkistiska ombuden, som jag diskuterade mycket med, hade en sund avsky för de ”officiella sanningarna”, för maktens ståt, och ett lidelsefullt intresse för det verkliga livet. Men då de företrädde en övervägande känslogrundad lära, inte kände till mycket om nationalekonomi och aldrig hade tagit ställning till maktproblemet, var det nästan omöjligt för dem att komma fram till en teoretisk förståelse av vad som hände. Det var jättefina pojkar, som i stort sett stod kvar på de romantiska ståndpunkterna från den ”universella revolutionens” tid, den revolution de anarkistiska hantverkarna trodde på mellan 1848 och 1860, före den moderna storindustrins och proletariatets uppkomst. Det var: Angel Pestaña från CNT i Barcelona,

urmakeriarbetare och orädd talare, smal, med vackert svarta ögon och lika svart mustasch, Armando Borghi från italienska USI, som såg ut som en ung skäggig Mazzini-anhängare och hade en varm, sammetslen röst, Augustin Souchy med sitt rävansikte, ombud för de tyska och svenska syndikalisterna, Lepetit, en robust anläggningsarbetare från franska CGT och från *Le Libertaire*, som var gladlynt, misstrogen, frågvis och genast svor på att i Frankrike ”skulle revolutionen göras på helt annat sätt!” Lenin var mycket mån om att vinna över ”de bästa bland anarkisterna”.

I själva verket fanns det ju ännu inga kommunister utanför Ryssland och möjligen Bulgarien. De gamla revolutionära skolorna, och även den unga generation som kommit till under kriget, stod helt främmande för den bolsjevikiska mentaliteten. Samtliga dessa människor från rörelser som kommit på efterkälken i utvecklingen gav prov på mycken god vilja och klen förmåga. Det franska socialistpartiet representerades av Marcel Cachin och L O Frossard, bägge mycket parlamentariskt sinnade. Cachin kände som vanligt vart vinden blåste och, mån om sin popularitet, svängde han åt vänster, efter att tidigare – under kriget – ha varit borg-fredsanhängare och ha medverkat i Mussolinis chauvinistiska kampanjer i Italien för franska regeringens räkning (1916). Kommittén för Tredje internationalen i Paris hade skickat Alfred Rosmer, syndikalisten med det ibsenska namnet, som var övertygad internationalist och gammal personlig vän till Trotskij. Rosmer var på samma gång vakenhet, diskretion, tystnad och hängivenhet under ett tunt leende. Hans kollega i samma kommitté, Raymond Lefévre, en stor karl med skarp profil som varit sjukbärare vid Verdun men annars var poet och romanförfattare, hade just i en praktfullt lyrisk stil skrivit en trosbekännelse av en hemkommen skyttegravssoldat under titeln: *La revolution ou la mort!* Han talade för de överlevande från en generation som försvunnit i massgravarna. Vi blev fort vänner.

Bland italienarna minns jag veteranen Lazzari, en rakryggad gubbe med febril röst, brinnande av evinnerlig hänförelse, Serrati med sitt skäggiga och närsynta akademikeransikte, Terracini, en ung akademiker med sträng hög panna (hans öde blev att tillbringa sina bästa år i fängelse efter att ha skänkt världen några smakbitar av sitt skarpa intellekt), den översvallande Bordiga, en kraftig man med tjockt svart stubbat hår, som dignade under sin börda av idéer, kunskaper och onda aningar. Lilla fina, ständigt verksamma Angelica Balabanova, med sitt redan moderliga ansikte omgivet av dubbla flåtor, spred värme och vänlighet kring sig och hoppades ännu på en international där det var högt i tak, en generös och en smula romantisk international. Rosa Luxemburgs advokat Paul Levi representerade de tyska kommunisterna. Däumig, Crispin, Dittmann och en till, fyra sympatiska, välfödda och lite hjälplösa herrar, som säkert var goda öldrickare och samvetsgranna funktionärer vid etablerade arbetarorganisationer, representerade De oavhängiga socialdemokraterna, och det var uppenbart vid första ögonkastet att det här inte var några omstörtare. Av engelsmännen såg jag bara till Gallacher, som rörde sig som en undersätsig boxare. Från Förenta staterna kom Fraina, som senare skulle bli utsatt för en allvarlig misstanke, och John Reed, som hade bevittnat det bolsjevikiska upproret 1917 och skrivit en redan klassisk bok om revolutionen. Reed hade jag tagit emot i Petrograd, varifrån vi hade organiserat hans hemliga resa till Finland: finländarna hade helst velat göra av med honom och höll honom en tid inspärrad i ett mycket ohälsosamt fängelse. Han hade just besökt några mindre städer i Moskvas omgivning, mindes alltsammans som ett spökland där endast hungern var verklig och förundrade sig över att uppbyggnadsarbetet trots allt gick vidare. Han var lång, kraftig, positiv, entusiastisk på ett svalt sätt, med en livlig, av humor färgad intelligens. Jag kan se Rakovskij för mig, chefen för sovjetregeringen i ett Ukraina som höll på att ödeläggas av vita, nationalistiska, svarta (anarkistiska), gröna och röda soldathopar. Han var skäggig, klädd i skrynklig soldatuniform, men när han befann sig i talarstolen talade han plötsligt en fulländad franska.

Från Bulgarien kom Kolarov, massiv och lite rund över magen, med nobelt ansikte och min av stolt tillförsikt. Och genast lovade han kongressen att ta makten i sitt land så snart Internationalen önskade det! Från Holland kom bland andra Wijnkup, mörk, skäggig, till synes aggressiv men i verkligheten, som det skulle visa sig, en servil natur som aldrig kom någon vart. Från Indien via Mexiko kom Manabendra Nath Roy, spenslig, mycket lång, mycket vacker, mycket mörk, mycket lockig, och i sällskap med honom var en välväxt anglosaxisk kvinna som verkade vara naken under de tunna klänningarna. Vi visste inte att grava misstankar hade vilat på honom i Mexiko. Han skulle bli den ledande kraften för det lilla hinduiska kommunistpartiet, tillbringa årtal i fängelse, börja på nytt, överösa alla oppositionella med vanvettiga smädelser, själv bli utesluten och tagen till nåder på nytt. Men det där låg i en avlägsen framtid.

Ryssarna ledde spelet, och de var så uppenbart överlägsna att detta var berättigat. Det enda huvud i den västliga socialismen som skulle ha kunnat mäta sig med dem och kanske överträffa dem ifråga om kunskap och självständigt tänkande, Rosa Luxemburgs, hade tyska officerares revolverar trasat sönder i januari 1919. Ryssarna, det var förutom Lenin: Zinovjev, Bucharin, Rakovskij (rumän som var lika förryskad som förfranskad), Karl Radek, som nyss kommit ut ur ett berlinskt fängelse där han varit en hårsman från döden, där man hade dödat Leo Jogisjes vid hans sida. Trotskij kan bara ha dykt upp en och annan gång, om han över huvud taget kom till kongressen, för jag minns mig inte ha sett honom där. Fronterna bekymrade honom mer, och den polska fronten stod fortfarande i lågor. Debatterna rörde sig kring tre frågor plus en fjärde, viktigare, som inte berördes under plenarsammanträdena. Lenin försökte övertyga de holländska, tyska och italienska (Bordiga) ”vänsterkommunisterna” om nödvändigheten av att kompromissa, delta i val och i parlamentarisk verksamhet, om faran av att bilda revolutionära sekter. Lenin drog upp ”den nationella och koloniala frågan” och hävdade att det var möjligt och nödvändigt att framkalla sovjetiska revolutioner i Asiens kolonialländer. Erfarenheten från det ryska Turkestan tycktes ge honom rätt. Han syftade framför allt på Indien och Kina och ansåg att man skulle slå till där för att försvaga den brittiska imperialismen, som tycktes vara Sovjetrepublikens okuvliga fiende. Ryssarna hoppades inte längre något från de traditionella europeiska socialistpartierna, utan ansåg att nu måste man splittra dem för att bryta med de gamla reformistiska och parlamentariska ledarna och bilda nya disciplinerade partier, som skulle stå under ledning av exekutiven i Moskva och inrikta sig på maktövertagande.

Serrati gjorde allvarliga invändningar mot den bolsjevikiska taktiken att stödja koloniernas nationaliströrelser och visade på reaktionära drag i dessa rörelser, som inte bådade gott för framtiden. Det var naturligtvis omöjligt för honom att vinna gehör. Bordiga framförde invändningar mot Lenin när det gällde frågorna om organisation och allmän orientering. Han fruktade, utan att våga säga det, den sovjetiska statens inflytande på kommunistpartierna, kompromisstendensen, demagogin, korruptionen – och framför allt trodde han inte att Ryssland som bondeland var lämpat att leda den internationella arbetarrörelsen. Han hade med säkerhet ett av kongressens klaraste intellekt, men han hade bara en liten grupp bakom sig. Kongressen förberedde splittringen av de franska och italienska partierna (som sedan skedde i Tours och Livorno), genom att påtvinga Internationalens medlemmar tjugoen stränga villkor, eller till och med tjugotvå: det tjugoandra, mindre kända, uteslöt frimurare. Den fjärde frågan stod inte på dagordningen. Ingen kan finna spår av den i protokollen. Men jag såg Lenin diskutera den med hetta, omgiven av utlänningar i ett mindre rum bredvid det kejsrerliga slottets guldpanelerade stora sal. Man hade ställt undan en tron där och satt upp en karta över fronten i Polen på väggen bredvid denna oanvändbara möbel. Skrivmaskiner smattrade. Lenin i kavaj och med portföljen under armen kommenterade, omgiven av ombud och maskinskrivare, Tuchatjevskijs marsch mot Warszawa. Han trodde sig ha segern i sin hand och var

på strålande humör. Den magre, aplike, sarkastiske och rolige Karl Radek rättade till sina för stora byxor, som alltid gled ner på höften, och tillade: ”Vi har snart haft sönder Versaillesfördraget med bajonettstöt!” (Vi fick veta strax efteråt att Tuchatjevskij klagade över att trupperna var utmattade och förbindelselinjerna hade blivit för långa. Att Trotskij ansåg denna offensiv förhastad och alltför riskabel under dessa omständigheter. Att Lenin på något sätt hade tvingat fram den genom att skicka Rakovskij och Smilga som politiska kommissarier hos Tuchatjevskij. Att den antagligen skulle ha lyckats trots allt, om inte Vorosjilov, Stalin och Budjonnyj i stället för att stödja den hade velat försäkra sig om en egen seger och marscherat mot Lwów.)

Plötsligt, nära Warszawa, vars fall man redan förkunnade, kom sammanbrottet. Om man bortser från några studenter och några få arbetare hade Polens bönder och proletärer inte stött Röda armén. Jag förblev övertygad om att ryssarna hade begått ett enormt misstag genom att plocka in Dzerzjinskij – symbolen för terrorn – vid Marchlevskis sida i den revolutionskommitté som skulle styra Polen. Jag framhöll att detta namn skulle frysa ner befolkningens entusiasm i stället för att stimulera den. Det var vad som hände. Ännu en gång hejdades revolutionens utbredning mot det industriella Västerlandet. Bolsjevismen hade ingen annan chans än att vända sig mot öster.

En kongress för de undertryckta nationaliteterna i Östern organiserades i all hast i Baku. Så snart Internationalens kongress var slut avreste Zinovjev, Karl Radek, Rosmer, John Reed och Bela Kun till Baku i ett specialtåg vars försvar – ty de skulle igenom osäkra trakter – och befäl anförtroddes åt min vän Jakov Blumkin, som jag skall tala om längre fram i samband med hans tragiska död. I Baku gjorde Enver Pascha ett sensationellt gästspel. En sal packad med österlänningar brast ut i öronbedövande skrik och svängde sina dolkar och jatagans: ”Död åt imperialismen!” Verkligt samförstånd med den muselmanska världen, som ansattes av sina egna nationella och religiösa strävanden, var svår att åstadkomma. Enver Pascha syftade till upprättandet av en muselmansk stat i Centralasien. Han stupade två år senare i en strid med det röda kavalleriet. Vid återkomsten från denna fantastiska resa satte John Reed i sig en vattenmelon som han köpt på ett litet pittoreskt torg i Dagestan. Han dog av det: tyfoidfieber.

Kongressen i Moskva blev för mig full av bedrövelser. Men innan jag talar om det skulle jag vilja återkomma till den stämning som rådde vid detta tillfälle. Mina egna upplevelser var antagligen unika, för jag levde vid den här tiden i en andlig frihet som aldrig vek, i daglig kontakt med såväl ledarskiktet som med folk på gatan och revolutionens förföljda avvikare. Under högtidligheterna i Petrograd var jag bekymrad för Volins skull, fastän vi hade lyckats rädda honom provisoriskt, några vänner och jag. Volin (Boris Eichenbaum), kulturarbetare, en av grundarna av Petersburgs-sovjeten 1905, hade kommit tillbaka från landsflykten i Amerika 1917 för att bli en av den ryska anarkiströrelsens drivande krafter. Han hade tillsammans med den av Machno bildade ”ukrainska böndernas upprorsarmé” kämpat mot de vita, gjort motstånd mot de röda, försökt att bilda en federation av fria bönder omkring Guljaj Polje. Så hade han fått tyfus och blivit tillfångatagen av Röda armén under en reträtt av de svarta, och vi hade fruktat att han skulle bli arkebuserad omedelbart. Vi lyckades bespara honom detta öde genom att skicka dit en kamrat från Petrograd, som utverkade att fången fördes till Moskva. Jag väntade ängsligt på underrättelser från honom, medan jag en praktfull sommarkväll vid Neva satt i Börsens peristyl och tittade på ett äkta sovjetiskt mysteriespel tillsammans med deltagarna i Internationalens kongress: man fick se Pariskommunen lyfta sina röda fanor, sedan dö. Man fick se Jaurès mördas, och hopen ropade ut sin förtvivlan. Man fick till slut se den lyckliga och segerrika revolutionen triumfera i världen.

I Moskva fick jag veta att Lenin och Kamenev hade lovat att Volin, som satt inspärrad hos tjeikan, inte behövde frukta för sitt liv. Vi diskuterade i Kremls kejserliga salar, och denne exemplariske revolutionär satt i en cell och väntade på en oviss framtid.

Jag lämnade Kreml och sökte upp en annan oppositionsman, en marxist den här gången, den hederlige och klarsynte Jurij Ossipovitj Martov, en av grundarna av den ryska socialdemokratin tillsammans med Plechanov och Lenin, därefter mensjevismens ledare. Han krävde arbetardemokrati, kritiserade tjeikans övergrepp, Lenins och Trotskijs ”maktgalenskap”, ”som om man kunde”, upprepade han, ”införa socialismen genom dekret efter dekret, samtidigt som man skjuter folk i källarna!” Lenin bevarade en viss tillgivenhet för honom, skyddade honom mot tjeikan, fruktade hans skarpa kritik. Jag träffade honom i ett torftigt rum. Vid första anblicken tyckte jag mig förstå hans absoluta oförenlighet med bolsjevikerna, fast han som de var en högt bildad marxist, omutlig och oförfärad. Han såg sjuklig och svag ut och haltade lätt, ansiktet var lite asymmetriskt med hög panna, en klok och mild blick under glasögonen, fin mun, glest skägg, ett uttryck av snällhet och förståelse. Detta var en besinningens och vetandets man, inte en man med hård och sund revolutionär vilja, som sopar undan alla hinder. Hans kritik var rättvis, hans allmänna lösningar snuddade vid utopin. ”Utan ett återvändande till demokratin är revolutionen förlorad.” Men hur kommer man tillbaka till demokratin, och till vilken demokrati? Jag ansåg det i varje fall oförlåtligt att en man av hans kapacitet skulle skjutas åt sidan och förhindras att ge revolutionen allt det som han hade att ge. ”Ni ska få se, ni ska få se”, sade han till mig, ”med bolsjevikerna är fritt samarbete alltid omöjligt.”

När jag just kommit tillbaka till Petrograd med Raymond Lefèvre, Lepetit, Vergeat (en fransk syndikalist) och Sasja Tubin inträffade en förfärlig händelse, som bekräftade Martovs värsta farhågor. Jag resumerar, dramat försiggick förresten i halvdunkel. Det unga finska kommunistpartiet kom förbittrat och splittrat ut ur 1918 års blodiga nederlag. Bland dess ledare kände jag Sirola och Kuusinen, som inte föreföll särskilt dugliga och erkände att de begått en mängd misstag. Jag hade nyligen publicerat en liten bok av Kuusinen om detta ämne. Han var en liten blyg, diskret och arbetsam man. En opposition hade bildats i partiet, och den avskydde de gamla ledarna, nederlagets parlamentärer, som nu ställde upp för Kommunistiska internationalen. En partikonferens som samlades i Petrograd gav majoritet åt oppositionen, mot centralkommittén, som hade Zinovjevs stöd. Internationalens ordförande lät avblåsa konferensen. Strax efteråt begav sig några unga finländska militärskoleelever en kväll till centralkommittén och sköt ner de åtta närvarande på fläcken. Tidningarna ljög skamlöst och skrev attentatet på de vitas konto. De skyldiga försvarade öppet sin handling. De beskyllde centralkommittén för förräderi och begärde att få komma till fronten. En kommission på tre personer utsågs av Internationalen för att undersöka det inträffade. Rosmer och bulgaren Sjablin var med, jag tvivlar på att den någonsin sammanträdde. Fallet kom senare upp vid revolutionsdomstolen i Moskva (bakom slutna dörrar) med Krylenko som åklagare och fick en delvis förnuftig, delvis rent monstruös lösning. De skyldiga dömdes för formens skull men fick tillstånd att ge sig av till fronten (jag vet inte vad som blev av dem sen). Ledaren för oppositionen, Voyto Eloranta, som ansågs som ”politiskt ansvarig”, dömdes först till fängelse, men blev sedan skjuten (1921). Man grävde alltså åtta gropar på Marsfältet, och från Vinterpalatset, där de åtta röda, granristäckta kistorna var utställda, förde vi dem till dessa gravar för revolutionens hjältar. Raymond Lefèvre skulle tala. Vad fanns att säga? Han svor i ett: ”Jävlar ...” I talarstolen dundrade han mot imperialismen och kontrarevolutionen, förstås. Soldater och proletärer, som inte visste, stod med rynkad panna och lyssnade under tystnad.

I sällskap med Lefèvre, Lepetit, Vergeat reste Sasja Tubin, en vän till mig från förr, som jag aldrig träffat personligen. Under min fängelsetid i Frankrike hade han med stor ihärdighet

hjälp mig att upprätthålla en hemlig korrespondens. Under våra färder hit och dit i Petrograd fann jag honom deprimerad, hemsökt av mörka förningar. De fyra skulle fara hem över Murmansk, en besvärlig rutt, som innebar att man måste ta sig genom blockadlinjerna i båt, över Ishavet. Vår förbindelsetjänst hade stakat ut denna riskfyllda färdväg. Man steg ombord på fiskebåtar, passerade finska kusten långt ute till havs, gick i land i Vardö i Norge, på fri och säker mark. De gav sig alltså av. De hade bråttom för att hinna till en CGT-kongress, gick därför till sjöss en stormig dag och försvann på havet. Det är möjligt att stormen uppslukade dem. Det är också möjligt att en finsk motorbåt hunnit upp dem och beskjutit dem. Jag fick veta att spioner hade följt oss steg för steg i Petrograd. Under två veckors tid frågade en alltmer bekymrad Zinovjev varje dag: ”Har ni hört något från fransmännen?” Kring denna katastrof skulle avskryvda legender uppstå: de ljuger alla (augusti–september 1920).

Medan dessa fyra alltså gick under, lyckades en medelmåttig äventyrare ta sig genom alla blockaders spärrar och kom hem och berättade om alla fina fynd han gjort på svarta marknaden i Odessa. Episoden förtjänar att nämnas därför att den vittnar om själva tjekans skrupler i en omänsklig tid. Jag satt och åt lunch vid Internationalens bord tillsammans med en liten, ytterligt tård och illa klädd man, som på sin utmärklade hals bar ett huvud som i sin magerhet mest påminde om en rovfågels: Skrypnik, en gammal bolsjevik och regeringsmedlem i Ukraina, densamme som senare (1934) begick självmord efter att – naturligtvis på falska grunder – ha anklagats för nationalism (i själva verket därför att han beskyddade några ukrainska intellektuella). Då såg jag en person komma in i matsalen, han hade pincené och en stor, blekt röd mustasch i ett rödbrusigt, lite grisliknande ansikte, och jag kände med häpnad igen honom: Mauricius (Vandamme), f d individualistisk propagandist i Paris, f d pacifistisk propagandist under kriget, f d vad mer? Under den rättegång vid högsta domstolen som Clemenceau inlett mot ”den vita fredens” anhängare Caillaux och Malvy hade en av cheferna för Parispolisen plötsligt omnämnt denne agitator som ”en av våra bästa agenter”. – ”Vad gör du här?” frågade jag honom. – ”Jag är ombud för min grupp, jag ska träffa Lenin ...” – ”Och det som sas vid högsta domstolen, vad säger du om det?” – ”Ett nedrigt försök av polisen att misskreditera mig!” Vi arresterade honom givetvis, och jag måste senare försvara honom mot tjekan, som tyckte han borde lära sig jordbruksarbete i Sibirien någon tid, så att han inte skulle kunna strö nyttiga informationer omkring sig på de vägar som dragits genom blockadlinjerna för våra kamrater. Man lät honom till slut fara på egen risk, och han klarade sig mycket bra.

Jag sätter punkt för detta kapitel vid september–oktober 1920, månaderna efter Internationalens andra kongress, för jag har en känsla av att vi vid den tidpunkten når ett slags gräns. Warszawa-offensivens misslyckande innebär, fast man inte ser det då, nederlag för ryska revolutionen i Mellaneuropa. Inne i landet växer nya faror, vi är på väg mot olyckor som vi knappt anar. (Med ”vi” menar jag de mest klarsynta. De flesta inom partiet levde redan blint på ett officiellt, mycket schematiskt tänkande.) Från och med oktober hopades sakteliga, som till ett jordskred, betydelsefulla händelser, som folk i allmänhet inte visste något om. Denna känsla av inre fara, av den fara som fanns inom oss själva, i den segrande bolsjevismens karaktär och anda, den måste jag säga att jag hade i hög grad. Jag kände mig hela tiden uppriven av kontrasten mellan teori och verklighet, av den tilltagande intoleransen, av den tilltagande serviliteten hos många funktionärer, av deras benägenhet att sko sig. Jag minns ett samtal jag hade med folkkommissarien för livsmedelsförsörjningen, Tsjurjupa, en stilig gubbe med vitt skägg och ärlig blick. Jag hade med mig spanska och franska kamrater för att han skulle förklara det sovjetiska ransonerings- och provianteringssystemet för oss. Han visade oss mycket fint tecknade diagram, i vilka den fruktansvärda hungersnöden och den omfattande svartabörshandeln dunstade bort utan spår. ”Och svarta börsen?” frågade jag honom. ”Den är betydelselös”, svarade den gamle mannen lugnt. Säkert var han hederlig, men

fången i sitt system och sina kontor, där alla nog redan ljög för honom. Jag blev stum av förvåning. På samma sätt trodde Zinovjev på en nära förestående proletär revolution i Västeuropa. Och trodde inte Lenin på möjligheten att få Österlandets folk att resa sig?

Dessa stora marxisters förbluffande klarsyn började grumlas av en teoretisk berusning som gränsade till förblindelse. Och serviliteten började omge dem med dumhet och tarvlighet. På möten vid Petrogradfronten hade jag bevittnat hur unga militära strebrar i nytt välputsat läder fick Zinovjev att rodna och besvärad titta i marken genom att slänga det fånigaste smicker rakt i synen på honom. ”Vi ska segra”, skrek en av dem, ”därför att vår ärorike ledare, kamrat Zinovjev, befäller oss det!” En kamrat, en f d straffånge, lät till en broschyr av Zinovjev göra ett lyxigt omslag i färg, tecknat av en av de största ryska konstnärerna. Konstnären och f d straffången åstadkom tillsammans ett mästerverk av tarvlighet. Zinovjevs romerska profil framträdde som en prokonsuls i en kamé kransad av emblem. De överlämnade detta till Internationalens ordförande, som tackade dem på det hjärtligaste och kallade in mig så snart de gått. ”Det är verkligen smaklöst”, sade Zinovjev generad, ”men jag ville inte såra dem. Låt bara trycka ett litet antal och gör sen ett vanligt enkelt omslag.” Han visade mig en annan dag ett brev från Lenin, som på tal om den nya sovjetbyråkratin sade: ”hela detta sovjetiska slödder ...” Genom den ständigt närvarande terrorn fick denna atmosfär en tillsats av outhärdlig omänsklighet.

Om de egentliga bolsjevikerna inte hade varit så beundransvärt enkla, opersonliga, oegenlyttiga, så fast beslutna att övervinna varje hinder för att fullgöra sitt verk, skulle man ha förtvivlat. Men deras moraliska storhet och deras höga intellektuella halt väckte i stället gränslöst förtroende. Idén om den dubbla plikten framstod då som väsentlig för mig, och jag skulle aldrig mer glömma den. Socialismen måste inte bara försvaras mot sina fiender, mot den gamla värld som den reser sig mot, den måste också försvaras i sitt eget sköte, mot sina egna urartningstendenser. Bara på avstånd kan en revolution te sig som ett enda block. När man lever mitt i den liknar den mer en ström, som våldsamt rycker med sig det bästa och det sämsta och med nödvändighet även rymmer strömmar av kontrarevolution. Den förleds att plocka upp den förra regimens gamla vapen, och dessa vapen är tveeggade. För att bli hederligt tjänad bör den oupphörligen varnas för sina egna missbruk, sina egna överdrifter, sina egna brott, för de reaktionära element som kan finnas inom den. Den har alltså stort behov av sina fullgörares kritik, opposition, civilkurage. Och i det avseendet låg vi redan 1920 lågt.

Lenins berömda fras: ”Det är verkligen en stor olycka att äran av att ha startat den första socialistiska revolutionen fallit på Europas mest efterblivna folk” (jag citerar ur minnet, Lenin upprepade det flera gånger) dök oupphörligen upp i mitt minne. I den här tidens blödande, förödda och djupt bedövade Europa var det ändå för mig helt uppenbart att bolsjevismen hade rätt, så oerhört rätt. Den markerade en ny utgångspunkt i historien. Att kapitalistvärlden efter ett första självmordskrig var ur stånd att åstadkomma någon verklig fred, det var uppenbart. Att den var ur stånd att utnyttja sina underbara tekniska framsteg till att skänka människorna mer välstånd, mer frihet, mer trygghet, mer värdighet, det var också uppenbart. Revolutionen hade alltså rätt mot den. Och vi såg de kommande krigens spöke sätta själva civilisationen på spel, såvida den sociala regimen inte ändrades snart i Europa. Vad beträffar den ryska revolutionens skrämmande jakobinism, så tycktes den mig oundviklig. Jag såg en oerhörd fara i den nya revolutionära stat som höll på att utformas och som förnekade alla sina ursprungliga löften, men även den var oundviklig. Staten verkade som ett instrument för krig och inte för organisering av produktionen. Allt fullgjordes under dödshot, för nederlaget skulle ha varit döden utan omsvep för oss, för våra strävanden, för den nya bebådade rättvisan, för den gryende kollektiva ekonomin – och sen då? Jag uppfattade revolutionen som ett oändligt offer som måste göras för framtiden. Och ingenting tycktes mig viktigare än att vidmakthålla eller återfinna frihetens ande där.

IV

Faran finns inom oss**1920-1921**

Regimen under denna tid har senare blivit kallad "krigskommunism". Då kallade man den "kommunism" rätt och slätt, och den som liksom jag vågade betrakta den som provisorisk ådrog sig ogillande blickar. Trotskij hade just skrivit att denna regim skulle räcka flera tiotal år, för att möjliggöra övergången till den sanna socialismen utan tvång. Bucharin höll på att skriva sin avhandling om *Ekonomi under övergångsperioden*, vars schematiska marxism retade Lenin. Han betraktade den nuvarande ordningen som slutgiltig. Och ändå blev det allt omöjligare att leva i den. Omöjligt för folk i allmänhet förstås, inte för de styrande.

Det storslagna försörjningssystem som skapats av Tsjurjupa i Moskva och av Badajev i Petrograd gick tomgång. En talare i sovjeten utbrast: "Receptet är utmärkt men soppan är dålig!" Och när Angel Pestaña såg de fina ritningarna med gröna cirklar och blå och röda trianglar, så drog han lite generat på munnen och mumlade: "Det verkar som om man driver med mig ..." I själva verket måste man göra svartabörsaffärer varenda dag utan uppehåll för att få något att äta, och kommunisterna gjorde det som alla andra. Eftersom sedlarna inte längre var något värda, talade påhittiga teoretiker om pengarnas snara avskaffande. Då färg och papper för tryckning av frimärken saknades, blev all postbefordran gratis genom ett dekret: det var ett nytt steg mot socialismen. Att spårvagnarna var gratis blev katastrofalt, eftersom den nerslitna vagnparken blev sämre för var dag.

De ransoner som lämnades ut av de förstatiserade kooperativen var ytterst små: svart bröd (ibland ersatt med några glas havre), några sillar per månad, en liten smula socker för första kategorin (kroppsarbetare och soldater), nästan ingenting för den tredje (icke arbetare). Paulus' överallt affischerade ord: "Den som inte arbetar skall inte heller äta!" fick en ironisk klang, ty för att få mat måste man tvärtom odsla tid på svartabörsaffärer i stället för att arbeta. Arbetarna ägnade sig i de döda fabriker åt att förvandla maskindelar till knivar, och transmissionsremmar till sulor, för att byta bort dessa föremål på den hemliga marknaden. Totalt hade den industriella produktionen sjunkit till mindre än 30 % av 1913 års produktion. För att skaffa sig lite mjöl, smör eller kött måste man ge bönderna, som olovligt förde dit dem, tyger eller föremål. Lyckligtvis innehöll den f d borgarklassens stadsvåningar en hel del mattor, draperier, linne och porslin. Av läder från sofforna gjorde man riktigt bra skor, av draperierna blev det kläder. Eftersom svartabörshandeln åstadkom sammanbrott på de hårt anlidade järnvägarna, förbjöd myndigheterna transport av livsmedel genom enskilda personer och placerade specialtrupper på stationerna, som obarmhärtigt tog ifrån husmodern hennes mjölpåse, och torgen lät man inringa med milis som sköt skrämskott och ägnade sig åt konfiskationer mitt bland skrik och gråt. Specialtrupper och milis gjorde sig hatade. Ordet "kommissariekrati" var i svang. De gammaltroende förkunnade världens undergång och Antikrists välde.

Vintern utsatte befolkningen för verklig tortyr. Varken värme eller belysning och så en pinande hunger! Barn och bräckliga åldringar dog i tusental. Tyfusen, som spreds genom loppor, gallrade hårt. Allt detta såg och upplevde jag långa tider. I Petrograds stora övergivna våningar samlades folk i ett enda rum och levde hopträngda kring en liten kamin av gjutjärn eller tegel, som placerats på golvet med röret utmynnande i ett hörn av fönstret. Man eldade med golvet i de angränsande rummen, med de sista möblerna, med böcker. Hela bibliotek försvann på så sätt. Själv brände jag med sann tillfredsställelse upp hela serien av *Tsarrikets lagar* för att värma en familj som stod mig nära. Man livnärde sig på lite havre och halvruttet hästkött, man högg ett stycke socker i små, små bitar och delade ut dem bland familjemed-

lemmarna, och om någon norpade åt sig en extra bit blev det stora uppträden. Kommunen gjorde vad den kunde för att livnära barnen, men det förblev ändå otillräckligt.

För att hålla igång den kooperativa försörjningen som i första hand gick till det förbittrade och tröstlösa proletariatet, armén, flottan, partiets funktionärer, skickade man rekvisitionstrupper långt ut på landsbygden, men bönderna jagade ofta bort dem med hötjugor eller dödade dem ifall de kom åt. Uppretade bönder sprättade upp magen på kommissarien, stoppade den full med säd och lät honom ligga vid väggkanten, så att man riktigt skulle förstå. Så dog en kamrat till mig, en tryckeriarbetare, i trakten av Dno, dit jag senare reste för att förklara för desperata bybor att den imperialistiska blockaden var boven i dramat. Det var sant, men bönderna krävde ändå med all rätt att rekvisitionerna skulle upphöra och utbytet ske på lagligt sätt.

”Krigskommunism” kunde definieras på följande sätt: 1. Rekvisitioner på landsbygden. 2. Hård ransonering för stadsbefolkningen som var indelad i kategorier. 3. Fullständig ”socialisering” av produktionen och av arbetet. 4. Ytterst komplicerad byråkratisk fördelning av de sista lagren av fabriksframställda varor. 5. Maktmonopol med tendens till enhetsparti och förkvävande av all opposition. 6. Belägringstillstånd och hemlig polis. Detta system hade kommunistpartiets nionde kongress godkänt i mars-april 1920. Ingen vågade erkänna att det inte fungerade. Partiet var ovetande om att Trotskij redan i februari 1920 hade föreslagit centralkommittén att rekvisitionerna skulle upphöra. Den marxistiske historikern Rojkov skrev till Lenin att man var på väg mot en katastrof och att det var nödvändigt att omedelbart få till stånd en förändring av det ekonomiska förhållandet mellan landsbygd och stad. Centralkommittén förvisade honom till Pskov, och Lenin svarade honom att han ingalunda hade för avsikt att slå in på kapitulationernas väg, när det gällde kontrarevolutionen på landsbygden.

Vintern 1920-21 blev ohygglig. I sökandet efter beboeliga hus för våra medarbetare besökte jag en del fastigheter i hjärtat av Petrograd. I ett fint gammalt hus vid den eleganta Morskajagatan, inte långt från Generalstaben och triumfporten som öppnar sig mot platsen framför Vinterpalatset, hittade jag hela rum fulla med frusen avföring. Vattenklosetterna fungerade inte, och de soldater som inkvarterats där hade använt golvet till dass. Det var likadant i många hus. När våren kom och orenligheten skulle börja rinna längs väggarna, hur skulle det då gå? Man fick organisera uppröjningslag i all hast. Vid ett tillfälle då jag sökte efter en sjuk person öppnade jag en morgon dörren till ett lasarett för tyfus-sjuka i Vassilij-Ostrov. Ett litet lågt hus med stängda fönsterluckor vid en fridfull, solig gata där snön låg bländande vit. Inuti var det egendomligt mörkt och kallt. Jag upptäckte så småningom människoliknande föremål som låg stela som stockar på golvet ... Lasarettet hade helt enkelt flyttat och lämnat kvar sina döda, som man inte kunde begrava då inga hästar fanns.

Jag kommer ihåg att en dag när jag pulsade i snön tillsammans med en av regionens militära chefer, Michail Lasjevitj, en orädd soldat, som medverkat vid maktövertagandet, och som vid trettiofem års ålder redan var revolutionsveteran, talade jag med honom om de förändringar som var nödvändiga. Lasjevitj var undersätsig och bredaxlad med ett brett, djupt fårat ansikte. För honom fanns det bara våldslösningar på alla problem. Svartabörshandeln skulle vi nog få bukt med! ”Jag ska låta riva saluhallarna och skingra alla folksamlingar! Saken är klar.” Han gjorde det faktiskt. Allt blev värre.

Det politiska livet följde samma utvecklingskurva – och det kunde inte vara på annat sätt. Tendensen att forcera de ekonomiska svårigheterna genom tvång och våld ökade det allmänna missnöjet, så att varje fri meningsyttring, dvs kritik, blev farlig för regimen och följaktligen behandlades som fiendlig. Jag hade ovanligt goda möjligheter att iaktta hur det onda grep omkring sig. Jag levde bland de styrande i Petrograd, men hade samtidigt förtroliga förbindelser med olika oppositionella element, anarkister, mensjeviker, vänstersocial-

revolutionärer, även med kommunister i "Arbetaroppositionen", som redan kritiserade regimens byråkratisering och förhållandena på arbetsplatserna – dåliga inte bara i praktiken utan även (vilket var värre) rättsligt sett, eftersom arbetarna inte hade någon talan gentemot företagsledningarna. Bortsett från Arbetaroppositionen hade dessa sinsemellan oeniga meningsriktningar kommit till korta en efter en. Mensjevikerna hade helt enkelt motsatt sig maktövertagandet genom sovjeterna, dvs uttalat sig för bibehållande av den redan avsmnade borgerliga demokratin (och vissa av ledarna för ett energiskt undertryckande av bolsjevismen). Vänstersocialrevolutionärerna, som leddes av Maria Spirodonova och Kamkov, hade först bojkottat bolsjevikregeringen, sedan samarbetat med den, sedan ställt sig bakom ett uppror mot den och förkunnat sin vilja att regera ensamma (juli 1918). Anarkisterna var kaotiskt splittrade i prosovjetister, neutrala och antisovjetister. De sistnämnda hade år 1919, mitt under ett styrelsemöte i partiets Moskvaavdelning, kastat en bomb som ledde till bortåt femton offer.

Dessa revolutionens passionerade avvikare var nu besegrade och förföljda, men de hade ändå rätt i många avseenden, och absolut rätt när de för sig själva och det ryska folket krävde åsiktsfrihet och återgång till sovjeternas frihet. Sovjeterna, som varit så levande 1918, var numera bara sekundära apparater för partiet, utan initiativkraft och kontrollmöjlighet. De skilde sig knappt från de lokala partistyrelserna. Men så länge den ekonomiska regimen förblev ohållbar för nio tiondelar av befolkningen, kunde det inte bli tal om att medge fri yttranderätt för någon, vare sig inom sovjeterna eller annorstädes. Belägringstillståndet sträckte sig ända in i partiet, som alltmer kom att styras uppifrån, av sekreterarna. Och vi kunde inte se någon utväg ur detta, då vi visste att partiet var invaderat av lycksökare, äventyrare, egennyttiga personer, som alltid flockas kring makten. Inom partiet måste enda botemedlet mot detta onda vara en smygdiktatur av de gamla, de ärliga, de hederliga, av Gamla gardet, kort sagt.

Speciellt följde jag på nära håll anarkismens drama, som i och med Kronstadtresningen skulle få historisk betydelse. Under Internationalens andra kongress hade jag följt de förhandlingar som Benjamin Markovitj Alejnikov, en f d emigrant som var matematiker, sovjetisk affärsman i Holland och en klok anarkist, förde med Lenin om samarbete med den frihetliga rörelsen. Lenin var inte avvisande. Han hade nyligen tagit vänligt emot Nestor Machno. Trotskij skulle senare, mycket senare (1938, tror jag) berätta att Lenin och han själv funderade på att tillerkänna Ukrainas anarkistiska bönder, vilkas militära ledare Machno var, ett eget territorium med självstyre. Det skulle ha varit rättvist och taktiskt skickligt, och kanske hade en sådan vidsynthet kunnat rädda revolutionen från den tragedi vi var på väg mot. Två aktiva och dugliga prosovjetiska anarkister arbetade tillsammans med Tjitjerin vid Kommissariatet för utrikesärenden: Herman Sandomirskij, en ung man med grundlig bildning, som varit dödsdömd i Warszawa och tillbringat många år i fängelse, och Alexander Sjapiro, en kritisk och måttfull natur. Moskvasovjetens ordförande Kamenev erbjöd dem full legalisering av rörelsen med dess press, dess klubbar, dess boklådor, på villkor att anarkisterna införde medlemskontroll och rensade upp i klubbarna där det vimlade av desperados, av ansvarslösa och halvgalna människor, och även förekom en och annan illa camouflerad äkta kontra-revolutionär. Det stora flertalet av anarkisterna tillbakavisade med fasa denna idé om organisation och kontroll: "Vadå, skulle vi också bilda något slags parti?" De föredrog att försvinna, förlora sin press och sina lokaler. Av de ledande anarkisterna det stormiga året 1918 blev en uppfinnare av ett nytt världsspråk med bara enstaviga ord, Ao. En annan, Jartsjuk, som var berömd bland Kronstadtfloktisterna, satt i fängelse i Butirkij, där skörbjuggen tärde honom. En tredje, Nikolaj Bogdajev, dirigerade den sovjetiska propagandan i Turkestan. En fjärde, Novomirskij, f d terrorist, f d straffånge, hade gått in i partiet, arbetade nu tillsammans med mig och visade alltid, i Zinovjevs närvaro, den nyfrälstes överdrivna nit.

En femte, som förr i världen (1906) varit teoretiker för ”den motivlösa terrorismen”, som skulle drabba den gamla regimen var som helst och när som helst, Grosman-Rostsjin, hade blivit syndikalist, umgicks med Lenin och Lunatjarskij och höll på att utarbeta en teori för en frihetlig proletariats diktatur. Till slut var det medlemmen av allryska exekutiven för sovjeterna, min gamle vän Appolon Karelin, en fin gammal man som jag hade lärt känna i Paris i en vindskupa på rue d’Ulm där han studerade kooperationens problem. Nu levde han knäckt av ålder, halvblind och långvitskäggit i ett litet rum på ”Nationalhotellet” (Sovjeternas hus) tillsammans med sin vithåriga hustru och sysslade med att skriva en tjock bok Mot dödsstraffet med ett finger på en helt antik skrivmaskin och med att predika de fria kommunernas federation. Den grupp som stod kommunismen nära uppfann ”den universalistiska anarkismen” (Askarov). En annan, som hyllade Kropotkin, såg ingen annan lösning än den fria kooperationen (Atabekian). Boris Volin i sitt fängelse sade nej till bolsjevikledarnas erbjudande om en ledande post vid undervisningsväsendet i Ukraina. ”Jag dagtingar inte med kommissariernas envælde”, svarade han. I stort sett: god vilja och sekterism i en bedrövlig blandning. I grunden: en lära för känslan mer än för tanken. När dessa människor samlades var det helt enkelt för att förkunna: ”Vi kämpar för alla nationsgränsers avskaffande. Vi förkunnar: hela jorden tillhör alla folk!” (Anarkistiska unionens i Moskva konferens i december 1919.) Skulle sovjetregimen ha råkat i fara om dessa människor fått tänka och uttrycka sig fritt? Det skulle vara dumt att påstå detta. Men de flesta bolsjeviker betraktade dem i bästa marxistiska tradition som ”småborgerliga utopister”, som inte passade in i ”den vetenskapliga utopismens” utveckling. I tjeckamännens och vissa av maktpspsykos drabbade byråkraters hjärnor blev dessa ”småborgare” en hop ”kontrarevolutionärer utan att mena det”, som man måste göra upp med en gång för alla.

Gorkij upprepade det ofta: den ryska folkkaraktären, som formats i motstånd och undergivenhet under despotismen, innefattar ett maktfientlighetskomplex, dvs ett starkt drag av spontan anarkism, som under historiens gång tagit sig uttryck i periodiskt återkommande revolter. Hos de ukrainska bönderna hade det upproriska temperamentet, förmågan till självorganisering, kärleken till den lokala friheten och det faktum att de bara hade sig själva att lita till vid försvaret mot de vita, tyskarna, de gula-och-blå nationalisterna, de ofta hårda och grovt okunniga kommissarierna från Moskva, förebådande rekvisitioner i all oändlighet, givit upphov till en ovanligt livskraftig och mäktig rörelse, ”Bondeupprors-arméns” rörelse, som bildats kring Guljaj-Polje av en från fängelset återkommen anarkistisk skollärare, Nestor Machno. Det anarkistiska förbundet ”Stormklockan” (Nabat) med Boris Wolin och Aron Baron skänkte denna rörelse både en ideologi: idén om den tredje, frihetliga revolutionen, och en fana: den svarta fanan. Dessa bönder gav prov på en verkligt episk organisations- och kampförmåga. Nestor Machno – drinkare, slagskämpe, autodidakt och idealist – visade sig äga en enastående strategisk begåvning. Han förfogade tidvis över flera tiotal tusen soldater. Han tog sina vapen från fienden. Hans upprorssoldater gick ibland till strid med ett gevär på två eller tre man. Och geväret gick då ur den döendes hand till den levande som väntade. Machno uppfann ett vagnburet infanteri som var mycket rörligt. Han tänkte ut tricket att gräva ner vapnen och tillfälligt hemförlova sina styrkor, som vapenlösa gick över eldlinjerna, grävde upp andra kulsprutor på annat håll och dök upp igen där man minst väntade dem. I september 1919 slog han general Denikin så grundligt vid Uman att denne aldrig hämtade sig. Han var ”batko”, ”lillefar”, chef. Till järnvägsmännen i Jekaterinoslav (Dnepropetrovsk) svarade han när de krävde utbetalning av löner: ”Organisera er och driv järnvägarna själva. Jag behöver dem inte.” Hans prestige bland folket i hela Ryssland var mycket stor och har förblivit stor, trots några grymheter begångna av hans band, och trots kommunistpartiets ihärdiga förtal, som inte drog sig för att anklaga honom för samröre med de vita vid den tid då han förde en kamp på liv och död mot dem.

I oktober 1920, då baron Wrangel fortfarande höll Krim, undertecknades ett fördrag mellan denna svarta armé och röda armén. För de röda tecknade Bela Kun, Frunze och Gusev. Fördraget utlovade amnesti för alla anarkister i Ryssland, legalisering av rörelsen, och att en anarkistkongress skulle få hållas i Charkov. Det svarta kavalleriet rev upp de vitas linjer och trängde in på Krim. Det var denna seger som parallellt med Frunzes och Blüchers seger vid Perekop gjorde slut på ”det vita Krim”, som nyligen hade erkänts av Storbritannien och Frankrike.

I Petrograd och Moskva förberedde anarkisterna sin kongress. Men knappt hade den gemensamma segern vunnits, förrän de plötsligt blev arresterade massvis av tjekan (november 1920). Krims svarta besegrare, Karetnik, Gavrilenko och andra, arresterades genom förräderi och arkebuserades. Machno kringrändes i Guljaj-Polje, försvarade sig ursinnigt, öppnade sig väg och fortsatte motståndet till i augusti 1921. (Han slutade sitt liv som fabriksarbetare i Paris efter att ha suttit internerad i Rumänien, i Polen, i Danzig.) Detta bolsjevikmaktens ofattbara agerande, att man rev upp sina egna åtaganden gentemot de tappra revolutionära bönderna i Ukraina, hade en fruktansvärt demoraliserande effekt. Jag ser i detta en av de djupa orsakerna till Kronstadtresningen. Inbördeskriget höll på att ta slut. Och de av alla rekvisitioner plågade bönderna kom till slutsatsen att inget samförstånd var möjligt med ”kommissarierna”.

En annan allvarlig sak var att många arbetare, och en hel del kommunistiska arbetare, inte var långt ifrån samma uppfattning. Den av Sjljapnikov, Alexandra Kollontaj och Medvedev ledda ”Arbetaroppositionen” ansåg att om partiet inte företog radikala förändringar av förhållandena på arbetsplatserna, om det inte återgav fackföreningarna deras förlorade frihet och myndighet och om det inte genast riktade in sig på att skapa en sann sovjetdemokrati, så skulle revolutionen gå förlorad. Jag hade långa samtal med Sjljapnikov om detta ämne. Han var f d metallarbetare och en av de få bolsjeviker som hade deltagit i februari-mars-revolutionen 1917 i Petrograd, och i sin nya maktställning bevarade han sin gamla mentalitet, sina gamla kläder, sitt intresse för arbetarfrågor. Han föraktade ämbetsmännen, ”denna snyltande hop” han tvivlade på Komintern, eftersom han såg alltför många penninghungliga parasiter där. Denna koloss med sitt stora runda mustaschprydda ansikte fann jag mycket bitter. Diskussionen om fackföreningarna, som han deltog i med lidelse, ledde just ingen vart. Trotskij föreslog att fackföreningarna skulle gå upp i staten. Lenin höll på principen om facklig självständighet och strejkrätt, men fackföreningarna skulle helt vara underställda partiet. Man stod och stampade. Jag var med om en diskussion i ett av Petrograddistrikten och blev förskräckt över att se Lenins och Zinovjews ”majoritet” fiffla med rösträkningen. Sådant kunde inte lösa några problem. I Smolny hörde man dagligen talas om bråk i fabriken, strejker, utbuade ombudsmän. Detta var i november–december 1920.

I februari dog gamle Kropotkin i Dimitrovo nära Moskva. Jag hade avstått från att söka upp honom för att undvika pinsamma diskussioner. Han trodde fortfarande att bolsjevikerna tagit emot tyska pengar etc. Mina vänner och jag, som visste att han levde i kyla och mörker, sysselsatt med sin Etik och med pianospel som avkoppling, hade skickat honom ett riktigt storslaget paket med stearinljus. Jag kände till texten i hans brev till Lenin om bokhandelns förstatligande och om intoleransen. Man kommer att få se, om de en dag publiceras, med vilken klarsyn Kropotkin hävdade att det var farligt att försöka styra tänkandet. Jag begav mig till Moskva för att vara med på hans begravning, och det var känsloladdade dagar i den stora kylans tecken, på den stora hungerns tid. Jag var den enda partimedlem som accepterades som kamrat av anarkisterna. Kring den store gamle mannens kropp, som var utställd i pelarsalen i Fackföreningarnas hus, blev det en del bråk trots Kamenevs välvilja och takt. Tjekans skugga fanns överallt, men en tät och ivrig folkmassa strömmade till och begravningen blev en innebördsrik demonstration. Kamenev hade lovat frigivning över en dag av alla fångslade

anarkister. Aron Baron och Jartsjuk bildade alltså hedersvakt. Med sitt glanskade huvud, sin höga panna, sin fina näsa, sitt snövita skägg såg Kropotkin ut som en av de vise männen, fridfullt sovande, men kring honom viskade vredgade röster att tjekan bröt Kamenevs löfte, att hungerstrejk skulle organiseras i fångelserna, att den och den blivit arresterad och att arkebuseringarna i Ukraina fortsatte. Det långdragna parlamentet om en svart fana, om ett tal, spridde ett slags ursinne i denna folkmassa. Det långa tåget, som kantades med studenter hand i hand, satte sig i rörelse mot Novo Devitjijs kyrkogård till tonerna av körsång bakom svarta fanor med slagord mot tyranniet. På kyrkogården i den klara vintersolen fanns en öppen grav under en helt försilvrad björk. Den bolsjevikiska centralkommitténs ombud, Mostovenko, och Alfred Rosmer, ombud för Internationals exekutiv, talade försoningens ord. Aron Baron, som arresterats i Ukraina och återvände till fångelset samma kväll – för att aldrig komma ut mer – reste sin utmärklade, skäggiga, glasögonförsedda silhuett mot himlen för att ropa ut obönhörliga protester mot den nya despotin, mot bödlarnas verk i källarna, mot den vanära som kastats över socialismen, mot regeringsvåldet som trampade revolutionen under fötterna. Med sin djärvhets och häftighet tycktes han utså nya stormar. Regeringen grundade ett Kropotkinmuseum, kallade upp skolor efter Kropotkin, lovade publicera hans verk ... (10 februari 1921.)

Arton dagar förflöt. Natten mellan den 28 och 29 februari vaknade jag av en telefonsignal. Samtalet kom från ett angränsande rum i Astoria, och en upprörd röst sade: ”Kronstadt är i de vitas våld. Vi är alla mobiliserade.” Den som förkunnade den förfärliga nyheten – förfärlig därför att den betydde Petrograds förestående fall – var Zinovjevs svåger Ilja Jonov.

– Vad då för vita: Var kommer de ifrån? Det är inte möjligt!

– En general Koslovskij ...

– Och våra flottister? Sovjeten? Tjekan? Arbetarna i arsenalen?

– Jag vet inget mer.

– Zinovjev satt i konferens med arméns revolutionsråd. Jag sprang iväg till Andra distriktets kommitté. Jag såg bara dystra miner. ”Det är obegripligt, men det är så ...” – ”Jaså”, sade jag, ”då måste vi ögonblickligen mobilisera alla!” Man svarade mig undvikande att det skulle bli gjort, men man väntade på instruktioner från partistyrelsen i Petrograd. Resten av natten satt jag tillsammans med några kamrater och studerade kartan över Finska viken. Vi fick veta att en massa småstrejker under tiden bröt ut i förstäderna. De vita framför oss, hunger och strejk bakom oss! Då jag kom ut i gryningen såg jag en gammal tjänstekvinna från hotellets personal i färd med att smyga undan med några paket.

– Vart ska du hän så tidigt på morgonen, farmor?

– Det luktar olycka här i stan. De kommer att ha ihjäl er allihop, mina stackars små, de kommer att plundra allt, en gång till. Så jag går med mina grejor.

Små affischer på väggarna längs de ännu öde gatorna meddelade att den kontrarevolutionäre generalen Koslovskij hade bemäktigat sig Kronstadt genom sammansvärjning och förräderi, och proletariatet kallades till vapen. Men redan innan jag kom tillbaka till distriktskommittén mötte jag kamrater som strömmade till med sina musergevävar och som påstod att det var en nedrig lögn, att flottisterna hade gjort myteri, att det var flottan som revolterade under sovjetens ledning. Det var nog minst lika allvarligt. Det värsta var att den officiella lögnen förlamade oss. Att vårt parti ljög för oss så där, det hade aldrig förr hänt. ”Det är nödvändigt för befolkningen”, sade en del men kände sig ändå beklämda. Strejken var nästan allmän. Man visste inte om spårvagnarna skulle gå ut.

Redan samma dag bestämde vi oss, jag och mina vänner i den franskspråkiga kommunistgruppen (jag minns att Marcel Body och Georges Hellfer var närvarande) att inte ta till vapen och inte slåss vare sig mot uthungrade strejkande arbetare eller mot revolterande flottister. I Vassilij-Ostrov såg jag en folkmassa som mest bestod av kvinnor stå på den snöiga gatan och långsamt pressas in bland militärskolornas aspiranter som sänts ut för att rensa fabrikernas omgivningar. En lugn och ledsen hop, som talade med soldaterna om nöden, som kallade dem bröder, som bad dem om hjälp. Aspiranterna tog upp bröd ur fickan och delade ut. Man beskyllde mensjevikererna och vänstersocialrevolutionärerna för att ha organiserat generalstrejken.

Flygblad som delades ut i förstäderna kungjorde Kronstadtsovjets krav. Det var ett program för revolutionens förnyelse. Jag sammanfattar: nyval till sovjeterna med hemlig röstning, yttrande- och pressfrihet för alla revolutionära partier och grupperingar, facklig frihet, frigivning av de revolutionära politiska fångarna, avskaffande av den officiella propagandan, slut på alla rekvisitioner på landsbygden, näringsfrihet för hantverkare, omedelbart avskaffande av de spärrtrupper som hindrade befolkningen från att skaffa sig förnödenheter efter eget gottfinnande. Sovjeten, Kronstadtgarnisonen och första och andra eskaderns besättningar hade rest sig för att föra detta program till seger.

Sanningen sipprade ut så smått, timme efter timme, tvärs igenom pressens dimridåer, denna press som bokstavligen flödade över av lögn. Och det var vår press, vår revolutions press, den första socialistiska, dvs omutliga och oegennyttiga pressen i världen! Det hade väl tidigare hänt att den i stridens hetta förfallit till demagogi och till överdrifter gentemot motståndarna. Men sånt kan vara riktigt i krig, förstäligt i varje fall. Nu ljög den systematiskt. *Leningrads Pravda* skrev att kommissarien vid flottan och armén Kusmin, som fängslats i Kronstadt, hade blivit misshandlad och med nöd undgått en summarisk avrättning, som kontrarevolutionärerna skriftligen givit order om. Jag kände Kusmin, en duglig yrkesman, en energisk och arbetsam soldat, grå från topp till tå, från uniformen till det rynkiga ansiktet. Han ”rymde” från Kronstadt och kom tillbaka till Smolny. ”Jag har svårt att tro att man tänkte skjuta er”, sade jag till honom. ”Såg ni verkligen ordern?” Han verkade villrådig och förlägen. ”Å, folk överdriver alltid, det fanns ett lite hotfullt papper ...” Kort sagt, han hade känt marken bränna under fötterna, det var allt. Men fast Kronstadt i uppror inte hade gjutit en droppe blod, endast hade arresterat några kommunistiska funktionärer, som behandlades skonsamt (det stora flertalet kommunister, flera hundra, hade ju anslutit sig till rörelsen, vilket tydligt visade hur osäker partiets bas var), skapade man en legend om planerade avrättningar.

Ryktena spelade en ödesdiger roll i detta drama. Eftersom den officiella pressen dolde allt som inte var framgång för regimen och lovtal till den, och eftersom tjekans åtgärder var helt mörkklagda, uppstod i varje ögonblick olycksaliga rykten. Som följd av strejkerna i Petrograd hade ett rykte varit i omlopp i Kronstadt att man gjorde massarresteringar av strejkande och att militär ingrep i fabrikena. I stort sett var det lögn, även om tjekan förmodligen sin vana trogen spärrade in folk på måfå, vanligen för kort tid. Jag träffade nästan varje dag sekreteraren för partistyrelsen i Petrograd, Sergej Sorin, och jag visste att han var djupt bekymrad över oroligheterna och fast besluten att inte sätta in polis mot arbetarna. Han tyckte att agitation var det enda effektiva vapnet i ett fall som detta: för att förstärka det skaffade han fram vagnslaster med livsmedel. Han berättade skrattande att han själv råkat komma in i ett kvarter, där högernsocialrevolutionärerna lyckades få folk att ropa ”leve konstituerande församlingen” (i klartext: ”ned med bolsjevismen!”). ”Jag talade om att det skulle komma flera vagnslaster livsmedel”, sade han, ”och stämningen slog om på ett ögonblick.” I varje fall började myteriet i Kronstadt som en solidaritetsrörelse med Petrogradarbetarna, tack vare i stort sett falska rykten om hårda tag mot de strejkande.

De verkligt skyldiga, vilkas brutala och psykologiska agerande framkallade upproret, var Kalinin och Kusmin. Ordföranden i republikens exekutiv Kalinin hade tagits emot med musik och välkomstsålag av garnisonen, men när han fick höra flottisternas krav hade han kallat dem odågor, egoister, förrädare och hotat dem med skoningslös bestraffning. Kusmin skrek att olydnaden och förräderiet skulle krossas med järnhand av proletariets diktatur. De jagades bort under buanden. Brytningen var fullbordad. Det var antagligen Kalinin som vid återkomsten till Petrograd uppfann ”den vite generalen Koslovskij”. Alltså ville bolsjevikerna bara gå hårt fram redan från första stunden, då det hade varit lätt att dämpa konflikten. Och vi fick senare veta att hela den delegation som Kronstadt skickat till Petrograds sovjet och befolkning för att informera om tvisten befann sig i tjekans fångelser.

Tanken på medling föddes under de samtal jag varje kväll hade med nyanlända amerikanska anarkister: Emma Goldman, Alexander Berkman och den unge sekreteraren för Unionen av ryska arbetare i USA, Perkus. Jag talade med några partikamrater om det. De svarade mig: ”Det tjänar ingenting till. Vi är bundna av partidisciplinen, och du med.” Jag brusade upp: ”Man kan väl gå ur ett parti!” De svarade mig kallt och glädjelogt: ”En bolsjevik lämnar inte sitt parti. Och vart skulle du ta vägen? Vi är i alla fall de enda.” Den anarkistiska medlingsgruppen träffades hos min svärfar, Alexander Russakov. Jag var inte med på detta möte, för det hade beslutats att anarkisterna ensamma skulle ta detta initiativ, på grund av det inflytande de hade i Kronstadtsovjeten, och att de amerikanska anarkisterna ensamma skulle ta på sig ansvaret inför sovjetregeringen. Emma Goldman och Alexander Berkman togs vänligt emot av Zinovjev, och de kunde tala med en viss auktoritet i känslan av att ha en ännu betydande fraktion av det internationella proletariet bakom sig. Deras medling strandade fullständigt. Zinovjev erbjöd dem i stället att få besöka hela Ryssland i privat järnvägsvagn. ”Se er omkring, och ni kommer att förstå ...” Av de ryska ”medlarna” blev alla arresterade utom jag. För detta överseende hade jag Zinovjevs, Sorins och några andras sympati att tacka. Och även det faktum att jag hade varit aktiv i den franska arbetarrörelsen.

Med stor tvekan och utsäglig ångest uttalade vi oss slutligen för partiet, mina kommunistiska vänner och jag. Jag ska förklara varför. Kronstadt hade rätt. Kronstadt tog initiativet till en ny befrielserevolution, den folkliga demokratin. ”Den tredje revolutionen!” sade en del anarkister som var fullproppade med barnsliga illusioner. Men landet var fullständigt utmattat, produktionen nästan avstannad, och det fanns inte längre reserver av något slag, inte ens själsliga. Den elit inom proletariet som formats i kamp under den gamla regimen var bokstavligen decimerad. Partiet, som svällt ut genom tillströmning av lycksökare, ingav inget förtroende. Av de andra partierna fanns bara en försvagad och tämligen oduglig ledarkader kvar. De kunde säkert rekonstruera sig på några veckor, men bara genom att samla besvikna, missnöjda, bittra människor kring sig – och inte som 1917 den unga revolutionens entusiaster. Sovjetdemokratien saknade entusiasm, hjärnor, organisation, och den hade bara svältdrabbade och desperata massor bakom sig.

Den folkliga kontrarevolutionen översatte kravet på fritt vald sovjet till kravet på ”sovjet utan kommunister”. Om den bolsjevikiska diktaturen föll, skulle vi snart ha kaoset över oss, och med kaoset skulle vi få bonderesningar och blodbad på kommunister, och vips skulle vi ha emigranterna tillbaka och till slut en ny, oundvikligen antiproletär diktatur. Telegrammen från Stockholm och Tallinn intygade att emigranterna hyste just sådana förhoppningar. Inom parentes sagt styrkte dessa telegram ledarna i deras avsikt att fort slå ner Kronstadt, kosta vad det kosta ville. Vi resonerade inte i ett tomrum. Vi visste att det bara i det europeiska Ryssland fanns ett femtiotal upprorshärdar bland bondebefolkningen. Söder om Moskva i Tambovdistriktet förfogade en höger-socialrevolutionär lärare, Antonov, som krävde sovjetregimens avskaffande och konstituerande församlingens återupprättande, över en välorganiserad armé på flera tiotal tusen bönder. Han hade förhandlat med de vita.

(Tuchatjevskij gjorde slut på detta Vendée vid mitten av år 1921.) Under dessa förhållanden borde partiet ge vika, erkänna att den ekonomiska regimen var outhärdlig, men inte släppa ifrån sig makten. ”Trots sina fel och sina missgrepp” skrev jag, ”är bolsjevikpartiet i detta ögonblick den stora, organiserade, kloka och säkra kraft som man trots allt måste lita till. Revolutionen har ingen annan stomme och är inte längre i stånd att förnya sig i grunden.”

Politbyrån beslöt att förhandla med Kronstadt, därefter att rikta ett ultimatum till staden, och till sist att storma fästningen och flottans pansarfartyg, som satt fast i isen. I själva verket blev det aldrig några underhandlingar. Ett av Lenin och Trotskij undertecknat ultimatum affischerades; det var otrevligt formulerat: ”Ge er, annars blir ni nermejade som kaniner.” Trotskij kom inte till Petrograd och ingrep endast i politbyrån.

Samtidigt som man olagligförklarade anarkisterna strax efter den gemensamma segern, hade tjekan i slutet av hösten eller början av vintern olagligförklarat de mensjevikiska socialdemokraterna, vilka i en rent horribel officiell text anklagades för att ”konspirera med fienden, organisera sabotage mot järnvägarna” och andra fånigheter av samma avskyvärda slag. De styrande skämdes själva för den, de ryckte på axlarna: ”Tjekans fantasier!” men de dementerade ingenting och nöjde sig med att lova mensjevikerna att det inte skulle bli några arresteringar och att allt skulle ordna sig. Mensjevikledarna Teodor Dan och Abramovitj arresterades i Petrograd. Tjekan som vid den tidpunkten, om jag inte missminner mig, styrdes av Semjonov, en liten rödhårig, hård och obildad arbetare, ville skjuta dem som anstiftare till den så gott som allmänna strejken. Det var de med största sannolikhet inte, strejken var till tre fjärdedelar spontan. Jag hade just haft en dust med Semjonov beträffande två studentskor som for illa i iskalla celler. Nu mobiliserade jag Gorkij, som vände sig till Lenin för att rädda de mensjevikiska ledarna. Så snart Lenin blev underrättad var de i säkerhet. Men i flera dagar gick vi i skräck för dem.

I början av mars gjorde röda armén ett anfall över isen mot Kronstadt och flottan. Fartygens och fortens artilleri öppnade eld mot angriparna. Isen brast på sina ställen under infanteriet som ryckte fram i våg på våg med soldaterna svepta i vitt. Jättelika isflak kantrade och stälpte av sin mänskliga last i det svarta djupet. Så började det tragiska brodermordet.

Den tionde partikongressen, som under tiden samlats i Moskva, avskaffade på Lenins förslag systemet med rekvisitioner, det vill säga ”krigskommunismen”, och införde den Nya Ekonomiska Politiken (NEP). Alla Kronstadts ekonomiska krav var uppfyllda! Kongressen slog på så sätt vapnet ur händerna på oppositionsgrupperna. Arbetaroppositionen stämplades som ”anarkosyndikalistisk avvikelse, oförenlig med partiet”, trots att den inte hade någonting med anarkism att göra utan bara krävde förvaltning av produktionen genom fackföreningarna (ett stort steg mot arbetardemokrati). Kongressen mobiliserade sina deltagare – och däribland många oppositionella – för slaget mot Kronstadt. F d Kronstadtflottisten och vänsterradikalen Dybenko samt ledaren för gruppen ”Demokratisk centralisation”, författaren och soldaten Bubnov, infann sig för att kämpa på isen mot rebeller som de inom sig tyckte hade rätt. Tuchatjevskij förberedde den slutliga stormningen. Lenin yttrade under dessa svarta dagar ordagrant till en av mina vänner: ”Det är Thermidor. Men vi ska inte låta halshugga oss. Vi ska själva göra Thermidor.”

Genom episoden Oranienbaum, som jag tror ingen har talat om, stod Kronstadt en handsbredd från en seger av ett slag som de revolutionära flottisterna inte ville ha, och Petrograd en handsbredd från undergången. Jag har hört den berättas av ögonvittnen. Sekreteraren för partistyrelsen i Petrograd Sergej Sorin, en stor blond viking, märkte någonting underligt i en del av de åtgärder som en av infanteritrupprens befälhavare vidtagit. Godtyckligt utvalda officersaspiranter höll vakt nära kanonerna, omflyttningar företogs utan uppenbar anledning. Efter två dagar fick man klart för sig att det rörde sig om en komplott. Ett helt regemente

skulle solidarisera sig med Kronstadt, vända och kalla armén till revolt. Sorin förstärkte det genast med säkra män, dubbelbesatte alla vaktposter, arresterade befälhavaren för regementet. Denne, som varit officer i den kejsrliga armén, erkände med brutal uppriktighet. ”Jag har väntat på den här stunden i årtal. Jag hatar er, ni Rysslands mördare. Jag har förlorat, livet har inget värde för mig längre.” Man sköt honom och en hel del andra. Det var ett regemente som kallats dit från polska fronten.

Man måste få slut på det hela före islossningen. Den 17 mars företog Tuchatjevskij den slutliga stormningen över isen. Kronstadtflottisterna hade inga bra officerare och förstod inte att utnyttja sitt artilleri (det fanns faktiskt bland dem en f d officer som hette Koslovskij, men han utträttade inte mycket och utövade ingen myndighet). En del av rebellerna tog sig över till Finland. Andra försvarade sig ihärdigt, från fort till fort och från gata till gata. De lät sig skjutas ner med ropet: ”Leve världsrevolutionen!” Det fanns de som dog med ropet ”Leve Kommunistiska internationalen” på läpparna. Hundratals fångar fördes till Petrograd och utlämnades till tjeckan, som flera månader senare fortfarande höll på att skjuta dem, några i sänder, meningslöst, brottsligt. Dessa besegrade tillhörde revolutionen med kropp och själ, de hade givit uttryck åt det ryska folkets lidande och hopp, NEP gav dem rätt, de var dessutom krigsfångar i ett inbördeskrig, och sedan länge hade regeringen utlovat amnesti åt sina motståndare om de anslöt sig. Dzerzjinskij ledde detta långdragna blodbad eller lät det ske.

Ledarna under Kronstadtresningen var tidigare okända personer som stigit ut ur ledet. En av dem, Petritjenko, är måhända i livet: han lyckades fly till Finland. En annan, Perepelkin, satt i fängelse tillsammans med en av mina vänner som jag besökte i det gamla häktet på Sjpalernajagatan, där så många av forna tiders revolutionärer suttit, bland andra Lenin och Trotskij. I den skumma cellen gav oss Perepelkin sin version av händelserna, innan han försvann för alltid.

Dystra 18 mars. Morgontidningarna hade kommit ut med flammande rubriker för att fira en av proletarietets minnesdagar, Pariskommunen. Och kanonelden över Kronstadt kom fönster-
rutorna att skallra dovt. En obehaglig, besvärad stämning rådde på kontoren i Smolny. Man undvek att tala med andra än sina närmaste vänner, och vad man då sade varann var bittert. Aldrig har den vidsträckta utsikten över Neva tyckts mig gråare, ödsligare. Genom ett märkligt historiskt sammanträffande misslyckades denna samma 18 mars ett kommunistiskt uppror i Berlin, och den motgången innebar en vändning i Internationalens taktik; den gick över från offensiven till defensiven.

Kronstadt blev inledningen till en period av bestörtning och tvivel i partiet. I Moskva lämnade Panjusjkin, en bolsjevik som utmärkt sig under inbördeskriget, demonstrativt partiet och försökte grunda en ny politisk organisation, ”Sovjetiska partiet”, tror jag. Han öppnade en klubb på en arbetargata. Man tolererade honom för en tid, sedan arresterade man honom. Kamrater kom och bad mig träda emellan för hans hustru och lilla barn, som jagats bort från den bostad de hade. De låg nu i en farstu om natten. Jag kunde inte göra någon nytta. En annan gammal bolsjevik, Mjasnikov, en arbetare som varit med om upproret i Övre Volga 1905 och var personlig vän till Lenin, krävde tryckfrihet ”för alla, från anarkisterna till monarkisterna”. Han bröt med Lenin efter en livlig brevväxling, och blev strax därefter deporterad till Jerevan i Armenien, varifrån han kom över till Turkiet. Jag träffade honom ett tjugotal år efteråt i Paris. ”Arbetaroppositionen” tycktes bereda sig för en brytning med partiet.

Vi var i själva verket illa klämda genom totalitarismens uppkomst. Ordet ”totalitarism” fanns inte ännu. Själva saken lade sig tungt över oss utan att vi var medvetna om det. Jag tillhörde det löjligt lilla fåtal som hade det klart för mig. De flesta i partiets ledning och aktiva kader kom, när de skulle revidera sin uppfattning om krigskommunismen, att betrakta den som en

ekonomisk nödfallsutväg av samma slag som den centraliserade regim som skapats under kriget i Tyskland, Frankrike, England och som man kallade "krigskapitalism". De hoppades att bara vi fick fred så skulle undantagstillståndet falla av sig självt och man skulle komma tillbaka till ett slags sovjetdemokrati som ingen längre hade klara idéer om. De stora idéerna från 1917, som hade gjort det möjligt för bolsjevikpartiet att rycka med sig bondebefolkningen, armén, arbetarklassen och den marxistiska intelligentsian, var uppenbarligen döda. Föreslog inte Lenin en sovjetisk pressfrihet, som innebar att varje grupp som stöddes av tiotusen röster skulle få ge ut sitt organ på det allmännas bekostnad (1917)? Han hade skrivit att inom sovjeterna kunde maktens förskjutning från parti till parti ske utan skarpa konflikter. Hans doktrin om den sovjetiska staten utlovade en från de gamla borgerliga staterna helt skiljaktig stat "utan ämbetsmän och polis som är skilda från folket", i vilken arbetarna skulle utöva makten direkt genom sina valda råd och själva upprätthålla ordningen med hjälp av ett milissystem. Maktmonopolet, tjekan, röda armén, lämnade ingenting annat kvar av den drömda "kommun-staten" än en teoretisk myt. Kriget, det inre försvaret mot kontrarevolutionen, hungersnöden som skapade en byråkratisk ransoneringsapparat, hade dödat sovjetdemokratien. Hur skulle den återfödvas? När? Partiet levde med den berättigade känslan att minsta släpphänthet skulle ge reaktionen övertaget.

Dessa historiska faktorer bör kompletteras med viktiga psykologiska faktorer. Marxismen har upprepade gånger skiftat genom tiderna. Den uppstår ur vetenskapen, den borgerliga filosofin och ur proletariats revolutionära strävanden, vid den tidpunkt då det kapitalistiska samhället närmar sig sin höjdpunkt. Den framställer sig som den naturliga arvtagaren till detta samhälle, vars alster den är. På samma sätt som det kapitalistisk-industriella samhället strävar att omfatta hela världen och där forma allt mänskligt liv efter sitt tycke, syftar det tidigare nittonhundratalets marxism till att ändra på allt, omvandla allt, ifrån egendomsordningen, arbetets organisation och världsdelarnas karta (genom att avskaffa alla gränser) till människans inre liv (genom att upphäva gudstron). Genom sin strävan till fullständig omvandling var den bokstavligen totalitär. Den visade upp det vardande samhällets två ansikten: det demokratiska och det auktoritära. Det största marxistiska partiet mellan 1880 och 1920, det tyska socialdemokratiska partiet, är byråkratiskt organiserat efter mönster av en stat och arbetar på att erövra makten inom staten. Det bolsjevikiska tänkandet utgår från besittandet av sanningen: i Lenins, Bucharins, Trotskijs, Preobrazjenskijs och många andras ögon är Marx-Engels materialistiska dialektik både det mänskliga tänkandets och natur- och samhällsutvecklingens lag. Partiet sitter helt enkelt inne med sanningen. Varje tanke som avviker från dess egen är förvillelse och tillbakagång. Detta är ofördragsamhetens andliga källa. Övertygelsen att ha en stor uppgift att fylla förlämnar det en helt förbluffande moralisk kraft – och samtidigt ett prästerligt sinnelag, som lätt blir inkvisitoriskt. Lenins "proletära jakobinism", med dess oegennyttan och disciplin i tanke och handling, ympas in på partifolk med helt annan psykologi, människor som formats av den gamla regimen, dvs av kampen mot despotismen. Det är ofrånkomligt att den drar till sig de auktoritära temperamenten. Därtill kommer att revolutionens seger botar det mindervärdeskomplex som ligger och pyr hos folket efter århundradens nederlag och förtryck. I stället väcks en social revanschlusta, som tenderar att i sin tur göra de nya institutionerna despotiska. Jag har sett människor som kort förut varit arbetare eller soldater utdela befallningar med ett slags berusning, njuta av att låta andra känna att nu är det de som har makten.

Även de stora folktribunerna trasslar av dessa orsaker in sig i motsägelser, som dialektiken hjälper dem att övervinna verbalt, dvs ibland demagogiskt. Tjugo eller hundra gånger har Lenin prisat demokratin och understrukit att proletariats diktatur är en diktatur "mot den exproprierade ägarklassen" och samtidigt "den bredaste arbetardemokrati". Han tror det, han vill det. Han går ut i fabriken och rapporterar, han kräver att få höra hänsynslös kritik från

arbetarna. Han skriver också 1918 att proletarietets diktatur ingalunda är oförenlig med personlig makt och legitimerar på så sätt i förväg ett slags bonapartism. Han låter fångsla sin gamle vän och kamrat Bogdanov, därför att denne som tänkande människa har besvärande invändningar att komma med. Han låter olagligförklara mensjevikerna, därför att dessa ”småborgerliga” socialister är irriterande med alla sina missuppfattningar. Han tar vänligt emot den anarkistiske partisanen Machno och försöker övertyga honom om att marxismen har rätt. Men sedan olagligförklarar han anarkismen eller går med på att det görs. Han lovar fred åt de troende och ger order att kyrkorna ska skonas. Men han tycker ändå att ”religion är opium för folket”. Vi går mot ett samhälle utan klasser, av fria människor: men partiet låter affischera lite överallt att ”arbetarnas välde ska aldrig ta slut”. Vem ska de ha välde över då? Och vad betyder välde? Totalitarismen finns inom oss.

Mot slutet av våren 1921 förklarar Lenin i en stor artikel vad NEP ska vara: bort med rekquisitionerna, skatt in natura (för bönderna), handelsfrihet, frihet för hantverksproduktionen, koncessioner åt utländska kapitalister på fördelaktiga villkor, fri företagsamhet – begränsad visserligen – för sovjetmedborgarna själva. Det betyder återinförande av en dämpad kapitalism, och Lenin säger det rent ut. Samtidigt vägrar han landet all politisk frihet: ”mensjevikerna ska stanna i fängelse”, och han meddelar att en utrensning kommer att ske i partiet, riktad mot revolutionärer som kommit från andra partier, dvs som inte har den rätta bolsjevikiska mentaliteten. Det är att upprätta gammelbolsjevikernas diktatur inom partiet och rikta bannstrålen, inte mot de ideologiskt menlösa strebrarna och de nyfrälsta, utan mot personer med förmåga till kritiskt tänkande. Jag åhörde något senare, under Internationalens tredje kongress, ett anförande som Bucharin höll för de utländska ombuden. Bucharin rättfärdigade NEP med ”omöjligheten att genom en åderlåtning stuka småborgerligheten på landsbygden (bönderna som hänger fast vid sina småbruk), en omöjlighet som beror på den ryska revolutionens isolering.” Om den tyska revolutionen hade kommit till vår hjälp med sin industriella kapacitet, skulle vi ha fortsatt på den fulla kommunismens väg, även till priset av blod. Jag har inte denna text under ögonen, men jag var ansvarig för att den trycktes, och jag är säker på att sammanfatta den rätt. Den chockerade mig så mycket mer som jag kände en verklig beundran för Bucharin, som jag hade träffat flera gånger hos Zinovjev.

Lenin, Trotskij, Karl Radek, Bucharin utgjorde verkligen revolutionens hjärna. Tack vare sitt gemensamma marxistiska språk och sin gemensamma erfarenhet av den europeiska och amerikanska socialismen förstod de varann så väl utan många ord att de tycktes tänka tillsammans. (Och det är ett faktum att det kollektiva tänkandet utgjorde partiets styrka.) I jämförelse med dem gav Lunatjarskij – folkkommissarie för undervisningen, dramatiker, skald, Hölderlin-översättare, futuristernas beskyddare, stor talare och tämligen fåfång – ett ganska amatörmässigt intryck. Zinovjev var bara en folktribun som populariserade Lenins idéer. Tjitjerin, som var specialist på utrikespolitik, lämnade inte sitt arkiv. Kalinin var bara en galjonsfigur, som valts för sitt goda bondehuvuds skull och för sin förmåga att avläsa folkstämningen. Bland andraplansfigurerna, som ägnade sig åt praktiska uppgifter, fanns många av ofrånkomligt värde: Krassin, Pjatakov, Sokolnikov, Smilga, Rakovskij, Preobrazjenskij, Joffe, Ordzjonikidze, Dzerzjinskij.

Nikolaj Ivanovitj Bucharin var trettiofyra år och hade varit verksam i partiet i femton år. Han hade varit förvisad till Onega, levat med Lenin i Krakow, verkat i Wien, i Schweiz, i New York, ständigt sysselsatt med ekonomiska studier. Före Lenin hade han utarbetat en teori för en fullständig nedmontering av kapitalist-staten. Det var en orolig intelligens, ständigt vaksam och arbetande, men strängt disciplinerad. Den höga pannan som var hårlös långt upp över tinningarna, det tunna håret, den svagt uppåtpekande näsan, de rödbruna mustascherna och pipskägget gav honom en air av ”medelryss”, som den vårdslösa klädseln framhävde. Han klädde sig hur som helst, som om han aldrig hade haft tid att skaffa sig en kostym av rätt

storlek. Vanligen var hans uttryck jovialiskt. Även då han teg fanns en gnista av humor i den oerhört levande blicken, och han verkade alltid beredd att kasta fram någon kvickhet. Hans sätt att tala om människor gränsade till cynism, en godmodig cynism. Han slukade böcker på flera språk, talade uppymt om de allvarligaste ämnen, och man såg genast att hans största nöje var att tänka. Ungdomen flockades kring honom och sög i sig hans bitande kvickheter. Han gav uttryck åt ett lyckande förakt för Västerlandets fackliga och parlamentariska politiker.

Karl Bernardovitj Radek (35 år) talade, som vi brukade säga, bara sitt eget språk – och alla andra med en otrolig brytning. Han var en galizisk jude, som vuxit upp i de socialistiska rörelserna i Galizien, Polen, Tyskland, Ryssland på samma gång, och var nu en glänsande publicist, lika begåvad för syntes som för sarkasm. Mager, ganska liten, skälvande nervös var han, full av ofta ganska fräna anekdoter, illusionsfri intill grymhet. Det slätrakade ansiktet var omgivet av en så kallad skepparkrans, dragen var oregelbundna, de mycket närsynta ögonen omgivna av stora sköldpaddsbågade glasögon. Jag minns något apliknande och lustigt i gången, de ryckiga åtbörderna, grimaserandet och de framskjutande läpparna: det var som om han talade med hela ansiktet, utan uppehåll.

År 1918 hade dessa två män, Radek och Bucharin, varit de första som krävde storindustrins förstatligande (Lenin tänkte sig en blandekonomi). Samma år, under förhandlingarna i Brest-Litovsk, hade de anklagat Lenin, sin femton år äldre kamrat, för opportunism och förespråkat krig till det yttersta mot det tyska kejsarriket, romantiskt självmordskrig. 1919 hade Radek försökt leda spartakiströrelsen i Tyskland med djärvhet och klokhet, och hade av en slump överlevt mordet på vännerna Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht och Leo Tyszko (Jogiches). Jag hade sett honom förfölja de försiktiga tyskarna med sin hånfulla argumentering. Jag ser honom för mig på talarstolen, hur han hissar upp sina alltid för vida byxor och slungar ut ett gällt "Parteigenossen!", innan han tar itu med att bevisa den gamla europeiska världens snara fall. Välinformerad var han också, genom läsning av alla tänkbara tidskrifter, men mer improvisatör än teoretiker. Man räknade honom nu till högern inom partiet, därför att han kritiserade det tyska kommunistpartiet och ansåg att upprorsoffensivernas tid i Mellaneuropa var slut för en tid framåt.

Kommunistiska internationalens tredje kongress hölls i Moskva i en atmosfär som ganska mycket liknade den föregående kongressens, fast med mer folk och ett slags avspänning. NEP började mildra hungersnöden lite grann, man andades liksom ut. De utländska ombuden intresserade sig inte för Kronstadtdramat och hade i allmänhet – med några undantag – valt att ingenting förstå. De fördömde beredvilligt, i den tillsatta kommissionen, Arbetaroppositionen, utan att bry sig om att höra den. I NEP ville de se "en genial gir åt höger", som en fransman sade till mig. Att ge efter för hungern i ett ohållbart läge – det låg knappast något genialt i det. Men den ryska revolutionens storhet avväpnade kritiklusten hos anhängarna. Dessa tycktes mena att i och med anslutningen hade de av sagt sig rätten att tänka. I det kejsarliga palatsets stora tronsal i Kreml, under de med förgyllningar överlastade höga kolonnerna och under en baldakin av scharlakansröd sammet med sovjetiska emblem, försvarade Lenin den Nya Ekonomiska Politiken. Ifråga om internationell strategi förordade han vapenvila och inriktning på att erövra massorna. Han var familjär, hjärtlig, godmodig, så enkel man kan vara, som om han med varje rörelse velat understryka att chefen för sovjetregeringen och ryska kommunistpartiet förblev en kamrat bland kamrater, den främste visserligen på grund av erkänd intellektuell och moralisk auktoritet, men ingenting annat, och aldrig skulle bli en statsman bland statsmän eller en diktator bland diktatorer. Han gick in för att styra Internationalen genom att övertyga den. Under en del tal steg han ner från tribunen och satte sig nära stenograferna, på trappan, med ett block i knät, och därifrån slängde han ut små bitande inlägg som väckte munterhet. Då lystes hans ansikte upp av ett skälmskt leende. Han

hejdade tämligen okända, tämligen obetydliga utländska ombud och trängde in dem i hörn för att mellan fyra ögon fortsätta att utveckla sina teser, att man måste gå till massorna! till massorna! och inte bilda en sekt, och att NEP skulle bli mycket mindre farligt än man kunde tro, eftersom vi behöll den fulla makten. De utländska kapitalistiska koncessionsinnehavarna skulle nog inte få det så lätt! Vad beträffar de inhemska nykapitalisterna skulle man låta dem göda sig som små höns, och den dag de blev besvärade var det ingen konst att vrida halsen av dem i all vänlighet. Jag såg honom ofta, klädd i mössa och kavaj, skynda iväg ensam mellan Kremles åldriga katedraler. En gång såg jag honom, alltjämt godmodig och med ansiktet strålade av hälsa och gott humör, obarmhärtigt smula sönder Bela Kun med sina förintande sarkasmer. Det var under kongressen, vid ett möte med Internationalens exekutiv, som hölls i festvåningen till ett hotell vid Teaterplatsen nedanför Kreml, *Kontinental* tror jag det var, och det rörde sig om en verklig vändpunkt i den kommunistiska politiken.

Jag kände Bela Kun en smula, ingenting hos honom tilltalade mig, Ett egendomligt minne har jag från hans ankomst till Petrograd. När jag skulle köra över Nevskij-avenyn fastnade min bil plötsligt i en underlig människoström. Över den svävade ett ljud som inte var sång utan ett slags mummel. Folkhopen fyllde den breda leden så långt man kunde se, den tjocknade framför Kazan- katedralen – det var ren pöbel, fattiga kvinnor i svarta schaletter, skäggiga små halv-musjiker i tjocka fårskinn, dvorniktyper (bärare) och antisemiter från forna tiders svarta band. Ovanför vajade kyrkobaner, man bar ett helgons relikier i ett förgyllt skrin, popernas tiaror glänste svagt under en baldakin. Bönen ljöd starkare när exalterade och onda blickar riktades mot min bil, som i sig var ett tecken på myndighet. Det var en av de stora påskprocessionerna, och då patriarken Tichons höga prästerskap öppet var emot oss i denna hungerns, broderkriget och skräckens tid, blev detta en stor kontrarevolutionär demonstration, nästan en förberedelse för pogrom. Jag såg en fallfärdig droska långsamt skaka fram genom hopen, den kom från stationen och hade två passagerare. En av dem kände jag igen på silverskägget och den tunna profilen, som kom en att tänka på ett lik: det var den polske veteranen Felix Kohn, f d fånge på en straffanstalt vid Karahavet. Den andre var i trettiofem-årsåldern, och det enda jag lade märke till hos honom var ett stort runt huvud och en kort men spretig kattmustasch. Samma dag presenterade Zinovjev mig för denne andre: ”Bela Kun! Han kom i alla fall!” Vi hade varit mycket oroliga för honom efter den ungerska sovjetrepublikens fall, under hans internering i Wien – på ett sinnessjukhus där de österrikiska socialdemokraterna för övrigt slösade sina omsorger på honom ... Efter att ha varit socialdemokratisk soldat och krigsfånge i Ryssland började han sin revolutionära bana i Sibirien tillsammans med bolsjevikerna i Tomsk. Vid vänstersocialrevolutionärernas resning i Moskva 1918 hade han utmärkt sig en del genom att bilda en internationell trupp för att stödja Lenin–Trotskijs parti. Då han, direkt från fängelset, blev ordförande i Folkkommisariernas råd i Ungern och ledare för kommunistpartiet i detta land, gjorde han en rad misstag och felbedömningar, lät i smyg arresteras medlemmar i sitt eget parti men gjorde ingenting för att hindra militärkomplotten från att installera sig lite varstans. Hans roll i den ungerska sovjetrepublikens nederlag hade varit bedrövlig (men man teg om den, för att låta en folklig legend växa kring hans namn). Efter många bakslag började de små ungerska rödarméerna ta sig. De slog rumänerna, de gick in i Tjeckoslovakien, där den folkliga rörelsen tog emot dem med sympati. Clemenceau kände sig oroad av denna uppryckning, telegraferade till Bela Kun och bad honom vänta med offensiven. Telegrammet lät förstå att på detta villkor skulle ententen underhandla med det röda Ungern. Kun föll i denna telegrafiska fälla och hejdade offensiven. Rumänerna hämtade krafter och anföll i sin tur. Det var slutet.

Jag tror för min del att Bela Kun aldrig kom ifrån sin känsla av misslyckande och ständigt sökte revansch. Utsänd till Tyskland hade han i mars detta år (1921) fått igång en blodig revolt i Berlin, en aktion som med hänsyn till kommunistpartiets obestriddliga svaghet var

dömd att misslyckas. Följden blev att partiet försvagades ännu mer och dessutom splittrades genom uteslutningen av Paul Levi, som var emot den sortens ”äventyrligheter”. Klandrad och stukad hade Bela Kun kommit tillbaka från Tyskland och begett sig till Krim för att utmärka sig där. Inför Internationalens exekutiv analyserade Lenin grundligt Berlinaffären, denna ”kupp” som satts igång utan massornas stöd, utan egentlig beräkning, utan annan utsikt än nederlag. Åhörarna var inte många på grund av debattens konfidentiella karaktär. Bela Kun höll sitt stora runda huvud böjt. Hans tvungna leende sloknade alltmer. Lenin talade franska med bekymmerslös hårdhet. Han upprepade ett tiotal gånger dessa små ord som ljud som piskrapp: ”Bela Kuns dumma påhitt”. Min hustru stenograferade detta tal, som vi sedan fick dämpa ner lite. Man kunde ändå inte i en skriven redogörelse kalla den man som symboliserade den ungerska revolutionen för dumskalle tio gånger i rad! I själva verket satte Lenins utfall punkt för den taktik inom Internationalen som gick ut på omedelbar offensiv. Dess misslyckande behövde fastslås, och Ryssland var på väg in i en pacifieringsperiod. Jag vet inte vilket av dessa olika vägande skäl som vägde tyngst. Kongressen gav trots allt i den officiella resolutionen sitt erkännande åt det tyska partiets stridbarhet, och Bela Kun petades inte från exekutiven.

Om revolutionen inte hade varit så sjuk redan då, borde han ha fått stå till svars för två andra brott. Som undertecknare av alliansfördraget med Machnos svarta armé hörde han till dem som bröt detta fördrag genast efter den gemensamma segern. Som medlem av revolutionsrådet för röda armén, som i november 1920 tvingade baron Wrangel att lämna Krim, hade Bela Kun beviljat de sista återstoderna av den vita armén en kapitulation som utlovade amnesti och återgång till arbetet för denna trupp gamla monarkistiska officerare ... Sen hade han givit order om massaker på dem. Tusentals besegrade blev på så sätt utplånade genom svep för att ”rensa landet”. Man har sagt: tretton tusen, men det finns inga säkra uppgifter, siffran är förmodligen överdriven. Hur son helst träffade jag senare flera vittnen, som var förfärad över dessa slaktningar, varigenom en karaktärssvag och föga omdömesgill revolutionär på det mest meningslösa sätt försökt framstå som ”järnmannen”. Just under kongressdagarna hade en kvinnlig partimedlem från Krim, som var sjuksköterska i röda armén, kommit och sökt mig. Hon var alldeles uppskakad över dessa ohyggligheter och begärde i de vanliga partimedlemmarnas namn att få bringa dem till revolutionsledarnas kännedom. Jag minns att jag förde henne till Angelica Balabanova, som med fruktansvärd bedrövelse lyssnade till hennes berättelser.

Trotskij kom ofta till kongressen. Ingen bar bättre upp ett stor öde. Vid fyrtioett års ålder stod han på maktens, popularitetens och ärans topp, han hade varit Petrograds tribun i två revolutioner, skapat röda armén, som han bokstavligen talat hade ”trollat fram ur intet”, enligt Lenins ord till Gorkij. Han framstod också som segrare i många avgörande slag, vid Sviasjk, vid Kazan, vid Pulkovo, och som erkänd organisatör av segern i inbördeskriget – ”vår Carnot!” sade Radek – och han överskuggade Lenin genom sin stora talarbegåvning, genom sin stora duglighet som organisatör av armén och av järnvägarna omväxlande, genom sina briljanta egenskaper som ideolog. Lenin hade bara ett, fast i praktiken enormt, övertag över honom, det att redan före revolutionen ha varit obestridd ledare för det lilla bolsjevikpartiet, som nu utgjorde statens egentliga stomme och som i sin klanmentalitet kände sig främmande för Trotskijns alltför rika och vittfamnande intellekt. Man talade ett tag i smågrupper vid kongressen om att göra Trotskij till Internationalens ordförande. Zinovjev var säkert djupt sårad över detta tisslande, och Lenin föredrog otvivelaktigt att ha kvar sitt eget språkrör i ledningen för ”världspartiet”. Trotskij själv tänkte sig att syssla med den sovjetiska ekonomin. Han uppträdde i ett slags vit uniform utan insignier och med en stol platt, likaledes vit skärmössa på huvudet, med ståtlig hållning; brett bröst, kolsvart skägg och hår, blixtrakt bakom pincennén, mindre familjär än Lenin, någonting auktoritärt i sättet. Kanske var det vi som

uppfattade honom så, mina vänner och jag, som var kommunister i kritisk anda och som beundrade honom mycket utan att älska honom. Hans allvar, hans krav på punktlighet i arbetet och kampen, hans strängt korrekta uppträdande i en tid av folkligt självsvåld, gjorde honom till måltavla för en viss demagogisk illviljas försåtliga attacker. Detta påverkade mig inte mycket, men hans politiska lösningar på de svårigheter vi brottades med tyckte jag vittnade om en verkligt diktatorisk läggning. Hade han inte föreslagit fackföreningarnas sammansmältning med staten – medan Lenin med all rätt ville ha kvar ett visst oberoende föl fackföreningarna? Vi insåg inte att det fackliga inflytandet kanske hade kunnat modifiera statens själva struktur i riktning mot en verklig arbetarstat. Hade han inte skapat arbetsarméer och föreslagit militarisering av industrin för att rycka upp den ur dess otroliga förfall? Vi visste inte att han innan dess förgäves hade föreslagit Centralkommittén att stoppa rekvisitionerna. Arbetsarméerna var ingen dum nödfallsutväg under demobiliseringsperioden. Hade han inte undertecknat ett avskyvärt hotfullt manifest mot Kronstadt? I själva verket var han helt enkelt djupt engagerad i allting, med en självsäker kraft som turvis sökte lösningar i motsatta riktningar.

Under en av sittningarna steg han plötsligt ner från talarstolen och satte sig mitt i vår franska grupp för att själv översätta sitt tal. Han talade med stor förtjusning en inte fullt korrekt men flytande franska. Han svarade livligt på avbrotten – om terrorn, om våldet, om parti-disciplinen. Vår lilla grupp tycktes irritera honom, Där var Paul Vaillant-Couturier, André Morizet, André Julien Fernand Loriot, Jacques och Clara Mesnil, Boris Souvarine. Trotskij var vänlig och hjärtlig, men avsnoppande när han argumenterade. Vid ett annat tillfälle blev han förargad på det spanska ombudet Orlandis, som kritiserade förföljelsen av anarkisterna, grep honom häftigt i rockuppslaget och nästan skrek: ”Jag skulle gärna vilja se er på samma ställe, ni småborgare där!”

Jag knöt denna sommar 1921 varaktiga, och i några fall livslånga, vänskapsband med några utländska kamrater. Jag drogs till sådana personer som kom till Moskva med mer omsorg om sanningen än om renlärigheten, större omtanke om revolutionen än beundran för proletarietets diktatur. Vårt umgänge började alltid med fullständigt uppriktiga samtal, i vilka jag gjorde det till en plikt att avslöja olyckorna, farorna, svårigheterna, osäkerheten inför framtiden. I en tid av entusiastisk konformism var detta, det tror jag fortfarande, förtjänstfullt och krävde ett visst mod. Jag valde ut de fria andar som livades av önskan att tjäna revolutionen utan att blunda. Redan höll en officiell sanning på att ta form och ingenting tycktes mig olyckligare. Jag lärde känna Henriette Roland-Holst, holländsk marxist och stor diktare. Hon var lång, smal, gråsprängd med en hals som var vanställd av struma och ett fint skulpterat ansikte, som uttryckte mildhet och tankens stränghet. Hon ställde frågor som steg ur samvetets oro. Helt säkert såg hon mycket långt och mycket rätt. Diktaturen var i hennes ögon angripen av de svåraste krämpor, ja, var nära att förneka sina högsta syften, eftersom ingen ny frihet var i sikte. På samma ståndpunkt stod Jacques och Clara Mesnil, lärjungar till Elisée Reclus, och vänner till Romain Rolland (som hämtade argument från franska revolutionen och från Gandhi när han kritiserade det bolsjevikiska våldet). Clara hade samma grace och stolthet som kvinnorna på Botticellis tavlor, och Jacques ägde en florentinsk humanists skarpa profil. Han hade just påbörjat en bok om Botticellis liv, som det tog honom tjugo år att skriva. Vår vänskap och intellektuella gemenskap kunde endast döden bryta, efter många gemensamma strider. Jacques Mesnil levde och dog i skymundan, därför att han såg alltför klart. Ofta slöt sig till oss en italiensk arbetare från *Unione Sindicale* med hårt och öppet ansikte: Francesco Ghezzi, som jag får anledning att tala om längre fram. Två unga män från den spanska delegationen ingav oss framtidsloften som de var kallade att hålla intill döden: Joaquín Maurín och Andrés Nin. Jag har alltid trott mig se att den mänskliga karaktären slår igenom i utseendet. Man uppfattade vid första ögonkastet kvaliteten hos denne folkskollärare från Lérida, Maurín, och

denne barcelonesiske folkskollärare, Nin. Maurín påminde om en ung riddare på någon preraphaelitisk tavla. Under Nins guldbågade glasögon mötte man en koncentrerad blick som mildrades av livsglädje. Båda var engagerade med livet som insats: Maurín öde blev fängelsevistelser utan slut och Nins en ohygglig död under spanska revolutionen. Nu var de idel entusiasm och önskan att förstå.

Fransmännen var i allmänhet av annat stoff, mer kultiverade, mer skeptiska också. Boulognes borgmästare André Morizet gick omkring bland oss med sitt präktiga affärsmannahuvud och sina dryckesvisor. André Julien gjorde en förfärlig massa anteckningar till ett så fullständigt verk att han aldrig kom att skriva det (han var 1936-1937 en av de bättre socialisterna i folkfronten). Diktaren, folktalaren, krigsveteranledaren Paul Vaillant-Couturier, som hade varit officer vid ett stridsvagnsförband under kriget, en stor, kraftig, märkligt begåvad, men njutningslysten och lättsinnig karl, skulle bli en besvikelse för mig. Han förstod allt ganska väl, men lät sig korrumpas, accepterade alla gemenheter som kom av bolsjevismens förfall och uppnådde före sin död stor popularitet bland de parisiska arbetarna. Behovet av popularitet och rädsla att gå mot strömmen kan under nedgångsperioder bli alltför svåra korruptionsfaktorer. Boris Souvarine, som var rysk jude till ursprunget men naturaliserad fransman, hade inget socialistiskt förflutet. Han var bara tjugofem år när han kom till oss – från vänsterjournalismen snarare än från arbetarrörelsen – med en stark längtan efter att förstå och handla. Han var liten och smal med en blick som beslöjades av ovanligt tjocka glasögon, han läspade lite, talade i aggressiv ton, var ofta irriterad, lika ofta irriterande. Utan omsvep ställde han besvärande frågor, framförde obarmhärtigt realistiska omdömen om folk och saker i Frankrike, roade sig med att spräcka uppblåsta personer som man spräcker ballonger med små hastiga nålstick. Han stod genast högt i kurs, trots att han redan vid ankomsten hade begärt att få besöka fängelserna. Vid alla tillfällen visade han sig vara en utmärkt analytiker med intuitiv verklighetskänsla, och en enastående polemiker, som tyvärr mest spred förbittring kring sig. Han blev en av Internationalens ledare, medlem av verkställande utskottet. Souvarine var, trots att han uteslöts ur Internationalen 1924, under ett tiotal år en av den europeiska kommunismens skarpaste och klarsyntaste intelligenser.

Jag hade nära förbindelser med de två franska kommunistgrupperna i Ryssland, och jag ledde praktiskt taget den i Petrograd. De bekräftade på ett slående sätt regeln att de stora massrörelserna förvandlar individerna, kommer dem att genomgå oförutsedda utvecklingar, formar övertygelserna, och att ebban för människorna bort, precis som floden förde dem dit. Bortsett från att bland dem fanns flera franska socialister av gamla stammen – med allt annat än bolsjevikisk skolning – kom dessa nitiska, mestadels verkligt hängivna kommunister från alla väderstreck, för att snart resa vidare mot alla väderstreck. Moskvagruppen var ett litet ormbö, trots att den leddes av en oförvitlig person, Pierre Pascal. Gräl, hat, angivelser och motangivelser mellan de för ögonblicket mest kända personligheterna, Henri Guilbeaux och Jacques Sadoul, förstörde totalt stämningen och väckte till slut tjejkans intresse. Guilbeaux var typexemplet på den utslagna människan, som ändå råkar snudda vid framgången men aldrig kommer längre än till att snudda vid den. Vid olika tillfällen hade Verhaeren, Romain Rolland, Lenin (i Schweiz) tagit honom på allvar. Det var framför allt när han under kriget gav ut en revolutionärpacifistisk tidskrift i Genève. Resultatet blev en för honom hedersam dödsdom 1918 eller 1919 och ett komiskt frikännande av en fransk krigsrätt ett tiotal år senare. Han skrev kakofoniska dikter, förde bok över sina kamrater och skrev upp allt skvaller om dem, överhopade tjeikan med konfidentiella meddelanden, bar gröna skjortor och grönprickiga slipsar till grönaktiga kostymer. Och allt hos honom verkade mögelfärgat, till och med hans krokiga profil och hans ögon. (Han dog i Paris omkring 1938, då hade han blivit antisemit efter att ha publicerat två böcker för att bevisa att Mussolini var Lenins enda sanna efterföljare.)

Parisadvokaten och kaptenen Jacques Sadoul däremot, som var Albert Thomas f d informationsagent i Ryssland, medlem av Internationalens exekutiv, ödmjuk beundrare av Lenin och Trotskij, stor charmör, utsökt historieberättare, sybarit, ärelysten på ett nonchalant sätt, hade i alla fall åstadkommit en bok med Brev om revolutionen, som är ett dokument av förblivande värde. Han blev dömd till döden i Frankrike för att ha gått över till bolsjevismen, men kunde sedan tiderna förändrats återvända med ett frikännande, för att i egenskap av advokat för de sovjetiska intressena och agent i de parlamentariska miljöerna hänga med i stalinismens alla svängar utan att i grunden hysa minsta illusion. Revolutionärernas bittra bröd frestade honom inte. René Marchand, f d korrespondent i Petrograd för den katolska och reaktionära *Le Figaro*, var en proselyt som anfäktades av oupphörliga samvetskriser. Han reste sedan till Turkiet och blev apologet för Kemal Atatürk – uppriktig, det tvivlar jag inte på.

Den oförvitlige mannen i franska kommunistgruppen i Moskva var som sagt Pierre Pascal – antagligen släkt på långt håll med Blaise Pascal som han påminde om. När jag lärde känna honom i Moskva hade han huvudet rakat på ryskt vis, en stor kosackmustasch, goda, ständigt leende ögon. Klädd i en bondeblus gick han barfota genom staden till Kommissariatet för utrikesärenden, där han redigerade vissa meddelanden från Tjitjerin. Som övertygad och diskret katolik rättfärdigade han sin anslutning till bolsjevismen och till och med sitt godkännande av terrorn med Thomas av Aquinos *Summa theologica*. ("Den änglalike lärarens" texter duger mycket väl till det.) Pascal levde ett asketiskt liv, sympatiserade med Arbetaroppositionen, hade förbindelser med anarkisterna. Som löjtnant och fransk militärattaché med uppgift att sköta chifferkabinettet hade han mitt under interventionen gått över till revolutionen och gav sig med kropp och själ. Han diskuterade dess mystiska innebörd med Berdjaev, han översatte dikter av Blok, han skulle komma att lida enormt av den totalitarism som bemäktigade sig det ryska samhället. Jag träffade honom igen i Paris 1936, då han var professor vid Sorbonne, författare till en grundlig biografi över protopopen Avvakum, och hade blivit närmast konservativ. Vi hade varit så gott som bröder, det var nu omöjligt för oss att tala om kampen om Madrid ...

Exekutiven hade – naturligtvis på ryssarnas initiativ – beslutat att grunda en internationell facklig organisation, som filial till Kommunistiska internationalen. Den naturliga följden var att samtidigt som man splittrade den socialistiska rörelsen splittrade man också den fackliga. Röda fackföreningsinternationalens första kongress hölls parallellt med KI:s i Fackföreningarnas hus, tidigare Moskvas riddarhus. Den nyanslutne f d mensjeviken och outtröttlige talaren Salomon Abramovitj Losovskij (Dridzo) styrde den nya organisationen. Han hade ganska stor erfarenhet av Västeuropa, ett trevligt skägg, entusiasm, gemyt, ganska öppet sinne ... Han gjorde intryck av en snäll, lite tråkig skollärare i myllret av fackföreningsfolk från alla länder, vilkas politiska horisont knappt sträckte sig utanför arbetarförstäderna. Inte långt från honom såg man ibland en enögd koloss bana sig väg genom trängseln med kraftiga axelklappar åt kamraterna, men ensam och nedstämd. Det var amerikanen Bill Haywood, f d skogshuggare och IWW-organisatör, som hamnat i Hotell Lux' kvava rum och fick sluta sitt liv bland marxister, av vilka inte en enda brydde sig om att förstå honom, och vilka han själv knappt förstod. Men de röda fanorna på torgen gjorde honom glad. Jag träffade också där en rysk revolutionär som hade suttit i fängelse i England och just kommit tillbaka från Latinamerika, doktor (tror jag) Alexandrov: trettiofem år, ett alldagligt och solbränt ansikte med smal svart mustasch, mycket insatt i förhållandena världen över. Han skulle senare bli kamrat Borodin, rysk politisk rådgivare hos Kuomintang i Kanton.

I det stora hela utgjorde de utländska ombuden en ganska bedrövlig skara, förtjusta att åtnjuta avsevärda privilegier i ett uthungrat land, snara till beundran, tröga till att tänka. Man såg få arbetare där och en hel del politiker. "Vad de är nöjda", sade Jacques Mesnil till mig, "att äntligen få se parader från den officiella läktaren!" Internationalens inflytande förlorade i

kvalitet ju mer det bredde ut sig. Vi började fråga oss om det inte hade varit ett allvarligt fel att genom splittring av den socialistiska rörelsen bilda nya små partier, som hade ringa möjligheter att verka effektivt, som närdes med idéer och pengar av exekutivens utsända och inte kunde undgå att bli propagandaagenturer för Sovjetregeringen. Vi diskuterade redan dessa problem, men det osäkra läget i Västeuropa och den hänförelsens våg som ännu bar oss lugnade oss. Jag drog ändå slutsatsen att även i Internationalen finns faran inom oss.

Nya Ekonomiska Politiken gav fantastiska resultat på några månader. Hungersnöden och svartbörshandeln minskade från vecka till vecka. Restauranger öppnades igen, man sålde – det var otroligt – fullt ätbara bakelser för en rubel! Befolkningen började andas, folk talade gärna om återgång till kapitalismen, dvs till välstånd. Stämningen inom partileden var däremot uppskärnad. Varför hade man då kämpat, gjutit så mycket blod, samtyckt till så många offer? De som kämpat i inbördeskriget frågade sig detta med bitterhet. De saknade mestadels allt: kläder, en hygglig bostad, pengar, och allt blev nu säljbart värde, man kände att den besegrade penningen snart på nytt skulle vara herre.

Jag var för min del inte så pessimistisk, jag var nöjd med förändringen, även om dess reaktionära sida – det fullständiga kvävandet av all demokrati – oroade och ängslade mig. Hade en annan lösning på krigskommunismens drama varit möjlig? Det var numera bara en teoretisk fråga, men en som tålde att fundera på. Jag utvecklade följande idéer som jag minns mig ha lagt fram bland annat för två spanska socialister (en av dem var Fernando de los Ríos) vid ett förtroligt samtal på Hotell Lux. Genom intolerans, genom att behålla det absoluta maktmonopolet och allt initiativ för sig själv, föll bolsjevikregeringen på eget grepp, den skapade ett slags allmän förlamning i hela landet, kom folk att förlora tron på revolutionen. De stora eftergifterna åt bönderna var nödvändiga, men småproduktionen, handeln, vissa industrier, kunde man lika gärna överlåta åt producent- och konsumentgrupperingar att få i gång. Genom att återge den dödligt förställda Kooperationen friheten och låta föreningar ta hand om förvaltningen av den ekonomiska verksamhetens olika grenar kunde man omedelbart återuppbygga en stor del av näringslivet. Landet saknade skor och läder. Landsbygden hade läder, skomakarkooperativen skulle lätt ha kunnat skaffa fram det och fått i gång produktionen på nolltid om de fått arbeta på egen hand. De skulle säkert ha satt ganska höga priser, men staten, som hade hjälpt dem igång, kunde öva tryck på priserna, som i varje fall skulle ha blivit lägre än på svarta börsen. Jag såg i Petrograd vad som hände med bokhandeln. De konfiskerade bokhandelslagren möglade i källare, som ibland översvämmades om våren. Vi välsignade tjuvarna som räddade ett stort antal verk och i smyg satte dem i omlopp. Om bokhandelns räddning hade anförtrots åt föreningar av bokvänner, skulle den lätt ha klarats. Kort sagt, jag förordade en ”föreningskommunism” i motsättning till statskommunismen. Den konkurrens och naturliga ordning som kunde uppstå i början skulle ha varit ringare olägenheter än den strängt byråkratiska centraliseringen, dess rörighet och förlamning. Jag uppfattade inte planhushållning som något uppifrån dikterat, av staten, utan som resultatet av en samordning av initiativen vid basen, genom kongresser och speciella konferenser. Det var bara en rent teoretisk vision, eftersom den bolsjevikiska mentaliteten hade tvingat fram andra lösningar.

Alltsedan Kronstadt frågade vi oss, några vänner och jag, vad det skulle bli av oss. Vi kände inte minsta lust att gå in i den styrande byråkratin för att bli byråchefer där eller sekreterare för institutioner. Man erbjöd mig att börja en diplomatisk karriär, i Orienten till att börja med. Orienten frestade mig nog, men inte diplomatin. Vi trodde oss hitta en utväg. Vi skulle grunda en jordbrukskoloni mitt ute på ryska landsbygden. Och medan NEP återinförde borgerliga seder i städerna och försåg de nya ledarna med sinekurer och lätta karriärer, skulle vi leva med jorden, på den öde landsbygden. Den ryska jorden med sina trista och mjuka vidder är oändligt lockande. Vi fick utan möda en stor övergiven egendom, hundratals hektar med skog

och åkrar i träda, norr om Petrograd inte långt från sjön Ladoga, och vi grundade där, tillsammans med franska kommunister, ungerska fångar, en tolstojansk läkare och min svärfar Russakov ”Franska kommunen Novaja-Ladoga”.

Vi satte frejdigt igång med detta egentligen rätt svåra experiment. Egendomen var övergiven därför att bönderna inte gick med på att sköta den gemensamt. De krävde delning av den. Två ordförande för kortlivade kommuner hade blivit dödade där på arton månader. En liten tryckeriarbetare, som representerade tjecken i distriktet, rådde oss att till varje pris försona oss med musjikerna, så att de inte utan vidare ”satte eld på kåken”. Det var vackra nordiska skogar med luftigt lövverk, ljusa gläntor mitt i ödsligheten, en idyllisk å som rann genom landskapet, ett stort herrgårdsliknande trähus där vi fann de enda saker som ingen hade brytt sig om att släpa bort: gjutjärnssängar av den typ som nyrika köpmän brukade tycka om. Så gott som alla jordbruksredskap hade stulits. Av de fyra utlovade hästarna levererade man oss tre tröttkörda djur plus en enögd mÄrr som vi kallade ”Praktflickan”. Nästan all mat fick vi bära på ryggen från Petrograd och likaså rep, redskap, tändstickor, lampor, som vi för resten inte fick tag i någon fotogen till. Kommunikationen med staden krävde ständiga kraftprov. En igenvuxen väg genom skogen förband oss med Novaja-Ladoga ett tjugotal kilometer bort. Men på denna övergivna ort fanns absolut ingenting annat än myndighetspersoner som verkade slöa och psykade av den allmänna fientligheten. Med säck på ryggen gjorde jag flera gånger resan till Petrograd. Under klara himlar for jag på den breda och skogkantade Nevas mörkhavsgröna böljor. I Schlüsselburg måste man ta en annan liten båt, en osannolik skorv, om sanningen ska fram, så fullastad med fattigt folk och deras bylten att den ibland körde fast i kanalen, som löpte längs sjön Ladogas strand, och inte kunde komma loss. Man landsatte då, var som helst i markerna, en hop ursinniga och förtvivlade passagerare, som de andra obarmhärtigt knuffade av. Det var de som satt hopade ytterst som råkade illa ut, och de motsträvigaste fick sig till slut ett bad i kanalen, varifrån vi broderligt drog upp dem med båtshakar. Jag gjorde en gång denna vackra resa stående på en plåt med ryggen mot den brännheta skorstenen. Höstvinden isade mitt ansikte och bröst, ångpannans eld stekte min rygg, utsikten var grandios, Schlüsselburgs dystra bastilj speglade sig i sjön och sjönk långsamt in i horisontens blåhet. Efter landstigningen måste jag gå drygt tjugo kilometer till fots på skogsstigar, och vi diskuterade i det sammanhanget om det var lämpligt att bära revolver i bältet; vapnet var uppenbarligen nödvändigt, men någon kunde också döda en just för att ta det ifrån en ... Det hände mig aldrig något, utom att jag led av törst. Jag kom en gång mitt i skogen till en trevlig liten stuga med blommande geranier i fönstren. Bondkvinnan såg misstroget på mig och frågade om jag hade en näsduk. ”Ja”, svarade jag, ”hur så?”. – ”För er kostar ett glas vatten en näsduk.” – ”Dra åt helvete, ska ni föreställa kristna, ni.” Jag gick min väg och lämnade henne åt hennes korstecken.

Grannbyn bojkottade oss, fastän barnen då och då kom och Idkade på de märkliga figurer som vi var. Samtidigt höll de ett öga på allt, en glömd spade försvann genast. En natt blev vi bestulna på hela vårt förråd av brödsäd, mat och utsäde, som skulle ha räckt ända till skörden. Det blev ren hungersnöd och belägringstillstånd. Varje natt väntade vi oss att man skulle försöka sätta eld på huset. Vi visste var vår säd fanns, vi gick inte dit med revolver i hand för att hämta den som man väntade sig – och till och med detta ökade misstron och hatet omkring oss. Ett storartat fynd gav oss möjlighet att äta syrliga soppor, som värmdes även om de inte närde: en tunna saltgurkor i en källare ... Gaston Bouley, en f d officer i franska armén, som varit kapten för stöttrupper i Argonnes skyttegravar, sedan soldat vid Münchenkommunen, och numera var vår stalldräng, föreslog vid varje måltid att vi skulle kaka upp det enögda stoet, och detta väckte livliga diskussioner. Om natten steg jag upp när min tur kom, klädde mig i mörkret för att inte bli sedd genom gardinspringorna, smög mig fram till dörren, slängde upp den och hoppade ut beväpnad med ett jaktspjut och med revolvern vid bältet. Man hade

inpräntat i oss: akta er för folk som lurar bakom dörren med en yxa, gå ronden runt bostadshuset hela natten utan uppehåll. Vi gick våra ronder men hade kommit överens om att inte skjuta på misstänkta skuggor, eller bara skjuta i luften. Bönderna hade förråd av allt, men de ville ingenting sälja till ”judar” och ”antikrister” som vi. Vi beslöt att forcera blockaden, och jag gick till byn i sällskap med doktor N., som var gammaltroende och tolstojan och vars sjungande tal och leende allvar borde göra intryck. En bondkvinna sade buttert nej till allt vi bad om. Doktorn knäppte upp bluskragen och tog fram ett litet guldkors han hade på bröstet. ”Vi är också kristna, lilla syster!” Och ansiktena ljusnade och vi fick köpa ägg! Och unga flickor vågade sig ända fram till oss på kvällen, när vi sjöng franska sånger i kör ... Det hela var ändå ohållbart. På tre månader fick hungern och tröttheten oss att överge företaget.

Efter Kronstadt hade terrorn blossat upp på nytt i Petrograd. Tjekan hade just genom ett trettiotal avrättningar ”likviderat” Tagantsevkomplotten. Jag kände professor Tagantsev en smula, han var jurist och en av gamla huvudstadens äldsta universitetslärare, en liten mager gubbe med vita polisonger. Tillsammans med honom sköts en advokat vid namn Bak, som jag brukade anlita som översättare och som inte dolde sina kontrarevolutionära åsikter för mig. Tillsammans med den underbare skalden Nikolaj Stepanovitj Gumilev, min kamrat och motståndare från Paristiden. Jag gick hem till honom i konstnärshuset vid Mojka-kanalen. Han bodde där med sin purunga hustru, en lång flicka med smal hals och ögon som en skrämde gasell, i ett stort rum med svanar och lotusblommor målade på väggarna, f d badrum åt en poetiskt lagd affärsman. Gumilevs unga hustru sade med låg röst: ”Är det möjligt att ni inte vet? De tog honom ifrån mig för tre dagar sen...”

Kamraterna i sovjetens exekutiv både lugnade och oroade mig: Gumilev behandlades väl i fängelset, han tillbringade en del av nätterna med att deklamera sina dikter för tjekamännen – dikter fulla av ädel kraft – men han hade erkänt sig som författare till en del av den kontrarevolutionära gruppens politiska manifest. Allt detta verkade sant. Gumilev dolde inte sina idéer. Under Kronstadt hade man i universitetskretsar säkert trott att regimen stod inför sitt fall och tänkt hjälpa till att likvidera den. ”Komplotten” hade säkert inte sträckt sig längre än så. Tjekan beredde sig att skjuta hela bunten. ”Det är inte rätta stunden att öva barmhärtighet!” En kamrat begav sig till Moskva för att ställa denna fråga till Dzerzjinskij: ”Kan man skjuta en av Rysslands allra största diktare?” Svaret blev: ”Kan vi göra undantag för en diktare och skjuta de andra?” Gumilev stupade i skogsbrynet en tidig morgon, med hatten neddragen, cigaretten mellan läpparna, lugn på det sätt han beskrivit i en dikt: ”Och utan fruktan skall jag träda fram inför den Högste.” Så fick jag det i alla fall berättat för mig. Med skräckblandad beundran läste jag om de verser som han kallat *Arbetaren* och som beskriver hur en fredlig man med grå ögon gör färdig ”kulan som mig döda skall”, innan han går till sängs. Nikolajs och Olga Gumilevs ansikten skulle förfölja mig i årtal.

En annan av våra stora skalder dog vid samma tidpunkt av utmattning, av svält rättare sagt, vid fyrtioett års ålder: Aleksander Blok. Jag hade känt honom något lite, beundrat honom mycket. Tillsammans med Andrej Belyj och Sergej Jesenin hade han skapat den mystiska visionen av revolutionen: den med ”den rosen-kransade Kristus” som ”osynlig och tyst” leder De tolv mössklädda rödgardisterna genom snöstormen fram mot den mörklagda staden. Han hade delgivit mig sina känslor av revolt mot det nya revolutionära enväldet. Jag hade hört honom läsa sitt sista stora verk. Man översatte till många språk de två dikter som finns kvar som andliga dokument över denna epok, De tolv och Skyterna. Den ena förkunnade revolutionens messianism, den andra uppenbarade dess antika, asiatiska ansikte. Lika motsägande som verkligheten själv. Blok var en västerländsk gentleman av närmast engelsk typ, med blå ögon och ett långt allvarligt ansikte där sällan ett leende sågs, han rörde sig avmätt och med förfinad värdighet. Sedan femton år tillbaka, alltsedan den ryska

symbolismens uppkomst, var han den främste av ryska diktare. Jag följde hans stoft till Vassilij-Ostrovskys kyrkogård, medan tjecken dömde Gumilev.

Jag tillhörde den sista av fritänkarföreningarna. Jag tror faktiskt jag var den enda kommunisten där. Det var Fria filosofiska föreningen (*Volfila*, där en annan stor diktare, Andrej Belyj, var den drivande kraften). Vi ordnade stora offentliga debatter där en liten klen, eländigt klädd man, med ett ansikte som var fårat av lodräta rynkor och ögon som skelade, också brukade tala: det var en av den gamla revolutionära intelligentsians stora män, historikern och filosofen Ivanov-Razumnik. Diskussionen urartade ibland till lyriska utläggningar om varats, kosmos och vetandets problem. Liksom Blok kände sig Andrej Belyj och Ivanov-Razumnik genom sin romantiska revolutionsuppfattning mest dragna till det förföljda och tystade vänstersocialrevolutionära partiet. Av denna orsak, och därför att skaldernas filosofiska utvecklingar överskred marxismens gränser, höll tjecken och partiet ett öga på *Volfila*. Dess ledare frågade sig varje dag om de inte skulle bli arresterade. Vid våra intima möten hos Andrej Belyj, som då bebodde ett stort rum på gamla Generalstaben mitt emot Vinterpalatset, ovanpå kriminalmilisens lokaler, frågade vi oss hur man skulle kunna vidmakthålla den fria tankens princip, hur man skulle kunna bevisa att det inte var en kontrarevolutionär princip. Belyj föreslog att man skulle sammankalla en den fria tankens världskongress i Moskva och inbjuda Romain Rolland, Henri Barbusse, Gandhi dit. Alla skrek i korus: "Aldrig kommer man att tillåta det!" Jag hävdade att genom att vädja till utlandets intellektuella, som saknade förutsättningar att verkligen förstå den ryska revolutionen, riskerade den ryska intelligentian att ytterligare misskreditera revolutionen, som redan var så smutskastad genom emigranternas skamliga attacker.

Den djärve stilisten, förträfflige skalden, prosadiktaren och teosofen (antroposofen, enligt egen definition) Andrej Belyj var i fyrtioårsåldern. Då han generades av sin skallighet bar han alltid en svart kalott, under vilken hans stora mageögon med färg som på en blågrön ädelsten aldrig upphörde att glittra. Hans intellektuella vitalitet var otrolig, och otroligt växlande. Han förkroppsligade den andliga hänförelsen, men kunde omväxlande posera som visionär och som den barnsligt oskuldsfulle. Hans berömmelse gick tillbaka till strax efter revolutionen 1905, då han gav ut en psykologisk roman om den tiden, en revolutionsroman full av mystik och genomträngd av tysk och latinsk kultur, men nu började han känna sig som en stor förlorad kraft.

"Vad återstår för mig att göra i livet?" frågade han mig en modlöshetens kväll. "Jag kan inte leva utanför detta Ryssland och jag kan inte andas här!" Jag svarade honom att belägrings-tillståndet ändå måste upphöra till slut och att den västerländska socialismen skulle vidga horisonterna för Ryssland. "Tror ni?" sade han tankfullt. Men denna tidiga höst 1921 såg vi, försvagade av terrorns härjningar, själveste *Volfila* duka under.

Jag är väl medveten om att terrorn hittills varit nödvändig i de stora revolutionerna, att dessa inte görs efter välsinnade människors tycke utan av sig själva, med orkanens våldsamt, och att vår plikt är att använda de enda vapen historien lämnat oss i arv för att inte ynkligen besegras. Men jag såg också att terrorns bibehållande efter inbördeskrigets slut, och efter införandet av en period av ekonomisk frihet, utgjorde ett oerhört misstag med demoraliserande verkan. Den nya regimen, det var och är jag fortfarande övertygad om, skulle ha känt sig hundra gånger starkare om den från och med denna tidpunkt förkunnat sin socialistiska respekt för människolivet och alla individers rätt utan undantag. Jag frågar mig fortfarande, eftersom jag lärt känna dess ledares redlighet och goda förstånd, varför den inte gjorde det. Vilka rädslans och maktens psykoser hindrade den från detta?

Tragedierna fortsatte. Från Odessa kom en ohygglig underrättelse: Tjecken hade skjutit Fanny Baron (Aron Barons hustru) och Lev Tjornij, en av den ryska anarkismens ideologer. (Det var

en otäck, typiskt landsortsaktig provokationshistoria.) Lev Tjornij hade jag känt väl i Paris tolv år tidigare, när denna person, som med sin vaxbleka hy, sina insjunkna ögon och sin brinnande blick tycktes nedstigen från en bysantinsk ikon, levde i Quartier Latin på att tvätta restaurangfönster för att sedan sitta och skriva sin *Sociometri* under Luxembourgträdgårdens träd. Han hade förstås hamnat i fängelse, denna systematiska intelligens, denna troende och asketiska människa. Hans död förbittrade Emma Goldman och Alexander Berkman. Under Internationalens tredje kongress hade Emma Goldman funderat på att ställa till ett uppträde i de engelska sufragetternas stil: låta kedja fast sig vid en stol på åhörarläktaren och skrika ut sin protest för kongressen ... De ryska anarkisterna hade avrätt henne. I skyternas land hade sådana demonstrationer ingen större verkan. Det var bättre att fortsätta att tjata på Lenin och Zinovjev.

Emma Goldman och Alexander Berkman hade kommit till Ryssland drivna av en livlig sympati, men nu levde de i ett sådant tillstånd av upprördhet att de till sist förlorade förmågan till en klar bedömning och inte längre såg annat i den stora revolutionen än gemenhet och elände, ett omänskligt frosseri i makt, alla förhoppningars död. Mitt förhållande till dem blev besvärligt, lika besvärligt som mitt förhållande till Zinovjev, med vilken jag flera gånger tagit upp frågan om förföljelsen av anarkisterna – och som jag undvek sedan Kronstadt. Vår ihärdiga kampanj för frigivning av de förföljda gav ändå ett resultat: ett tiotal fängslade anarkister, bland dem syndikalisten Maximov och Boris Volin, fick tillstånd att lämna Ryssland. Andra blev frigivna. Kamenev lovade att Aron Baron skulle förvisas, men detta löfte hölls inte. Tjekan satte sig antagligen på tvären. Mensjeviker, bl a Martov, fick också pass till utlandet.

Kronstadt, dessa tragedier, Emma Goldmans och Alexander Berkmans inflytande på arbetarrörelsen i Nya och Gamla världen, allt detta hade till resultat att en oöverstiglig klyfta uppstod mellan marxister och anarkister. Och denna splittring skulle senare i historien spela en ödesdiger roll: den har varit en av orsakerna till den spanska revolutionens intellektuella förvirring och misslyckande. I det avseendet har mina värsta farhågor besannats. Men de flesta bolsjeviker betraktade den frihetliga rörelsen som en småborgerlig rörelse på fallrepet, ja, på väg mot en naturlig död.

Emma Goldman och Alexander Berkman hade formats under amerikanska förhållanden, och detta skapade ett avstånd mellan dem och ryssarna. De framstod som representanter för en generation idealister som fullständigt försvunnit i Ryssland. (För jag tvivlar inte på att de skulle ha känt sig lika bortkomna och upprörda över en massa saker inom Machnörörelsen.) De förkroppsligade sekelskiftets humanistiska revolt, Emma Goldman med sin organisationsförmåga, sitt praktiska förstånd, sina på en gång trånga och generösa ställningstaganden, sin välvärdade person och sin sociala inriktning, Berkman med den inre spänning hans gammaldags idealism skapade. Hans arton år långa fängelsevistelse (i Förenta staterna) hade hållit honom kvar i ungdomstidens mentalitet, då han för att stödja en strejk hade vågat livet och skjutit på en av stålkungarna. Så fort hans inre spänning släppte blev han dyster, och jag kan inte låta bli att tänka att självmordstankar redan ansatte honom, fast han inte kom att ta sitt liv förrän mycket senare (1936, på Rivieran). Bägge var förgrymmade på mig för att jag i en berlinsk tidskrift hade berättat om den *Bekännelse* som Bakunin från sin fängelsehåla riktade till tsar Nikolaus I. Detta mänskliga dokument – som på intet sätt förringar Bakunin – hade hittats i tsarrikets arkiv och genast tagits om hand av arkivarierna. Jag bekantgjorde dess existens och innehåll, för att det inte skulle bli möjligt att smussla undan det. Enfaldiga marxister (?) började genast orda om Bakunins vanära. Lika dumma anarkister anklagade mig för att förtala honom. Det var meningslösa polemiker.

Och fläkten av en omätlig olycka nådde oss från Volgas brända slätter. Där inbördeskriget nyss gått fram hade torkan nu slagit till. Hungersnöden drev miljontals utsultna att fly i alla

riktningar. Jag såg många komma till fots, på kärror, ända till Petrograd! Alla hade inte kraft och möjlighet att fly, de dog på platsen, också i miljontal. Områden med tjugotre miljoner invånare ödelades av denna landsplåga, som nådde Ukraina och Krim. Slaget var så hårt att regeringen vacklade. Skulle den bolsjevikiska diktaturen kunna besegra hungerdödens spöke? Jag träffade Maxim Gorkij, knotigare, gråare, mer fårad än någonsin, och han berättade att en kommitté av framstående icke-kommunistiska intellektuella och tekniker höll på att bildas för att mobilisera allt som fanns av kraftresurser i landet, och att detta kunde bli fröet till morgondagens demokratiska regering. (Regeringen erkände först denna kommitté, som leddes av den marxistisk-revisionistiske ekonomen Prokopovitj och den liberala journalisten Jelena Kussova. Sedan lät den arrestera och förvisa dem båda.) Jag delade inte denna mening. Den revolutionära regimen tycktes mig redan ha en så stark stomme att hungerns benangelshand inte skulle lyckas slita makten ifrån den. Och jag tyckte faktiskt den gjorde rätt i att vilja leva, för jag trodde på dess framtid och visste att Ryssland inte skulle ha kraft till ett nytt språng på många år.

Kronstadt, NEP, det faktum att terrorn och förföljelserna mot oliktankande fortsatte, skapade en sådan förvirring i partikadern att vi befann oss mitt uppe i en moralisk kris. (I Kronstadt hade stora flertalet kommunister följt rörelsen.) Jag levde i två vänggrupper, den ena fransk, den andra rysk, båda angripna av samma oro. De flesta av mina kamrater beslöt sig för att lämna det politiska livet eller partiet. En högt uppsatt funktionär inom Internationalen, Novomirkij, f d terrorist, straffånge, anarkist, som vunnits för bolsjevismen genom Lenins hjärtlighet, skickade tillbaka sitt medlemskort till Centralkommittén, på grund av fundamentala meningsskiljaktigheter. Han ägnade sig åt vetenskapliga arbeten och ingen såg snett på honom (men man kom ihåg honom 1937, och han försvann då med sin hustru in i koncentrationslägrens värld). En av våra gemensamma vänner gick helt enkelt över polska gränsen och bodde sedan i Frankrike ”i en behagligt dekadent borgerlig demokrati där man åtminstone kunde tänka högt.” En av mina franska vänner, Hellfer, en man med torr humor och läggning åt det äventyrliga, sade till mig: ”Jag trodde mig se världen ändras, jag konstaterar att allt är sig likt. Jag reser till Tahiti, där har jag en kompis. Jag vill bara se kokospalmer, apor och minsta möjliga antal civiliserade”. Han for nu inte så långt, utan blev hönsuppfödare i någon gudsförgäten by i Frankrike. Marcel Body, en socialistisk arbetare, fick tjänst på en sovjetisk ambassad, i Oslo. En annan lät sig sändas till Turkiet. Åter en annan blev sågverksdirektör långt inne i yttersta Österns skogar. Pierre Pascal drog sig undan från partiet i all stillhet och levde av översättningar medan han arbetade på sin historia om den ryska kyrkans schism. Jag var av hårdare virke och hade, tror jag, en bredare vision av revolutionen och inte så mycket individualistisk känsla. Jag kände mig varken modfälld eller slagen till marken. Jag var trött på en del saker, terrorn tog på mina nerver och misstagen, som jag såg hopa sig utan att kunna göra något åt dem, plågade mig. Jag hade kommit till slutsatsen att ryska revolutionen, om den lämnades åt sitt öde, antagligen skulle gå förlorad på ett eller annat sätt (jag var inte säker på hur: genom krig eller genom reaktionen inne i landet?) Att ryssarna efter att ha gjort övermänskliga ansträngningar att grunda ett nytt samhälle nu hade uttömt sina krafter. Att återlösningen och räddningen måste komma från Västerlandet. Hädanefter måste man arbeta på att i Västerlandet forma en arbetarrörelse som skulle bli i stånd att stödja ryssarna och en dag ta över från dem. Jag beslöt att ge mig av till Mellan-europa, som väl måste bli centrum för vad som skulle komma härnäst. (Min hustrus hälsotillstånd var också ett motiv. Hon hotades av tuberkulos genom alla försaker.) Zinovjev och kamraterna i exekutiven erbjöd mig en post i Berlin, en underjordisk. Om faran fanns inom oss, borde räddningen också finnas inom oss.

Europa vid den mörka vägkröken

1922-1926

De sista veckorna före min avfärd upptogs delvis av ett rättsfall som inte på något sätt var märkligt, men som femton år senare, vid tiden för de stora Moskvaprocesserna, skulle träda fram ur minnet med ny innebörd. En avlägsen släkting till mig, en gammal officer vid namn Schmerling, som gått in i Röda armén, skulle – tillsammans med flera medanklagade – dömas av arméns revolutionsdomstol för förskingring av förråd. Det var en gammal hederlig man. Som f d officer, nu i tjänst vid intendenturen, hade han en kommunistisk kommissarie över sig. Denne skickade då och då små lappar med order att lämna ut en viss kvantitet livsmedel åt överbringaren ... Det var olagligt. Men kunde "specialisten" vägra lyda "kommissarien", som hade alla möjligheter att låta skjuta honom? Schmerling lydde, fullt medveten om att det hela kunde sluta illa. En vacker dag blev också både kommissarier och officerare inburade och hotades av dödsstraff. Detta sammanföll till tiden med en presskampanj om nödvändigheten att "med skoningslös hand" göra slut på förskingringarna av arméns förråd, som blivit en landsplåga. Enligt sovjetisk lag kunde vilken medborgare som helst fungera som försvarare vid domstolarna. Jag ställde upp som Schmerlings försvarare, fast besluten att rädda honom och inte acceptera några juridiska spetsfundigheter. Rättegången ägde rum i hallen till en f d storbank på Gogolgatan, f d Morskajagatan: den var fortfarande avdelad med gråa marmordiskar. Redan från början märktes tydligt de tre militära domarnas avsikt att i enlighet med de direktiv man fått statuera ett exempel. De satt med uttryckslösa ansikten, som det bara kom iskalla frågor eller tonlösa repliker från. Det var uppenbarligen inte fråga om rättvisa, utan om en ren utrensningssåtgärd. Vid ett tidigare tillfälle hade jag sett en högre kontrarevolutionär officer dömas i Moskva, i folkdomstolens upprörda och stridslystna stämning, och det fallet slutade med en principdom. Här kändes det tvärtom som om en orättvis bila föll. De andra försvararna bad mig avstå från mitt inlägg för att inte reta så farliga domare; förslaget borde komma från domarna själva, och jag fogade mig. De fyra anklagade dömdes automatiskt till döden, domen skulle verkställas inom sjuttiofyra timmar – och det var lördag! På söndagen skulle ingen åtgärd kunna vidtagas för att få uppskov. Man måste telegrafera ögonblickligen till sovjeternas centrala exekutiv i Moskva, men för att telegrammet skulle bli expedierat måste det ha en officiell stämpel (privatpersoner kunde inte använda telegrafan utan särskilt tillstånd). Vanligtvis ställde domstolen sin stämpel till försvararnas förfogande, när det gällde nådeansökningar. Jag gick fram och talade med en av domarna, en ung man med rödaktigt hår, sammanbiten mun, långsmalt, tjurigt ansikte. Han vägrade i avvisande ton. "Vill ni då absolut ha den stackars mannen skjuten?" frågade jag. "Angår er inte vad jag vill!" Den unge domaren med ansikte som en bila hette Ullrich och han skulle låta tala om sig. 1936 var det han som presiderade vid rättegången mot de sexton (Zinovjev, Kamenev, Ivan Smirnov). Internationalens stämpel hjälpte oss att få uppskovet beviljat. I Moskva fick jag av sekreteraren för allryska exekutiven, Avelij Jenukidze, ett formellt löfte om nåd, men först sedan hela serien av rättegångar var slut ... Den gamle officeren tillbringade långa månader i dödscellen, varje natt i väntan på det sista upprottet. Sedan blev han benådad och trädde på nytt i tjänst.

Tåget passerade genom ett dystert ingenmansland, fårat av gamla skyttegravar och piggigt av taggtråd. Soldater i gråa kappor och röd stjärna på sina falska tyghjälmar såg oss åka förbi med dystra miner ... De var magra och gråa som jorden. Farväl, kamrater! Redan i Narva, den första estländska staden – Narva med sina gamla gavelhus i gammaltysk stil – andades man plötsligt en lättare och mindre stimulerande luft. Man kom ut ur ett stort förskansat läger, där den iskalla hänförelsens bistra lag rådde; i stället hamnade man i en liten borgerlig, välordnad

och prydlig provins, vars blygsamma butiker föreföll oss lyxiga – de pråliga uniformerna däremot groteskt avskyvärda. Estland med sin knappa miljon invånare, utan ekonomiskt hinterland, ansträngde sig på allvar att likna en modern stat, hade skaffat sig parlament, generaler, diplomati! Fast landet varit till tre fjärdedelar förryskat, försökte man nu glömma Tolstojs språk, avskedade de ryska professorerna vid universitetet i Dorpat (numera Tartu) och fick i hast ihop en inhemsk intelligencia utan gemensamt språk med resten av världen. Hur länge skulle allt detta kunna bestå, och till vilket pris? I Tallinn (förr Reval) blev jag häpen stående framför hus som höll på att byggas. Jag hade sett så mycket rivas ner att själva murningsarbetet tycktes mig gripande. Det gamla slottet uppe på höjden blickade ner över öde gator som var lagda med små uppstående gatstenar från medeltiden. En hästspårvagn följde en gata som var kantad med affärer och konditorier. Framför vilken som helst av dessa butiker skulle våra ryska barn ha skrikit av glädje. Hundratusentals barn vid Volgas stränder höll på att bli levande skelett. Jag förstod bättre än i teorin den rätta innebörden i den politik som hävdar ”folkens rätt till självbestämmande” samtidigt som den organiserar blockad mot revolutionen.

Jag reste illegalt med min hustru Ljuba och min son Vladimir, som inte var årsgammal än, men det var ingen svår illegalitet. Från Petrograd till Stettin och några andra västerländska städer gick färden utan hinder. Vi var ett dussin ombud och agenter för Internationalen, diskret (och ibland demonstrativt) åtföljda av en diplomatisk kurir, Slivkin, en tjock gladlynt karl, som klarade allt slags smuggling och som hade mutat alla poliser, alla tullar, alla kontroller som fanns på vår väg. I sista ögonblicket hade vi upptäckt att OMS – Otdjel Mejdunarodnoj Sviasij, Kominterns internationella förbindelsestjänst – hade underlåtit att nämna vårt barn när de gjorde i ordning våra belgiska pass. ”Gör ingenting”, sade Slivkin, ”vid kontrollerna låtsas jag leka med honom ...” I Stettin fick han anstränga sig lite extra för att få igenom ”en sjuk”, en lång mager man med skarp svart blick och grå hy, som var eftersökt av tyska rikets poliser i sin egenskap av medanstiftare (tillsammans med Bela Kun) till upproret i mars 1921. Det var Guraliskij, egentligen Feifitz, tidigare aktiv i det judiska Bund, numera en av Internationalens mest nitiska agenter.

På Berlins *Polizeipräsidium* köpte jag utan svårighet – för tio dollar och några cigarrer – ett äkta uppehållstillstånd, som förresten förvandlade mig från belgier till polack. Jag blev snart tvungen att på nytt ändra nationalitet och blev då litauer, för på alla Berlins kaféer hängde skyltar med texten: ”Polacker serveras inte”. Just vid den tidpunkten anslöts flera gruvdistrikt i övre Schlesien till Polen, trots att en folkomröstning givit utslag för das Reich. Tyskland hade märkbart gripits av ett kallt raseri. När jag på en bar vid Kurfürstendamm råkade yttra några ord på ryska, kom en stor ärrig karl och nästan kastade sig över mig: ”Är ni polack?” – ”Nej”, svarade jag road, ”litauer ...” – ”Då skålar vi! Hade ni varit polack hade jag kanske dödat er ...”

I Tyskland efter Versaillesfreden, under den socialdemokratiska presidenten Ebert och den mest demokratiska av republikanska författningar, rådde ett slags undergångsstämning. Allt var ordentligt skött, folk var anspråkslösa, vänliga, arbetsamma, förfallna, eländiga, försupna och förbittrade. Man byggde en stor station mitt i staden ovanför den svarta floden Spree och Friedrichstrasse. Världskrigets medaljförsedda invalider sålde tändstickor utanför nattklubbar där unga kvinnor – till salu som allt annat – dansade nakna mellan superande herrars blomsterprydda bord. En vansinneskapitalism, som Hugo Stinnes tycktes vara själen i, krafade väldiga förmögenheter ur konkurserna. Överklassens döttrar var till salu på barerna, folkets på gatorna. Ämbetsmän till salu, export- och importlicenser till salu, alla statspapper likaså! Företag till salu, för ingen trodde längre på deras framtid! Den feta dollarn och segrarnas magra, malliga valuta satt i högsätet som köpare av allt; till och med själar trodde de sig kunna köpa. De allierades militära sändebud, som hade den omöjliga uppgiften att kon-

trollera nedrustningen, gick omkring i snygga uniformer, omgivna av ett hövligt men påtagligt hat. Flera permanenta sammansvärjningar grenade ut sig i det oändliga: de rhenländska separatisternas, som stöddes från utlandet, de reaktionära officersligornas, revolutionärernas – dvs vår egen. Oswald Spengler förkunnade i filosofiska ordalag Västerlandets undergång (*Der Untergang des Abendlandes*), titta på det döda Egypten, tänk på Roms förfall! De revolutionära skalderna gav ut *Dämmerung der Menschen* (Människoskymning). Oskar Kokoschkas porträtt, linjer, färger, volymer, skakades av en kosmisk nevros, George Grosz ritade som med metalltråd silhuetter av grislika borgare och själlösa fångvaktare, under vilka fångar och tärda proletärer levde sitt larvliv. Barlach skulpterade bönder som stelnat i skräck. Själv skrev jag:

Detta är livet som sjukdom
Bör behandlas med glödande järn
– men man föredrar gifter.

De små spetsiga kyrkorna av rött tegel slumrade intill öppna platser som var sönderdelade i små trädgårdar. Reichswehrs utvalda bassar i tunga hjälmar vaktade ett krigsministerium med blommor i fönstren. Rafaels madonna i sitt lysande rum i Dresdengalleriet bjöd ut sin djupa svarta och gyllene blick åt vem som ville se. Ordningen var så perfekt att jag i Sachsens och Harz' skogar hittade papperskorgar mitt i all ödsligheten, och skyltar med inskriften: *Schönes Blick* – anbefalld utsiktsplats, betygsatt så att säga. Nattstäderna var överdådigt upplysta. I jämförelse med vår ryska nöd rådde ett förbluffande välstånd.

Ingen i detta åderlåtna Tyskland trodde egentligen på framtiden. Få människor tänkte på det allmänna bästa. Kapitalisterna levde i skräck för revolutionen. Den utarmade medelklassen såg de gamla sederna försvinna och framtidstron med dem. Socialdemokraterna allena trodde på kapitalismens framtid, på den tyska demokratins stabilisering och till och med på Versailles-segrarnas goda förstånd och goda vilja! De hade samma upplysta och optimistiska mentalitet som den liberala borgerligheten år 1848. Ungdomen höll på att frigöra sig från den. Den var nationalistisk men med socialistiska böjelser. Mitt intryck är att ungdomen ville ha revolution och allians med Ryssland för det revolutionära kriget. All kraft utan tanke flydde in i de militära ligorna. All kraft som lät sig fångas i doktrinärt tänkande drogs till kommunistpartiet. Charles Rappoport vred till ett leende i sitt cynikerskägg och sade: ”Det blir ingen tysk revolution av samma skäl som det inte blir någon kontrarevolution i Ryssland: man är för trött, och man är för hungrig.”

Häriifrån sett framstod ryska revolutionen som ett stordåd. Nästan hela glorian av ny rättvisa, ny produktionsordning, ny jämlikhet fanns kvar. Det var sant för oss och för den stora allmänheten, sant till och med för många reaktionärer. Men socialdemokraterna stirrade sig blinda på de allmänna kostnaderna, revolutionens despotiska karaktär, hungersnöden, de långa krigen, och de dolde inte att de tyckte att ”revolutionen kostade för mycket”, särskilt i ett efterblivet land. I varje fall var de fast beslutna att själva inte slå in på den svåra vägen. De försökte i stället förlika sig med en tröttkörd kapitalism, för att småningom kunna förändra den. De installerade sig i alla statens administrationer, skolor, kommunstyrelser, poliskårer, och det verkade ibland som om de skulle sitta kvar där för evigt. ”Vilken oerhörd vanmakt!” sade vi. Vår sovjetiska misär, vår bristfälliga jämlikhet (med dess blygsamma privilegier för de styrande), vår brinnande skaparvilja, vår oegennyttiga som revolutionärer, kontrasterade så starkt med spekulanternas hänsynslösa rofferi här i Tyskland, de rikas utmanande och dumma lyx, den upprörande fattigdomen bland massorna, att man lätt förlät revolutionen dess rätlinjiga hårdhet, dess misstag, dess spartanska seder. Man fann bot för sin misströstan i denna borgerliga värld i förruttnelse.

Jag tillhörde redaktionen för *Inprekorr*, Kominternexekutivens pressbyrå, som publicerade en mängd för hela världens arbetarpress avsett material på tre språk, tyska, engelska, franska. I

mitt rum på *Rote Fahne* var jag först Siegfried och sedan Gottlieb. På stan var jag doktor Albert, på mina identitetspapper Viktor Klein och när jag for till Ryssland Alexis Berlovskij, f d rysk krigsfånge i Tyskland. Mina artiklar, som kopierades ända borta i Kina, daterade jag från Kiev, där jag faktiskt aldrig satt min fot ... Jag visade mig ytterst sällan på sovjetiska legationen vid Unter den Linden, där jag dock gjorde bekantskap med Krestinskij och Jakobovitj. Om jag råkade möta Radek på Kurfürstendamm utbytte vi utan att hälsa en blick av samförstånd, för någon av oss kunde vara bevakad. Jag brukade besöka ett hus i Grünewald där en känd fransk kommunist bodde – under falskt namn förstås – och vi kunde se en korpulent herre promenera bland sina rosenbuskar i trädgården bredvid: kapten Eckhardt, en av cheferna för militärkomplottens svarta, dvs hemliga, Reichswehr. I Zehlendorff, i en skär, fyrkantig villa under höga parasolltallar träffades vi ibland, Internationalens agenter och sändebud, hos den ännu kraftfulle Eduard Fuchs för att prata socialism och lyssna på lite musik. Dit kom Radek, bröderna Vujovitj, Österrikes ambassadör Otto Pohl, L O Frossard, ryssar ... Fuchs var sedehistoriker, samlade på verk av Daumier och Slevogt, kinesiska och japanska konstföremål, minnen och okända detaljer om tyska revolutionens mer fördolda händelser. Han stod utanför den kommunistiska rörelsen men fortsatte att göra den en del tjänster som inte var helt riskfria.

Av olika skäl var det inte lätt för mig att finna en bostad åt mig och min lilla familj, som ofta utökades genom närvaron av någon kamrat med passproblem. Jag levde ganska länge i en arbetarbarack nära Anhalter Bahnhof, hos arbetare som tillhörde spartakiströrelsen. Vid den mest kritiska tiden, under förberedelserna för ett uppror, hade jag en liten lägenhet i Schönberg, precis mitt emot den stora Reichswehr-kasernen Och jag märkte att mina kurirer, beundransvärt hängivna unga pojkar, glömde att ta bort den röda stjärnan ur sitt knapphål, när de kom till mig, och till råga på allt var klädda i manchesterkostym, som var ett slags uniform för vänsterungdomen. Några gånger undgick jag med nöd och näppe att alldeles meningslöst bli anhållen. Just när jag skulle gå in under *Rote Fahnes* portvalv grep min fru tag i min arm: ”Fort härifrån!” Vestibulen var full av Schutzpolizeis gröna uniformer. Bra idé i alla fall att placera dem så synligt. Jag hyrde ett eget litet kontor i stan, som handelsagent – men vad jag handlade med visste jag aldrig.

Redaktionen för *Inprekorr*, som skulle vara den internationella kommunistiska rörelsens intellektuella och politiska inspirationskälla, var en förbluffande ynkelig inrättning. I spetsen stod Julius Alpari, f d hög tjänsteman i Ungerska sovjetrepubliken, en däst, bildad och kvick person, som inte längre ville något annat i livet än att göra en blygsam karriär som funktionär, även om det måste ske underjordiskt. Han engagerade sig aldrig, lät saker och ting ha sin gång, fann sig i allt så länge han hade sin säkra lön. ”När en vacker kvinna säger nej kan det betyda ja”, förklarade han för mig med ett slipprigt leende. ”När en diplomat säger ja kan det betyda nej. När jag säger ja eller nej, betyder det varken ja eller nej...”

Den tyska sektionen sköttes av två deputerade vid Preussens *Landtag*: Bartz, som var tjänstemannen i karikatyr, och Franz Dahlem, en ung man med hårda drag, kraftig näsa, uttryckslös blick, en arbetsmänniska utan personlighet, en politiker utan betänkligheter, en person som visste mycket men aldrig tänkte själv och aldrig ställde onödiga frågor utan noggrant såg till att riktlinjer följdes och direktiv tillämpades. Den typiske kommunistiske underofficeren, varken dum eller klok: lydig. Bartz fortsatte att vara kommunistisk riksdagsman till sin död. Alpari fortsatte sin karriär som agent för Internationalen ända fram till Paris' fall. Franz Dahlem blev efter Thälmanns arrestering det tyska kommunistpartiets ledare, internerades i Frankrike, lämnades ut till Gestapo av Vichyregeringen och blev förmodligen mördad. Han hade samvetsgrant utfört alla grovsysslor åt den totalitära kommunismen. Han dog eller kommer att dö med det mod som anstår en bra underofficer.

Redan så tidigt som 1922 formade Internationalen allt-i-allo-funktionärer redo till passiv lydnad.

Ingen i Internationalen begrep någonting av marschen mot Rom och Mussolinis upphöjelse, utom några enstaka militanter (bland dem jag, för jag hade följt fascismens uppstigande på ganska nära håll). Ledarnas åsikt var att denna smått komiska form av reaktion snabbt skulle förbruka sig själv och därmed bereda väg för revolutionen. Jag påstod tvärtom: att genom att gå i lära hos den ryska revolutionen vad beträffar repression och manövrering av massorna genom propaganda skulle denna nya form av kontrarevolution, om den lyckades rycka med sig en mängd besvikna och revanschlystna f d revolutionärer, kunna behålla makten i årtal. Internationalen och Sovjetregeringen sökte sig fram efter två parallella linjer med två skilda syften: att för framtida bruk bilda disciplinerade partier i hela Europa, och att försöka bli accepterad av kapitalistvärlden och erhålla krediter för Rysslands återuppbyggnad. Om dessa krediter hade erhållits, skulle Sovjetregimen sannolikt ha utvecklats mot en viss liberalism. Jag vet att vid tiden för Genuakonferensen (maj 1922) diskuterade Lenin och Kamenev återinförandet av en viss pressfrihet, och att det var tal om att ge tillstånd för publicering av en partilös tidning i Moskva. Även en viss religiös tolerans tänkte man på, trots att nöden tvingade regimen att beslagta ädla metaller i kyrkorna, vilket orsakade otaliga konflikter och en del avrättningar. Genua blev ett bakslag för Ryssland trots Tjitjerins och Rakovskijs smidighet. Tjitjerin tog revansch i Rapallo där han slöt ett vänskapsfördrag med Tyskland, varigenom Sovjetunionen definitivt hamnade på samma sida som de besegrade i världskriget.

De tre Internationalernas konferens samlade för första gången fiendebröderna kring samma bord, i ett arbetsrum i Reichstag: ledare för Socialistiska internationalen, ledare för två-och-en-halv-Internationalen, som vi skämtsamt kallade de små grupperingar som intagit en mellanställning mellan reformister och bolsjeviker, ledare för Tredje internationalen. Jag var med på konferensen i egenskap av journalist. Det var slående skillnader mellan deltagarna, även fysiskt sett. Socialdemokraterna, Abramovitj, Vandervelde, Friedrich Adler, var typiska västerländska intellektuella med sina fina ansikten, sina advokatmaner. Hela deras uppträdande uttryckte moderation. Mitt emot dem Clara Zetkins gamla ansikte, energiskt och kantigt, Radeks rörliga och sarkastiska nuna, Bucharins hårda godmodighet. Socialdemokraterna insisterade – med all rätt – på att de politiska förföljelserna borde stoppas i Ryssland. Bucharin sade till mig: ”Det är bara en förevändning. De där människorna är fast beslutna att inte slåss för socialismen.” Och han tillfogade – det lät som en befallning: ”Vår press måste attackera dem grundligt.”

Rättegången mot det ryska socialrevolutionära partiets centralkommitté omintetgjorde slutgiltigt alla förutsättningar för ett närmande. Socialrevolutionärerna hade deltagit i inbördeskriget, mot oss. 1918 hade en av deras terrorister, Semjonov, organiserat mordet på den bolsjevikiske folktribunen Volodarskij. Dora Kaplan hade skjutit på Lenin. Semjonov hade sedan gått över till bolsjevismen och gjort egendomligt fullständiga bekännelser ... Man studerade bakgrunden till attentaten mot Lenin (anstiftarna av det första attentatet, det i Petrograd, hade under tiden gått in i kommunistpartiet), och rättegången slutade med en villkorlig dödsdom mot de tolv huvudanklagade (Gotz, Timofejev, Gerstein ...) Från Berlin följde jag denna rättegång med stor ängslan. Skulle man nu, efter inbördeskrigets slut, gjuta ett slaget partis blod? Det partiet hade skänkt revolutionen många hjältar under den gamla regimen. Politbyrån tvekade. Jag hörde sägas: ”Vi går mot en oundviklig konflikt med bondemassorna. Detta bondeparti har framtiden för sig. Alltså måste vi kapa topparna.”

Jag konspirerade med några vänner för att hindra denna olycka. Clara Zetkin, Jacques Sadoul, Souvarine tryckte på i samma riktning. Maxim Gorkij sände Lenin ett brev i vilket han bröt alla förbindelser ... Det blev ingen blodsutgjutelse. Jag skulle tretton år senare se gamle Gerstein dö i nästan fullständig utarmning i Orenburg, dit han deporterats. Det var en oböjlig

och plågad idealist, som till sista ögonblicket förblev sin demokratiska övertygelse trogen. (Götz var år 1936 fortfarande deporterad till en stad vid Volga.)

Jag gjorde strax efteråt, i slutet av år 1922, en kort resa till Moskva. Ryssland höll på att leva upp igen, Petrograd förband sina sår och reste sig ur ruinerna. Om kvällarna greps man av ett oändligt vemod i den bedrövliga belysningen, men människorna var i alla fall inte hungriga längre, livsglädjen hade kommit tillbaka. Terrorn hade upphört utan att vara avskaffad, och man gjorde allt för att glömma mardrömmen med arresteringar och avrättningar. En ny litteratur bröt fram med författargruppen *Serapions bröder* och en del andra, som ingen känt till men som nu plötsligt hävdade sig som stora författare: Boris Pilnjak, Vsevolod Ivanov, Konstantin Fedin. Deras verk var kompakta och kärva, fulla av storvulen humanism och skrivna med kritiskt sinne. Man förebrådde dem att inte vara kommunistiska, långt därifrån, men de blev utgivna och älskade. Den ryska litteraturens stora tradition, som lidit avbräck under de stormiga åren, återuppstod redan andra fredsåret! Det var ett under. Små affärsföretag växte upp överallt, det vimlade av folk på torgen, från krogarna hördes musik, barfotapojkar sprang kring på gatorna i gryningen och passade på droskorna för att sälja blommor till älskande par ... Det fanns mycket tiggare, men de var inte halvdöda av svält. I de styrande kretsarna började man tala om Återuppbyggnadsplanen, varmt förordad av Trotskij. I Kreml var allt som vanligt. Ett utvidgat möte med Internationalens exekutiv behandlade frågor jag inte längre minns. Jag träffade Amadeo Bordiga, mörkare, kraftigare, stridbarare än någonsin. Den här gången talade han sig varm för den revolutionära moralen. Zinovjev lyssnade leende på honom.

Korruption, kryperi, intriger, angiveri, byråkratisk anda – allt sådant började spela en växande roll i Internationalens olika sektorer. Det värsta var att för att behålla sitt inflytande eller sin politiska funktion måste man oavbrutet uttrycka sitt gillande av allt vad ryssarna och deras utsända gjorde. Förresten var det de som höll i penningpåsen, de andra partierna var liksom fattiga släktingar. De styrdes av politiker med borgerlig livsföring, de visade ingen större förmåga till propaganda eller handling. Internationalen använde två eller tre mediciner för att få liv i dem. Den satte in grå eminenser i ledningen, mestadels ryssar, dvs folk som var främmande för västerländsk mentalitet men hade Zinovjevs förtroende. Den skickade avsevärda penningssummor. Den avlägsnade de gamla erfarna politikerna och ersatte dem med unga militanter, som många gånger bara var karriärsökare. Partierna gick från kris till kris.

Vid den väggkorsning som Berlin var träffade jag många ombud och utsända. Bland dem en ung metallarbetare från Saint-Denis, Jacques Doriot, noterad som ”en kraft”. Frossard försäkrade mig om sin vilja att tjäna ryska revolutionen och inte halka tillbaka i den gamla parlamentariska socialismens hjulspår under Tredje republiken. Franska järnvägsmannaförbundets sekreterare Pierre Semard, en lång karl med vaggande gång och ett typiskt förstadsparisiskt proletärsikte, talade mycket om att partiet måste bli arbetardominerat. Louis Sellier var entusiastisk över Sovjetunionens finansreform, som jag snart märkte att han inte begrep ett dyft av ... Frossard bröt med Internationalen några månader senare. Semard skulle följa partiet till sin död, trots många förödmjukelser, trots att man inte drog sig för att anklaga honom för att ha tillhört polisen, när man ville få bort honom från ledningen. (Nazisterna sköt honom i Paris den 15 april 1942.) Marcel Cachin brukade berätta hur han hade uppmanat Lenin att inte marschera mot Warszawa. Å, om man bara hade lyssnat på honom! Han var sympatisk och hjärtlig med ett grånande huvud som kom en att tänka på en gammal sjöman eller en mustaschpydd gruvarbetare, men aldrig hörde man honom tala annat än riksdagstales akademiska språk, jämt verkade han stå i talarstolen. Partiet var hans gud, han levde på sin popularitet och för att hålla den levande var han alltid mån om att följa den starkaste åsiktsströmningen, som han genast spårade. Eftersom han var en ganska klok och klarsynt människa, led han säkert mycket och länge utan att någonsin revoltera. Vad skulle

han ha blivit utanför partiet, parlamentet osv? (I skrivande stund får jag veta att Marcel Cachin vid sjuttiofem års ålder just försvunnit i det ockuperade Bretagne, kanske bortrövad av doriotisterna som svar på de kommunistiska attentaten, som han efter påtryckningar från de nazistiska myndigheterna tagit avstånd från ...) Den tyske författaren Arthur Hollitscher, vars ädla, kantiga, vithåriga huvud och olyckliga kärlek till ett undergångsdomt Europa väckte min sympati, sade en gång: ”Alla dessa Internationalens män kommer att låta sig krossas på ena eller andra sättet. Jag står ganska långt ifrån dem, men jag känner ändå för dem. Deras glädje, deras livsaptit gläder mig och plågar mig ...” Och jag svarade honom att de stora sociala omvälvningarna skapar hjältar och martyrer av obetydliga människor, skrupelfria karriärsökare och viljelösa stackare ... Men i allmänhet var vårt människomaterial, inklusive de män jag nyss nämnt bland många andra, av medelgod kvalitet.

Konflikten med anledning av det skadestånd som ålagts Tyskland genom Versaillesfördraget förvärrades dag för dag. Vid den tidpunkt då Sovjetunionens ambassadör i Italien Vorovskij, en gammal marxistisk humanist, stupade för en ”vit” rysk emigrants kulor i Lausanne, var stämningen sådan i Tyskland att Moskva gav order om att ordna en stor kommunistisk och prosovjetisk demonstration i samband med kroppens överförande. En disig afton anlände likvagnen till Schlesischer Bahnhof. En tät massa med röda fanor omgav den mörka stationen. En lastbil full med blommor och uppstickande fanor tjänade som talarstol åt Radek. Facklor omgav honom. Hans gälla röst förflyktigades i det laddade mörkret, men man urskilde tydligt hans smala och hårda silhuett. Ambassadör Kretinskij följde kistan till fots, endast skyddad av unga tyska kommunister. Kretinskij var en ovanligt intelligent, försiktig och modig man. Han levde endast för partiet och revolutionen, på sätt och vis befann han sig i landsflykt, avstjälppt från generalsekretariatet på grund av sina demokratiska böjelser. Han var en ännu ung man, så otroligt närsynt att hans kloka blick bakom de halvcentimetertjocka glasen fick ett blygt uttryck. Med sin höga panna och svarta skäggtofs på hakan såg han närmast ut som en lärd man och var också en av socialismens stora ”ingenjörer”. Han motsatte sig onödigt risktagande, fast inte av rädsla, för vid flera tillfällen var han beredd att försvara ambassaden med revolver i hand tillsammans med sina sekreterare och vaktmästare. Den kvällen vägrade han att vidta personliga försiktighetsmått och sade att det bara var bra om Sovjetunionens ambassadör i Berlin blottställde sig lite. Fackeltåget kring Vorovskijs kista inledde en ny period av revolutionär mobilisering.

Regeringen Cuno förklarade Tyskland ur stånd att fortsätta med skadeståndsbetalningarna. ”Die Schwerindustrie” som stod bakom den lät således hotet om tyska rikets sammanbrott, och kanske om revolution, sväva över Europa. Poincaré lät ockupera Ruhr med franska trupper, som arkebuserade en nationalistisk agitator, Schlageter. Franska agenter skapade en rhenländsk separatist rörelse. Händelserna, som jag följde timme för timme, avlöste varann med hisnande fart. Galopperande inflation, valutaspekulation, växelkursen på dollar ändrades ända upp till två gånger om dagen, och innehavarna av de av de nordamerikanska federala bankerna utställda, eftersökta gröna papperen hann tömma affärerna på varor mellan två telefonmeddelanden om nya höjningar ... På städernas stora affärsstråk såg man ingenting annat än människor som sprang med paket. Det tyska folket knuffades i stället vid bageriernas och speceriaffärernas dörrar. Ingen ransonering ordnades. Det blev stockning på gatorna. Hur många triljoner behövdes för att posta ett brev? Vid kassan till ett Wertheim-varuhus såg jag en liten gumma i svart spetskrage ta fram hundramarkssedlar från året före ur sin kasse, från Walter Rathenaus tid ... ”Men de är ingenting värda längre, *gnädige Frau*.” – ”Vad säger ni? Jag förstår inte ...” Folk gapskrattade åt henne. Walter Rathenau låg i sin grav med söndertrasad kropp: han hade drömt, denne framstående jude, om en klokt organiserad tysk nykapitalism. Och han hade resonerat med Radek om den.

Inte långt från Alexanderplatz och Polizeipräsidium plundrar man i god ordning en liten affär. Ingen får ta mer än tre konservburkar, är det uppfattat? Proletär disciplin. På ett annat ställe ser jag folk plundra en skoaffär. Två frivilliga vaktar vid ingången, folk provar i största hast, mäter sula mot sula, och några som inte hittat skor i rätt storlek går därifrån tomhänta, så ordentligt går det till. På samma gator kring Alexanderplatz hör jag om kvällen visselpipor ljuda. Vid signalen dyker skuggor fram överalltifrån, samlas framför en judisk butik: skrik, gråt, krasande av sönderslagna fönsterrutor hörs ett tag. När skyddspolispatrullen kommer springande flyr skuggorna. Nästa morgon ser gatan ut som efter ett upplopp som kommit av sig. Marken är full av fjädrar från sönderslitna ejerdunsbolstrar. Det finns inte längre några rika gator även om nattklubbarna fortsätter att ta emot nattsuddare: de kommer att vara öppna till världens ände. Gumlascherna bär päls och färdas i lyxåk. De vet priset på tjänster, varor, båtar, varelser och maskiner, på ministrarna och polistjänstemännen i mögelgröna uniformer. Folket vet inte längre priset på någonting. Jag betalar tre stora limpor två gånger i veckan till den gamle ingenjören som hyr ut en våning åt mig. ”Och om jag inte kan få bröd för det här papperet, vad ska jag göra?” undrar han. Det är en gammal vän till kungen av Sachsen, han är sjuttiofem år. Jag kan inte råda honom att svälta eller slå in skyltfönster ...

Arbetsrustrarna i Wedding, Neukölln, Moabit har den där gråa hy som jag först såg hos fängelsernas invånare, sedan hos befolkningen i ryska revolutionens hungerdrabbade städer. Få ljus i fönstren, mörka grupper på gatan. Varje dag nya strejker, varje natt smäller skott i den lömska tystnaden. Agitatorns röst kommenterar detta mitt bland gatans ansikten. En måttfullt förbittrad socialdemokrat, brinnande kommunist, patriot från de hemliga ligorna – alla är nästan överens: Versailles är en löpknut för den tyska nationen, ner med Frankrike, ner med Polen, ner med kapitalismen! Kommunisterna sjunger första stämman: det industriella Tyskland och det jordbrukande Ryssland kan enade bli världens räddning. Radek går fram med sin ”taktik Schlageter”, vilket betyder närmande till nationalisterna. Det är att leka med elden – låt oss leka med elden! Hur ska vi börja? Våra agitatorer börjar med ett ord som smäller på läpparna: *Losschlagen!* Slå till! Beslutet är fattat. Vi slår till.

Det är bara att välja ögonblicket, efter en grundlig förberedelse. Man publicerar på flera språk de föredrag Trotskij hållit på krigsskolan i Moskva över ämnet: ”Kan man i förväg bestämma datum för en revolution?” Sachsen och Thüringen, som styrs av arbetarregeringar (kommunister och socialdemokrater), utgör två röda divisioner. Vapnen kommer från Tjeckoslovakien. Vapnen säljer Reichswehr. Dollarna kommer från Ryssland. (Det händer att Reichswehr, som i kvällningen levererat en vagnslast korta karbiner och fått betalning i ovikta dollarsedlar, ger Schutzpolizei en vink, och de kommer och beslagtar lastbilen i gryningen.) Säg åt de unga att knyta hemliga förbindelser i armén, järnvägsmännen att gömma ammunitionsvagnarna bättre och camouflera dem, kamraterna som ska sköta transporten att kvicka sig, för Guds skull! Om kvällarna står unga flickor med uppknutna flätor vid kaserngrindarna och flörtar med unga män i hjälm. ”Du fixar väl granaterna, vännen min?” *Liebeslied*, ljuva romans!

Kommer massorna att gå med? Partiet bestämmer sig först efter de första stora strejkerna i Rhenlandet, och det bromsade rörelsen, för att inte förspilla krafterna. Samlar det eller skingrar det krafterna? Hungern förvillar. När Internationalen fått allt i ordning, vad kommer då att ha skett i socialdemokraternas huvuden – de misstror ju kommunisterna – och i vanligt folks huvuden? Från Moskva, där Exekutiven har sitt säte, skriver Boris Souvarine till mig: ”Vi ska försöka att själva ersätta Lenin ...” Exekutiven bestämmer datum för upproret till 25 oktober, årsdagen av maktövertagandet i Petrograd 1917. Att de julianska och gregorianska kalendrarna inte stämmer överens betyder föga i denna stund! Jag svarar Souvarine, jag skriver till andra personer i Moskva att om partiets initiativ inte är lierat med massornas spontana rörelse, så är det besegrat på förhand. Varje dag får jag höra om beslag av

vapenlager. Förstädernas spända förväntan tycks slappna av oförklarliga skäl. Arbetslösa människor växlar så lätt mellan febril upprorsstämning och uppgiven trötthet.

Voja Vujovitj kommer från Moskva; hans unga ansikte under den kupiga pannan lyses upp av ett par gråa ögon. Jag känner till hans liv som revolutionär, som började under återtåget från Serbien. Voja blev socialist, för det fanns män som fortsatte att tänka lugnt mitt bland dessa hopar av besegrade. Sedan fängelse i Frankrike, de små kommittéerna, Internationalen, illegala resor, hemliga bud, splittringsverksamheten i de gamla socialdemokratiska partierna. Voja var en av dem som agerade i kulisserna när det italienska socialistpartiet sprängdes vid kongressen i Livorno. ”I Ruhr har propagandan bland ockupationstrupperna gett påtagliga resultat ... En polisspion har röjts ur vägen i Köln ...” Voja tror att man kommer att segra när dagen är inne: ”Allt ska göras mycket bättre än i Ryssland ...” Jag önskar av hela mitt hjärta att du har rätt, Voja. Andra bildar ”uppremsningslag” som efter upproret ska decimera kontrarevolutionens styrkor. I ledarkadern finns entusiasm, men ingen annanstans. En medlem av den militära sektionen av Kommunistische Partei Deutschlands, som jag brutalt ställer frågan till några dagar före upproret, svarar utan att vika undan med blicken: ”Vi ska slåss bra, men vi kommer att bli slagna.” Det är vad vi alla känner, medan KPD:s centralkommitté fördelar portföljerna i den kommande folkkommissarieregeringen bland sina medlemmar, och medan Koenen i Centralkommitténs informationstjänst, som har rött bockskägg och professorspincené, försöker bevisa för oss att allt är så bra det kan vara. Han bevisar det fortfarande dagen efter beslagtagandet av de viktigaste vapenlagren i Berlin. Slumpen är min bästa informator, och den informerar mig mycket bra. Jag får reda på att man har arresterat en partifunktionär som var på utväg från Willi Münzenberg och i sin portfölj hade en för Exekutiven avsedd redovisning över beväpningen. Att partiet är i stort sett avväpnat i huvudstaden, att dess upplösning i princip är beslutad. Jag underrättar CK-medlemmarna om detta genom mellanhänder, eftersom det har blivit omöjligt att nå dem. De låter svara mig att detta rykte är i omlopp, men att de är säkra på att man inte kommer att våga! ”Det är klart, om vi blir besegrade ...” De är det redan fast de inte inser det.

Allt är klart för att ta makten den 25 oktober 1923! Först i röda Sachsen och röda Thüringen. I enlighet med Exekutivens direktiv har Bandler, Heckert och Böttcher gått in i det kabinett som bildats i Dresden av socialdemokraten Zeigner. Det är, som kommunisterna ser det, en regering med uppgift att förbereda upproret. Som socialdemokraterna ser det är det kanske bara en krisregering bland många andra: det hela går snart över som det brukar. Den 21:a samlas en konferens med fabrikkommittéer i Chemnitz, som en förberedelse för den arbetarrådskongress som ska utropa proletariats diktatur. Arbetarcenturier står på vakt utanför. Dessa unga pojkar, som är stolta att bära den femtandade stjärnan på sina sportjackor, dessa gamla spartakister som upplevt november 1918, upproret i januari 1919, mordet på Karl och Rosa på ljusan dag mitt i stan, den blodbestänkte och förträfflige socialdemokraten Gustav Noskes diktatur – dessa män är redo till allt vad man kan begära av dem. Jag lever bland dem, de frågar mig blygt om Ryssland, de långa ynglingarna studerar gatustridernas teknik.

Under det att Chemnitzkonferensen pågår och Eberlein fullföljer hemliga förberedelser i Berlin, studerar ryska militära experter det strategiska läget. Bland dem är Jurij Pjatakov, som har erfarenhet från inbördeskriget i Ukraina (och Losovskij, tror jag). Tillgången på vapen räckte knappt för att slåss på landsbygden kring Kiev! Upproret måste avblåsas! Kamraterna kommer tillbaka från Chemnitz, långa i ansiktet. Kurirer ger sig av med kontraorder till alla landets distrikt. Ska man låta oss hämta andan, komplettera beväpningen? Det skulle vara vansinnigt att tro det. Vi är inte många som i första ögonblicket inser nederlagets hela vidd.

Då ingen kontraorder anlant till Hamburg startar trehundra kommunister revolutionen där. I staden råder isande tystnad och intensiv väntan. De går till verket metodiskt och laddade med fruktansvärd entusiasm. Polisstationerna faller, den ena efter den andra, prickskyttar placeras i

vindskupor kring gatukorsningarna, Hamburg är taget, dessa trehundra har tagit det. Det övriga Tyskland har inte rört en fena, inte ens staden har rört en fena. Husmödrar går och handlar medan polisen dyker upp igen och fattar mod, börjar skjuta på osynliga upprorsmän som avdunstar så fort de närmar sig. Man håller tummarna i arbetarkvarteren.

”En kupp igen!” säger socialdemokraterna. ”Ska ni aldrig lära er?” Vi svarar dem: ”Och ni då, vad har ni lärt?” Vänstern inom partiet kritiserar ledarna, som står till höger, dialektikern Thalheimer, den puckelryggige muraren Brandler med det tunga huvudet och den plirande blicken. Vänstern undrar om Exekutiven äntligen ska begripa att ”vi är de riktiga”, de enda revolutionärerna, de enda möjliga ledarna för en tysk revolution. Ruth Fischer, Arkadij Maslow, Heinz Neumann, Arthur Rosenberg känner sin stund komma. Jag träffar Rosenberg några gånger på *Rote Fahne*. Denna akademiker av hög klass skrämmer mig lite när han frågar: ”Tror ni verkligen ryssarna vill ha en tysk revolution?” Han tvivlar på det. Heinz Neumann, en blek och sarkastisk ung man, leker konspiration med äkta skådespelarglöd och äkta mod. Han bär lösmustascher i fickan, har nyligen rymt från en polisstation i Rhenlandet. Han undkommer i sista minuten från ett omringat hus, han stjälar brev hos kamrater som härbärgerar honom och som tillhör motsatta riktningen, han agerar samtidigt på tre eller fyra plan, dels för partiet, dels för vänstern inom partiet, dels på andra och farligare plan, för att inte nämna kvinnorna. Tjugofem år, barnslig lekfullhet, cyniskt tal, ett underbarns assimilationsförmåga, sinne för historia, obarmhärtiga omdömen om de äldre, kärlek till en idealiserad arbetarklass i jämförelse med vilken den riktiga arbetarklassen skulle stå sig slätt.

”Det finns inte några riktiga bolsjeviker i Tyskland än. Dom murknar av måttfullhet, försiktighet, löskragar, respekt för ‘der Polizeipräsident’, slå inte sönder glaset på gatlyktorna, är ni snälla. Proletariatet, det är ordningen själv. Vi måste igenom fascismen för att botas från den syffen.” Heinz kommer ibland efter mörkrets inbrott för att få en pratstund med mig – han, den av alla poliser efterspanade, kommer till mig, som är bevakad och bor mitt emot Lichterfeldekasererna...

Den socialdemokratiske presidenten Ebert svarar på det som är kvar av oroligheterna genom att ge fulla befogenheter åt general von Seeckt, vars asketiska ansikte plötsligt dyker upp i tidningarna. General Müller tågar in i Dresden med ett regemente och avsätter regeringen Zeigner: inget motstånd. Von Seeckt tar varje morgon en ridtur i Tiergarten, följd av en adjutant. Heinz Neumann placerar två skjutkunniga, browningförsedda arbetare på hans väg. Två gånger sviker modet de bägge proletärerna, von Seeckt rider förbi ...

Den 9 november gör Adolf Hitler sitt löjliga kuppöversök – en oansenlig agitator för ett oansenligt parti som fnattar omkring i München ... Resultat: ett revolverskott i taket ovanför ölsejdlarna, fjorton döda på gatan, den framtida Führern framstupa på trottoaren med en trivsamt fängelsecell i beredskap. Där ser man, varken vänstern eller högern duger något till!

Om Weimarrepubliken överlever oktober–november-krisen 1923 är det tack vare massornas tröghet. Motståndarna, revolutionärer och kontrarevolutionärer, har ingen skjuts i sig och ingen följer dem. Folkets stora massa engagerar sig inte, eftersom den inte har förtroende för någondera sidan. Det ska ännu år av besvikelser till innan man får se arbetslösa människor sälja sig åt nazisterna för en brödkant eller låta sig ledas av en dimmig förhoppning som de inte tror på. Ingenting kan göras utan de socialdemokratiske massorna, och de är uppsplittrade i tjänstemän, som är installerade i den sjunkande regimen, och arbetare, som har väl reda på sig och behärskas av fruktan för revolutionen: den ryska, den enda som lyckats, har drabbats av för mycket svält, utövat för mycket terror, strypt för många friheter under den första tiden. Trotskij framhöll senare ”krisen inom den revolutionära ledningen” som orsak till nederlaget i Tyskland. Men den krisen var en återverkning av förändringar, dels i folkstämningen, dels i den redan byråkratiserade Internationalen.

Det har varit tal om att kalla Trotskij till Tyskland de avgörande timmarna: detta förslag sårade djupt Zinovjev. Varför inte honom lika gärna? Politbyrån hade i princip beslutat att om nödvändigt gå så långt som till militär intervention för att stödja upproret i Tyskland, och divisioner hölls beredda ... Nu fördömer Exekutiven, som framför allt är mån om sin egen prestige, ”opportunisten” och odugligheten hos de två KPD-ledarna som inte förstått sig på att ordna till revolution i Tyskland: Brandler och Thalheimer. Men de har inte vågat ta ett steg utan att snegla på Exekutiven. Men Brandler fick veta på tåget att man gjort honom till sachsisk minister! Vad säger ni? Ni vill alltså baktala Exekutiven? Är inte Kommunistiska internationalens prestige viktigare än vad ni kallar sanningen och än individernas moraliska intresse? Man måste ha syndabockar. Ur nederlaget föds lögn, nedtystning, demoraliserande disciplin som våldför sig på samvetena. Det djupaste onda talar ingen om. Hela partiet levde på den ofrivilliga bluff som blev följden av funktionärernas vilja att vara de överordnade till lags. Den falska informationen föddes på lägsta nivå. Någon stackare, som var rädd att förlora sin anställning, försäkrade distriktets eller Centralkommitténs organisatör att han visst hade femtio man till förfogande och hade inhandlat de femtio mausergevären – fast han i själva verket hade tio man och förgäves försökte köpa mausergevär. Den falska informationen klättrade sen steg för steg uppåt genom sekreterarnas hierarki, så att till sist ombudet för KPD:s centralkommitté kunde gå och säga till Internationalens ordförande: ”Vi är redo”, fast ingenting var redo och alla visste det i partiet utom de som skrev de hemligstämplade rapporterna. Nu är krisen i Internationalen öppen. Vi känner på oss att det samtidigt är den ryska revolutionens kris som inleds. Vad ska Sovjetrepubliken ta sig till utan guldreserv, utan krediter, med sin ynkliga industri, inför denna svåra motgång.

Samma morgon som von Seeckt-diktaturen proklamerades tog jag expresståget till Prag tillsammans med min hustru och fyraårige son. Vi hade genomlevt kritiska dagar, arbetat nästan utan pengar, utan identitetspapper i reserv, övergivna på det gemenaste sätt i sista stund av Sovjetambassaden, som minsann inte tänkte kompromettera sig genom att bistå ”de illegala”. I kupén frågade några passagerare min son, som nästan bara talade tyska, vad han skulle göra när han blev stor och han svarade utan betänkanke: ”*Krieg gegen den Franzosen!*” (krig mot fransmännen!).

Prag var en oas av trivsel och stadskultur. Det åtnjöt segerns välgärningar under den vise presidenten Masaryk: välstånd och frihet. Jag var bara på genomresa men hann beundra dess åldriga gator, Moldaus klara vatten, Karlsbrons så levande statyer med Hradschins grönska och stilfulla byggnader i bakgrunden. Att en enkel gräns ritad på en karta och bevakad av fridsamma tullmän kan skapa sådana skillnader i villkor mellan två länder med så likartade kulturer och så djup europeisk samstämmighet, det gjorde ett egendomligt och oroande intryck. Wien höll mödosamt på att resa sig ur sin inflationskris. Österrike hade svårt att leva innanför sina trånga gränser, men tills vidare byggde man arbetarbostäder och spelade fin musik på vartenda litet kafé.... Jag reste med diplomatpass, som gav mig min identitet tillbaka men ändå besvärade mig lite, för jag fanns inte med på de officiella listorna.

Genom Andrés Nin, Röda fackföreningsinternationalens sekreterare, som passerade Wien tillsammans med Losovskij, fick jag veta att Lenin höll på att dö. Lenin tycktes fortfarande vara vid sina sinnens fulla bruk, utan att kunna uttrycka sig eller arbeta. Det var knappt att han lyckades stamma fram några ord. Med möda stavade han sig igenom rubrikerna i *Pravda*. Ofta fanns det en ousäglig bitterhet i hans tunga blick. Då en förbättring inträtt hade han velat återse Kreml, sitt arbetsrum, sina telefoner. Man förde honom dit ... ”Kan du se honom för dig, Nadezjda Konstantinovna (Krupskaja) och Nikolaj Ivanovitj (Bucharin) stöder honom, han stapplar fram med gammelmanssteg genom rummet, tittar förfärad på väggkartan, förstår den inte längre, tar en penna i handen och försöker snirkla till en namnteckning, det är spöklikt, det är en förtvivlad människa som överlevt sig själv ... Bucharin besöker honom ofta på

hans sommarställe vid Gorkij, Bucharin gör sitt bästa för att muntra upp honom, sen gömmer han sig bakom en buske och står och tittar på honom medan tårarna rinner ... Det är slutet, förstår du, inget tvivel om saken.” – ”Och sen!” – ”Sen blir det slagsmål. Partiets enhet står och faller med denna skugga.” Jag mindes ett yttrande Lenin fällt till doktor Goldenberg, en gammal bolsjevik som bodde i Berlin och som Lenin skickat efter för att konsultera honom i början av sin sjukdom. ”Oj vad vi har rivit ner! Det kan man säga att vi verkligen har dugt till.”

Jag var på resa en dag i januari 1924. Tåget skakade fram utur tunnlarna, genom vida landskap med snöglittrande berg, där plötsligt mörka arméer av granar störtade mot oss. Någon i kupén, som var fylld av tjocka och stadgade män, vek upp en tidning och jag såg: *Lenin död*. Sedan talade dessa män om denna död, med en känsla som om de förstod att det var en märklig och mycket stor man som nu lämnat oss. Jag stirrade på dessa människor från en annan värld, stockkonservativa österrikiska småborgare, som nu beklagade revolutionärens död. Och jag såg samtidigt Lenin framför mig, hur han stod där lite böjd mot auditoriet och slog ut med armarna i den välbekanta gesten, medan han påvisade självklarheten i någon historisk lärdom, Lenin med den stora kraftiga pannan, med det sunda leendet, säker på sanningen, säker på sig själv. Tillsammans med några andra hade denne man fått grepp om en ofantlig rörelse av famlande massor och tillfört dem beslutsamhet och ett klart politiskt medvetande. Även om de sociala förutsättningarna är för handen, är en sådan mänsklig bedrift sällsynt, unik, oersättlig i det ögonblick den inträffar. Utan den skulle klarsyntheten hos revolutionens män ha varit flera grader mindre, riskerna för kaos, riskerna för nederlag i kaoset större – omätligt mycket större, för resultatet av missat medvetande kan inte mätas.

Händelserna fortsatte att överväldiga oss. Även när de inträffade på långt avstånd kunde jag svårligen skilja mina personliga minnen från dem. Vi levde bara för att få vara med i ett historiskt skeende. Vi var inbördes utbytbara. Om något hände i Ryssland kände vi omedelbart återverkningarna i Tyskland och Balkanländerna. Vi kände oss förbundna med de kamrater som, under arbetet med samma uppgifter som vi, dukade under eller vann poäng i andra ändan av Europa. Ingen av oss hade något personligt liv i ordets borgerliga mening. Vi bytte namn, plats, arbetsuppgifter alltefter partiets behov, vi hade precis så mycket pengar att vi kunde leva utan trängande materiella bekymmer, och vi var varken intresserade av att tjäna pengar eller göra karriär eller att lämna ett verk eller namn efter oss. Det enda vi tänkte på var att röja väg för socialismen. När jag säger vi tänker jag på genomsnittstypen av de kamrater som kämpade inom Internationalen och i Ryssland. Bucharin hade nyligen kallat partiet en ”järnkohort” En av oss jämförde det med jesuiternas orden, grundad av en helig man som var soldat, politiker, organisatör och framför allt en klok människa. Jesuiterna förstod att anpassa sig till det omgivande samhället på ett smidigt och realistiskt sätt, samtidigt som de tjänade kyrkan med fullständig likgiltighet för fåfänglighet och personliga intressen ... ”Vi är de röda jesuiterna i ordets bästa mening.” – ”Det är rätt så farligt för oss”, svarade jag, ”för vi har bakom oss en stat som ingalunda är ofelbar. Men hurdana vi än är, är vi en stor kraft, för vi representerar ett nytt sätt att uppfatta världen och ett nytt sätt att leva.”

Den första december 1924, en kvart över fem på morgonen, anföll tvåhundra-tjugosju estländska kommunister, på order av Kommunistiska internationalens exekutiv, Tallinns offentliga byggnader för att ta makten. Klockan nio var man i full färd med att göra slut på dem i den lilla huvudstadens alla vrår. Vid middagstiden fanns ingenting annat kvar av deras ansats än lite blod på de små runda gatstenarna. Jan Tomp var ihjälskjuten. Hur hade Zinovjev kunnat sätta igång detta idiotiska äventyr? Zinovjev förfärad oss. Han vägrade erkänna nederlaget i Tyskland. Som han såg det var upproret bara uppskjutet, KPD fortsatte att tåga mot makten. Upploppen i Kraków fick honom att förkunna revolutionens utbrott i Polen. Jag tänkte att den missbedömning (eller kanske kloka försiktighet) som hade fått honom att uttala

sig mot det planerade bolsjevikupproret 1917, kändes som en belastning och att han därför nu hängav sig åt en auktoritär och överdriven revolutionär optimism. ”Zinovjev är Lenins största fel”, brukade vi säga.

I september (1924) fick vi veta att ett uppror just hade slagits ner i det sovjetiska Georgien. Kamrater som kom från Ryssland talade med bitterhet om det mellan fyra ögon. ”Sammanbrott för vår jordbrukspolitik ... Hela det georgiska partiet med Mdivani i spetsen är i opposition mot Centralkommittén, och hela landet i opposition mot partiet ...”

Vi fick sedan höra om massakern, som leddes av Sergo Ordsjonikidse, den f d Schlüsselburg-fånge, en redbar, samvetsgrann person, som då och då ansattes av samvetskval. Jag fick reda på bakgrunden till denna tragedi: ett land i jäsning, sårad nationalitetskänsla, tjekans provokationsverksamhet för att komma åt upprorstendenserna och likvidera dem. Ledamöterna av den mensjevikiska centralkommittén i Georgien, som i fängelset fått reda på att en resning förbereddes, bönföll att man skulle ge dem friheten för några dagar, så de kunde förhindra det ohjälpliga, och erbjöd sig till och med att ta gift innan. Men de hölls kvar i vanmakt och blev senare arkebuserade ... Det politiska problemet i Kaukasus var följande: Kunde det stora röda Ryssland i egenskap av stormakt gå med på att två små länder, Georgien och Azerbajdzjan, som var föremål för fientliga inflytelser och lätt kunnat bli andra stormakters byte, behöll oljan, manganet och de strategiska vägarna för egen räkning?

I Wien andades vi Balkans åskvädersladdade luft. Vi hade bara fragmentariska uppfattningar om vad som skedde, men de sträckte sig över flera plan av propagandan, den öppna verksamheten, den slutna verksamheten, det hemliga. Bulgarien var havande med revolution, efter flera missfall. I Kreml hade jag hört den imponerande parlamentarikern Kolarov och den magre Kabaktjev med skägg upp till ögonen tala med stolthet om sitt parti, det enda socialistiska parti i Europa som höll på rättrogenheten lika oeftergivligt som bolsjevikerna. De kallade sig själva tiessniaki, de stränga – i skarp motsats till de yviga och slappa opportunisterna som fanns i alla länder. De hävdade att de redan skulle ha tagit makten, om inte Exekutiven hade varit rädd för internationella komplikationer. Man skulle tills vidare låta Stambolijskis bondeparti förbrukas och mista sitt inflytande över massorna på landsbygden, som sedan skulle vända sig till oss ... Under tiden hann professor Tsankov göra sin statskupp i juni 1923 med stöd av en militärliga. Den tjocke Stambolijski, en jätte med krusigt huvud, överraskades på sitt lantställe av några råskinn som dödade honom med primitiv uppfinningsrikedom i grymheten. Kolarovs, Kabaktjevs och Dimitrovs mäktiga kommunistparti iakttog en neutralitet som rättfärdigades med den mest inskränkta dogmatism: ”Ett arbetarparti ska inte stödja landsbygdens småborgerlighet mot den reaktionära storborgerligheten.” I Moskva erkände partiledarna sitt misstag, sedan de själva blivit utsatta för förföljelser, och de lovade att gottgöra det. För sent. I september grep kommunisterna till vapen, dåligt stödda av de försvagade och hjälplösa bönderna. Man kämpade på spridda håll, och bullret från dessa skärmytslingar drunknade i dånet från den väntade tyska revolutionens jordskred ...

Jag var i Wien när tsar Boris, som vi givit öknamnet ”bulgarernas bödel”, med nöd och näppe undkom ett attentat i början av april 1925. Den 15 april stupade general Kosta Georgiev för en terrorists kulor. Den 17:e var regeringen samlad vid hans jordfästning i De sju helgonens katedral i Sofia, när en helvetesmaskin exploderade och fick en av kupolerna att störtas samman. Man drog fram hundratjugo döda ur spillrorna, däribland tre riksdagsmän, tretton generaler, åtta överstar och åtta höga ämbetsmän. Av en egendomlig slump undkom regeringen och kungafamiljen oskadda. Attentatet hade organiserats av officerare från kommunistpartiets militära sektion, som kanske handlade på eget bevåg – för svår söndring rådde i partiet – eller efter hemliga direktiv. Det överrumplade kommunisterna själva, som ögonblickligen blev angripna, nerskjutna, torterade, mördade av militär och polis. Sjablin, en vacker leende man som jag känt i Ryssland, blev levande bränd i en ugn, sades det. De två

männen bakom attentatet, Jankov och Minkov, dödades när de skulle anhållas. I maj hängdes tre kommunister med femtio tusen Sofiabor som åskådare. En av dem, Marco Friedman, hade vid rättegången försvarat partiets idéer och handlade in i det sista. En fransk kommunist, Eugène Léger, som rannsakades och dömdes tillsammans med dessa män, blev senare frigiven under dunkla omständigheter, flydde till Moskva och försvann. Jag fick senare veta att han länge vistats i den hemliga interneringsanstalten i Jaroslav och därifrån överförs till mentalsjukhus. Mycket, som jag såg och hörde, kom dessa dramer att framstå i ett obehagligt ljus. En hel grupp veteraner från vårt inbördeskrig med inflytande i underrättelsetjänsten visade sig vara förespråkare för ”avledningsmanövrer hos fienden”, framför allt i Polen. Man betraktade nämligen ett polskt anfall mot Ryssland som nära förestående. Dessutom väckte den auktoritära regim man infört i partiet reaktioner av vrede och förtvivlan. Slutligen var det de macedoniska revolutionärerna, som fanns i stort antal i Wien och som sinsemellan var splittrade och mutade av minst tre regeringar (de ryska, bulgariska och italienska). Det var folk som inte väjde för någonting. För varje attentat som begicks i Sofia krävde flera små gäng gratifikationerna från flera, till tre ambassader knutna underrättelsetjänster.

Den dag då de tre avrättades råkade jag befinna mig i Kärnten, vid Wörtersee, en himmelsblå spegel vid foten av Karavankerna som skiljer Österrike från Jugoslavien. Långt långt borta, högt uppe på bergsslutningarna, avtecknade sig fantastiska landskap i luftigt grönt. Ohyggligt, allt det där. En tid efteråt var det sovjetiske militärattachén i Wien, Jaroslavskij, som svek – sade man oss. Jag hade bara sett honom som hastigast på ambassaden. Jag visste att han hade slagits en del, att han drack, att historierna i Balkanländerna plågade honom ohyggligt. Han bröt med partiet, lämnade ett kort avskedsmeddelande på bordet och gick sin väg. Någon letade rätt på honom, slog följe med honom, drog honom med till en middag i kvinnoällskap, hällde något i hans glas. Denne någon drog sedan upp en kamera ur fickan och tog en bra bild av den döde, som en kamrat på ambassaden visade mig med ett bittert leende. GPU försäkrade att Jaroslavskij hade trätt i förbindelse med Intelligence Service.

Jag var intresserad av rörelsen för en federation av Balkans folk. Idén var storslagen; något annat botemedel mot splittringen av halvöns små broderfolk i svaga stater som var dömda att förr eller senare gå under i uppsplitande inbördes strider kunde jag inte se. ”Doktorn”, en lång vithårig bulgar, lärd och förfranskad, stämde möte med mig på små undangömda kvarterskaféer. Taxi, spårvagn, vi kryssade mellan Floridsdorf och Mödling ända ut till vingårdarna. Där träffade vi en okänd yngling i raglan, som jag genast hänförde till livvakternas kategori. Jag tyckte mig se den enorma browningen (macedonierna uppskattar sådana, de litar inte på småkulor) puta i fickan under hans överrock. Raglanmannen log med hela ansiktet och drog mig med sig halvspringande. Spårvagn igen, och man kom fram till ett slags by med schangtila krogar och hamnade i en villa med fullt med blommor kring, hos den siste chefen för den kommuniststödda tidskriften *La fédération Balkanique*, en f d deputerad vid turkiska parlamentet. Det har alltså funnits ett turkiskt parlament? Javisst, sammankallat av Abdul-Hamid, och öppningsdagen – bomber ... V. gick aldrig ut, eftersom mördare lurade i varje gathörn. Pålitliga män vakade om natten i trädgården kring villan. Hans föregångare, Todor Panitza, hade mördats här för inte länge sen under en teaterföreställning i Wien. Något tidigare hade Panitzas föregångare Peter Tjaulev känt sig skuggad på gatorna och tagit tåget till Milano ... Dödad i Milano. Ännu tidigare hade den gamle ledaren för ”Revolutionära organisationen för Macedoniens självständighet” Todor Alexandrov, som uttalat sig för samarbete med kommunisterna, blivit dödad efter en konferens uppe i bergen. Jag hade skrivit alla tre dödsnotiser för vår press.

Kring den stora idén om en federation av Balkanländer hyllade det av hemliga agenter, irredentistiska impressarier, folk som köpte och sålde inflytande, nattetidspolitiker, som var inblandade i sex intriger samtidigt. Och *comitadjis* otämjda energi, den ville alla dessa

eleganta herrar med alltför bjärta slipsar fånga in, sälja och sälja på nytt. Det fanns den italienska riktningen, den bulgariska riktningen, den jugoslaviska riktningen, två grekiska inflytelser – en monarkistisk och en republikansk – ideologierna, de personliga koterierna, vendettorna. Vi kände till de kaféer där vissa revolvermän lurade, bevakade av vissa andra från kaféet mitt emot.

Kring *La Fédération Balkanique* fylkades romantiska revolutionärer som överlevt andra tragedier. Jag träffade bland dem unga f d serber, som varit vänner och lärjungar till bakuninisten och nationalisten Vladimir Gacinovic, som dog av tuberkulos vid trettio års ålder efter att ha bildat den grupp som skulle begå attentatet i Sarajevo den 28 juni 1914. De vårdade minnet av Gavrilo Princip och folkskolläraren Ilic. De påstod att deras ledare, överste Dragutin Dimitrijevic – Apis i de hemliga cirklarna – hade försäkrat sig om Rysslands stöd innan han gav klarsignal för aktionen och att tsarrikets militärattaché i Belgrad, Artamonov, underrättats och formellt lovat detta stöd. Jag publicerade i *Clarté* (Paris) dessa vittnesbörd som bekräftats för mig av en gammal medarbetare till Dimitrijevic, överste Bozin Simic, och i mera återhållsamma ordalag av en f d serbisk ambassadör, Bogicevic. Som följd härav blev jag rekommenderad av jugoslaviska vänner att inte alltför mycket närma mig jugoslaviska gränsen under mina utflykter till Wörtersee, och att under inga omständigheter fara till Jugoslavien. Det fanns hemliga instruktioner som gällde mig, sade de. Dessa överlevande från de serbiska sammansvärjningarna mot den habsburgska monarkin anslöt sig sedan till kommunistpartiet. 1938 hittade jag deras namn i ett kommunistiskt blad som publicerade deras uteslutning ur partiet. De har försvunnit i Ryssland.

Ryssarna lyckades i dessa motgångar och denna atmosfär bevara sin enkla förtröstan och en god del framtidstro. Utslitna människor slutade sina liv vid de sovjetiska beskickningarna i utlandet och iakttog där den borgerliga världens förfall. Man gav dem dessa sinekurer för att de skulle få lugn och ro. Det var folk som hela livet varit förföljda, f d marxistiska flyktingar, f d ledare för de första sovjetiska institutionerna, som fungerade mot all förväntan. En del var senila pratmakare numera, de vårdade sina sviktande hjärtan, nöjda att få röka goda cigarrer och bli körda i bil till restaurant Cobenzl. Tjänstvilligt slödder fjäskade kring dem och fann nöje i att observera deras klavertramp och skadeglatt säga sig: ”Såna är de stora revolutionärerna när man kommer dem in på livet.” Om ingendera sorten vill jag säga något. Däremot vill jag skissa några porträtt av beundransvärda män, som jag alltid tänker på med tillgivenhet. De är typiska för en försvunnen generation.

Jag återknöt bekantskapen med Adolf Abramovitj Joffe, som inte åldrats mycket sedan jag lärde känna honom i Petrograd under motståndets förtvivlade dagar. Då verkade han på något sätt som en hygglig societetsläkare, som med gemytligt allvar assisterade vid en dödsbädd. Han kom nu från Kina och Japan, där han värvat Sun-Yat-sen för vänskapen med Sovjet. Sjuk och i onåd på grund av sin vidsynthet representerade han Sovjetunionen hos den österrikiska republiken, dvs hos kardinalen och kanslern Seipel. Han motsatte sig alla äventyrligheter. Han sade mig att en jugoslavisk officersliga erbjöd honom att – med våld – installera en vänsterregering i Belgrad. Stjepan Radics kroatiska bondeparti skulle vara med. (Det talades mycket om Stjepan Radic som var av bättre halt än andra balkanska politiker. Han blev strax därefter dödad mitt i jugoslaviska parlamentet.) Joffe, med sitt skäggiga assyrieransikte, sina kraftiga läppar, sin blick som gick egna vägar på grund av svår skelögdhet, gjorde en grimas av förakt. ”De inbillar sig att revolutioner görs på det sättet ... Nej tack!” Till salu: statskupper, diktaturer, republikanska samveten, sovjetiska sympatier, komplotter etc! Bättre än någon visste Joffe vilken djup klyfta det är mellan ett revolutionärt skeende och ett tvivelaktigt äventyr. Andra ville inte veta om den, t ex de som drev igenom bildandet av en sovjetvänlig vänsterregering i Albanien under biskop Fan Noli. Ahmed Zogus statskupp följde sedan, och Albanien kom under italienskt inflytande.

Ambassadsekreteraren doktor Goldstein kom ofta nära denna farliga klyfta i sitt arbete ... Det finns, kunde han förklara, en ljusdunkel zon i vilken de gamla revolutionära förfaringssätten kompliceras genom själva det faktum att vi har erövrat pengarna och makten. Därigenom utsätts vi för farliga frestelser och undgår inte att väcka lystnad där vi drar fram. När människor inbillar sig att de erövrat penningen, blir de som regel själva erövrade och vanställda av den. Vi skulle vilja tro att proletarietets diktatur vore immun mot denna sjuka: ack, om det vore så väl! Goldstein är expert på Balkanfrågor, en lång, mager, fin, mycket blygsam man – helt enkelt en socialist av gamla stammen, som utfärdar de värsta direktiv i avsikt att åstadkomma minsta möjliga skada. Professionella mördargång från Sofia lurar på honom kring Schwarzenbergplatz. Lyckligtvis har de fått instruktioner att skaffa undan honom utan uppståndelse, och det gör uppgiften svårare. Han lämnar tillbaka foton, som utan min vetskap tagits ur min låda: ”Jag råder er att avskeda hembiträdet. Det är några av de vitas agenter som rotat bland era papper. Men vi har en man bland dem . . .”

Den gamle sympatiske Petersburgsadvokaten Koslovskij var vår förste folkkommissarie för rättsväsendet. Hans uppgift bestod i att bekämpa excesserna. Han berättar för mig att tjänstemän vid tjekan utarbetade en text med en definition på misstänkta personer: ”Socialt ursprung: adligt eller borgerligt. Universitetsutbildning ...” Koslovskij tog detta papper och gick och knackade på Lenins dörr. ”Titta här, Vladimir Illitj, det här tycker jag angår oss en smula, er och mig?” – ”Ruskiga, imbecilla typer!” sade Lenin. En tjeka i landsorten föreslog 1918 att man skulle återinföra tortyr för att få agenter från utlandet att tala. Kamenev och Koslovskij blev djupt upprörda, och förslagsställarna blev skarpt tillrättavisade.

R. ansågs sälja olja åt det sovjetiska Naftakonsortiet. ”Någon olja har jag aldrig sett, utom möjligen i lampor”, sade han, ”och inte vill jag se någon heller ...” Det enda språk han kunde utom ryska var den turkiska som talas i Centralasien. Bucharas röda stjärna lyste på hans bussarong. Han var undersätsig, brunhyad med rakat huvud, falkprofil, sneda ögon och gång som en österländsk ryttare. Förvisad hit för att ha röstat fel på ett partimöte i Moskva, dvs röstat för den demokratisering av partiet som Preobrazjenskij och Trotskij krävt. ”Antingen kommer vi att återuppstå, eller också drunknar revolutionen.” Jag såg honom grimasera av sorg och undertryckt raseri när Moskvatidningarna kom med hela sidor vidrig polemik mot Trotskij. Det officiella monopolet på allt tryck höll redan på att fördärva sinnena: resone-mangen hängde inte ihop, stilen var grumlig, den stackars sanningen utlämnad spritt naken i klåparens våld ... Jag vågar ännu inte tänka att detta är partiets undergång, idealismens undergång. På denna nivå av förnedring genom tryck ovanifrån kan man inte längre leva. När man säger så till mig reser jag ändå borst. När en Souvarine skriver det till mig med sin vitriolfyllda penna råkar jag i uppror, det känns som förräderi. I den ställningen, fastklamrade vid det yttersta hoppet, kommer vi att förbli i tio år och mer, en del ända in i döden – en död genom skallsprängning på politbyråns order. Men det är förstadiet till en avlägsen framtid som vi inte kan tänka oss in i nu ... Trotskij är fortfarande Högsta krigsrådets ordförande, han skriver med blixtrande penna. Vi älskar partiet, vi kan inte föreställa oss ett liv utanför partiet. Vi tror på dess framtid liksom vi tror på oss själva, säkra som vi är att aldrig svika. R. har gjort sig förtjänt av Bucharas röda stjärna under ryttarfärder i Turkestans sandöknar. På ett kafé i Graben berättar han för mig en historia från tyfusens och de avhuggna huvudenas epok. Trotskij kom till ett kavalleriförband i myteri, lät sin bil köra in mitt bland sablarna, talade omgiven av ansikten från tolvhundralets Eurasien, var skoningslöst auktoritär, mänsklig, skicklig, och de krokiga klingorna åkte tillbaka in i skidorna och steppens ryttare skrek: ”Hurra! Leve världsrevolutionen!” ”Jag var verkligen lättad ...” (R. var 1927 en av Chiang Kai-sheks rådgivare under fälttåget i norr, som gav Kuomintang segern. Han stod själv bakom en seger som blivit legendarisk i Kina. Han försvann förmodligen under utrensningarna.)

Med Jurij Kotzjubinskij kan jag tala om allt, fritt ur hjärtat. Det var bara en lycklig slump eller ett under att han överlevde. I en källare i Kiev väntade han på sin tur att ställas mot väggen, när de röda tog staden så snabbt att de vita inte hade tid att expediera de sista fångarna. Han undkom ur omringade småstäder tillsammans med Pjatakov och de sista sovjetiska kämparna, som också var Ukrainas regering. By för by erövrade man detta land, och det som togs på morgonen var ofta förlorat på kvällen. 1918 års hjältar hette där Jevgenija Bosch, Jurij Kotzjubinskij, Jurij Pjatakov. Han var en stor grann karl med ett lätt skägg i en krans, örnprofil, ett harmoniskt format huvud som på en ung humanist från fordom, men med gedignare innehåll. När Kotzjubinskij blev för populär i Charkovs arbetarkvarter förvisades han till diplomatin. Han sympatiserade med den radikalaste oppositionsgruppen, den som stod för ”demokratisk centralisering”: Saprnov, Vladimir Smirnov, i Ukraina Drobnis (han som arkebuserades 1937). Vi klättrade uppför Leopoldsbergs branta sluttningar för att däruppfifrån betrakta Donaus blå band medan vi diskuterade partiproblemen. Jag ser honom för mig skrattande i blåsten, med den fladdrande sidenblusen fasthållen av ett rep kring midjan ... (Från Wien kom han till Warszawa som generalkonsul. Han sköts utan rättegång 1937.)

Liksom Jurij Kotzjubinskij bar N. oftast bara en rysk blus under sin kavaj. Men N. ägde bara en gammal grå kostym och begrep inte att man kunde ha mer. Han var ung eller snarare ålderslös, utan officiell anställning vid legationen, utan pengar (för att han struntade i dem), utan namn, utan känt förflutet, utan personligt liv – en utpräglad judisk typ med barnablick och mycket skicklig som konspiratör. Hans vrå på ambassaden var reserverad för strängt hemliga uppgifter och full av små glasflaskor, reagenser, osynligt bläck, kameror, chiffer ... Jag undrade om han inte hade glömt sitt rätta namn genom alla land- och identitetsbyten (men vad är ens ”rätta” namn?). Av en fängelsevistelse i Frankrike hade han obehagliga minnen, med ett undantag: På första maj ställde han sig mitt i fängelseverkstaden för att på sin dåliga franska läsa ett noga förberett tal: ”Fängelsekamrater! Det är idag arbetarnas världsomfattande fest ...” De häpna fångarna trodde att han var fnoskig, vakterna grep honom. Fast han hamnade på isoleringen, blev han utskrattad av ficktjuvar, inbrottstjuvar, kokainförsäljare, hallickar och förskingrare. Såg du den där idioten, va? På isoleringen var han glad att ha demonstrerat. Vi talade med glöd om det sjuka partiet. Sjukt ja, men vad finns det annars i världen? (Flera år gick. Jag hade just kommit ut ur fängelset i Sovjetunionen när N. ringde på min dörr i Leningrad. ”Var kommer du ifrån, gengångare?” – ”Från Shanghai.” Shanghai var ingen sinekur år 1928... N. hade där hjälpt till att reorganisera fackföreningarna efter massakern 1927. Han hade träffat människor som var ännu mer stoiska, skickliga, anonyma än han. ”Anarkisterna också är storartade”, sade han, ”men vilken ideologi för tolvåringar!” Vid ankomsten till Moskva fick han höra om den hemlighållna avrättningen av Jakov Blumkin. Han hade sökt reda på kamrater som tjänstgjort som bödlar för att få veta något om vår gemensamme väns sista ögonblick. Han medförde detta budskap till mig.)

Angelica Balabanova, som varit den första sekreteraren för KI:s exekutiv och vars moraliska invändningar ofta hade retat Lenin och Zinovjev, hade nyligen blivit utesluten ur Tredje internationalen. Hon bodde än i Wien, än i någon förstad och transporterade de attiraljer hon behövde för sin eviga fattig studentska-tillvaro från det ena möblerade rummet till det andra: spritköket att koka te på, den lilla stekpannan för omeletten, tre koppar åt gästerna. Och det stora porträttet av Felippo Turati, Matteottis manliga och strålande porträtt, buntar med *Avanti*, italienska maximalistpartiets korrespondens, dikthäften ... Den lilla mörka, snart åldrande Angelica fortsatte oförbrännelig sitt kampliv, fast hon med sin romantiska låga var minst trekvarts århundrade efter sin tid. Kring henne borde det ha funnits Mazzini-anhängare och carbonari med brinnande önskan att kämpa för Världsrepubliken! Efter en tillvaro tillsammans med män som Lazzari och Serrati, hos vilka något av samma låga fanns, fast dämpad till att passa parlamentarismen, fick Angelica, som ilade att ställa sig i ryska

revolutionens tjänst, (på vägen höll hon på att bli lynchad av reaktionär pöbel i Schweiz), på nära håll lära känna den världsmarxismens regering som kallades Kommunistiska internationalens exekutiv. Det var inte längre Zimmerwald-andan! Man doserade skickligt posterna i kommissionerna, man skickade kurirer med diamanter till broderpartierna i utlandet (och kurirerna försvann med diamanterna). Man skickade andra budbärare att förbereda uteslutningen av människor som fortfarande kallades ”kära kamrater”. Den sortens intrigspel verkar vara oundvikligt i stora organisationer. Det fick här en viss lyftning genom själva storheten i händelserna och har sin förklaring i nödvändigheten att sovra mellan dem som verkligen ville kämpa, och gamla pratmakare som var vana att leva bekvämt på propaganda utan risk att bli indragna i handling. Den revolutionära politiken kräver klarsyn och mod och i avgörande tider även goda kirurgegenskaper. Ingen är väl här på jorden humanare och redligare än den skicklige kirurgen, som dock angriper det levande köttet i smärta och blod. Angelica gjorde uppror både mot den politiska kirurgi som gick ut på att utan skonsamhet avlägsna de reformistiska ledarna, när de försökte torpedera varje offensiv, och mot Zinovjevs politiska kvacksalveri. Hon såg på ett tidigt stadium de första tecknen på den moraliska sjukdom, som skulle leda till bolsjevismens död en femton år senare. ”Marxisterna vet”, sade Georg Lukács, författaren till *Historia och klassmedvetande*, till mig, ”att man ostraffat kan begå en del små otrevligheter när man utträttar stora ting. Det misstag vissa människor gör är att tro att man kan nå stora resultat bara genom att begå små otrevligheter ...”

Angelica serverade mig kaffe på fönsterbrädet och framförde vänskapliga förebråelser mot våra officiella publikationer ... Jag mindes hungersnödens tid i Petrograd, när hon vid min sons födelse skickade oss en apelsin och en chokladkaka med diplomatpost, läckerheter från en annan värld. En stor godhet fanns i hennes händer, en hugsvalande kärlek i hennes ögon. Jag tänkte på att hon många gånger med nöd undgått en Rosa Luxemburgs död.

Antonio Gramsci levde i Wien som arbetsam och bohemisk flykting, sent i säng, sent uppe, aktiv i italienska kommunistpartiets illegala kommitté. Han hade ett tungt huvud med hög och bred panna och tunna läppar på en klen kropp, som var bredaxlad men liksom bruten framåt som på en puckelrygg. Hans tunna och fina händer rörde sig behagfullt. Han var tafatt och opraktisk i det dagliga livet – gick vilse på kända gator, tog fel spårvagn, saknade sinne för bekvämlighet och god mat – men var ändå en del av denna världen intellektuellt sett. Som vältränad debattör gick han rätt på det falska och stack håll på det med sin ironis spets, och han såg mycket klart. Vi undrade tillsammans över de tvåhundra femtio tusen arbetare som i ett enda tag kommit in i det ryska kommunistpartiet efter Lenins död. Vad var dessa proletärer värda, om de hade inväntat Vladimir Illitjs död för att gå in i partiet? Efter Matteotti, deputerad liksom han, hotad liksom han, hade Gramsci stannat i Rom för att fortsätta kampen, sjuk och svag, avskydd men respekterad av Mussolini. Han berättade gärna anekdoter från sin fattiga barndom. Hur han hade missat att bli präst som hans familj ville. Med små sarkastiska skratt klädde han av några av fascismens dignitärer, som han kände väl. När den ryska krisen började förvärras begärde Gramsci – för att inte alldeles tappa modet – att bli sänd till Italien, han som var så lättigenkännlig på grund av sin vanskaphet och sin stora panna. I juni 1928 fängslades han tillsammans med Humberto Terraccini och några andra, och det fascistiska fängelset höll honom på så sätt borta från de tendensstrider som nästan överallt ledde till att de aktiva i hans generation eliminerades. Våra svarta år var för honom år av hårdnackat motstånd. (Tolv år senare, år 1937, när jag just kommit till Paris efter deporteringen i Sovjetunionen, följde jag med i ett demonstrationståg för folkfronten och fick i handen ett kommunistiskt flygblad med porträtt av Gramsci, som hade dött den 27 april samma år på ett fängelsesjukhus i Italien, efter åtta års fångenskap.)

De ungerska emigranterna var djupt splittrade. Béla Kun var en verkligt förhatlig figur för oppositionen i partiet. Han stod för intellektuell otillräcklighet, för brist på viljestyrka och för

maktkorruption. Flera av hans motståndare levde på svältgränsen i Wien. Jag uppskattade speciellt Georg Lukács, som har betytt mycket för mig. Han hade varit universitetslärare i Budapest och därefter kommissarie vid en röd division vid fronten. Som filosof hade han hämtat näring från Hegel, Marx och Freud och utvecklats till en fri och sträng tänkare, som skrev stora böcker som aldrig kom ut. Jag såg i honom en av dessa topphjärnor, som hade kunnat skänka kommunismen andlig storhet, om kommunismen hade utvecklats som social rörelse i stället för att sjunka ner till en rörelse för stöd åt en auktoritär makt. Lukács tänkande förde honom till en totalitär vision av marxismen, som för honom omfattade alla det mänskliga livets aspekter. Hans partiteori kunde alltefter omständigheterna vara utmärkt eller dödligt farlig. Han ansåg till exempel att eftersom historien var intimt förbunden med politiken, så borde den skrivas av historiker i tjänst hos Centralkommittén. Vi diskuterade en dag frågan om dödsdömda revolutionärer bör begå självmord; det var apropå avrättningen i Budapest 1919 av diktaren Otto Korwin, som hade lett den ungerska tjeckan, och vars hängning ”societeten” gick och beskådade som om det gällt ett teaterstycke. ”Självmord funderade jag på när jag väntade mig att bli arresterad och hängd tillsammans med honom”, sade Lukács. ”Och jag kom till slutsatsen att jag inte hade rätt till det: en centralkommittéledamot måste föregå med gott exempel.” (Jag träffade senare Georg Lukács och hans hustru på en gata i Moskva – det var 1928 eller 1929. Han arbetade vid Marx-Engels-institutet, man undertryckte hans böcker, han levde modigt mitt i rädslan. Självtågslunda ”rättänkande” vågade han inte skaka hand med mig på offentlig plats, för jag var utesluten och känd som oppositionsman. Han överlevde fysiskt. Han skrev små färglösa artiklar i Kominterns tidskrifter.)

Eugen Landler var närmare de femtio. Denne f d järnvägare, fackföreningsman och strejkledare med sin begynnande mage, sin kraftiga näsa, sitt öldrinkaransikte, sitt breda leende och sin glimt i ögat stod där plötsligt i ungerska sovjetrepublikens ödesstund som general för en facklig armé, och han hemförde en dag personligen en nästan burlesk seger. Han var på väg till eldlinjen när han mötte en general som var på väg därifrån i en side-car och som rapporterade för honom vid vägkanten: ”Ohållbar situation, jag har gett order om återtåg.” Den frodige järnvägsmannen ville inte höra mer: han gav generalen en rungande örfil, körde bort honom ur side-caren, åkte iväg mot eldlinjen, räddade situationen där genom att mobilisera arbetarbefolkningen i en övergiven stad, beväpna dem med gamla jaktbössor och låta gjuta kulor på platsen som femtio år tidigare. Dessa musköter, berättade han, förde ett helvetes oväsen just när tjeckerna inte väntade att möta något motstånd – och jagade dem på flykten. Ländlers humor snuddade vid skrönan, med gott omdöme. Han förklarade att partifolket måste ta över när officerarna bedömer en situation som förlorad enligt krigskonstens regler. ”Tur nog hade jag ingen aning om reglerna för deras konst!” Nu var Landler skjuten åt sidan och levde på sparlåga. Han dog en stilla död i landsflykt år 1928.

Jag deltog som representant för den sovjetiska pressen – fast jag inte var det – i en rumänsk-sovjetisk fredskonferens. Chefen för den sovjetiska delegationen. Leonid Serebrjakov, som varit metallarbetare, gammal kund i tsardömets fångelser, revolutionssoldat i Sibirien och lite varstans, organisatör av det sovjetiska järnvägsmannaförbundet, reorganisatör av våra järnvägar, en av ledarna för den demokratiska oppositionen inom partiet, framstod nu vid trettiofyra års ålder genom sin moraliska auktoritet, sin mångsidiga förmåga, sitt förflutna som en av Sovjetstatens framtida ledare. När han något senare sändes till Förenta staterna skaffade han sig ett rykte som stor socialistisk administratör i affärskretsarna där. Han var korpulent, energisk till sättet, blond med runt, fylligt ansikte och krigisk mustasch, och han polemiserade med gott humör mot en gammal rumänsk diplomat av den riktigt gamla skolan, som räknade sina ord, var undanlidande, tog emot oss med pomp och ståt i den vita salongen på ett flott hotell, och som i alla sammanhang förklarade att han måste rådgöra med sin

regering. Sedan bjöd han på middag. ”Vilket fossil!” sade vi. Men kring fossilet fanns unga sekreterare som på allt sätt liknade kasino-don-juaner eller gangsters, talade perfekt ryska och var mycket intresserade av röda arméns befäl. ”Ossemellan, vad tänker man hos er om den bessarabiska frågan?” undrade en av dem vid konjaken. ”Man tänker att man borde anför tro den åt Frunze och ge honom två divisioner kavalleri”, svarade jag. Det blev en isande tystnad. En rumänsk senator vid namn Draghiescu – rätt sympatisk förresten, f d anarkist förstås – bjöd mig på middag för att säga mig fram på nattkröken, när den fina måltiden löst tungornas band: ”Låt oss få Bessarabien, käre vän! Jag försäkrar er att etniskt, historiskt osv ...” Jag återförde samtalet till de förbättringar som genomförts i Röda arméns beväpning ... Förhandlingarna strandade helt. Uff! (Leonid Serebrjakov blev skjuten 1937.)

Vi hade inte mycket beröring med de österrikiska socialdemokraterna. Medan det obetydliga kommunistpartiet, som var delat i två fientliga fraktioner med ett hundratal aktiva i varje – Tomann mot Frey – då och då täckte Wiens väggar med affischer som predikade arbetar-beväpning och proletariats diktatur, fortsatte den österrikiska socialdemokratin sin marsch framåt utan att tyckas ana att den levde sina sista dagar. (Den anade det faktiskt, men höll god, för att inte säga bekymmerslös, min i elakt spel.)

Austromarxismen organiserade och påverkade över en miljon proletärer, var herre i Wien, där den kommit en bit på väg mot kommunal socialism, kunde på några timmar ställa upp femtio tusen Schutzbundler på Ringstrasse – Schutzbundler i sportkostymer, men rätt välbeväpnade, det var känt – leddes av arbetarvärlden duktigaste teoretiker, men ändå hade den två–tre gånger på tio år svikit sin bestämmelse på grund av klokhet, försiktighet, borgerlig måttfullhet. Om ... Om ett rött Österrike hade ställt upp vid de ungerska sovjeternas sida, skulle då inte det oroliga Böhmen och sedan Tyskland ha följt exemplet? En revolution var under jäsning i Italien vid samma tid ... Men kanske var det redan för sent. Om redan 1918... Om bara det utskott för nationalisering av de främsta industrierna, som den socialdemokratiska regeringen hade tillsatt, inte hade varit en fars! Om Österrikes socialdemokrater hade ägt ett uns av de ryska bolsjevikernas lidelsefulla energi! Men de hade ju druckit gott vin i operettens land, där blåa Donau flyter, medan bolsjevikerna i kedjor släpade sig fram längs Sibiriens vägar. Nu när tillfällena missats och djärvhetens timme gått förbi fann sig det lilla Österrike inträngt mellan Ungerns, Italiens och Tysklands allt starkare kontrarevolutioner. Och inom landet hotades det socialistiska Wien av landsbygden och den katolska borgerligheten. Furst Starhemberg höll på att bilda sina bondeligor mot det. Jag var med på möten med representanter från socialdemokratiska partiet: det var män i mogen ålder, lite tunga i kroppen mestadels, som drack öl medan de lyssnade på talarna. Schutzbund defilerade framför stadshuset med trettiotusen blomsterprydda cyklar! Otto Bauer hälsades med tillgivna blickar när han såg denna arbetarstyrka passera, full av självtillit och framtidslöften. Om det hade räckt med löften! Den oerhörda svagheten hos dessa människor – och deras chefer i första hand – trodde jag mig se klart: det var utan tvivel att de ifråga om kultur och medvetenhet var sin tids bästa européer, bundna vid 1800-talets demokratiska ideal och oändligt främmande för omänskligt våld. Jag såg dem på Taborstrasse dagen efter något antisemitiskt bråk; de var uppretade och jagade hakkorsprydda slynglar och snobbar från gathörn till gathörn. Jag såg ridande polis sakta mota undan hopar av demonstranter utanför rådhuset ... (Fjorton år efteråt i Paris kände jag knappt igen Otto Bauer, så illa hade nederlaget farit fram med hans fylliga och regelbundna ansikte, som förr präglades av ädel tillförsikt. Han dog hastigt i en hjärtattack, i själva verket av sorg över arbetarrörelsens nederlag i Österrike. På dödsbädden återvann hans ansikte märkligt nog sitt fridfulla uttryck.)

Jag såg också om natten på Mariahilferstrasse andra män i uniform och basker marschera iväg i smågrupper mot bergshöjderna i stadens utkanter för att där öva sig i vapnets bruk. Officersligor, krigsveteraner, Starhembergformationer, kors, hakkors ... Politikerna hävdade

ännu att det inte fanns någon fascistfara i Österrike. Jag var antagligen den förste som pekade på faran: i Frankrike i *Vie ouvrière*, i Ryssland i en broschyr som ingenting tjänade till. Faran var tydligt skönjbar, eftersom den, om man ser till antalet, kulturen och verken, mäktiga arbetardemokratin faktiskt var till tre fjärdedelar kringrand och hädanefter hade att välja mellan antingen förtvivlad kamp eller fullständig vanmakt. Så länge Weimarrepubliken levde i Tyskland kunde arbetarrörelsens Österrike hoppas. När den tyska socialdemokratin föll var det förlorat. Om Frankrike och Tjeckoslovakien inte hade motsatt sig Anschluss mellan de två demokratierna Tyskland och Österrike, hade kanske de två arbetarklassernas förenade styrkor kunnat spärra vägen för nazismen, dvs om de förmått genomföra stora socialistiska reformer ... Om ...

Det svävade blod och förtvivlan i Wiens lätta luft. Vi var ute och gick en nyårskväll i siden-glänsande snö och med sus av straussvalser och serpentiner i öronen, när en explosion hördes under Operans arkader: en arbetslös sprängde sönder sin skalle med en dynamitpatron ... En annan sköt på kanslern-kardinalen Seipel ... Hugo Bettauer, en älskvärd journalist som var stamkund på nakenballetterna, odlade en freudiansk och sentimental erotism i veckotidningar med ”personliga” annonser. En ung fanatiker sköt sex kulor i kroppen på denne ”judiske förförare av den österrikiska ungdomen ...”

Jag studerade Marx och Freud, jag ledde internationella presskampanjer mot arbetsköparnas och polisens terror i Spanien, där alla mina gamla kamrater stupade, den ene efter den andre, för de ”fria fackföreningarnas” kulor, och mot den vita terrorn i ”det med kniv regerade Bulgarien ...” Jag tog parti för oppositionen i det ryska kommunistpartiet, som under 1923-24 leddes av Preobrazjenskij och i stor utsträckning inspirerades av Trotskij. En kamp som ingen ännu förstod vidden av började i Ryssland. Medan man höll på att bestämma datum för den tyska revolutionen vände sig fyrtiosex gamla aktiva kommunister till Centralkommittén och pekade på två slag av faror: svagheten hos industrin som inte förmådde tillfredsställa landsbygdens behov, och ämbetsverkens förkvävande diktatur. Det hade under de senaste årens andliga armod bara funnits två ljusningar, två små kompakta böcker av Trotskij, förslaget om *Den nya kursen* och analysen av *Revolutionens lärdomar*, bägge illa åtgångna av vår officiella press. Vi brukade diskret träffas i en förort för att läsa och kommentera dessa livfulla sidor. Snärjda i disciplin och försörjningsbekymmer fortsatte vi sedan att trycka våra tidningar, samma fadda och vämjeliga fördömanden av allt vi visste vara sant. Var det lönt att vara revolutionärer för att uträtta sådana sysslor? Jag vägrade rätta mig efter en anvisning från Béla Kun, som var orättvis mot det franska kommunistpartiet. Ett brev som sänts till mig från Moskva uppsnappades på obegripligt sätt. En kamrat, som var hög funktionär i Internationalen och ärlig som ett äkta falskmynt, försökte få mig att ta reson. (Han var inte helt säker på att inte vi skulle stå som politiska segrare i morgon.) Egentligen har ni ju en bra ställning i apparaten. I Ryssland nu för tiden vet man aldrig hur det går. Efter detta obehagliga samtal krävde jag kategoriskt att få återvända. Luften i Internationalens sektioner blev omöjlig för mig att andas. För att ha haft kurage att kräva klara besked om vad som hände i Ryssland kördes män som Monatte, Rosmer, Lorient, Souvarine ut ur det franska partiet. Partierna bytte ansikte och till och med språk: en konventionell jargong gjorde sig bred i våra publikationer, och vi kallade den ”propagandans lingua franca”. Det var aldrig fråga om annat än ”hundra procentigt godkännande av Exekutivens riktiga linje, om ”den bolsjevikiska monolitismen”, om ”påskyndad bolsjevisering av broderpartierna”. Detta var Zinovjevs och Bela Kuns senaste påfund. Varför inte trehundra procentigt godkännande? Ingen av partiernas centralkommittéer, som telegraferar vid första signal, har tänkt på det än. Systemet tycks vara vattentätt. En kamrat skämtar: ”Vid fyrtionde kongressen i Moskva får vi nog se Zinovjev sitta där nittioårig med sjuksköterskor kring sig och ringa i ordförandeklockan.” Man grundar ”skolor i bolsjevism” som den i Bobigny i Frankrike med Paul Marion, han som 1941 skulle

bli minister hos Pétain-Laval, och Jacques Doriot Internationalen har fortfarande en imponerande fasad, den har hundratusentals arbetarmedlemmar som tror på den av hela sitt hjärta. Jag ser den ruttna på insidan. Och jag ser att den endast kan räddas i Ryssland, genom en förnyelse av partiet. Jag måste hem.

För all del, sade mig ”Jurij” Lukács, när vi en kväll irrade under votivkyrkans gråa pilar, gör inte så att ni blir deporterad för någon struntsak, för vägran att svälja någon liten förödmjukelse, för nöjet att rösta emot ... Tro mig, skymfer har ingen större betydelse för oss. De marxistiska revolutionärerna behöver tålighet och mod. Inte egenkärlek. Tiden är ur led, vi står vid en mörk vägkrök. Låt oss spara våra krafter: historien har ännu bruk för oss.

Jag svarade att om atmosfären i partiet i Leningrad och Moskva blev alltför kvävande för mig skulle jag be om ett uppdrag någonstans i Sibirien, och där på snövidderna, långt från den slingriga politiken, skulle jag skriva böcker jag hade i huvudet – medan jag väntade på bättre tider. För att fullständigt göra mig av med en gammal mardröm, som fortfarande hemsökte mig ibland, hade jag börjat skriva på *Les hommes dans la prison* (Människorna i fängelset) vid stranden av en sjö i Kärnten.

VI

Revolutionen i återvändsgränden

1926-1928

Det regnar, kajerna är svarta. Två glesa lyktrader sträcker sig så långt man kan se i natten. Mellan dem Nevas svarta vattenmassor. På bägge sidor – delad – den mörka staden. Ogästvänlig. Den har inte kommit ur sin bedrövelse. För fyra dagar sedan såg jag ett stort sken breda ut sig över himlen ovanför Berlin, Berlin som nyss fick uppleva en ännu mer fantastisk inflation än vår. Hos oss kom priset på en citron aldrig över miljonen. I Berlin fick man betala triljoner för ett frimärke. Vadan denna eviga dysterhet på vår ryska jord? När vi kliver ut från tullen kommer ett eländigt ekipage åkande mot oss, en spöklik häst och en skranglig vagn som på Gogols tid i någon gudsförgäten håla ... Det har varit så i alla tider. Återkomsterna till den ryska jorden är chockerande. ”Ryska jord”, skriver skalden, ”den förslavade Kristus har färdats på dig överallt ...” (Tjutjev). Marxisten förklarar med samma röst: ”Aldrig har varuproduktionen varit tillräcklig där, alltid har det fattats kommunikationsmedel ...” I långliga tider har fattigfolket, nödens slavar (och kanske någon Kristus bland dem), fått ge sig ut på vandring, barfota med tiggarpåsen på ryggen från en stäpp till en annan, ständigt på flykt, ständigt på spaning ...

Jag finner en lugn och dystert tryckande atmosfär. Lutovinov har begått självmord. Metallarbetarnas ombudsman irrade en natt kring i Berlin med Radek. Kurfurstendammis cocktails brände hans strupe. ”Vilka otäckheter borgarna hittar på i alla fall för att berusa sig. Vad ska jag göra när jag kommer hem? Jag har ju sagt så många gånger till Centralkommittén: lönefrågan måste ses över. Våra metallarbetare svälter. Då blev jag skickad på kur i utlandet av partiets hälsovårdskommission ...”

Glazman har begått självmord. Det är en föga känd historia som utspelats bland männen kring Trotskij, Högsta krigsrådets ordförande. Man talar bara halvhögt om den. Glazman är inte den ende.

Unga män, som blivit uteslutna ur partiet för att ha krävt ”ny kurs”, har gripit till revolvern för egen räkning. Unga kvinnor, det vet var och en, föredrar veronal. Vad ska man leva för när partiet vägrar en rätten att tjäna det? Denna gryende värld kallar oss, vi tillhör bara den – och här kommer någon och spottar oss i ansiktet i dess namn. ”Ni är ovärdiga ...” Ovärdiga därför

att vi är revolutionens plågade kött och dess vredgade tanke? Hellre dö. Självmordskurvan stiger. Den centrala kontrollkommissionen kallas till extra sammanträde.

Jevgenija Bogdanovna Bosch har begått självmord. I utlandet har ingenting publicerats om denna död, trots att det gällde en av bolsjevismens största gestalter. Ända sedan inbördeskriget, Ukraina där hon ledde den första sovjetregeringen samman med Pjatakov, oroligheterna i Astrachan där hon var sträng, böndernas kontrarevolution i Perm, arméerna som hon förde befäl över, sov hon med en revolver under kudden. Debatten inom partiet under 1923, bortsmusslandet av arbetardemokratin i tvetydiga CK-resolutioner, utrensningarna vid universiteten, sekreterarnas diktatur, allt detta fördystrade henne, allt medan sjukdomen urholkade det kraftiga fyrkantiga kämpaansiktet med de intensiva ögonen. I och med Lenins död var hennes beslut fattat. Partiet bedraget och splittrat, Illitj borta – vad fanns att göra, vad hade man att vänta på, när man själv ingenting mer förmådde? Hon sköt sig en kula genom tinningen, liggande. Kommittéerna diskuterade begravningen. Principryttarna framhöll att ett självmord alltid var ett lydnadsbrott, även om det orsakades av en obotlig sjukdom. I detta fall vittnade självmordet dessutom om en oppositionell inställning. Ingen statsbegravning, det fick räcka med en regional sådan. Ingen urna i Kremles mur, en passande plats på kommunisternas borte parkett, Novo-Devitjijs kyrkogård ... En fyrtio raders nekrolog i *Pravda*. Preobrazjenskij tycker det är en tarvlighet utan gräns. När hon höll tyskarna stängen och de ukrainska nationalisterna och de vita och det ryska Vendée, vilken skämtare skulle då ha frågat efter hennes officiella rang i partihierarkin? Begreppet existerade inte ens. Preobrazjenskij ombads att tåga. Lenins människohamn ligger i Mausoleet, berövad all kraft och ande, medan hierarkin är nog så levande, ja rentav förtärande och fortfarande har mycket att lära oss om detta.

Vår oförliknelige diktare Sergej Jesenin har begått självmord. Telefon: ”Kom genast, Jesenin har dödat sig ...” Jag springer i snön, jag kommer in i rummet på hotell International, det är knappt jag känner igen honom: han är sig inte lik. Dagen innan hade han druckit förstas, sedan bett sina vänner gå. ”Jag vill vara ensam ...” På morgonen, i uppvaknandets plåga, greps han av lust att skriva. Varken blyerts eller reservoarpenna till hands. Inget bläck i hotellets bläckhorn, men ett rakblad fanns och han skar sig i handleden. Och med en rostig penna doppad i sitt eget blod skrev Jesenin sina sista verser:

Farväl, min vän, farväl ...
 ... Det är inte nytt att dö i detta liv,
 men det är heller inte nyare att leva.

Han meddelade att han inte ville bli störd. Man hittade honom hängande i en väskrem, i fallet hade han slagit sönder pannan mot ett värmeledningsrör. Där han ligger tvättad och kammad på dödsbädden ser ansiktet hårt ut med ett uttryck av kall och oåtkomlig stränghet, håret har mörknat. ”Man tänker på en ung soldat som stupat ensam efter en förbittrad kamp,” noterade jag. Trettio år, på höjden av berömmelse . . . åtta gånger gift ... Det var vår störste lyriske skald, den ryska landsbygdens, Moskvakabaréernas skald, den sjungande bohemens skald under revolutionen. Han skrek ut stålhästarnas seger över de rödbruna fölen på ”fälten utan ljus”. Han strödde dikter med bländande bildspråk kring sig, ändå är de enkla som byfolkets tal. Han mätte sitt eget fall genom tomheten: ”Vart har du fört mig, mitt oförvägna huvud?” ”Skändlig har jag varit och ond, för att brinna med större låga ...”

Han försökte komma i samklang med tiden och vår dirigerade litteratur. ”Jag är främling i min egen trakt ...” ”Mina dikter vill ingen längre ha, och själv är jag överflödig ...” ”Blomma, ungdom, i ditt sunda kött ... Ditt liv är annorlunda, dina sånger andra ...” ”Ny mänska är jag inte, har en fot i det förflutna – och ändå vill jag, raglande stapplande jag, förena mig med stälkhorterna ...”

Skoningslösa stränghet du
 Som rymmer all mänsklig plåga!
 Skäran skär de tunga axen
 Som man skär halsen av svanar.

Den näst efter honom mest populära av våra skaldar, Vladimir Majakovskij, skriver nu en avskedsdikt till honom, full av förebråelser:

Du har lämnat oss
 som man säger:
 för en annan värld ...
 Rymden ...
 du svävar, där,
 knuffar undan stjärnorna ...

Majakovskij, atletisk och fylld av ett slags gäckande häftighet, skanderade sitt farväl inför åhörarskaror, för vilka denna död blev symbolisk:

Vår jord är inte rustad för glädjen,
 Glädjen får vi ta från kommande slakten!

Och Majakovskij kommer själv snart att döda sig med en kula i hjärtat. Men det är en annan historia. Vi bär bort Sergej Jesenins kropp genom mörker och snö. Det är ingen tid för dröm och lyrik. Farväl, skald.

Lenka Pantelejev, Kronstadtflottist 1917, en av dem som slog in Vinterpalatsets dörrar med kolvslag, har just slutat sitt liv i Leningrad. En legend omger honom i undre världen, för det finns på nytt en undre värld. När penningen kom tillbaka kände Lenka att hans liv var slut. Han var inte idévrängare utan jämlikhetsivrare. Han blev bandit för att råna de första juveleraraffärerna, som öppnats av de första nykapitalisterna i NEP. Häromkvällen omringades Lenka – efter en angivelse förstås – i sin *malina*, sitt tillhåll, av folk från milisen: det är de som berättat detta drama för mig, de beundrar Lenka. Det fanns kvinnor och sprit. Han kom in, kastade av sig läderjackan, svepte ett glas vodka, tog sin gitarr. Vad ska vi sjunga? ”Rulla under yxan, Stenka Razins huvud ...” Man sköt ihjäl honom sjungande. Slut med denna farliga gitarr. Milisens män, som har fyrtio rubel i månaden, bär på sina mössor den röda stjärna som män som Pantelejev var de första att trycka fast i pannan.

I. mindes jag som en yoga-mager person från den tid då han höll igång spöklika fabriker utan vare sig bränsle eller råvaror. En kväll i isens år 1919 – det är sex år sen nu! – när vi var på hemväg från fronten vid Ligovo, trettio minuter från staden, sade han mig: ”Vi måste kasta alla våra sista styrkor i elden, även små blodfattiga killar på sjutton år, allt, utom hjärnan. Några tänkande huvuden bakom, väl omgivna av kulsprutor, och resten i elden, det är min doktrin!” Själv har min vän I. upphört att tänka. (1919 hade han och jag och några andra planerat ett ursinnigt motstånd, som skulle sluta i explosioner och eldsvådor, ”så att man riktigt ser vad det kostar att döda oss!”) Nu träffas vi hos honom om kvällen och spelar kort. En ljum trevnad råder hos denne f d straffånge som nu är hög ämbetsman. Vackra böcker, miniatyrer, vapenpytt porslin, mörka mahognymöbler från tsar Pauls tid. En del sådant finns kvar hos några kämpar, av bytet efter många exproprieringar. Jag hade känt Lisa I. som en utmärkt ljushårig flicka med rädda ögon, vid den tid då hennes första barn dog av undernäring. Nu har de ett nytt barn, mycket mer välnärt än våra arbetslösa proletärens barn. Lisa har blivit en fet blondin som har halsband av stora stenar från Ural. Det finns något lite kvar av rädsla i hennes ögon, som ger mig lust att brutalt fråga: ”Det var ett stort skeppsbrott, va? Minns ni Mazins lik under granens grenar? Eller liket av den lille skulptören Bloch, som dom sköt utan att vi visste varför? Eller av hans fru, hon som såg så barnslig ut? Sägg?” Men jag

säger ingenting i den vägen, det skulle inte vara passande, världen har förändrats. Grisja Jevdokimov kommer och spelar en omgång med oss. Han är just tillbaka från Tyskland, dit CK hade skickat honom för att bota en alkoholförgiftning. Vi talar om affären Pusjkov. En annan söndag framför korten, tet, vodkan, talar vi om affären Menchov. Livet går vidare. (Vi talar inte politik, för jag är en oppositionsman i onåd, och det vet de. För de är oroliga för framtiden, och det vet jag: i politbyrån uppstår en underlig kyla mellan Zinovjev, som de är vänner till, och Stalin.)

Jag har träffat Pusjkov förr i världen när han ledde *Petrokommuna*, den centrala Kooperationen för Petrograds kommun. Jag förhandlade med honom om försörjningsfrågor för den lokala generalstabens räkning. Trotskij hade lovat stadens uthungrade trupper en daglig ranson av kött eller fisk. Pusjkov levererade säckar med vobla till garnisonen, denna förskräckliga torkade fisk som bara är ben och salt och får tandköttet att blöda. Pusjkov, en liten ljus man, frågade med ett avväpnande leende: ”Kan ni förneka att det är fisk?” Det blev ett bevingat ord. ”Jag försäkrar er”, svarade jag, ”att Trotskij inte menade den sortens fisk och att man har sett nog av den ...” Vi visste att det sanna hjältemod våra soldater visade ofta kunde vara beroende av en lite mer närande ranson. Pusjkov hade det inte lätt, klämd som han var mellan leveransorder och förråd som plundrades varje natt, eller som bara existerade på papperet, eller som borde komma och inte kom ... Det är längesen, allt det där. Anledningen till att man uteslutit Pusjkov ur partiet, dvs kastat honom överbord, är denna: I Kontrollkommissionens beslut står det: ”oegentligheter i förvaltningen (som domstolen får ta ställning till) och demoralisering”. Han var gift. Hos honom också spelade man kort om söndagskvällarna med teglas framför sig. Han älskade sin hustru med en häftig kärlek, som liksom inte passade för hans materialistiska förvaltersjäl. När döden plötsligt tog henne ifrån honom, glömde han att materien är förgänglig och att kulten av de döda härrör från fädernas tro, som formellt utdömts av partidoktrinen. Han lät balsamera den avlidnas stoft och mura en gravkammare åt henne på en kyrkogård, där hon skulle sova under glas. Om Lenin vilade i ett mausoleum för att bättre leva i människornas minne, varför skulle inte den älskade kvinnans form kunna få bevaras så, till åminnelse för en förtvivlad man? Pusjkov är hederlig, men det är dyrt med en glaskista: han har tagit ur kollektivets fonder. Vanhedrande. Man kommer inte att tala mer om honom. Jag vet inte varför, men vad som gjorde mig mest ledsen i allt det här, det var tanken på den döda som nu var vigd åt förintelsen.

Affären Menchov berörde oss mer, därför att Menchov var tidningsman fast han såg ut som en judisk-amerikansk businessman med sina stora fiskögon bakom hornbågade glasögon och sina fina engelska yllekostymer. Han var väl underrättad och föreföll mycket seriös som yrkesman. Jag hade träffat honom då han just kommit från Amerika för att tillsammans med Rothstein, chartismens historiker, leda KI:s engelska sektion för Exekutivens räkning i Moskva. Nu är han utesluten, fängslad, sänd till Solovetskijöarna, och man talar om honom med vrede och avsmak. Som officiell kommunist har han svikit. För en liten, knappt tolererad litterär tidskrift skrev han artiklar som gick emot partilinjens, under olika pseudonymer. Man hittade anteckningar med mycket otrevliga formuleringar hos honom. Man citerar avsnitt som det följande för mig: ”Fick åttahundra rubel för den lilla snuskiga saken jag kläckte ur mig om Lenin. Tog två fnask, och vi söp oss grundligt fulla.” Du förstår, sade en kamrat till mig, att den där människan som levde ett dubbelt liv bland oss och skrev agitationsbroschyrer om Illitj åt partistyrelsen, han var rutten in i själen!

Jag förstår ... Man behöver bara se sig om i staden och på gatan. Penningen sätter sitt fula märke på allt. Speceriaffärerna skyltar överdådigt med frukter från Krim och viner från Georgien, men en brevbärare tjänar ett femtiotal rubel i månaden. Hundrafemtio tusen arbetslösa bara i Leningrad: det bidrag de får varierar mellan tjugo och tjugosju rubel i månaden. Bonddrängar och pigor tjänar femton, fast de får ju mat. Partiets funktionärer får

mellan hundraåttio och tvåhundraåtjugofem rubel i månaden, som de kvalificerade arbetarna. Mycket tiggare och övergivna barn, mycket prostituerade. Vi har tre stora spelhus i stan, där man spelar baccara, rulett, chemin-de-fer, otäcka ställen med brottslighet kring. De hotell som är inredda för utlänningar och höga tjänstemän har barer, där det finns bord med fläckiga vita dukar, dammiga palmer, flinka kypare som känner till de hemligheter revolutionen inte vill veta av. Vill ni ha lite kokain? Trettio flickor på Europabaren ställer ut sina sminkade ansikten och sina billiga ringar för män i mössa och päls, som dricker stora glas sprit. En tredjedel av dessa är tjuvar, en annan tredjedel utpressare och den sista tredjedelen arbetare och kamrater drabbade av en spleen som framemot tre på morgonen tar sig utlopp i slagsmål med dragna knivar. Då ropar någon med en sällsam stolthet, jag hörde det häromnatten: ”Jag är parti-medlem sen 1917, jag!” Det är då världen darrade. Och i den snöiga natten håller slädar där strax före gryningen, de är förspända med ädla fullblod och körda av lika skäggiga kuskar, som de som tsartidens nattsuddare hade. Och direktören för en nationaliserad fabrik, en-gros-försäljaren av tyger från Leninfabriken, en mördare eftersökt av angivare som dricker med honom, de far iväg med någon dotter av Riazan eller Volga inklämd på det trånga sätet, en hungersnödens och omvälvningarnas dotter, som bara har sin ungdom att sälja och alltför mycket livslust kvar för att hamna i den självmordskrönika jag ögnar igenom på en redaktion. Leningrad har en självmordsfrekvens på tio till femton per dag, mest folk under trettio.

Man kan ta hissen och på hotell Europas tak hitta en annan bar, som liknar barerna i Paris eller Berlin, med full belysning och hålligång med dans och jazz. Den är ännu tristare än den på nedre botten. Vi var två författare som satt där i den öde salen i början av en tråkig kväll, när Majakovskij kom in med spänstiga steg. Han ställde sig vid baren nära oss. ”Hur är läget?” – ”Åjo. Skit mest.” – ”Nere?” – ”Nej. Men en dag skjuter jag mig en kula för pannan. Alla människor är snuskhumar!” Det var flera år före hans självmord. Han tjänade mycket pengar, Majakovskij, genom att skriva officiella dikter åt tidningarna, som ibland kan vara riktigt bra fortfarande.

Vi vill förbli ett parti för fattiga människor, och penningen blir småningom den starkaste, penningen fördärvar allt – och ändå får den också livet att blomma överallt. På mindre än fem år har handelsfriheten åstadkommit ett verkligt under. Det finns ingen hunger mer, en raglande livsglädje stiger runt oss, svämmar över, och det värsta är att man har känslan att lätt kunna sjunka till botten. Det är en stor kropp under tillfrisknande, detta land, men på denna kropp, vars kött är vårt kött, ser vi en massa blemmor bildas. Som ordförande i ett bostads-kooperativ måste jag kämpa hårt för att få upplåta en jungfrukammare i detta förborgerligade hus åt någon studentska. Räkenskaperna som en ingenjör lägger fram är helt förfalskade, och jag måste skriva på. En av våra medhyresgäster berikar sig märkbart genom att till höga priser återförsälja tyger som en socialiserad fabrik säljer billigt till honom med tanke på de låga lönerna. Förklaring: bristen på fabriksstillverkade varor beräknas till fyrahundra miljoner rubels värde. Arbetarna flyr sina eländiga hem och går på krogen. Husmödrarna i den stadsdel där de ”röda” Putilovfabrikerna ligger hör sig för hos partikommittén, om det inte finns möjlighet att betala ut en del av deras supiga karlars lön till dem ... På avlöningsdagarna ser man dödfulla proletärer ligga på trottoarerna, och andra knuffar till en och ropar okvädinsord. De kallar mig hatiskt bokmal och glasögonorm. En Rädda Barnen-kommitté exploaterar Club Vladimirskij, ett illa beryktat spelhus. Jag såg där en halvklädd och misshandlad kvinna bli kastad nerför trappen. Föreståndaren kom emot mig och sade lugnt: ”Vad blir ni upprörd för? Det är bara ett fnask! Om ni var i mitt ställe!” Han är kommunist, den där föreståndaren, vi tillhör samma parti.

Handeln ger ett visst liv åt samhället, och det är världens sjukaste handel. Detaljhandeln, dvs distributionen av de fabriksstillverkade artiklarna, ligger i händerna på privatföretag, som har trängt ut Kooperationen och den förstatligade handeln. Var har detta kapital kommit ifrån, som

för fem år sen inte ens existerade? Stöld, olaglig spekulation, skumraskaffärer. Krämare bildar ett falskt kooperativ. De mutar tjänstemän för att få krediter, råvaror och order. De ägde ingenting igår, den socialistiska staten har försett dem med allt på betungande villkor, för kontrakten, överenskommelserna, ordena, allt är förvrängt genom korrruptionen. Sedan de väl kommit igång fortsätter de och söker överallt göra sig till mellanhänder mellan den socialiserade industrin och konsumtionen. De fördubblar priserna. Den sovjetiska handeln har som följd av vår svaghet på det industriella området blivit tummelplats för en mängd rovfåglar, hos vilka man tycker sig skymta morgondagens hårdaste och halaste kapitalister. I det avseendet är NEP obestridligen ett misslyckande. Åklagarna med Krylenko i spetsen tillbringar all sin tid med att åtala folk för spekulation utan att det leder någonvart. En liten illa klädd, talför och rödlätt person vid namn Pliatskij står i centrum för alla muthistorier och skumma affärer i Leningrad. Denne affärsman, som kunde varit hämtad ur en Balzacroman, har startat företag på löpande band, köpt tjänstemän i alla departement; och man skjuter honom inte, för i grunden behöver man honom, han håller igång en massa saker. NEP blir ett taskspeleri. Det gäller också på landsbygden, fast på annat sätt. Bara en sådan sak som får-aveln i Sydryssland har skapat besynnerliga sovjetiska miljonärer, f d röda partisaner, vilkas döttrar bor på Krims lyxhotell, vilkas söner spelar högt på kasinona.

På ett helt annat plan bidrar vissa enorma författarförmåner till att vi småningom får en styrning av litteraturen. Dramatikerna Sjtjegolev (historikern) och Aleksej Tolstoj kammar in hundratusentals rubel på lätta skådespel om Rasputin och kejsarinnan. Och många av våra unga författare drömmer om att efterlikna dem. Det behövs bara att man på samma gång skriver i publikens smak och enligt direktiven från Centralkommitténs kulturella sektion. Det är förresten inte så lätt. Det blir uppenbart att vi kommer att få en anpassad och bestucken litteratur trots att de flesta av de unga sovjetiska författarna visar en förbluffande motståndskraft ... I allt detta som blommar upp omkring oss skönjer vi samtidigt tecknen på något undanglidande, något som hotar oss och som kommer att bli vårt fördärv.

Konstantinov har löst ekvationen. Vi kände varann utan att någonsin ha träffats. Jag avskydde honom, jag börjar nu förstå honom. Någon sade: ”Det är en litterat, en autografsamlare. Han har manuskript av Tolstoj, Andrejev, Tjechov, Rosanov ... Han är materialist men har börjat umgås med mystiker. Lite förryckt men intelligent. F d tjekaman. Säger att han gillar er ...”

I ett hyreshus på högra stranden fann jag några personer samlade under en tänd ljuskrona. En gammal man talade om Rosanov, hos vilken det fanns mycket av Nietzsche, av Tolstoj och av Freud, alltsammans sublimerat i en köttslig kristendom i uppror mot sig själv. Ett slags helgon med fixa idéer, som grubblat mycket på det moraliska problemet och det sexuella problemet. Lite otäck genom att anse sig otäck, inte vilja vara det och säga sig att man i grunden är det, trots allt. Författare till Fallna löv, meditationer om livet, döden, hyckleriet, den orena sinnligheten och Frälsaren – en bok gjord av toalettpappersblad, skriven på wc ... Han dog på Lenins tid och efterlämnade ett starkt minne i den ryska intelligentian. Man talade om honom som om han just gått ut ur rummet. Det var unga kvinnor med, och en lång mager man med liten blond mustasch och färglös hy och blick, som jag genast kände igen: Ott, direktör för tjekans administration 1919–1920. Han var est eller lett, begåvad med ett anemiskt lugn, och han höll igång sin papperskvarn mitt bland avrättningarna. Konstantinov med flint, benig näsa, svart mun, glasögon, kände jag inte igen, fast han behandlade mig som gammal bekant. Först senare på kvällen kunde vi tala ensamma. ”Ni känner mig ändå väl,” sade han då. ”Jag var rannsakningsdomare i fallet Bayrach ...”

Ja, nog var han oförglömlig, den tjekamannen, som jag tillsammans med en fransk kommunist hade fört en långdragen strid mot för att rädda några med säkerhet oskyldiga människor, som han till varje pris ville arkebusera. Jag ska inte berätta om detta fall utan större betydelse. Det var episoden med den blodiga skjortan som jag fick mig tillsänd från ett fängelse, episoden

med den unga kvinnan med odaliskansiktet, som en sadistisk domare gillrade fällor åt och gav löften åt på skymfliga villkor. Det förekom många episoder, och vi räddade till slut de anklagade genom att vända oss till en av tjejkans högsta ledare, till Xenofontov, tror jag. Vid Petrogradtjeikan hade kamraterna talat om rannsakningsdomaren i tvetydiga ordalag. Mycket hård, omutlig (han låtsades vilja sälja en benådning), sadistisk kanske, ”men ni vet, psykologin!” Jag undvek att träffa honom då jag ansåg honom vara en farlig person: ett slags fackidiot. Sju år senare bjöd han mig på te och behandlade mig som vän.

– Era skyddslingar har gett sig iväg till Konstantinopel, där de säkert blivit stora svartabörs-hajar. Det var dumt av er att lägga ner så stor möda på att hindra mig från att likvidera dem. Jag visste mycket väl att de formellt var oskyldiga, men det låg så mycket bakom. Det har ingen betydelse längre. I andra fall har större män än ni inte kunnat hindra mig från att uppfylla min revolutionära plikt ... Det var jag som ...

Han är en av de tjejamän som i januari 1920, medan Lenin och Dzerzjinskij utformade dekretet om dödsstraffets avskaffande, organiserade en nattlig avrättning, dvs ett blodbad på flera hundra misstänkta, som ägde rum i sista ögonblicket, när dekretet redan snurrade i tryckpressarna.

– Å, var det ni som ... Och nu?

Nu står han utanför partiet, inte helt utesluten, utan pensionerad, tolererad. Då och då tar han tåget till Moskva och går upp på Centralkommittén. En hög sekreterare tar emot honom. Konstantinov har med sig sin hemliga pärm, som blivit tjockare av några nya dokument, nya detaljer han hämtat ur sitt minne, ovederläggliga bevis. Han bevisar, anklagar, nämner högt uppsatta personer, vågar ändå inte säga allt ... Man skulle döda honom! Till mig säger han nästan allt. Hur kan han ha sådant förtroende för mig? ”Ni är oppositionell? Ni har missat hela frågan. Ni har ingen aning om någonting ...” Han börjar med antydningar, och vi talar om läget nu. Om vad Lenin förutsåg. ”Man tror att det är man själv som kör, men det är bilen som ränner iväg med en, och andra händer än ens egna ligger plötsligt på ratten” (Lenin). Den höga arbetslösheten, de ojämna lönerna, privatkapitalet som plundrar staten för att kunna erövra den inhemska marknaden, fattigdomen på landsbygden och uppkomsten av en välbärgad bondeklass, Kominterns oduglighet och Rapallopolitiken, städernas eländiga tillstånd och de nyrikas fräckhet, tycker ni det är naturligt, dessa resultat? ”Och vi har gjort allt det vi gjort bara för att hamna där?”

Han lägger sina kort och låter mig skåda hemligheten. Hemligheten är att allt är förrått. Redan medan Lenin levde fick förräderiet insteg i Centralkommittén. Han vet namnen, han har bevisen. Han kan inte säga mig allt, det är för farligt, men man vet att han vet. Om man misstänkte att jag fått veta något genom honom, skulle jag vara förlorad. Det är överväldigande och förfärande. Det krävs, för att ta itu med denna komplott, klarsynthet utan gräns, inkvisitorisk begåvning, absolut försiktighet. Med fara för sitt liv lägger han fram för Centralkommittén sina analyser av det ofantliga brott som han studerar sedan år tillbaka. Han mumlar främmande namn, de mäktigaste kapitalisternas namn och andra också, som han tillmäter en magisk innebörd. Han nämner en stad på andra sidan Atlanten. Jag följer hans framställning med den dova oro man känner inför sinnessjuka människors vidlyftiga resonemang. Och jag ser att han har en galnings inspirerade ansikte. Men i det han säger träder en rättfram känsla fram, som inte härrör från en galning: ”Vi har inte gjort revolution för att hamna där.”

Vi skils som förtrogna kamrater. Natten är vit, spårvagnarna går inte längre. Jag har sällskap med Ott. När vi går över en bro, mellan den matta himlen och det dimfärgade vattnet, ser jag att min följeslagare inte har förändrats på sex år. Han bär fortfarande sin långa kavalleristkappa utan insignier, han har samma flegmatiska gång och samma halvleende

under den bleka lilla mustaschen, som när han kom ut från tjecken en vit natt år 1920. Han är fullständigt överens med Konstantinov. Är inte hans bevisföring övertygande? Vi har här trådarna till den svekfullaste och mest förgrenade komplott man kan tänka sig, den universella komplotten mot den första socialistiska republiken ... Allt kan räddas om ... Det finns ännu några män kvar i Centralkommittén. Vilka? Den bleka morgontimmens bleka stad breder ut sina vidsträckta och öde vyer för oss. Den verkar abstrakt. Ett kallt stenmönster fullt av minnen. Vi har gått förbi moskéns blåa kupol. På kullen till höger hängde man år 1825 de fem hjältarna i den frimurarinspirerade dekabristkomplotten. Till vänster, i det där lilla huset som tillhört en av Nikolaus II:s favoriter, organiserades bolsjevikkomplotten 1917. Peter-Paulsfästningens gyllene spira sticker upp ovanför fängelsehålor och floden: Netjajev tänkte där ut sin fantastiska komplot, en kedjefänges dröm om att slå tsardömet i spillror. "Folkets viljas" konspiratörer dog där. Man lät dem dö av svält, åren 1881-1883. Många av deras yngre bröder har överlevt. De bildar förbindelselänken till oss. Vi närmar oss Marsfältets gravar, omgivna av en mur av röd granit. Våra gravar. Mitt emot, i Michajlovskas palatset, blev Paul I mördad av sina officerare. "Idel komplotter, inte sant?" säger Ott leende. "Rena barnleken, allt det där. Nuförtiden ..." Jag har lust att svara (men det tjänar ingenting till med dessa besatta människor):

"Nuförtiden är det inte så enkelt. Det är en helt annan sak. Och de sammansvärjningar som ni hittar på, stackars Ott, är bra överflödiga."

Om jag skissar dessa porträtt och berättar om dessa samtal från år 1926, så är det för att de redan röjer en stämning som varslar om en begynnande psykos. Hela Sovjetunionen skulle senare under några tragiska år uppleva denna psykos allt intensivare, och den utgör otvivelaktigt ett psykologiskt fenomen som är enastående i historien. (Konstantinov deporterades i början på 30-talet till centrala Sibirien och försvann.)

Mitt i arbetarstaden Leningrads stillhet inträffade dramat i Tjubarov-gränden, som kastade ett dystert ljus över förhållandena bland vår ungdom. Omkring femton stycken unga arbetare från San-Galli-fabriken hade våldtagit en stackars jämnårig flicka på en obebyggd tomt i närheten av Oktoberstationen. Detta hände i Ligovka, ett slumområde med fallfärdiga baracker. Partiets kontrollkommissioner var överhopade med otrevliga små sedlighetshistorier och konstaterade ett slags epidemi av kollektiva våldtäkter. Utan tvivel började sexualiteten, som länge hämmats av den revolutionära asketismen och sedan av brist och svält, att återvinna sin fulla kraft i ett samhälle som plötsligt lämnats utan näring. Två historier av samma slag var föremål för undersökning i Studenternas hus på Jeliabovagatan, f d hotell Björnen, *Medvjed*, några steg från min bostad. Under loppet av samma kväll hade två intima fester, i två olika rum, slutat med att en ung kvinna lämnats i flera berusade unga hannars våld ... Jag besökte detta hus tillsammans med en hälsovårdskommission. Rummen var nästan utan möbler och gav ett fruktansvärt intryck av armod. Klädplator hängde på fönsterhandtagen. Det stod spritkök och små bleckhandfat på golvet, böcker och gamla slitna skor låg huller om buller i vråna. Järnsängarna hade för det mesta inget underrede, utan man hade lagt dit bräder, och madrasser ovanpå bräderna. Där det fanns lakan var de gråa av smuts. I ett stort rum där det bara fanns en madrass på golvet hittade vi tre sovande ungdomar, flickan låg mellan pojkarna. Promiskuiteten föddes ur den materiella nöden. Det fanns böcker som spridde en förenklad teori om den fria kärleken, Alexandra Kollontajs t ex. Det "sexuella behovet" uppfattades med barnlig materialism som en rent djurisk funktion. "Man älskar som man dricker ett glas vatten, för att släcka törsten." Den mer bildade ungdomen, universitetsungdomen, diskuterade Entjmens – av Bucharin ifrågasatta – teori om moralens försvinnande i det framtida kommunistiska samhället ...

Man inledde en propagandarättegång mot de femton brottslingarna från Tjubarovgränden i en arbetarklubbens lokaler, under Lenins porträtt. Rafail, redaktör för *Pravda* i Leningrad, en

skallig tjänstemannatyp med färglöst och slugt utseende, var rättens ordförande. Inte vid något tillfälle tycktes han förstå vilken härva av mänsklig gemenhet och av nöden orsakat förfall han hade att reda ut i arbetarrättsvisans namn. En sal full med arbetare och arbeterskor följde debatterna i en stämning av uttråkade lidande. De femton anklagade hade sådana där gatpojksansikten som man ser i Ligovkaslumpen. Det bondska och det proletära blandas i dem, med en primitiv brutalitet som mest framträdande drag. De erkände och anklagade varandra, gav gärna detaljer, förstod ingenting så snart man avlägsnade sig från fakta och tyckte att det gjordes väl mycket väsen av saker som ofta passerade obemärkta. Det är väl ingenting, att ligga med en böna i buskarna? Och om hon gillar att ligga med fyra eller fem eller sex? Hon blir ju bara på smällen eller sjuk en gång i alla fall. Och om hon inte vill är det kanske för att hon har "födomar". Några replikväxlingar har stannat i mitt minne. De skyldigas omedvetenhet hade en så primitiv ton att ordföranden Rafail, kommittéernas man, ideligen blev bragt ur fattningen. Han yttrade några enfaldiga ord om ny kultur och goda sovjetiska seder. En liten ljus kille med trubbnäsa svarade honom:

– Det vet jag inte vad det är.

Rafail fortsatte:

– Ni föredrar förstås de borgerliga sederna utomlands? Det var avskryvt idiotiskt. Killen svarade:

– Dom känner jag inte till. Jag har aldrig vart utomlands, jag.

– Ni kunde ju känna till dem genom utländska tidningar.

– Jag läser inte ens sovjetiska tidningar. Jag har gått i skola på trottoaren i Ligovka, jag.

Fem av de skyldiga blev dömda till döden. För att kunna tillämpa dödsstraff hade man måst vränga lagen och anklaga dem för banditism. Den kväll då domen föll var himlen flammande röd i Leningrad. San-Galli-fabriken stod i lågor. De fem dömda avrättades dagen därpå. Det förekom enligt ryktet hemliga avrättningar av arbetare som tänt på. Omöjligt att få det bekräftat.

Jag greps av önskan att lära känna vårt sociala inferno – eftersom det skriade i natten med sådana brasor. Jag gav mig in i de sovjetiska natthärbärgena. Jag var med om razzior bland gatflickor, som man skickade till koncentrationsläger längst uppe i norr, utan rannsaking och dom. Jag skulle kunna säga att Dostojevskij inte hade sett allt. I varje fall lärde jag mig att sedan Dostojevskij har vi ingenting förbättrat i vissa av världens dunkla vrår. Ni Paris' uteliggare, kära bröder, ni kan inte tro så besvärlig den sociala omvandlingen är!

Det var vid den här tiden som Vassilij Nikiforovitj Tjadajev kom fram till mig i Presshuset i Leningrad, vid Fontankakajen, f d grevinnan Paninas residens. "Tarans har talat om er ...". Tarass var ett överenskommet namn, som man hade uppgivit för mig i kretsen kring Pjatakov i Moskva, för att ta kontakt med den hemligt organiserade oppositionen i Leningrad. "Trotskisterna" bildade en grupp som dragit sig tillbaka från politisk verksamhet och höll sig avvaktande sen 1923. Det var vänsteroppositionens ledande Centrum i regionen, och jag ombads att komma med. Vi träffades i ett rum på Astoria, vanligtvis hos agronomi-professorn N. I. Karpov, f d kommissarie vid armén. Dit kom: två eller tre arbetarstudenter, två gamla bolsjevikiska arbetare som hade varit med i alla revolutioner i Petrograd under tjugo år, som tidigare varit organisatör av ett av partiets tryckerier, en blygsam man som gått miste om många sinekurer på grund av alltför stor samvetsgrannhet och som tio år efter maktövertagandet levde i samma fattigdom som förr, mager och glåmig under den blekta mössan, Fjedorov, en lång, rödhårig, ovanligt välbyggd karl med en barbarkrigares öppna ansikte, som arbetade i fabrik och snart lämnade oss för att sedan gå under tillsammans med

dem som höll sig till Zinovyjev. Vi räknade bland oss två marxistiska teoretiker av stort värde, Jakovin och Dingelstedt. Den trettioårige Grigorij Jakovlevitj Jakovin hade nyss kommit hem från Tyskland och skrivit en bok om detta land. Han var friluftsmänniska och ägde en vaken intelligens, dessutom var han en vacker, närmast förförisk man. Efter en period av riskfylld illegalitet som krävde mycken uppfinningsrikedom och djärvhet hamnade han för obestämd tid i fängelse och försvann 1937. Fjodor Dingelstedt hade vid tjugo års ålder, under skylten Rosjal, Illin Genevskij och Raskolnikov, varit en av de bolsjevikiska agitatorer som år 1917 fick Östersjöflottan att göra myteri. Han var chef för Skogsinstitutet och höll på att ge ut en bok om *Jordfrågan i Indien*. Bland oss representerade han en yttersta vänster som stod nära Sapronovgruppen och betraktade regimens urartning som fullbordad. Dingelstedts ansikte uttryckte i sin tillknycklade och förandligade fulhet en oövervinnelig envishet. ”Den där kan man aldrig knäcka”, tänkte jag. Jag misstog mig inte, han skulle utan att vackla följa samma vägar som Jakovin. ”Babusjka”, mormor, var vanligen ordförande vid våra möten. Den lite fetlagda Alexandra Lvovna Bronstein, med sitt fina ansikte under det vita håret, var det sunda förnuftet och lojaliteten personifierade. Bakom sig hade hon nära trettiofem års kampliv med förvisning till Sibirien. Hon hade varit Trotskijs maka under de första kampåren och var mor till hans bägge döttrar Nina och Zina (som bägge skulle dö ...). Numera tillät man henne bara att undervisa skolbarn i sociologins grunder, och det skulle inte vara länge. Jag har känt få så självständigt tänkande marxister som Alexandra Lvovna. Nikolaj Pavlovitj Baskakov, en liten energisk man med stor bucklig panna och blå ögon, ifrågasatte om det längre var möjligt att få regimen på fötter. Jag vet inte vad som blivit av honom i fängelserna. Med Tjadajev och mig själv, som specialiserade mig på studiet av de internationella frågorna, var Centrumet komplett. Jag vill understryka ett historiskt faktum: det fanns aldrig något annat Centrum för vänsteroppositionen i Leningrad.

Baskakov var chef på Presshuset och trivdes bland de spöklika gestalter som härrörde från den store målaren Filonovs pensel. Var är dessa verk, var är dessa människor? Filonov följde på sitt sätt en liknande väg som Picasso och de västeuropeiska surrealisterna, som han inte kände till. Omgiven av ett tjog entusiastiska och utsvultna elever fullföljde han sin – naturligtvis totala – förnyelse av konsten, trots officiellt ogillande. Baskakov lät honom dekorera Presshuset, och man såg där mellan empiripelarna pannåer med vilda scener, där figurerna var sammanflätade på så sätt att ett öga var gjort av analytiska visioner, och en panna, när man kom närmare, visade en hjärna full av bilder. Filonov vrängde också till perspektivet för att framställa ett tänkt ögas sätt att se någonstans från dukens mitt ... Baskakov gick omkring bland dessa öververkliga figurer och tyckte att oppositionen kommit på efterkälken i förhållande till händelserna.

Tjadajev blev min vän. Han skulle bli den förste som dödades bland oss. Långt före partiledarna tog han upp frågan om jordbrukskollektiviseringen i några väl genomtänkta teser. Han var den enda i vår grupp som – i privata samtal – vågade beröra frågan om ett nytt parti. Han ensam förutsåg de stora skådeprocesserna. Han hade varit med sen 1917, varit redaktör för kvällstidningen Krasnaja Gazeta, och hans goda insikt i arbetarnas villkor ledde honom fram till en realistisk syn på de politiska problemen. Han följde bråket på arbetsförmedlingen, som de arbetslösa till sist skövlade. ”Jag såg mitt i tumultet en otrolig kvinna som påminde mig om de bästa dagarna 1917”, berättade han för mig. ”Hon satte pli på upploppet. Obetydlig såg hon ut, men jag såg att hon var gjord för talarstolen ... Och arbetarkvinnor som hon måste vända sig mot oss!” Vi följde tillsammans den avskyvärda rättegången mot tjänstemännen på arbetsförmedlingen, som bara lät söta och tillmötesgående arbeterskor få jobb i fabriken ... Han lämnade efter sig flera små värdefulla reportageböcker, som antagligen blivit makulatur som så många andra.

Partiet slumrade. Mötena besöktes bara av en likgiltig publik. Efter utrensningarna vid universiteten hade ungdomen blivit passiv. I Moskva, i ett litet hus vid Petrovka-gatan, i *Glavkonzesskom*, huvudkommittén för koncessionerna, studerade Trotskij en herr Urquardts förslag, diskuterade med Lena-Goldsfields, konstaterade att amerikanske medborgaren herr Hammer, som lyckats bygga upp de första pennfabrikerna i Ryssland, samlade en förmögenhet i utlandet, eftersom man tillät honom att föra ut sin vinst ... Kring Trotskij ägnar sig en grupp gamla kamrater, som för resten alla är unga, åt andra arbeten. Hans sekretariat är ett laboratorium, ensamt i sitt slag i hela världen, där idéer bearbetas. Man arbetar där med minutiös punktlighet. Ska man träffa någon klockan tio, så är det tio och inte två minuter över. Jag återsåg där Georg Andrejtjin, en energisk bulgar med svarta stenkolsögon djupt insjunkna under en gul och kal panna. Han hade varit aktiv i IWW i Amerika och såg nu mörkt på framtiden: ”De här småborgarna kring oss som berikar sig och gör det bekvämt åt sig, om vi inte knäcker ryggen på dem kommer de att hacka sönder oss förr eller senare ...” Han är inte ensam om att tro det. (Andrejtjin gav upp strax därefter, svek oss på grund av sin hustrus sjukdom, sade om sig själv vid återkomsten från förvisningen: ”Jag har blivit en fähund”, blev hög tjänsteman för handeln med USA och gick i döden när hans tid kom.) Annars är man ganska optimistisk för ögonblicket, för Trotskij visar i en serie artiklar att vi går ”mot socialismen och inte mot kapitalismen” och anser att man kring de socialiserade företagen ska ha kvar ett bälte av privat företagsamhet, som kriserna får återverka på. Jag kommenterar dessa idéer i Paristidskriften *Vie ouvrière*. Victor Eltsin meddelar mig den Gamles (Trotskijs) direktiv: ”För närvarande bör vi ingenting göra, inte yttra oss, upprätthålla våra förbindelser, behålla våra kadrer från 1923, låta Zinovjev förbruka sig ...” Producera bra böcker, publicera Leo Davidovitjs Samlade verk, det var att bibehålla den rätta andan. Victor Eltsin har en taktikers kyliga temperament. Han säger mig också att i Moskva kan vänsteroppositionen räkna med över femhundra kamrater. Sermux är en blond gentleman, ytterst artig och reserverad. Poznanskij en lång jude med rufsig kalufs. Det är Trotskijs tre sekreterare, mellan trettio och trettiofem år alla tre. Ända till jag vet ej vilket bittert slut skulle dessa tre bevara sin orubbliga trohet mot den Gamle.

Ovädret bröt ut helt oförmodat. Inte ens vi väntade oss det. Några ord av Zinovjev, som jag hade sett trött med slocknad blick, borde ha öppnat mina ögon ... Vid ett besök i Moskva (våren 1925) fick jag veta att Zinovjev och Kamenev, ännu skenbart allsmäktiga, de två främsta gestalterna i politbyrån sedan Lenins död, skulle störtas vid nästa kongress, partiets fjortonde kongress, och att Stalin erbjöd Trotskij industriministerposten ... Oppositionen från 1923 undrade vem den skulle sluta sig till. Mratjkovskij, hjälten från striderna i Ural, yttrade: ”Vi sluter oss inte till någon. Zinovjev skulle svika oss till slut och Stalin skulle lura oss.” De aktiva från den gamla Arbetaroppositionen visade sig återhållsamma, de tyckte vi var för svaga och misstrodde – sade de – Trotskijs auktoritära karaktär. Jag tänkte att ingenting kunde bli värre än Zinovjevs byråkratiska regim ... Varje förändring måste innebära möjligheter till sanering. Jag misstog mig storligen, som man märker. Grossman-Rotsjin, ledare för den syndikalistiska gruppen Golos Truda (*Arbetets röst*), den enda i gruppen som var i frihet för resten, kom och meddelade mig sina farhågor:

– Stalin klagar över Kominterns upptågsmakare och lakejer och tänker dra in medlen för dem när han gjort sig av med Zinovjev. Är ni inte rädd att Kommunistiska internationalen kommer att ta skada?

Jag svarade:

– Ingenting kunde göra Internationalen mer gott än att dra in medlen för den. Lycksökarna skulle försvinna, de konstlade partierna tyna bort. För arbetarrörelsen skulle det vara en hälsokur.

I själva verket var allt bestämt i förväg vid fjortonde kongressen (december 1925), och pjäsen blev uppförd så som regissören förberett under flera år. Alla regionssekreterarna, som var utnämnda av generalsekreteraren, hade skickat ombud som var hans hängivna anhängare till kongressen. Koalitionen Stalin–Rykov–Bucharins lätta seger var sekretariatens seger över Zinovjevgruppen, som bara var herre över sekretariatet i Leningrad. Leningraddelegationen, som leddes av Zinovjev, Jevdokimov, Bakajev och stöddes av Kamenev – som alla skulle bli skjutna 1936 – stod isolerade vid röstningen. Zinovjev och Kamenev fick stå till svars för flera års förvaltning utan ära och framgång: två besegrade revolutioner, i Tyskland och Bulgarien, den blodiga och dumma Estlandsepisoden. Inne i landet: klassernas återuppståndelse, cirka två miljoner arbetslösa, varubrist, latent konflikt mellan landsbygden och diktaturen, förkvävning av all demokrati. I partiet: utrensningar, förföljelser (godartade, men upprörande därför att de var nya), tilltagande smutskastning av segerns organisatör: Trotskij. Att Stalin hade sin del av ansvaret var ofrånkomligt, men han slingrade sig från det genom att vända sig mot sina kolleger i triumviratet. Zinovjev och Kamenev stupade bokstavligen under tyngden av sina egna fel, och ändå hade de vid detta tillfälle i stort sett rätt, det såg vi. I namn av den internationella socialismens tradition motsatte de sig den improviserade läran om ”socialism i ett enda land”. Kamenev talade om det eländiga tillståndet bland arbetarna och uttalade ordet ”statskapitalism”. Han förordade löntagarnas delaktighet i företagets vinster. Zinovjevs brott var att begära ordet vid kongressen för att presentera en egen rapport. Hela CK-pressen såg ett attentat mot partiets enhet i detta. Bucharin var trött på medelmåttighetens välde. Han hoppades få bli Stalins ”hjärna”. Regeringschefen Rykov, LO-chefen Tomskij, ÖB Vorosjilov, partiordföranden Kalinin avfärdade böndernas missnöje och fördömde de internationella äventyrligheterna. Massan av funktionärer ville leva i fred, ingenting annat.

Den öppet demagogiske Zinovjev trodde på vad han sade om Leningradarbetarnas trohet mot honom och hans koteri. ”Vår fästning är ointaglig”, hörde jag honom säga. Den opinion som fabricerats av hans hejdukar på *Leningrads Pravda* tog han för en levande opinion. Han kom tillbaka för att vädja till partiet och massorna, när partiet bara var sekretariatets skugga och de likgiltiga massorna förhöll sig avvaktande. Motståndet i Leningrad, som jag var vittne till, bröts på fjorton dagar, fastän Zinovjevtrogna arbetare en del nätter kom och höll vakt vid tidningens tryckeri för att hindra en kupp. Det proletära Vyborgdistriktet, berömt sen marsdagarna 1917, gav efter först. Det var inte samma män längre, inte samma anda. Det fanns slughuvuden vid varje lokal kommitté, som begrep att det var bättre för karriären att ställa sig på CK:s sida. Dessutom fanns det en respekt, för att inte säga fetichism, när det gällde CK, som avväpnade de bästa. CK sände oss Gusev och Stetskij för att sätta till nya kommittéer. Den trettiofemåriga Bucharin-levnen Stetskij lekte sovjetisk amerikan, välklädd, välrakad, hjärtlig, med runt ansikte och runda glasögon. Han umgicks helst med intellektuella och gick igenom ”problemen” med dem. (Senare förrådde han Bucharin och ersatte honom ett tag som Stalins ideolog, hittade på en klar teori om den totalitära staten och försvann sen i fängelserna framemot 1938.) Gusev hörde jag tala på stora partimöten. Han var stor och kraftig, lite skallig, hårig och han hade ett sätt att ta lyssnarna genom en tarvlig hypnotism som mest grundade sig på en systematisk häftighet. Man måste vara säker på att ha makten bakom sig och fast besluten att inte väja för någonting för att argumentera på ett visst tarvligt sätt. I grunden skrämmer det folk. Inte ett ord gick hem, men de besegrade hade hållit på fel häst, det fanns inget annat att göra än att rösta för CK ... Vi oppositionella gick vår väg före röstningen, tysta. Den mycket låga bildningsnivån hos en del av de närvarande och allas materiella beroende av partiets kommittéer var garantier för att operationen skulle lyckas. Den officiella majoritet som Zinovjev haft i Leningrad sedan 1918 höll inte för en Gusevs murbräcksstöt, den vittrade bort på en vecka.

Vårt "Ledande centrum för vänsteroppositionen" hade inte deltagit i denna kamp. Under rättelsen om den överenskommelse Trotskij slutit med "Oppositionen i Leningrad" överraskade oss. Hur skulle vi kunna sätta oss vid samma bord som byråkraterna som hade förföljt och förtalat oss, som hade dödat all ärlighet och allt tänkande i partiet?

De gamla partiledarna i Leningrad, som jag kände nästan alla sedan 1919, Jevdokimov, Bakajev, Lasjevitj, Zorin, Jonov, Machimson, Gertik, tycktes ha bytt själ över en natt, och jag kan inte undgå att tro att de kände en djup lättnad att få komma ur den förkvävande lögnen och räcka oss handen. De talade med beundran om denne Trotskij, som de för några dagar sedan hade svärtat ner på det avskyvärdaste sätt, och berättade detaljer om de första sammanträffandena mellan honom, Zinovjev och Kamenev. Förhållandet är "bättre än någonsin, som 1918". Det var då som Zinovjev och Kamenev överlämnade dokument till Trotskij, av vilka framgick att de under samtal med Stalin, Bucharin och Rykov hade beslutat smida ihop en "trotskistisk" doktrin, för att sedan sätta igång en hatkampanj mot den. De gjorde ännu värre avslöjanden, som jag ska tala om längre fram. De skrev på en deklARATION som erkände att i fråga om partiets inre regim hade 1923 års opposition (Preobrazjenskij, Trotskij, Rakovskij, Antonov-Ovsejenko) haft rätt mot dem.

Omkring vårt Centrum i Leningrad samlades ett tjugotal sympatisörer. Zinovjevriktningen påstod sig kunna räkna med fem- å sexhundra hemligt organiserade medlemmar. Vi tvivlade på denna siffra men beslöt att starta en rekryteringskampanj för att ha ert motsvarande organisation till hands för den händelse vi skulle behöva mäta våra krafter med den. Zinovjevgruppen, som kände till vår svaghet, krävde omedelbar sammanslagning av organisationerna. Vi tvekade att lämna över förteckningen på vårt ledande folk till dem. Vad skulle de komma att göra i morgon? Flera av oss föreslog att vi skulle hemlighålla några namn för våra nya bundsförvanter. Vi avvisade detta förslag som olojalt. Våra agitatorer grep sig verket an. Vi hade halvhemliga möten kvarter för kvarter. Tjadajev, som var organisatör för det centrala distriktet, kom till mig om kvällarna med strålände ögon i sitt fårade ansikte och meddelade dagens resultat: "Jag försäkrar dig att vi kommer att ha fyrahundra organiserade kamrater när det blir tid för sammanslagning!" Vi kom faktiskt över den siffran, men vi sköt på sammanslagningen av misstro. Netjajev och Tjadajev begav sig till Moskva för att meddela Trotskij våra farhågor. Vid ett annat tillfälle for jag dit för att informera Leo Davidovitj och lägga fram våra invändningar för honom. Leo Davidovitj hade feberfrossa den dagen. Läpparna var blåaktiga, men hållningen uttryckte kraft och ansiktet intelligens och viljestyrka. Han försvarade sammanslagningen med att det var nödvändigt att ena de politiska krafterna i de två främsta arbetarstäderna Leningrad och Moskva. "Det är en kamp som är svår att vinna", sade han stillsamt, "men vi har stora chanser och revolutionens räddning hänger på dem." Någon kom med telegram i chiffer. I den stora väntsalen till Kommittén för koncessionerna höll två skäggiga bönder i fårskinn och flätade näverskor på att parlamentera med Sermux för att bli mottagna av Trotskij, för vilken de nödvändigt ville lägga fram fakta i en långdragen tvist som de hade med de lokala myndigheterna i någon liten håla. "Eftersom Lenin är död", upprepade de envist, "så är det bara kamrat Trotskij som kan hjälpa oss att få rättvisa ..." – "Nog kan han ta emot er", svarade tålmodigt den elegante och leende Sermux, "men han förmår ingenting längre, han sitter inte i regeringen." Musjikerna skakade på huvudet, synbart bekymrade över att man ville få dem att tro att "Trotskij ingenting förmådde". "Låtsas snyta er när ni går ut", sade en av sekreterarna, "GPU har installerat fotografer i huset mitt emot ... De är förresten kompisar ..."

Preobrazjenskij och Smilga skickades till oss av Moskvacentrumet för att sammanföra ledarna för de två oppositionsgrupperna i Leningrad. Preobrazjenskij hade ett "folkligt" utseende med brett ansikte och kort brunt pipskägg. Han var så överansträngd att han ofta under mötena såg ut att vara på vippen att somna. Men hjärnan var vaken och fullproppad med siffror angående

jordfrågan ... Ekonomen Smilga hade varit arméchef under inbördeskriget och Lenins representant vid Östersjöflottan 1917. Han var en blond akademiker i fyrtioårsåldern, med glasögon och pipskägg och flint – så vanlig ut alltså och var mycket formell. Han talade en hel kväll i ett litet rum hos en arbetarfamilj, där femtio personer satt hopklämda utan att kunna röra sig. Ett slags jätte med rödaktigt hår, en lett med lugnt ansikte, kontrollerade alla som kom. Smilga hade satt sig på en pall mitt i rummet och i teknikerton, utan en enda propagandafras, talade han om produktionen, om arbetslösheten, om vetet, om kontrollsiffrorna och om den plan som vi förordade. Sedan revolutionens första dagar hade det inte hänt att partiledarna träffat de aktiva medlemmarna ur ledet i så torftig miljö och under så enkla former.

Jag tillhörde liksom Tjadajev den kommunistiska cellen vid den stora kvällstidningen *Krasnaja Gazeta*. (Jag hölls naturligtvis borta från kommittéerna och de sk ansvariga tjänsterna efter min återkomst från Mellaneuropa.) Vi var cirka fyrahundra tryckare, handsättare, maskinsättare, kontorsanställda, redaktörer. Mitt i hopen fanns tre gamla bolsjeviker som hade administrativa poster. Ett tiotal kamrater hade varit med i inbördeskriget. De övriga trehundraåttiosju (ungefär) tillhörde "Lenins årsklass": arbetare som inte kommit till partiet förrän vid Lenins död, efter det att partiets maktställning befästs och NEP var i full gång. Vi var fem stycken oppositionella, varav en inte riktigt säker, alla av inbördeskrigets generation. Det var en miniatyr av hur partiet som helhet var sammansatt, och den förklarar många saker. Idékampen koncentrerades på tre frågor som man talade så litet som möjligt om: regimen inom jordbruket, demokratin i partiet, den kinesiska revolutionen. Chiang Kai-shek med Blücher (Galen) och min kamrat Olgin, en av Bucharas segrare förr, som rådgivare började sitt triumftåg från Kanton till Shanghai, hemförande oväntade segrar: den kinesiska revolutionens uppgång. Diskussionen blev från början skev i hela partiet, genom direktiv från styrelserna. Cellkommittén som lydde under distriktskommittén, sammankallade var fjortonde dag ett allmänt möte med obligatorisk närvaro och kontroll vid ingången. En medelmåttig talare höll föredrag i två timmar om möjligheten att bygga socialismen i ett enda land och kritiserade oppositionens "brist på tro". Han nöjde sig med att spåda ut de tryckta teserna från CK:s agitationstjänst. Sedan tog de så kallade "aktivisterna" till orda, alltid desamma, gamla pratsjuka arbetare som åtnjöt kommitténs beskydd, unga nitiska karriärister som i själva verket meriterade sig för någon obetydlig anställning. Jag kan ännu höra en ung militär stå där och mödosamt förklara att Marx och Engels förstås inte kunde föreställa sig att ett enda av de "små länderna i väst" som Frankrike, England, Tyskland, kunde bygga upp socialismen med egna medel. Men Sovjetunionen var en sjättedel av världen! ... Styrelsen, som bestod av till administrationen knutna arbetare, ville helst ha en lång talarlista för att kunna begränsa tiden för de oppositionella och genom statistik belägga massornas deltagande i partilivet. Av de oppositionella höll sig tre i skymundan. Bara Tjadajev och jag begärde ordet, och man beviljade oss fem minuter. Det gällde att inte förlora en sekund. Vi hade hittat på en stil för det ändamålet. Vi talade i fristående meningar som alla var påståenden, framställning av fakta eller frågor. Det var nödvändigt att varje mening gick fram, även om "aktivisternas" skrianden skymde den föregående. Så snart vi öppnade munnen sprutade det fram avbrott och skrik, blandade med skymford: "Förrädare! Mensjeviker! Borgarlakejer!" Då fick man lugnt påpeka för ordföranden att man förlorade en halv minut, och börja om med den sönderhackade meningen. Någon i styrelsen rafsade ner några anteckningar för Kommittén i staden eller för CK. Publiken åhörde denna duell under fullständig tystnad. Tjugo av de närvarande fyllde salen med skrik, vi kämpade bara mot dem, oroade av de andras tystnad.

Den kinesiska revolutionen följde vi med stor spänning. Jag har intrycket att hela sovjetvärlden lyftes som av en våg av entusiasm, – åtminstone alla tänkande människor i denna

värld. Instinktivt kände landet att ett rött Kina skulle kunna bli Sovjetunionens räddning. Så kom Shanghaikatastrofen. Jag väntade den, jag hade varnat för den. Jag tillhörde – i Moskva – den internationella kommissionen inom Centrumet för oppositionen tillsammans med Karitonov – Zinovjevs språkrör – Radek, Fritz Wolf (som kapitulerade på ett tidigt stadium men ändå blev skjuten 1937), Andrés Nin, bulgaren Lebedev (Stepanov, en hemlig oppositionell, som förrådde oss och senare var Kominternagent i Spanien under revolutionen) och två eller tre andra som jag glömt namnet på. Genom kamrater som återvänt från Kina, genom dokument från Radek (rektor för Kinesiska universitetet i Moskva), från Zinovjev och från Trotskij var jag väl underrättad. Märkligt nog fick jag värdefull information genom den enda icke-kommunistiska franska tidning som kom in i Sovjetunionen, *Le Temps*, som är konservativ men mutbar (pengar luktar inte). När Chiang Kai-shek kom fram till Shanghai hade han funnit staden erövrade av fackföreningarna, vilket skett genom en perfekt organiserad resning med ryska agents hjälp. Vi följde dag för dag förberedelserna för den militärkupp som oundvikligen måste leda till blodbad på Shanghais proletärer. Zinovjev, Trotskij och Radek krävde att CK omedelbart skulle lägga om sin politik. Det hade räckt med ett telegram till Kommittén i Shanghai: ”Försvara er om nödvändigt!” Då skulle den kinesiska revolutionen inte ha topphuggits. Chefen för en division ställde sina trupper till kommunistpartiets förfogande för att förhindra att proletariatet avväpnades. Men politbyrån krävde att kommunistpartiet skulle underordna sig under Kuomintang. Kommunistpartiet, som leddes av en rättskaffens man, Chen Du-xiu, hade tagit avstånd från bonderesningarna i Hopei och låtit de upproriska jordbrukarna i Chian-Sha bli nedgjorda i tusental. Just dagen före Shanghaihändelsen höll Stalin ett anförande inför en samling aktiva Moskvakommunister på Stora teatern och förklarade läget. Hela partiet kommenterade ett av hans uttalanden som man särskilt fäst sig vid: ”Det sägs att Chiang Kai-shek tänker vända sig mot oss. Jag vet att han är en lurifax, men det är han som ska bli lurad. Vi ska pressa honom som en citron, och sen ska vi göra oss av med honom.” Detta tal var under tryckning på *Pravda* när vi fick den förfärliga underrättelsen. Trupperna rensade Shanghais arbetarkvarter med sabelhugg och kulspruta. (Malraux beskrev senare detta drama i *Människans lott*.) Vi träffades i en stämning av hopplös förtvivlan. CK:s debatter upprepades med samma våldsamt i alla particeller där det fanns oppositionella. När jag tog till orda efter Tjadajev hade jag känslan att hatet slog över i hysteri och att vi skulle bli lynchade när vi kom ut. Jag avslutade mina fem minuter med en mening som åstadkom en isande tystnad: ”Generalsekretariatet bryr sig oändligt mycket mer om sin prestige än om de kinesiska proletärerens blod!” Den frenetiska delen av publiken exploderade: ”Partifiende!”

Några dagar senare inträffade den första arresteringen bland oss: man arresterade Netjajev, ny medlem i vårt Centrum, en eftertänksam arbetare och f d kommissarie vid armén med strävt och trött ansikte, guldbågade glasögon och ett fyrtiotal år på nacken. Vi protesterade på ett möte. Styrelsen tvådde sina händer. Vi hade förberett två förbittrade inlägg. Tjadajev framförde sitt från talarstolen, jag talade nedanför för att bättre kunna se de första radernas fanatiker i ögonen. Jag skrek: ”Ni arresterar Netjajev. Då får ni allt arrestera oss i tusental i morgon. Ni ska veta att för att tjäna arbetarklassen samtycker vi till fängelse, till deportering, till Solovetskijöarna. Ingenting kan tysta oss. Kontrarevolutionen stiger bakom er, partistrypare!” I våg på våg skanderade aktivisterna: ”Baktalare! Förrädare!” Efter dessa debatter, där vi i en sal full av partikamrater plötsligt kände oss stå inför fienden, på tröskeln till fängelset, kände jag mig fullständigt slut.

En annan gång vann vi en poäng – men vilken mörk poäng! Jag bad auditoriet resa sig för att hylla minnet av Adolf Abramovitj Joffe, vid vars döda kropp jag just hade vakat i Moskva: han dog för revolutionen. Sekreteraren för cellen, som var underrättad genom ett konfidentiellt cirkulär, stirrade ilsket på oss men gav efter. Den döde blev hyllad, eftersom cirkuläret

inte förbjöd det ... ”Och säg oss nu varför och hur han dog!” – ”Distriktskommittén har inte meddelat mig något om det”, svarade sekreteraren, och han tillfogade att ingen hade rätt att yttra sig i det ämnet före CK. Denna död försvann i kommittéerna från kommitté till kommitté. Offerhandlingen begravdes under ett halvt ton paper, och tidningarna teg.

Vi började tröttna på dessa meningslösa drabbningar i en basorganisation. En gång när Tjadajev och jag vankade på en regnig gata på väg till ett möte möttes våra ögon, och samma tanke fanns i dem. ”Om vi skulle tiga i kväll?” Jag minns inte vad man diskuterade. När aktivisterna var färdiga med sina haranger meddelade en häpen ordförande att talarlistan var tom. Då rörde det sig för första gången i den tröga massan. Det uppstod liksom virvlar kring oss: ”Vad nu då! Ska inte ni?” Tjadajev reste sig skrattande, och jag såg honom stå där i hela sin längd och räkka upp handen för att begära ordet. Och när det den här gången skulle röstas om resolutionen – vi brukade vanligtvis vara ensamma om att rösta emot, av tvåhundrafemtio närvarande – så höjdes en tredje hand ‘samtidigt med våra. En ung tryckare ropade: ”Dom har rätt! Jag håller med dom!” Han gick ifatt oss på gatan. Vi fick veta att ett fyrtiotal arbetare, som litade på varandra, var redo att stödja oss, men de hyste ännu betänkligheter, av rädsla att bli arbetslösa. De räknade med lika många sympatisörer. Vi gick hemåt i natten, spända och glada. Isen höll på att lossna. Vi fick sen veta att det var så överallt i partiet. Tjadajev sade:

– Dom klämmer nog åt oss före den stora islossningen.

Zinovjev, som inte längre var Leningradsovjetens ordförande, hade inte kommit hit till staden på månader. Han kom nu i Trotskij's sällskap med anledning av ett sammanträde med sovjeternas centrala exekutiv – ett rent formellt sammanträde förstås. Ett grått duggregn föll över de med rött bomullstyg klädda läktarna och på demonstrationståget som drog fram i Tauriska palatsets omgivning. Oppositionsledarna hade placerat sig en bit ifrån den officiella gruppen på läktaren. Folkmassan tittade bara på dem. Efter leveropen som höjdes på en signal framför den nye sovjetordföranden Komarov kom tåget förbi de legendomspunna män som inte längre var något i staten. Där gjorde folk under tystnad på stället marsch, och tusentals händer viftade med näsdukar eller mössor. Det var ett stumt, undertryckt bifall som gjorde ett skakande intryck. Zinovjev och Trotskij tog emot det med oförställd glädje, då de uppfattade det som en styrkedemonstration. ”Massorna är med oss”, sade de på kvällen. Vad förmådde massor som var till den grad resignerade och återhållsamma? I själva verket visste var och en i denna folkhop att vid minsta rörelse riskerade han sitt bröd, de sinas bröd. Tillsammans med de två ledarna genomförde vi en i stort sett laglig agitationskampanj: partiets stadgar förbjöd ju inte CK-ledamöter att samtala med de aktiva på basplanet ... Femtio personer fyllde ett litet rum kring en blekfet, lockhårig och dämpad Zinovjev. Vid bordets andra ända Trotskij, avgjort åldrande, nästan vithårig, bred över bröstet, alltid med ett klokt svar till hands. En arbetarflicka som satt med benen i kors på golvet frågade: ”Och om vi blir uteslutna?” Trotskij förklarade att ”i verkligheten kan ingenting lösgöra oss från vårt parti”. Och Zinovjev förklarade att vi nu kom in i en kampperiod, då det säkert kring partiet skulle finnas uteslutna, halvuteslutna, med bättre meriter som bolsjeviker än sekreterarna. Frivilliga bevakade gårdarna och tillfartsvägarna, för polisen kunde dyka upp när som helst. Det var enkelt och trösterikt att se männen i proletariatets diktatur, gårdagens störste, vända tillbaka till fattigkvarteren på detta sätt, för att man mot man söka stöd där. Jag slog följe med Trotskij efter ett av dessa möten i en bristfällig lägenhet, som nöden satt sin prägel på. På gatan fällde Leo Davidovitj upp rockkragen och drog ner mösskärmen för att inte bli igenkänd. Han liknade precis en gammal illegal intellektuell från förr i tiden, ännu rak i ryggen efter tjugo års nötning och några bländande segrar. Vi gick fram till en droska, och jag prutade med kusken, för vi hade ont om pengar. Kusken, en skäggig bonde från det gamla Ryssland, böjde sig ner och sade: ”För er har jag inget pris. Stig upp, kamrat. Det är ju Trotskij, va?” Mössan var ingen säker förklädning för revolutionens man. Den Gamle log ett tunt och roat leende:

”Berätta inte den historien, för alla vet att kuskarna hör till småborgarklassen, och det kan ju inte vara bra för oss att gynnas av den ...”

En kväll hos Alexandra Bronstein berättade han för oss om matrosen Markin, en verklig hjälte som stupade 1918 i Volgadistriktet. ”Det var såna som Markin som gjorde ryska revolutionen ...” Man diskuterade sjutimmarsdagen, som Exekutiven utfärdat dekret om, efter beslut av Stalin, Rykov och Bucharin, som ett schackdrag i spelet mot oppositionen. Vi var emot den. Vi ansåg att det hade varit bättre att öka lönerna med en åttandedel. Vad är en problematisk fritid värd i vodkans, låglönernas och de överbefolkade kyffenas tid! Olga Grigorjevna Livschitz, en gammal kamrat till Lenin, en liten ytterst lärd, spirituellt och välvillig kvinna med glasögon, kom in med en lång promemoria i vilken hon påvisade oppositionens ”opportunistiska misstag” i den kinesiska frågan. ”Tack”, sade den Gamle, ”jag ska försöka svara er...”

Jag talade under lånade namn i avlägsna stadsdelar. En av mina cirklar, ett halvdussin arbetare och arbeterskor, sammanträdde under de låga granarna på en övergiven kyrkogård. Sittande på någon grav kommenterade jag CK:s konfidentiella rapporter, underrättelserna från Kina, Mao Zedongs artiklar. (Den man som skulle bli det sovjetiska Kinas militära ledare stod mycket nära våra idéer. Men han höll sig till den officiella linjen för att få vapen och ammunition.)

Jag trodde inte på vår seger, jag var till och med inom mig övertygad att vi skulle lida nederlag. Jag minns att jag sade det en gång till Trotskij, i hans stora arbetsrum på Kommittén för koncessionerna. Vi i gamla huvudstaden hade inte lyckats samla mer än några hundratal aktiva kommunister kring oss, arbetarklassen i stort visade sig likgiltig för våra debatter. Folk ville vara i fred. Jag kände att den Gamle visste det lika väl som jag, men att vi måste göra vår plikt som revolutionärer. Om nederlaget är oundvikligt har man bara att tappert acceptera det, närma sig det med obesegrad själ. Det skulle ge återbäring i framtiden. Leo Davidovitj gjorde en stor gest: ”Det är alltid stora risker vi tar. Den ene slutar som Liebknecht, den andre som Lenin.” För mig sammanfattades allt i denna tanke: finns det bara en enda chans på hundra att revolutionen och arbetardemokratin ska kunna räddas, måste man pröva denna chans till varje pris. För ingen kunde jag tillstå denna känsla ... De kamrater, som under kyrkogårdens granar, på en hed i närheten av ett sjukhus, i de fattiga bostäderna, avkrävde mig ett löfte om seger, svarade jag att kampen skulle bli lång och hård. När jag talade sådana ord i en mindre krets gick de fram, och folk tog nya tag. Men i ett större auditorium spridde de kyla ... ”Du verkar för intellektuell”, sade mina vänner i Centrumet. Andra agitatorer strödde segerlöften omkring sig, och jag tror att de själva levde på sådana.

Vi beslöt att genom överrumpling bemäktiga oss en sal i Folkets hus och hålla ett stort möte med Zinovjev där. (Kamenev hade gjort så i Moskva och fått tala vid skenet av några stearinljus, för CK hade låtit stänga av elektriciteten.) I sista stund blev Zinovjev rädd för följderna och drog sig undan, och Radek gick inte med på att tala ensam. Vi begav oss då, ett hundratal människor, till en metallarbetarkonferens som hölls på Marinskijteatern. En av oss blev nerslagen.

Vårt Centrum hade sammanträdde tillsammans med Radek hemma hos mig kring en kopp te. Karl Bernardovitj satt där med mycket trötta ögon och pipan mellan sina tjocka läppar. Som vanligt gav han intryck av en skarp intelligens, som lätt stötte bort människor genom sin böjelse för gyckel. Men den ärlige socialisten skyntade alltid bakom den spefulle anekdotberättaren. Mot tanken att Arbetaroppositionen, som redan 1920-21 hade sagt saker om partiets byråkratisering och förhållandena i arbetarklassen, som vi sju år senare knappt vågade upprepa högt – mot tanken att denna opposition från förr i världen skulle ha haft rätt mot Lenin reste Radek borst. ”Osund tanke. Om ni hakar upp er på den, är ni förlorade för oss.

Någon thermidorkupp var inte i sikte 1920, Lenin levde, revolutionen jäste i Europa ...” Jag frågade honom om Dzerzjinskij, som nyligen segnat ner på en soffa och dött av hjärtslag efter ett stormigt CK-möte. På Dzerzjinskij's absoluta hederlighet tvivlade ingen. Det fiffel som blivit så vanligt bland våra ledare måste ha varit en styggelse för honom ... Radek sade: ”Felix dog i rättan tid. Det var en dogmatisk människa. Han skulle inte ha tvekat att fläcka sina händer med vårt blod ...” Vid midnatt ringde telefonen: ”Skingra er genast. Annars blir ni alla inburade, order har givits av Messing ...” Vi skingrades utan brådska. Radek tände på nytt sin pipa. ”Allt upprepar sig. Det viktiga är att inte göra några dumheter ...”

CK gav ”aktivisterna” tillstånd att med våld skingra ”olagliga möten”. Gäng av stöddiga killar, redo att slå ner vem som helst i CK:s namn, bildades i distrikten. De hade lastbilar till sitt förfogande. Ge sig i slagsmål ville inte oppositionen, det var under vår värdighet. Mötena upphörde eller skedde i fullständig hemlighet. Man hade i årtal levt på politiska formler av vilka många var föråldrade och några lögnaktiga. Oppositionen beslöt att ge sig ett program: det var detsamma som att säga att regeringspartiet inte längre hade något, eller hade ett som inte längre var revolutionens. Zinovjev åtog sig att tillsammans med Kamenev skriva de avsnitt som gällde jordbruket och Internationalen. Industrialiseringen föll på Trotskij's lott. Smilga och Pjatakov arbetade också, tillsammans med några yngre kamrater, på detta dokument, som stycke för stycke lades fram för våra möten och när så var möjligt för grupper av arbetare. För sista gången (men detta anade vi inte) praktiserade partiet kollektivt tänkande, som tidigare varit tradition, och vände sig till mannen på verkstadsgolvet för att inhämta hans mening. Skrivmaskinerna smattrade nätter igenom i våningar som Kreml ännu inte hade tvingat sig tillträde till. Den i Schweiz mördade ambassadören Vorovskij's dotter tog ut sina sista krafter med detta arbete (hon dog strax därefter av tuberkulos, överansträngning och försakelser). Några kamrater hade fått ihop tre–fyra maskiner i en liten lägenhet i Moskva. GPU:s agenter omringade demonstrativt denna lokal. En av Röda arméns chefer med gradbeteckningar på kragen, Okotnikov, hävde på egen risk denna bevakning, och man kunde rädda en del av materialet. Dagen därpå skrev tidningarna att man hade upptäckt ett ”hemligt tryckeri”! Vårre ändå: en f d vit officer var inblandad i komplotten – och det var delvis sant, men f d officeren tillhörde nu GPU. För första gången grep polisens smutsiga intriger in i själva partilivet. Utomlands spriddes den avskryvda legenden av hela kommunistpressen som på en signal. Vaillant-Couturier signerade den beordrade artikeln i *L'Humanité*. Några dagar senare träffade jag honom i Moskva på en internationell författarkonferens. Vi var vänner sen många år tillbaka. Jag tog inte den hand han räckte mig. ”Det var en otäck artikel du signerade för ett tag sen!” Hans stora rödmosiga ansikte bleknade, och han stammade: ”Kom ikväll, jag ska förklara. Jag fick officiell information. Hade jag nån chans att kontrollera, va?” På kvällen knackade jag förgäves på hans dörr. Jag ska aldrig glömma hans skamsna, undflyende blick. För första gången såg jag en man försumpas som uppriktigt ville vara revolutionär – och som var begåvad, värtalig, känslig, modig (i fysisk mening). Han var blockerad: ”Det där måste ni skriva, Vaillant, Exekutiven kräver det!” Att vägra var att bryta med den mäktiga Internationalen, som skapade ”goda rykten” och annullerade dem, för att gå över till en minoritet utan press och medel ... Han skulle hellre ha vågat sitt liv på en barrikad än sin karriär som folktribun på detta sätt. Och det är bara den första skammen som kostar på.

Vi hade inte längre någon laglig möjlighet att nå ut. Från och med 1926, då de sista små anarkistiska, syndikalistiska och maximalistiska bladen försvann, hade CK absolut monopol på allt tryck. En gammal revolutionär vid namn Fisjelev, som förr varit kamrat med Trotskij i Kanada och nu var direktör för ett tryckeri i Leningrad, publicerade i hemlighet vår *Plattform*, undertecknad av sjutton CK-ledamöter (Trotskij, Zinovjev, Kamenev, Smilga, Jevdokimov, Rakovskij, Pjatakov, Bakajev ...) Fisjelev dömdes för förskingring av materiel och papper och sändes till koncentrationslägret på Solovetskijöarna. Vi samlade ändå underskrifter till vår

Plattform. ”Om vi får ihop trettio tusen”, sade Zinovjev, ”så kan man inte vägra oss ordet vid Femtonde kongressen ...” Vi lyckades med möda samla ihop fem å sex tusen. Eftersom läget snabbt försämrades skickades bara några hundratal till CK – de som härrörde från det gamla bolsjevikiska gardet. Händelserna följde nu slag i slag, och snart framstod allt detta petitionerande i sin sanna dager: som en barnslighet.

Plattformen kritiserade på hundra sidor de mot socialismen fientliga krafter som växte under NEP-regimen, förkroppsligade av kulaken (den förmögne bonden), gulaschen, byråkraten. Ökning av de indirekta skatterna som belastar massorna, stabilisering av reallönerna på en låg nivå som ungefär motsvarar 1913 års nivå, två miljoner arbetslösa. Fackföreningar som är på väg att bli verkställande organ för staten-arbetsgivaren. (Vi krävde bibehållande av strejkrätten.) 30 å 40 % fattiga jordbrukare utan vare sig hästar eller maskinell utrustning, och 6 % rika, som förfogade över 53 % av veterereserverna; vi ville ha skattefrihet för de fattiga lantbrukarna, utveckling av de kollektiva jordbruken (kolchoserna), progressiv skatt. Vi ville att det skulle göras stora ansträngningar att förbättra den maskinella utrustningen, att nya industrier skulle skapas, och vi kritiserade hårt den första ynkliga varianten av femårsplanen. Industrins resurser skulle tas från det privata kapitalet (hundrafemtio å tvåhundra miljoner rubel), från kulakernas reserver (hundrafemtio till tvåhundra miljoner?), från besparingarna, från exporten. Däremot krävde vi det gradvisa avskaffandet av spritmonopolet som gav rätt stora inkomster. Vi citerade Lenins ord: ”Vi ska sälja lite av varje, utom ikoner och vodka.” På det politiska planet gällde det att blåsa liv i sovjeterna, att ”i välmening” tillämpa principen om självstyre för de olika nationaliteterna, och framför allt att sätta fart på partiet och fackföreningarna. ”Proletariatets parti” bestod numera bara till en tredjedel av arbetare: fyrahundratrettio tusen mot fyrahundrasextiotvå tusen tjänstemän, trehundra tusen bönder (varav över hälften tjänstemän på landsbygden), femton tusen daglönare i jordbruket ... Vi avslöjade att två tendenser fanns inom Centralkommittén. Den ena, den moderata, främjade framväxandet av en bondesmåborgarklass, ägnad att ofrivilligt underlätta en glidning mot kapitalismen – det var högern: Rykov, ordförande i Folkkommisariernas råd, Tomskij, ordförande i Fackföreningarnas råd, Kalinin, ordförande i Sovjetunionens exekutiv, Tjubar, ordförande i Folkkommisariernas råd i Ukraina, Petrovskij, ordförande för exekutiven för sovjeterna i Ukraina, Melnitjanskij och Dogadov från Fackföreningarnas råd (med undantag för Kalinin och Vorosjilov skulle alla dessa män duka under 1937-1938). Som ”centristisk” betecknade vi Stalintendensen (Molotov, Kaganovitj, Mikojan, Kirov, Uglanov) därför att den bara tycktes vilja behålla makten genom att turvis tillämpa högerns och oppositionens politik. Bucharin vajade hit och dit mellan båda. (Han stod i själva verket till höger.) CK svarade på detta ”skändliga förtal” att ”den aldrig ens när Lenin levde varit så fullständigt enig” (ordagrant). Till slut krävde oppositionen oskuldsfullt att en partikongress för ideologisk uppryckning skulle inkallas och att de utmärkta resolutioner om den inre demokratin som antagits 1921 och 1923 skulle tillämpas ... *Plattformen* kritiserade naturligtvis med stränghet Kominterns politik, som i Kina ledde till en oavbruten serie blodiga katastrofer.

Om det hade varit möjligt för oss att dra ut på tiden tre till sex månader – och några av oss tänkte så – skulle vi kanske inte ha förlorat denna politiska strid så fullständigt. Sex månader senare skulle flera av de lösningar vi talade för tvinga sig igenom i Sovjetunionens ekonomiska politik. Den kinesiska revolutionen tillät oss inte att dra ut på tiden. Vi krävde en energisk och måttfull industrialisering, som skulle vara anpassad efter landets resurser. Man kallade oss ”superindustrialister”, man beskyllde oss för att ”underminera NEP”, dvs samförståndet med bönderna. Jag hade känslan att vi utgjorde en liten klarsynt minoritet, som försökte ta oss uppför en strid ström, vars stridhet ofta berodde på slapphet. Jag skrev det till mina vänner i Paris: ”Vi har rätt på samma sätt som Marx hade rätt 1848. Och kommer att förlora som han.”

Av en slump som såg ut som en tanke inträffade den sovjetiska thermidorkuppen i november 1927, precis tio år efter maktövertagandet. Revolutionen var förbrukad och vände sig mot sig själv. Den 7 november 1917 ledde Trotskij som ordförande i Petrogradsovjeten det segrande upproret. Denna 2 november 1927 publicerar *Pravda* ett referat av hans sista tal, som hölls i oktober i CK under rop och skrik. Medan han stod i talarstolen, omgiven av män som liksom bildade ett skyddsvärn, överöstes han med skymford av Skrypnik, Tjubar, Unschlicht, Golostjekin, Lomov och några andra som – välfödda som de var – inte anade att de egentligen bara var gestikulerande gengångare av framtida självspillingar eller avrättade. Stenograferna har återgivit: ”Mensjevnik! Förrädare! Skurk! Liberal! Lögnare! Slödder! Usla frasmakare! Överlöpare! Vidriga människa!” Jaroslavskij kastar en tjock bok i huvudet på honom. Jevdokimov kavlar upp ärmarna på arbetarmaner för att anta utmaningen. Trotskijs outhärdligt hänfulla röst skanderar: ”Era böcker går inte att läsa, men de duger att slå ihjäl folk med ...” ”*Talaren:* Bakom byråkraterna finns den återuppståndna borgerligheten ... (*Buller. Skrik*): Det är nog *Vorosjilov:* Det är nog! Det är skamligt! (*Visslingar. Tumult. Man hör inte längre talaren. Ordföranden ringer i klockan. Visslingar. Skrik.*): Ner från talarstolen! (*Kamrat Trotskij fortsätter att läsa, men man urskiljer inte längre ett enda ord. CK-ledamöterna börjar skingras.*)” (Ur *Pravda*.) Zinovjev lämnade talarstolen under buanden efter att ha sagt: ”Antingen får ni vara så goda och låta oss tala till partiet, eller också får ni ta och sätta oss i fängelse tillsammans ...” (*Skratt*). De som skrek skymford, trodde de själva på vad de skrek? De var nog uppriktiga till största delen, inskränkta och hängivna. Dessa revolutionens ohyfsade uppkomlingar försvarade sina övertramp och sina förmåner med att de tjänade socialismen. När de togs i upptuktelse av oppositionen kände de sig förrådade, och var det på sätt och vis, för oppositionen tillhörde själv den ledande byråkratin.

Vi beslöt att delta i 7 november-demonstrationerna med våra egna slagord ... I Leningrad lät de listiga ordningsvakterna oppositionens män tåga förbi den officiella läktaren som rests under Vinterpalatsets fönster, för att sedan fösa undan dem mellan Eremitagemuseets karyatider och riksarkivets byggnad. Själv hade jag stött på flera spärrar och lyckades inte komma med i tåget. Jag stannade ett ögonblick för att titta på strömmen av fattiga människor med röda flaggor i händerna. Då och då vände sig en organisatör om mot sin grupp och utbringade ett leve, som en kör upprepade utan övertygelse. Jag tog några steg mot tåget och skrek på samma sätt – ensam, med en kvinna och ett barn några steg bakom mig. Jag hade ropat Trotskijs och Zinovjevs namn, en häpen tystnad tog emot dem. En organisatör i tåget blev väckt ur sin slöhet och svarade med ilsken röst: ”I soptunnan med dom!” Ingen sade efter honom, men jag fick genast en stark känsla av hot kring mig. Kraftiga karlar dök upp nånstans ifrån och mätte mig med blicken, lite tveksamma, för jag kunde när allt kom omkring vara en hög funktionär. En student dök genom tomrummet som bildats kring mig och viskade i mitt öra. ”Kom, det här kan sluta illa, jag följer med så de inte ger sig på er bakifrån ...” Jag förstod att om det förkunnas på offentlig plats i en civiliserad stad att man ostraffat kan få slå en människa, så är detta nog för att allt undertryckt våld ögonblickligen ska vändas mot henne. Jag försökte komma ifatt mina kamrater på en annan väg.

På bron vid Kalturingatan (f d Miljonajagatan) höll ridande milis tillbaka skaror av nyfikna. Ett upplopp av ofarligt slag var igång vid foten av de höga gråa granitfigurer som håller upp Eremitagets portik. Några hundratal män från oppositionen kämpade där broderligt med milisen. Hästarnas bringor trängde gång på gång undan samma människovåg som kom tillbaka mot dem, ledd av en lång skägglös militär med öppet ansikte, Bakajev, f d chef för vår tjeka. Jag såg också store bredaxlade Lasjevitj, som förr fört befäl över arméer, ge sig på en milisman med hjälp av några arbetare, slita ner honom ur sadeln, kasta omkull honom och sen hjälpa honom upp, allt medan han skällde på honom med sin kommandoröst: ”Anfalla Leningrads proletärer med hästar! Att du inte skäms!” Kring honom vajade hans soldatkappa,

utan gradbeteckningar. Hans grova drinkaransikte var karmosinrött som på en Frans Hals-tavla. Bråket varade länge. Kring den brusande grupp där jag befann mig rådde häpen tystnad. På kvällen samlades vi tillsammans med Bakajev och Lasjevitj. Deras uniformer var trasiga: Upphetsade röster ropade: ”Ja, vi ska slåss!” ”Mot vilka då?” frågade andra ivrigt. – ”Mot våra egna?” Hemma blev min son (sju år) alldeles upprörd när han fick höra talas om slagsmålen, hästarna, arresteringarna: ”Vad har hänt, pappa? Är det borgarna, fascisterna som har kommit?” För han visste redan att om kommunister blir anfallna på gatan, så måste det vara av borgerlig eller fascistisk polis. Hur skulle jag förklara det för honom? Tidningarna anklagade oss för att ha anstiftat uppror.

Den 16 november tillkännagavs Trotskijs och Zinovjevs uteslutning ur CK: på så sätt hindrades de från att tala vid den instundande kongressen. I sin lilla lägenhet i Kreml visade Zinovjev ett spelat lugn. Bredvid honom, under glas, en dödsmask: Lenins huvud, lutat mot en kudde ... Varför har man inte spritt kopior av denna gripande mask? frågade jag. Därför att den alltför starkt ger uttryck för sorg och död; av propagandaskäl föredrog man bronsstatyetter med uppsträckta händer ... Zinovjev sade att man tänkte köra ut honom, endast CK-ledamöter hade rätt att bo i Kreml. Han skulle dra sina färde med gamle Illitjs dödsmask ... Trotskij hade lurat övervakarna och flyttat i all stillhet. En hel dag hade GPU och politbyrån, gripna av en komisk fruktan, gått omkring och undrat vad han nu hade hittat på. Han var hos Bjeloborodov i Sovjeternas hus på Sjeremetevskijgatan. Jag fann också Radek i Kreml, uppsagd han också och i färd med att ordna och förstöra utspridda papper mitt i en syndafloed av böcker som låg vräkta över mattorna. ”Jag säljer rubbet”, sade han till mig, ”och sen sticker jag. Vilka idioter vi har varit. Vi äger inte ett öre, fast vi kunde ha roffat åt oss ett fint krigsbyte! Idag tar bristen på pengar kål på oss. Vi talar om revolutionär hederlighet, men i grunden har vi bara varit en bunt jävla intellektuella med ömma samveten ...” Och utan övergång, som om det gällt den enklaste sak: ”Joffe tog livet av sig i natt, han lämnade ett politiskt testamente som var adresserat till Leo Davidovitj, fast GPU norpade det förstås genast. Men jag kom i tid, jag ska ordna till en jätteskandal utomlands åt dem, om de inte lämnar tillbaka det ...” (Styrelserna hävdade att alla en död förstarangs-kommunists papper tillhörde CK.) Radek beklagade att vi på Trotskijs önskan hade brutit med gruppen De femton (Sapronov och Vladimir Smirnov), som ansåg att proletariats diktatur hade avlösts av en byråkratisk och polisiär regim ... ”De överdriver lite, de har kanske inte så orätt ändå, är det inte er mening?” – ”Jo”, sade jag. Kamenev och Sokolnikov kom. Det var sista gången jag träffade Kamenev, och jag var förvånad att se honom med alldeles vitt skägg: en vacker åldring med klar blick ... ”Vill ni ha några böcker?” sade Radek till mig. ”Ta vad ni vill ha. Allt ska bort ...” Jag tog med mig som minne av denna dag en liten Goethevolym i rött skinnband: *Väst-östlig divan*.

Joffe låg utsträckt på ett stort bord i sitt arbetsrum på Leontevskijgatan. Ett Leninporträtt i övernaturlig storlek med enorm panna skådade ut över rummet, upphängt över skrivbordet där den gamle revolutionären suttit och skrivit sina sista sidor – underbara sidor. Han sov med hoplagda händer och naken panna, det grånande skägget var välkammat. Hans ögonlock var blåaktiga, läpparna mörka. I det lilla hålet i tinningen med svarta kanter hade man stoppat en bomullsludd. Fyrtiosju år, fängelser, flottupproret 1905, Sibirien, rymningar, landsflykt, kongresser, Brest-Litovsk, tyska revolutionen, kinesiska revolutionen, ambassaderna, Tokyo, Wien. Bredvid, i ett litet rum fullt av leksaker, samtalade Maria Michailovna Joffe viskande med några kamrater, hennes ansikte var brännande och tårlöst. Då *Berliner Tageblatts* korrespondent Paul Scheffer hade spritt ut att Joffe lämnat ett politiskt testamente, bekvämade sig CK att lämna över en kopia till adressaten, Trotskij. Joffe hade efter fattat beslut tagit god tid på sig. Han började med att hävda rätten till självmord:

”Hela livet igenom har jag ansett att en politiker bör avgå i tid ... och därvid är han i sin fulla rätt att lämna livet, i det ögonblick då han blir medveten om att inte längre kunna vara till nytta för den sak han har tjänat ... För över trettio år sedan kom jag att omfatta tanken att människolivet endast har mening i den mån som det ställs i tjänst hos det oändliga – som för oss är mänskligheten. Eftersom resten är begränsat, är det meningslöst att arbeta för det ...” Så följde ett slags förnuftets trosbekännelse, och det var en tro så stor att den gick utöver förnuftet med risk att verka barnslig: ”Om även mänskligheten kanske har ett slut, bör detta komma i en så avlägsen framtid att mänskligheten för oss kan anses som en absolut oändlighet. Och om man som jag tror på framsteget, kan man mycket väl föreställa sig att även om vår planet skulle försvinna, så finner nog mänskligheten möjlighet att bebo en annan, yngre ... Således kommer allt som i vår tid utförts för dess väl att ha sin verkan under kommande århundraden ...” Den man som skrev dessa rader, redo att besegla dem med sitt blod, nådde de trons höjder där det varken finns förnuft eller oförnuft. Och ingen kunde bättre uttrycka revolutionärens gemenskap med alla människor i alla tider. ”Min död är en protesthandling mot dem som bringat partiet i ett sådant tillstånd att det inte förmår reagera på något sätt mot denna skändlighet” (uteslutningen av Trotskij och Zinovjev ur CK). ”Kanske att dessa två händelser, den stora och den lilla (Joffes självmord), tillsammans ska kunna väcka partiet och hejda det på dess väg mot Thermidor ... Jag skulle vara lycklig att kunna tro det, för då skulle jag veta att jag inte dog förgäves. Men trots att jag hyser övertygelsen att uppvaknandets timme ska slå för partiet, kan jag inte tro att den redan har slagit. Jag tvivlar emellertid inte på att min död i dag är till större nytta än mitt livs förlängning.”

Joffe riktade vänskaplig kritik mot Trotskij, uppmanade honom att stå på sig mot den ortodoxa leninismen, skrev att han gärna fick ändra i texten innan han publicerade den, anförtrodde honom sin hustru och sitt barn. ”Jag omfamnar er hårt. Farväl. Moskva den 16 november 1927. Er A. I. Joffe.” Namnteckning, kuvertet igenklistrat, synligt uppställt på skrivbordet. En kort meditation: hustrun, barnet, staden. Det stora oändliga världsalltet och jag som nu tar slut. Franska revolutionens män sade: döden är en evig sömn ... Att fort och väl utföra det som oåterkalleligt beslutats: trycka browningen på rätt sätt mot tinningen, det blir en chock men ingen smärta. Chock och sen ingenting mer.

Sjukdomen hindrade Joffe från att kämpa aktivt.

Vid begravningen andades vi för sista gången den saltmättade luften från förflutna dagar. CK hade bestämt att följet som skulle föra Joffes stoft från Kommissariatet för utrikesärenden till Novo-Devitjjs kyrkogård skulle starta klockan två: så tidigt kunde arbetande människor inte komma ... Kamraterna drog ut på tiden så mycket de kunde. Inemot klockan fyra tog sig en folkmassa, som sjungande pulsade i snön med några röda fanor, långsamt ner mot Stora teatern. Den bestod redan av flera tusen personer. Vi följde Kropotkingatan, f d Ostojenka. Samma väg hade jag en gång i världen följt Kropotkin mot samma kyrkogård, tillsammans med andra förföljda. Nu var det vår förföljelse som började, jag kunde inte låta bli att se en hemlig rättvisa i detta. Lång, med skarp profil, klädd i mössa och med den tunna överrockens krage uppslagen, marscherade Trotskij med den magre, blonde Ivan Nikitij Smirnov, som fortfarande var folkkommissarie vid post och telegraf, och Kristian Rakovskij. Georgiska kommunister, som såg militäriska ut i sina blåa kappor med bälte kring midjan, eskorterade denna grupp. Det var ett grått och fattigt tåg utan ståt, men dess själ var spänd och sångerna hade en ton av trots. När vi närmade oss kyrkogården började det bli oroligt. Saprnov, med den vita kalufsen (vid fyrtio års ålder) på ända kring det magra, fårade ansiktet, dök in i leden: ”Lugn, kamrater, vi ska inte låta provocera oss ... Vi bryter igenom spärrarna.” En av organisatörerna av upproret i Moskva 1917 organiserade nu denna trista strid vid kyrkogårdsporten. Vi stod och stampade en stund framför den höga krenelerade portalen. CK hade givit order att bara ett tjug personer fick släppas in. ”Då ska inte kistan in heller”, svarade Trotskij och

Sapronov, ”och talen får hållas på gatan.” Det verkade ett tag som om det skulle bryta ut slagsmål. CK:s delegater ingrep, och vi kom in. Ett sista ögonblick vajade kistan ovan mängdens huvuden i tystnad och kyla, så sänkte man den i graven. Någon funktionär framförde CK:s officiella kondoleanser. Ett mummel steg: ”Sluta nu! Han kan gå!” Det var tryckande. Rakovskij stack upp över mängden, skallig och korpulent, hans ord smällde, hördes vida kring: ”Denna fana – vi ska följa den – liksom du – till slutet – vi svär det – här på din grav!”

Gamla Ryssland! Ett högt utsirat torn i rött och vitt skyltar med sin sengotiska skönhet högt ovan Novo-Devitjjs kloster. Här vilar stora mystiker och Tjechov, rika köpmän som hette Bucharin och Jevgenija Bosch. En björk med silvervit näver bär en liten skylt: ”Här vilar P. A. Kropotkin.” Rikemansgravarna är av granit, en del är små kapell med förgyllda kupoler. Senare, under industrialiseringsepoken, rev man många av dem för att utnyttja byggnads-materialiet.

Landet hörde inte Joffes pistolskott, och hans yttersta budskap förblev hemligt. Landet lärde inte känna vår *Plattform*, som var ett olagligt dokument. Vi satte exemplar av dessa skrifter i omlopp, och GPU kom och letade efter dem om natten i bostäderna. Att ha läst en av dessa texter blev ett brott som straffades med fängelse – vilket självfallet innebar en kränkning av lagen. Det officiella landet firade tioårsminnet av oktoberrevolutionen med kongresser, banketter osv. Utländska ombud, noga utvalda av kommunistpartierna, sällskapen ”Sovjetunionens vänner” och säkerhetstjänsterna, strömmade till Moskva. Bland dem fanns två ovanligt rakryggade och orubbligt klartänkta unga fransmän, som tillhört den surrealistiska skolan: Pierre Naville och Gérard Rosenthal. De hade hållit likvaka hos Joffe tillsammans med mig: jag sammanförde dem med Zinovjev och Trotskij. Sammanträffandet med Zinovjev ägde rum hemma hos en gammal lärd marxist, Sachs-Gladnev, en timid och ytterst samvetsgrann person, som var närsynt och skäggig upp till ögonen ... Vita sidenstorkar flaxade på ett kinesiskt draperi. I biblioteket fanns Lenins några och tjugo volymer. De bägge fransmännen frågade ut Zinovjev om utsikterna för oppositionen i Internationalen. Zinovjev sade i huvudsak följande: ”Vi börjar från början med Zimmerwaldrörelsen. Tänk efter hur det var med Europa i krig och denna handfull internationalister samlade i en schweizisk by ... Vi är redan starkare än de var. Vi har grupper lite varstans. I våra dagar går historien snabbare ...” När vi kom ut tittade vi på varann, Naville, Rosenthal och jag, lite bestörta över en sådan blåögdhet. Trodde Zinovjev på vad han sade till oss. I stort sett, tror jag. Men han hade också ett andra och ett tredje synsätt i reserv, som han inte lämnade ut ... Stackars Sachs-Gladnev, vår värd den dagen, försvann 1937, klassad som ”terrorist” ...

Det fanns ingen från oppositionen med bland de sextonhundra ombuden vid Femtonde partikongressen, inför vilken Stalin, Rykov, Bucharin och Ordzjonikidze lade ut texten om den fortsatta framgången på alla områden. Bucharin brännmärkte trotskismens förbrytelse, som bestod i att man försökte bilda ett andra parti. Och bakom detta andra parti skulle alla de som fördömde regimen skocka sig. På så sätt skulle schismen leda till att proletariatets diktatur störtade samman, oppositionen skulle bara bli en murbräcka för den ”tredje kraft” som tigande bidade sin tid – reaktionen. Oppositionen var mycket rädd för detta sätt att resonera, vars riktighet den erkände. Den riktade därför till kongressen ännu ett budskap om trohet trots allt. Att den ”tredje kraften” redan var organiserad inom den regerande byråkratin, den idén hade ingen annan kommit på än en ung okänd man, Ossovskij, som alla tog avstånd från.

CK visste vad som försiggick inom oppositionen. Leningradfalangen, Zinovjev, Kamenev, Jevdokimov, Bakajev, lutade åt kapitulation. ”Man vill köra ut oss ur partiet. Vi måste stanna där till varje pris. Uteslutning betyder politisk död, deportering, ingen möjlighet att ingripa när nästa kris i regimen inträffar ... Ingenting kan göras utanför partiet. Förödmjukelserna bryr vi oss inte om.” Kamenev och Zinovjev, som själva varit med och byggt upp systemet, insåg

vilken makt som låg i den byråkratiska apparaten, utanför vilken ingenting kunde leva. Men de såg inte den omvandling som skett inom denna apparat, som numera var avsedd att krossa alla utslag av levande kraft, såväl inom som utom regeringspartiet. Oppositionscentrumet rådplågade utan uppehåll under kongressen. ”Låt oss ge oss på nåd och onåd, låt oss svälja förödmjukelsen”, föreslog till sist våra allierade i Leningrad. Mellan Zinovjev och Trotskij förekom följande replikväxling på papperslappar som gick från hand till hand. Zinovjev: ”Leo Davidovitj, stunden är kommen att ha mod att kapitulera ...” Trotskij: ”Om det hade räckt med den sortens mod, skulle revolutionen ha varit gjord i hela världen ...” Femtonde kongressen avkunnade oppositionens uteslutning på grund av mensjevnikisk, dvs socialdemokratisk avvikelse. Kamenev som nyss från talarstolen ställt följande fråga med bruten röst: ”Begär man att vi ska avsvärja våra övertygelser över en natt?”, tog åter till orda för att säga: ”Vi underkastar oss utan förbehåll kongressens beslut, hur smärtsamma de än kan vara för oss ...” Trotskij var man i alla fall av med. Den muntre, skämtsamme, oförbrännelige Bucharin hittade de rätta orden: ”Nu föll historiens järnridå, ni tog steget över i sista ögonblicket ...” Järnridå ja, och bila också, men det märktes inte än. Rykov förkunnade att partiet obönhörligen skulle använda statens tvångsmedel mot de uteslutna. Det var att med ett enda ord avskaffa den sovjetiska lagligheten och ge dödsstöten åt åsiktsfriheten. Zinovjevs och Kamenevs kapitulation uppfattade vi som ett politiskt självmord, fullbordat under en trist palinodi. Rakovskij, Radek, Muralov bekräftade en sista gång de uteslutnas obrottsliga trohet mot partiet. Och schismen fullbordades mitt under detta trohetsrus.

Uteslutning ur partiet, det var, hade man ständigt upprepat för oss, vår ”politiska död”. Hur skulle man göra levande människor, fulla av tro, av idéer, av hängivenhet, till politiskt döda? Det är inte så lätt. I varje fall var sinnena inte beredda för en hård repression. CK tog upp förhandlingar med de mest ansedda bland de uteslutna, de lokala kommittéerna gjorde sammaledes med de mindre storheterna. Eftersom de förklarade sig partitrogna trots allt, erbjöd man dem tjänster i Basjkirien, i Kazachstan, i Fjärran Östern, i de arktiska områdena. Trotskij skulle således ”av fri vilja” fara till Alma-Ata, vid gränsen till kinesiska Turkestan. Men han fann sig inte i hyckleriet med ”deporteringar i godo” och dömdes då administrativt av GPU enligt paragraf 58 i strafflagen om kontrarevolutionär verksamhet. För att saken – i någon mån – skulle bli känd i Moskva och resten av landet beslöt han att göra motstånd.

Han bodde hos Beloborodov, en bolsjevik från Ural, som 1918 hade måst besluta om dynastin Romanovs öde och som till helt nyligen hade varit folkkommissarie för inrikesärenden, i Sovjeternas hus på Granovskijgatan (f d Sjeremetevskij). Det var dit jag gick för att ta adjö av honom, några dagar innan han fördes bort med våld och deporterades. Kamrater vaktade dag och natt på gatan och i huset, själva övervakade av GPU-agenter. Motorcyklister höll ett öga på alla bilar som kom och körde. Jag gick uppför en kökstrappa och kom upp till en bevakad dörr: ”Det är här.” I köket dirigerade min kamrat Jakovin försvaret och skrev samtidigt på en inlaga. Den Gamle tog emot mig i ett litet rum åt gården, där det bara fanns en järnsäng och ett bord med kartor över alla världens länder. Han var klädd i en rätt så nött hemmarock och verkade uppdämt pigg och kraftig och obrutet energisk, trots det nästan vita håret och den sjukligt bleka hyn. I rummet bredvid höll man just på att skriva ut de budskap som han nyss dikterat. I matsalen tog man emot kamrater som kom från landets alla hörn, och som han underhöll sig med i största hast mellan två telefonsamtal. Alla kunde bli arresterade vilket ögonblick som helst. Sen då, efter arresteringen? Man visste inte, men man skyndade sig att utnyttja de sista timmarna, för det var med all säkerhet de sista timmarna. Mitt samtal med Trotskij gällde huvudsakligen den internationella oppositionen, vars verksamhet vi till varje pris måste utvidga och systematisera. Den Gamle hade just från Paris fått de första numren av *Contre le Courant*, som publicerades av mina vänner Magdeleine och Maurice Paz, och som jag hade medarbetat i. Han var nöjd med tonen och framställningssättet i denna publikation,

och han rådde mig att fara till Frankrike, även om det måste ske illegalt, för att arbeta på platsen. Vi granskade möjligheterna en stund. ”Vi har gett oss in i en hård strid, som kan vara många år och kräva många offer”, sade han. ”Jag ska iväg till Centralasien, försök komma iväg till Europa ... Lycka till!” Vi omfamnade varann. Skymningen hjälpte mig att undkomma spionerna på gatan. En eller två dagar senare hindrade en folkmassa den Gamles avfärd genom att ockupera en station. GPU lyckades sedan enleva honom genom överrumpling. För att omöjliggöra all mytbildning kring avfärden, lät den Gamle den politiska polisen slå in dörrarna, vägrade gå och lät sig bäras till bilen som körde iväg till en liten öde station. Jag tänkte att han sannerligen nått toppen av en hög bestämmelse. Om han i hemlighet blev mördad, vilket vi alla fruktade, skulle han förbli symbolen för den knivhuggna revolutionen. Om han levde skulle han fortsätta sin kamp och sitt verk så länge penna fanns mellan hans fingrar och anda i hans bröst, vore det så i en fångelsehåla. Mer än hans goda omdöme som ekonom och politiker, mer än hans förtjänster som skribent, var det denna karaktärsfasthet som i en period av moralisk uppgivenhet gjorde Trotskij till en förebild, vars blotta existens kunde återge en tron på människan, hur hotad denna existens än var. Smutskastning förmådde aldrig svärta ner hans namn, det förtal och de okvädinsord som ymnigt slösades på honom hade ingen verkan, de föll tillbaka på förtalarna och okvädarna och försåg snarast Trotskij med ett slags ny gloria. Och han som aldrig hade begripit sig på att bilda ett parti – hans kapacitet som ideolog och organisatör var av ett helt annat slag än organisationssekreterarnas – förvärvade i kraft av sin moraliska styrka och sitt tänkande några tusental obrottsligt hängivna anhängare.

Han for bort, försvann. *Izvestija*-pressen meddelade med små små bokstäver att han deporterats för ”förberedelse till uppror”, en besynnerlig anklagelse. Arton månader tidigare hade en kupp mot politbyrån Zinovjev–Kamenev–Stalin varit möjlig, och vi hade diskuterat denna möjlighet inom oppositionen. Armen och GPU till och med skulle ha ställt upp för Trotskij om han hade velat, det fick han ofta höra. Jag vet inte om det bland de ledande i vänsteroppositionen förekom formella rådplågningar i detta ämne, men jag vet att frågan diskuterades (slutet av 1925, början av 1926), och att det var då som Trotskij efter moget övervägande avstod från makten av respekt för den oskrivna lagen att man inte ska ta till kuppmetoder i en socialistisk regim, för det är alltför stora risker för att den sålunda förvärvade makten, även om avsikterna är aldrig så ädla, leder till en polis- och militärdiktatur om i sig är osocialistisk. Trotskij skrev senare (1935): ”otvivelaktigt skulle en militärkupp mot fraktionen Zinovjev–Kamenev–Stalin inte ha varit svår att genomföra och skulle inte ens ha medfört blodsutgjutelse, men följden skulle ha blivit att byråkratins och bonapartismens seger skulle ha påskyndats, och det var just mot dessa företeelser som vänsteroppositionen vände sig.” Sällan har någon så väl hävdats att ändamålet ingalunda helgar medlen utan styr dem, och att om man vill grunda en socialistisk demokrati, så är de gamla medlen med väpnat våld olämpliga.

Flera tiotal kända kommunister från oppositionen avreste till avlägsna förvisningsorter, medan den officiella sovjetiska presstjänsten i utlandet dementerade allt. Varför denna grova lögn som bara kunde lura allmänheten för några veckor? Rakovskij sändes till Astrachan, Preobrazjenskij till Ural, Smilga till Minusinsk i centrala Sibirien, Radek till Nordsibirien, Muralov till Taraskogarna, Serebrjakov, Ivan Smirnov, Saproinov, Vladimir Smirnov, Sosnovskij, Voja Vujovitj någon annanstans; vi visste inte så noga vart, för allt skedde i hemlighet. Jag hade just träffat Christian Rakovskij, som kommit tillbaka från ambassaden i Paris och bodde på *Sofiskaja naberejnja*, på hotellet som är reserverat för diplomater. Man mötte där i korridorerna en allvarlig och liksom självutplånande Krestinskij med vacker elfenbenspanna. Och Karachan, ytterst elegant till och med i morgonrock på grund av dragens och hållningens ovanliga nobless ... Rakovskij kom tillbaka från Paris utan ett öre, vid

femtiofyra års ålder accepterade han utan illusioner och med gott humör den långa kamp som förestod. Hans massiva och regelbundna ansikte uttryckte ett nästan leende lugn. Hans hustru var mer nervös – för hans skull. Han sade att Europa nu gick in i en period av instabilitet utan lösningar, att man måste vänta ... Någon som uppmanade honom att kapitulera för CK svarade han stillsamt: ”Jag börjar bli gammal. Varför ska jag förstöra min biografi?”

Ivan Nikititj Smirnov, folkkommissarien för post- och telegrafväsendet, träffade jag då och då i hans lilla arbetsrum vid Varvarka. Vid något mer än femtio var han lång, rak, mager med timid och stadig blick, tillbakadraget sätt, mycken eftertänksam ungdomlighet i den grågröna blicken bakom pincenén. När jag en dag frågade honom om alla brev till utlandet lästes (postcensur existerade officiellt inte), svarade han livligt: ”Alla. Anförtro ingenting åt posten ... Det finns en riktig GPU-verkstad hos mig, där detta sköts och där jag inte får komma in ...” När man tog ifrån honom hans ministerpost blev han riktigt glad. ”Det skulle göra oss alla gott att på nytt bli meniga för en tid ...” Då han inte hade ett öre, gick han till arbetsförmedlingen och skrev in sig som arbetslös finmekaniker, som var hans yrke. Han hoppades naivt att snabbt få arbete i någon fabrik. En liten stursk tjänsteman såg en lång grånande man med livlig blick böja sig ner framför luckan, och när man gav honom ett formulär att fylla i skrev han under rubriken ”senaste anställning: ”Folkkommissarie vid post- och telegrafväsendet”. Arbetsförmedlingen rådfrågade CK, och GPU deporterade Ivan Nikititj till södra Kaukasus, för hur upprörande repressionen än var, var den till en början mild.

Under slaget vid Svajsk 1918 hade Ivan Smirnov tillsammans med Trotskij, Rosengoltz och armétågets maskinskrivare och maskinister hejdat de rödas flykt och de vitas segerrika offensiv, som leddes av Kappel och Savinkov. Den unga republiken räddades denna dag av denna handfull människor. Senare, 1920-21, var det Smirnov som Lenin gav i uppdrag att bringa ordning i det sibiriska kaoset och sovjetisera det ryska Asien. För den unga generationen personifierade han – utan stora gester eller fraser – partiets idealism.

Deporteringarna skedde nu i snabb följd, i hundratal. Sålunda hade tio maktens år, av vilka de senaste – vad de mest kända beträffar – hade tillbringats i legationernas, ministeriernas, direktörsrummens och befälsposternas komfort, ingalunda demoraliserat revolutionärerna från oktober 1917. Det intryck av förborgerligande som deras välklädda personer gav visade sig vara ett ytligt sken, det såg man nu när de muntert drog sina färde för att klara sig bäst de kunde i Centralasiens och Sibiriens ödemarker, därför att revolutionens räddning så krävde. Jag fick tröst och styrka genom att se dessa avfärder. Ett visst antal kommunister hade slutit sig till oppositionen av beräkning, för att de trodde detta var morgondagens styresmän; erfarenheten visade att de inte var många. Vi förlorade dem oåterkalleligt och utan saknad vid första mörka vägkrök, efter några månader. På olika sätt har alla i oppositionen 1927, vare sig de valt att oavbrutet förödmjuka sig av trohet mot partiet eller att oavbrutet göra motstånd av trohet mot socialismen, följt sin svåra väg ända fram till slutet ...

Vilken påfallande kontrast det var mellan dessa män och de utlänningar – berömda författare, kommunistiska ombud, enstaka inbjudna liberaler, som vid den här tiden firade tioårsminnet av revolutionen i Moskva. Och de gav oss lektioner i visdom! Ledamoten av franska kommunistpartiets centralkommitté Paul Marion (som senare blev andre statssekreterare i en Petainregering), gick omkring i Moskva med sitt boulevardsnack, tittade uppskattande på de ryska flickorna och försökte förklara för mig att vi var utopister, att han minsann mycket väl såg den kommunistiska rörelsens fel och brister, men att han stannade kvar i den därför att den ”trots allt var den enda kraften ...” Det var bara en pigg medelfransman – utan intelligens – som mest tänkte på att klara sig i livet. Alltså: till salu. Jacques Sadoul läxade vänskapligt upp mig för samma sak. Vi var vänner, vi hade goda och känsloladdade gemensamma minnen från Ryssland och Tyskland. Jag tyckte om hans livliga och spefulla intelligens, hans lättsamma nonchalans, hans fina intuition som politiker. Franska kommunistpartiet tillät

honom ingen verksamhet, fast han hade kunnat bli en riksdagsman av första rang. Vad åsikter och temperament beträffar var han närmast en moderat socialist, som stod den upplysta liberalismen nära, men behovet att leva väl höll honom kvar i Sovjetstatens tjänst. Gamle Kalinin hade just dekorerat honom med Röda fanans orden, och han berättade för mig att Vaillant-Couturier för att nedvärdera utmärkelsen hade föreslagit att man skulle ge samma orden åt gamla kommunarder, som man inte riktigt visste om de verkligen var kommunarder eller om de bluffade ... "Oppositionsledarna kommer man att stänga in i bekväma villor på Krim", sade han till mig. "Och där får de skriva böcker som ingen kommer att läsa ... Men ni andra, Serge, hur ska det gå för er?" Vi satt och åt lunch vid de utländska gästernas bord. Några unga indiskor som satt bredvid oss, svepta i sidenkläder i mörka färger, fick för ett ögonblick samtalet över på andra ämnen. Jacques insisterade: "Ni kommer att bli förföljda nu igen, och livet är så skönt! Titta på dessa former, denna grace, tänk på ..." Vi skildes så, under vänskapsbetygelser. Jacques for tillbaka till Paris med sin orden och sina sinekurer. Jag beredde mig att börja om från början: fängelse, fattigdom etc.

Sadoul hade åtminstone inga apostlaambitioner. Barbusse höll vid den här tiden på att skriva sina mystikböcker: *Jésus, Les Judas de Jesus*. Nu var han inbjuden till Moskva av andra Judas-figurer. Jag beundrade Elden. Lyrismen hos vissa sidor i Jesus tyckte jag var av god halt. Jag hittade Barbusse, som jag brevväxlade med, på hotell Metropol, vaktad av en manlig sekreterare-tolk (GPU) och assisterad av en mycket söt sekreterare som såg ut som en docka ... Jag kom från arbetarkvarterens överbefolkade rum, där kamrater försvann varje natt, jag hade sett alltför många hustruögon som rodnat av gråt eller mattats av ängslan för att känna någon fördragsamhet mot utlandets stora officiella samveten på turné hos oss. Jag visste dessutom vem man kört ut ur hotellet för att ge plats åt den store författaren ...

Barbusse hade en lång, mager och lite böjd kropp, krönt av ett litet huvud med vaxblekt ansikte, insjunkna kinder och tunna läppar som på en sjuk. Från första ögonblicket märkte jag en förändring hos honom: han var så mån om att inte engagera sig, att inte se det som kunde engagera honom mot hans vilja, mån om att beslöja en tanke som han inte kunde tillstå. Han svarade inte på direkta frågor, slank liksom undan med irrande blick och långsmala händer, som beskrev kurvor kring vaga ord som "räckvidd", "djup", "hänförelse", och allt detta bara för att krasst uttryckt göra sig till de starkares medbrottsling. Då man ännu inte visste om striden var riktigt avgjord, hade han nyligen tillägnat Trotskij en av sina böcker, (en utförlig tillägnan), men vågade nu inte söka upp honom, av rädsla för att kompromettera sig. När jag talade med honom om förföljelserna låtsades han ha migrän, inte höra, lyfta sig till oerhörda höjder: "Revolutionernas tragiska öde, räckvidder, djup, ja ja ... Ack min vän!" Jag konstaterade med ett slags kramp i käkarna att jag stod framför hyckleriet självt. Några dagar senare fick jag veta att den internationella Röda hjälpen, som då leddes av Helena Stassova, hade anslagit en stor summa pengar för att i Frankrike skapa en "kulturell" veckotidning med Barbusse som redaktör. Det var *Monde*. Och Barbusse skrev in mig bland medarbetarna-grundarna ...

Jag hade under våra strider verkat på två håll: dels i Leningrads Centrum och i Moskva, dels i utlandet, i första hand Frankrike, genom mina skrivelser. Jag tillhörde redaktionen för *Clarté* i Paris. Jag publicerade i denna tidskrift mina – signerade – artiklar om oppositionens *Plattform* och om den kinesiska revolutionen. Under månader föregrep dessa artiklar händelserna med en klarsynthet som jag själv var förtvivlad över. Den sista hade en kamrat signerat i stället för mig, men det sken igenom var den kom ifrån. Under partikongressen 11-12 december (1927) hade Kantonkommunens blixtseger inträffat just i rättan tid för att visa hur fel oppositionen hade när den ansåg den kinesiska revolutionen vara besegrad för lång tid framåt. Tidningarna var i extas. *Pravda* publicerade dekret som fullständigt liknade den ryska revolutionens dekret, utfärdade av den kinesiska stadens kommunistiska diktatorer – bakom vilka Stalins

sändebud fanns på plats – Lominadze och min kamrat från förr Heinz Neumann, som var ivriga att få iväg segertelegram till Femtonde kongressen. Tjugofyra timmar senare släcktes Kantonbrasan i strömmar av blod. Kulierna, som trodde att de kämpade för social rättvisa, dog i tusental för en kommuniké. Och personalen på det sovjetiska konsulatet, män som kvinnor, spetsades på pålar. Jag mötte Preobrazjenskij. ”Har ni skrivit om Kanton?” frågade han mig. – ”Ja, det är redan ivägskickat ...” – ”Är ni galen? Det kan kosta er flera års fängelse. Stoppa publiceringen ...” Jag ändrade signaturen. Hur som helst väntade jag mig att bli deporterad.

Till slut kallades jag till Kontrollkommissionen för centrala distriktet i Leningrad för att stå till svars inför partiets domstol. En gammal ledsn arbetare, Karol, var ordförande. Där fanns en kvinnlig arbetare, en ung man med glasögon, två eller tre personer till som satt runt ett bord med röd duk (partikommittén förfogade över storhertig Sergejs gamla palats i barockstil). Karol verkade inte ha någon större lust att utesluta mig, för han gav flera räddningsplaner. Men han måste ställa den förrädiska och avgörande frågan: ”Vad är er inställning till kongressbeslutet om uteslutning av oppositionen?” Jag svarade:

– Jag underkastar mig av disciplin alla partiets beslut, fast jag anser detta vara ett allvarligt misstag, som kommer att få ödesdigra följder om det inte snart rättas till ...

Arbeterskan med det röda bandet om huvudet reste sig och sade bestört:

– Kamrat, sa ni verkligen *ett misstag*? Tror ni alltså att partikongressen kan missta sig, begå misstag?

Jag nämnde exemplet med den tyska socialdemokratin som hade röstat för krig den 2 augusti 1914 mot bara två röster, Karl Liebknechts och Otto Rühles. Denna vanhelgande jämförelse förfärade Kommissionen. Jag blev utesluten på fläcken. Man kallade fram Vassilij Nikiforovitj Tjadajev. Han blev likaledes utesluten på några minuter. Vi gick ut. ”Så där ja, nu är vi politiskt döda ...” – ”Bara för att vi är de enda levande ...”

Några dagar gick. Vid midnatt ringde det på dörren. Jag öppnade och fattade genast (det var inte svårt): en ung militär, en ung jude klädd i skinn. De sökte igenom allt, stod rådlösa inför några översättningar av Lenintexter. ”Tänker ni ta dem också i beslag?” frågade jag ironiskt. ”Skämta inte”, svarade en av dem, ”vi är leninister, vi också.” Så bra, vi var alla leninister. Gryningen svävade över Leningrad med djuphavsbå färg när jag kom ut mellan de här båda kamraterna, som ursäktade sig att inte ha någon bil tillgänglig: ”Vi har så mycket att göra varje natt ...” – ”Jag vet”, sade jag. Min son (sju år) grät när jag kysste honom till avsked, men han hade förklarat för mig: ”Pappa, det är inte för att jag är rädd som jag gråter, utan för att jag är arg.” Jag fördes till det gamla rannsakningshäktet.

Gamla justitiepalatsets brandsvärtade tegelmurar påminde, strax intill, om de stora befrielsedagarna. Men i den tunga fyrkantiga byggnaden hade inte mycket förändrats på ett halvsekel. En fångvaktare berättade att han hade tjänstgjort där i ett tjugotal år: ”Jag vallade Trotskij på rastgården efter revolutionen 1905.” Han var liksom stolt över det och redo att göra om det ... I en korridor, under en av dessa väntestunder man måste lida igenom innan man blir inspärrad, satte jag mig bredvid en vacker yngling, som kände igen mig och viskade: ”Arnold, oppositionsman från Viborgdistriktet, den och den och den har blivit arresterade ...” Jaha. Annat var inte att vänta. Jag klättrade i halvmörkret uppför järntrappor som var upphängda mellan våningarna i fängelset. Med långa mellanrum lyste en lampa på avdelningsföreståndarnas hörnbord. På femte eller sjätte våningen öppnades en dörr för mig i den tjocka svarta stenmuren. Den mörka cellen var redan bebodd av två män: en f d officer, kommunalanställd ingenjör, som var anklagad för att ha sålt is från Neva för egen räkning, då han borde avsätta den åt sovjeten. Och en varelse av smuts, av mumlande vansinne, av onödigt lidande,

ett slags sinnesförvirrad luffare, som hade arresterats då han strök omkring vid den katolska kyrkogården. Han sålde där små kors av metall. Eftersom han var av polskt ursprung anklagade man honom för spioneri ... Denna varelse med sitt skrumpna ansikte tvättade sig aldrig, talade aldrig utan mumlade bara böner. Flera gånger om dagen föll han på knä för att bedja, medan han dunkade pannan mot sängkanten. Ett lite skrämmande mummel väckte mig om natten, och jag såg honom ligga på knä med knäppta händer. Senare kom en liten bokhållare, som var anklagad för att ha tjänat i amiral Koltjaks vita armé. Rannsakningsdomaren påstod sig känna igen en vit officer i honom. Allt detta var omänskligt groteskt.

Jag fick veta att fängelset var sprängfyllt av människor som var offer för fanatiska eller maniska eller sadistiska tjänstemäns yrkesnit. Jag läste i den evinnerliga halvdagern om Dostojevskijs böcker som några snälla och medlidsamma frireligiösa fångar skaffade mig: de skötte nämligen biblioteket. Pojkar som tjänstgjorde som upppassare kom två gånger om dagen med ”soppa som man kunde rena magen med”: den var oätbar första gången, men efter fyra dagar väntade man otåligt på den. En av killarna, en blond kraftig en med färglöst leende, uteblev en morgon, och de andra visade bistra miner. Vi fick veta att den frånvarande hade man skjutit natten innan. Han väntade sig inte längre detta, det hade varat i månader, han trodde han var benådad. Man kom och hämtade honom lite före gryningen. ”Säg ajö åt kompisarna nu och inget bråk, va!” Anklagad för spioneri för att han olagligt begivit sig till Polen och kommit tillbaka. En pojke från gränstrakterna. Hans död tjänade inte ens till varnande exempel, eftersom det var en död i skymundan. En skjortförsäljare från Sadovajagatan, som var anklagad för skattefusk, var vår granne. Han klättrade över räcket i korridoren, hoppade rakt ut i luften och fann den eviga vilan. Någon i grannskapet försökte hänga sig, en annan öppnade ådrorna på sig ... Vi hörde bara viskas om dessa tragedier. Våra dagar förflöt lugnt, utan större ängslan eller misshumör, för vi var två av tre i cellen som bevarade vår jämvikt: och vi pratade socialism. Jag återopade författningen och de sovjetiska grundlagarna i mina epistlar till åklagarämbetet. Ett ganska raffinerat skämt.

Min arrestering hade orsakat en del uppståndelse i Paris och bedömdes därför på högsta ort som besvärande. Jag var fast besluten att inte gå med på någon avsvärjelse. Man nöjde sig för min del med ett löfte att inte delta i någon ”antisovjetisk” verksamhet. Avskryvård lek med ord, för vi hade ingenting med antisovjetism att göra. Jag ska aldrig glömma de nyutspruckna lövens sagolika ljuvhet längs Fontankakajen, när jag återvände hem i den ljusa kvällen efter sju-åtta veckors avskildhet. Portvakten i huset hade inte varit förvånad över min arrestering: ”Redan under gamla regimen var det så”, sade han. ”Dom arresterade författare och såna, lagom till första maj.” I Paris skrev Vaillant-Couturier i *L'Humanité* att jag hade blivit mycket väl behandlad i fängelset. Barbusse skrev förlägna brev för att förklara att han vid underrettelsen om min arrestering hade strukit mitt namn från listan över medarbetare i *Monde*...

Tjadajev, som Paris inte intresserade sig för, fick stanna sex månader i fängelse. Sedan lyckades en personlig vän, som var medlem av regeringen, få ut honom. Eftersom han inte avsvor sig, blev hans närvaro i Leningrad icke önskvärd. Krasnaja Gazeta skickade honom på reportage till kolchozerna i Kuban. Hans liv led mot sitt slut, just när han i uppbyggdets iver trodde på en ny början. Vi var tillsammans flera timmar i en roddbåt på sjön Djetskoe Selo med den kejsrerliga parken runt omkring. Vassilij Nikiforovitj prisade fängelset som en välgörande reträtt, där man tar mått på sig själv. Han tvivlade på den uppräckning av partiet som många trodde höll på att ske.

I Kuban råkade han med sitt anteckningsblock, sin granskande blick, sina rättframma frågor komma på den värsta korruptionshärva. Korruption vid byggandet av Tuapses hamn, korruption vid iordningställandet av badstränderna, korruption vid vägbyggena, korruption vid kollektiviseringen av jordbruket! ”Rövarband” ingrep på mörka vägar för att avlägsna journalister och andra frågvisa. Den 26 augusti 1928, en sommarkväll full av syrsornas sång,

uppmannades Tjadajev livligt av de lokala myndigheterna att fara till grannbyn tillsammans med andra personer i droska. En färd i natten över steppen och majsfälten. En man ur milisen följde med karavanen. Han var den förste som flydde när brutala röster skrek ”Halt!” i mörkret. Tjadajevs droska var den enda som man höll kvar vid väggkanten. Kusken hörde min stackars Vassilij diskutera med banditerna: ”Vad tar det åt er? Vi är ju alla människor! Varför?” Det enda jag återsåg av honom var ohyggliga fotografier: de avsågade gevärens deformationerade kulor hade slitit sönder hans ansikte och bröst på ett monstruöst sätt. Vi ville ordna begravning för honom i den stad som han älskade. Var han inte en kämpe från år 1917? Kommittén i Leningrad motsatte sig detta: Var han inte utesluten? Hans mördare förblev naturligtvis okända. En sten med inskription, som restes på platsen för hans död, slogs i bitar...

VII

Motståndets år

1928-1933

Det var fem års motstånd av en ensam man – omgiven av sin familj, det vill säga av svaga varelser – mot det överväldigande och aldrig vilande trycket från en totalitär regim. För sitt levebröd, för sina ransoneringskort, för sin bostad, för sitt bränsle under den hårda ryska vintern, är individen beroende av staten–partiet, som han är helt försvarslös mot. Och den som har vänt sig mot staten–partiet i åsiktsfrihetens namn är stämplad som misstänkt, vart han än går. Den lilla frihet han kan ha kvar och till och med hans mod – oförnuftigt som det verkar – väcker en förvåning som är blandad med oro.

Ledarna för den besegrade oppositionen hoppades kunna skapa en tillräckligt stark hemlig organisation för att tvinga sig tillbaka in i partiet, med rätt att där yttra sig och öva inflytande. Jag delade inte denna illusion. Jag sade att olagliga metoder skulle misslyckas av två skäl: polisapparatens obegränsade makt skulle krossa allt – och vår ideologiska och känslomässiga trohet mot partiet gjorde oss försvarslösa mot politiska manövrer och ännu mer mot polisprovokation. Jag sade att i stället för att låta oss sopas ner under jorden borde vi öppet försvara vår rätt att existera, att tänka, att skriva, öppet bilda en strängt lojal opposition, utan organisation, men strängt principfast ... Det var en rent akademisk dispyt, eftersom båda sakerna var lika omöjliga.

Av kända oppositionella var Alexandra Bronstein och jag de enda som fanns kvar i frihet i Leningrad i början av år 1928. I Moskva var Andrés Nin fri, men hade ”avgått” från sekreterarposten för Röda fackföreningsinternationalen och var strängt övervakad på hotell Lux. I egenskap av utlänning slapp han undan fängelset. Bland ryssarna var Boris Michailovitj Eltsin, som varit bolsjevik ända sen 1903 då partiet bildades och ordförande för sovjeten i Jekaterinburg (Sverdlovsk) 1917, också fri därför att GPU behövde honom för en tid i huvudstaden. Gamle Eltsin var sjuk, och för att hålla förbindelserna och den intellektuella verksamheten vid liv i ytterst små kretsar av aktivt folk anförtrorde han sig åt en ung, aktiv – och osårbar – medarbetare vid namn Michail Tverskoj, som var GPU-agent. Tverskoj skrev idiotiska flygblad, som genast – och de var gjorda för det – betecknades som ”antisovjetiska dokument”, lät arrestera oppositionens sista sympatisörer i Moskvas fabriker och damp ner hos oss i Leningrad för att – sade han – ”hjälpa oss att reorganisera oss”. Alexandra Bronstein och jag vägrade ta emot honom. Utan att vi kunde hindra honom skapade han snabbt en skuggorganisation med ett femtiotal arbetare för att efter två månader ansluta den till ”den allmänna linjen” under stor uppståndelse, medan de som motsatte sig kastades i fängelse. Denna polismanöver upprepades i alla arbetarcentra. Kommunisternas moraliska vilshenhet underlättade den. Oppositionella och officiella överbjöd varandra i trohetsförklaringar till partiet, varvid de oppositionella avgjort var de uppriktigaste ...

Ingen ville se att det onda var så stort som det var. Att den byråkratiska kontrarevolutionen kommit till makten, och att en ny despotisk stat kom fram ur våra händer för att krossa oss och bringa landet till absolut tystnad, det ville ingen, ingen av oss erkänna. Från sin avlägsna landsflyktsort Alma-Ata vidhöll Trotskij att denna regim fortfarande var vår, proletär, socialistisk, fastän sjuk. Partiet, som bannlyste oss, spärrade in oss, började mörda oss, förblev vårt parti som vi hade att tacka för allt. Vi måste leva bara för partiet, eftersom vi bara genom det kunde tjäna revolutionen. Vi stupade på vår partipatriotism. Den väckte oss till uppror och vände oss mot oss själva.

Det här skämtet berättades från mun till mun: ”Ivanov, det sägs att du sympatiserar med oppositionen?” – ”Jag? Aldrig i livet! Jag har ju hustru och barn!” Jag hade en dyster stund med den enarmade arbetaren, som kom för att rådfråga mig. Skulle han avsvärja sig? Det var en fyrtio års man, allvarlig och lidelsefull. Han sade med kvävd röst: ”Jag kommer aldrig att tänka på annat sätt. För mig är det så självklart att vi har rätt! Men om jag får sparken från fabriken är det ute med mig. Jag får inget annat arbete med min enda friska arm.” Han var upptränad till att sköta en maskin, det var en hållhake på honom. Han hade slagits i Archangelsk, i Polen, i Jakutien, för att hamna där med sin armstump, sina ungar och sitt samvete. Vad skulle jag ha gjort i hans ställe? ”Bevara din själ”, svarade jag honom, ”eftersom det är allt du har kvar ...” Inte lätt att bevara själen inte, för när avsvärjelsen väl var undertecknad så krävde partiet att du kom till domstolen och fördömde dina forna fel, angav dina forna kamrater, och det inte en gång, utan tio gånger, oupphörligen. Det blev aldrig nog med förödmjukelse. CK:s politiska helomvändning gjorde sitt till för att förvirra begreppen.

Tre månader efter vår uteslutning bröt den sädeskris ut som vi hade förutsagt, och försörjningen av städerna och armén var i fara. Efter att ha fullgjort sina skattskyldigheter vägrade bönderna att lämna ut sin säd till staten, därför att de inte fick ett tillräckligt högt pris. CK utfärdade dekret om rekvisitioner genom lagstridig tillämpning av paragraf 107 i lagen om undanhållande av lager. Avdelningar med unga kommunister for omkring på landsbygden och roffade åt sig säd, lin, tobak, bomull eller vad trakten producerade. Liksom på inbördeskrigets tid hittade man unga kommunister med klivna skallar vid vägkanterna. Konfiskerade sädesskylar brann upp. Foder saknades fullständigt. Bönderna belägrade städernas bagerier för att köpa priskontrollerat svart bröd att utfodra sin boskap med.

Rekvisitionererna var bara en tillfällig utväg. Politiken hade Molotov skisserat vid Femtonde partikongressen: utveckling av kollektiva jordbruk (kolchoser) eller statliga sädesfabriker (sovchoser). Man räknade med en långsam utveckling som skulle ha tagit många år, eftersom kollektivjordbruken bara kunde ersätta småbruken i takt med att staten försåg dem med den nödvändiga utrustningen för motoriserat jordbruk. Men nu hade man genom rekvisitioner förklarat krig mot bondeklassen. Om staten konfiskerar säden, vad ska man då så för? Nästa år kommer statistiken att visa en minskning av den odlade arealen. Jordbruksstrejk. Ett enda sätt att tvinga dem: tvångskooperation under kommunisternas administration. Kommer det att gå med övertalning? Det händer att den självägande bonde som har stått emot propagandantvånget är friare och mera välnärd än den andre. Regeringen drar slutsatsen att kollektiviseringen bör vara total och ske fort. Men jordbruksfolket försvarar sig bister. Hur ska man bryta deras motstånd? Genom att exproprieras och massdeporteras de rika (kulakerna) och alla dem som man vill beteckna som kulaker. Det är vad man kallar ”kulakernas likvidering som klass”. Kommer man någonsin att få veta vilket upplösningstillstånd detta orsakade i jordbruket? Bönderna slaktar sin boskap hellre än att lämna den till kolchosen, säljer köttet och gör stövlar av lädret. Genom nedslaktningen av boskapen går landet över från brist till hungersnöd. Brödkort i städerna, svartabörshandel, rubelns och reallönernas fall. Till slut krävs det inrikespass för att hålla kvar den kvalificerade arbetskraften i fabriken. Då den

totala kollektiviseringen artade sig till katastrof, förklarade man den redan avslutad vid 68 %, men det skedde alldeles för sent, i mars 1930, när hungersnöden och terrorn rasade som värst.

Kvinnorna kom och befriade korna som kolchosen tagit, de skyddade djuren med sina kroppar: ”Skjut bara, rövare där!” Och varför skulle man inte skjuta på dessa rebeller? I Vitryssland, när man kom och klippte taglet av hästarna för export, utan att ana att hästarna skulle dö av det, omringade ursinniga kvinnor chefen för den lokala regeringen, Golodjed (som blev avrättad eller begick självmord 1937), och lyfte plötsligt sina sarafaner, de var nakna under: ”Här har du, ditt svin! Ta vårt tagel om du törs, hästarnas får du inte!” I en köping i Kuban, där hela befolkningen deporterades, klädde kvinnorna av sig i sina hem och trodde att man inte skulle våga köra ut dem nakna. Jodå, de jagades ut till boskapsvagnar med kolvslag Tjeboldajev från CK övervakade massdeporteringarna i denna region utan att ana att han just för sin nitiskhet skulle bli skjuten år 1937. Terror i de minsta byar. Vid ett tillfälle fanns det över trehundra bondeupprorshärdar i sovjetiska Eurasien.

Hela tåg packade med deporterade bönder for iväg mot den iskalla Norden, till skogarna, stäpperna, ödemarkerna, dit de anlände utblottade. Och åldringarna dog på vägen, man begravde nyfödda på banvallen, på alla ensliga platser lämnade man efter sig små kors gjorda av grenar eller av vitt trä. Släpande sina fattiga ägodelar på kärror drog hela befolkningar iväg mot gränserna till Polen, Rumänien, Kina och tog sig över trots kulsprutorna – fast säkert inte alla. I en lång, fint formulerad skrivelse till regeringen anhöll befolkningen i Abchasien om tillstånd att få emigrera till Turkiet. Jag har sett och hört berättas så många tragedier under dessa svarta år att de skulle kunna fylla en hel bok. Jag har flera gånger rest igenom det uthungrade Ukraina, det sörjande och hårt ransonerade Georgien, jag har bott på Krim under hungersnöden, jag har levt med i all den nöd och ängslan som rådde i de svältdrabbade huvudstäderna Moskva och Leningrad. Hur många offer medförde den totala kollektiviseringen, som var en följd av den totalitära maktens dåliga planering, oförmåga och våld?

En rysk akademiker, Prokopovitj, gjorde följande kalkyl på grundval av officiell rysk statistik – vid den tid, förresten, då man fängslade och sköt statistiker:

Fram till 1929 ökar hela tiden antalet bondefamiljer:

1928: 24 500 000 familjer

1929: 25 800 000 familjer

Då kollektiviseringen är avslutad 1936 finns det bara tjugo miljoner sexhundra tusen familjer. På sju år har nära fem miljoner familjer försvunnit.

Kommunikationerna var överbelastade, alla industrialiseringsplaner bröt ihop när man tvingades ta itu med de nya behoven. Det var, enligt ett välfunnet ord av Boris Souvarine, ”planeringsanarki”. Agronomie ingenjörer och annat lärt folk kritiserade modigt misstagen och excesserna. Man arresterade dem i tusental, man iscensatte stora rättegångar, där de fälldes för sabotage, för att skyffla över ansvaret på någon. Rubeln rasade: man sköt samlare av silvermynt (1930). Kris i stenkolsindustrin och sabotagerättegång i Sjachty, femtiotre tekniker anklagade, avrättningar. Kött sänkades naturligtvis: avrättning av professor Karatygin och hans fyrtiosju medanklagade för sabotage av köttförsörjningen. Avrättning utan rättegång. Samma dag som blodbadet på dessa fyrtioåtta utfördes, tog Moskva emot Rabindranath Tagore, och man talade länge och väl om den nya humanismen på en ståtlig officiell soiree. November 1930: rättegång mot ”det industriella partiet”, som ingenjören-polisspionen Ramsin (benådad) erkände sig vara ledare för. Han erkände att han hade förberett en militär intervention mot Sovjetunionen i London, Paris, Warszawa. Vanvett, fem personer skjutna. Vid samma tid blir ett ”bondeparti” med professorerna Makarov och Kondratjev, som är motståndare till den totala kollektiviseringen, likviderat i skymundan. Vanvettsrättegång mot

de gamla socialisterna i Kommissionen för planen (mensjeviksympatisörer): Groman, Ginsburg, historikern Suchanov, Rubin, Sher ... Hemlig rättegång mot tjänstemännen vid Kommissariatet för finanserna, Jurovskij och andra. Hemlig rättegång mot bakteriologerna, flera dog i fängelset. Avrättning av trettiofem personer i ledande ställning vid Kommissariatet för jordbruket, samtliga anklagade för sabotage. Bland dem fanns flera gamla kända kommunister (Konar, vice folkkommissarien Wolf Kovarskij). Hemlig rättegång mot fysikerna och deportering av akademiledamoten Lazarev. Rättegång mot historikerna Tarle, Platonov, Karejev...

Jag kan inte på dessa minnesblad avge ett fullständigt vittnesmål om dessa händelser och den skrämmande atmosfär där de uppstod. Jag kände intellektuella av alla kategorier, jag hade gamla vänskapsförbindelser med flera av de anklagade och flera av dem som försvann i dessa dramer. Jag vill här bara framhålla några fakta:

– Anklagelsen för sabotage, som drabbade tusentals, ja tiotusentals tekniker, var i allmänhet ont förtal, som uteslutande hade sin grund i nödvändigheten att finna några att skylla på när den ekonomiska situationen blivit ohållbar. Noggranna studier av en massa fall visar det ovederläggligt. Man vädjade förresten ständigt till teknikernas fosterlandskärlek för att avpressa dem bekännelser. Allt i industrialiseringen skedde i ett sådant kaos och under en så oresonlig auktoritär regim att det var möjligt att hitta ”sabotage” överallt, i varje stund. Jag skulle kunna nämna hur många exempel som helst. Min nu avlidne svåger, byggnadsingenjören Chajn, som fått sin utbildning i Liège, byggde en stor sovchos ganska nära Leningrad. Han sade till mig: ”Egentligen borde jag inte bygga. Material fattas ibland, kommer för sent, är av usel kvalitet. Om jag vägrar arbeta under så omöjliga förhållanden, kan jag bli skälld för kontrarevolutionär och skickad till koncentrationsläger. Jag bygger alltså så gott jag kan, med vad jag får, men planerna går inte att hålla, och jag kan när som helst bli anklagad för sabotage. Jag kommer att släpa efter gentemot Planen, vilket gör att jag återigen riskerar att bli anklagad för sabotage. När jag skickar detaljerade rapporter till mina överordnade, svarar de att jag ödar en massa papper för att hålla ryggen fri och att vi lever i en tid av hård kamp: er plikt är att övervinna hindren!” Typiskt fall. Jag tillägger att enligt den erfarenhet jag har är teknikerns mentalitet helt främmande för sabotagetanken. Utmärkande för honom är tvärtom kärleken till tekniken och det väl utförda arbetet. Under de infernaliska omständigheter som rådde ägnade sig de sovjetiska teknikerna med iver åt sitt arbete och åstadkom också under.

– ”Industriella partiet” – liksom de stora agronomernas ”bondeparti” – var ingenting annat än ett påfund av polisen, sanktionerat av politbyrån. Vad som faktiskt fanns var en ganska utbredd ”teknokratisk mentalitet”. Jag hörde ofta ingenjörer som jag kände tala om framtiden med tillförsikt och hävda att i den nyindustrialiserade Sovjetunionen skulle den verkliga makten helt naturligt ligga i händerna på tekniker med förmåga att leda och föra den nya ekonomiska ordningen framåt. Teknikerna kände sig outhärliga och vida överlägsna männen i regeringen.

– Många straffades egentligen bara för att ha förutsett de katastrofala följderna av vissa regeringsbeslut. Den gamle socialisten Groman arresterades efter att ha haft en livlig ordväxling med Miljutin i Kommissionen för planen. Groman tappade fattningen och skrek att man förde landet mot avgrunden.

– Även om det förekom utländskt spioneri, så får teknikernas konplotter med regeringarna i London, Paris, Warszawa och med Socialistiska internationalen uteslutande hänföras till sammansvärjningspsykos och politiskt hyckleri. Under rättegången mot den sk mensjevikiska centern blev de anklagade – som naturligtvis erkände – beslagna med lögn, när de på order satt ihop en historia om en resa som den gamle mensjevikledaren Abramovitj gjort till

Sovjetunionen. Senare lät historikern Suchanov, när han satt inspärrad i isoleringsfängelset i Verchne-Uralsk, dokument cirkulera bland de politiska fångarna, där han berättade hur bekännelsestexten skrivits ihop åt honom och hans medanklagade av GPU:s instruktörer, och hur man hade vädjat till deras fosterlandskärlek och samtidigt hotat dem med döden, vilka utfästelser inkvisitorerna gjort. (Suchanov genomförde långa hungerstrejker för att bli frigiven som man hade lovat honom. Han försvann 1934.) Under rättegången mot ”mensjevnikiska centrumet” träffade jag dagligen personer som stod de anklagade nära, och jag hade möjlighet att ord för ord följa lögnens utveckling i vittnesmålen.

– Politbyrån visste precis sanningen. Rättegångarna var bara till för att manövrera opinionen inom landet och utom. Politbyrån dikterade domarna. GPU organiserade ”Arbetsbyråer” med de dömda teknikerna, som fortsatte att arbeta för industrialiseringen. Vissa tekniker blev snabbt rehabiliterade. Jag åt en gång middag tillsammans med en framstående specialist på energetik, som under loppet av tjugo månader dömdes till döden, benådades, sändes till koncentrationsläger (Arbetsbyrå), rehabiliterades, dekorerades ... Fysikern Lazarev blev således rehabiliterad. Akademiledamoten och historikern Tarle, den ende icke-marxistiske sovjetiske historikern med rykte, satt många månader i fängelse och blev sedan deporterad till Alma-Ata: han är idag (1942) den mest officiella av alla historiker i Sovjetunionen. Ingenjör Ramsin, som alltså skulle vara Poincarés och Winston Churchills medbrottsling i ”förberedelsen för krig mot Sovjetunionen”, som dömdes till döden men benådades, fortsatte sina vetenskapliga arbeten i mild fångenskap och rehabiliterades i början av 1936 tillsammans med sina främsta medbrottslingar för värdefulla insatser i industrialiseringen.

De gamla socialisterna från det förmenta ”mensjevnikiska centrumet” har däremot försvunnit.

– Jag har år igenom upplevt dessa rättegångar på nära håll. Hur många gånger har jag inte hört anklagades anhöriga eller vänner tala om deras bekännelser i en ton av förtvivlan och häpnad: ”Men varför ljuger han så?” Jag har hört olika punkter i en viss anklagelseakt diskuteras i detalj, och ingen stod sig vid närmare granskning. Ingen trodde på dessa rättsliga komedier, i varje fall inte bland bildat folk: det var inte svårt att se syftet med dem. Antalet tekniker som vägrade erkänna och försvann i fängelserna utan rättegång var förresten mycket större än antalet samarbetsvilliga. GPU förstod sig ändå på att bryta ner motstånd. Jag har känt människor som gått igenom ”oavbrutet förhör” i tjugo eller trettio timmar, tills nerverna fullständigt tagit slut. Andra som man hade förhört under hot om omedelbar avrättning. Jag minns sådana som – liksom ingenjör Chrennikov – avled ”under rannsakingen”. Paltjinskij, en teknokrat som anklagades för sabotage i den blomstrande guld- och platinaindustrin, lär ha blivit dödad av rannsakningsdomaren med ett revolverskott, sedan han givit denne en örfil. Han togs sedan upp som arkebuserad tillsammans med von Mekk, en gammal järnvägsdirektör, som regeringschefen Rykov gick i god för och hade lovat frigivning.

– Jag var nära lierad med flera medarbetare på vetenskaplig nivå vid Marx-Engels-institutet, som under David Borisovitj Riazanovs ledning hade blivit en vetenskaplig institution av hög klass. Riazanov var en av grundarna av den ryska arbetarrörelsen och stod vid sextio års ålder på höjden av en bana som kunde förefalla märkligt framgångsrik i så hårda tider. Han hade ägnat en stor del av sitt liv åt ett samvetsgrant studium av Marx biografi och texter – och revolutionen belönade honom. I partiet respekterades hans intellektuella självständighet. Ensam hade han gång på gång protesterat mot dödsstraffet, även under terrorn, gång på gång krävt sträng begränsning av tjekans, senare GPU:s, rättigheter. Kättare av alla slag, mensjevnikiska socialister eller vänster- eller högeroppositionella, fann frid och arbete i hans institut, bara de hyste kärlek till kunskapen. Han förblev samme man som en gång sagt på en konferens: ”Jag hör inte till de där gamla bolsjevikerna som Lenin i tjugo år kallade dumbommar”. Jag hade träffat honom många gånger: korpulent, kraftiga drag, skägg och mustasch, täta och vita, uppmärksam blick, olympisk panna, häftigt temperament, ironiskt sätt

att tala ... Man arresterade naturligtvis ofta hans kätterska medarbetare, och han försvarade dem med varsamhet. Han hade fritt tillträde överallt, de styrande var lite rädda för hans frispråkighet. Man hade just bekräftat hans rykte genom att uppmärksamma hans sextioårsdag och hans verk, när arresteringen av mensjeviksympatisören Sher, en neurotisk intellektuell som utan vidare bekände allt man begärde av honom, gjorde Riazanov utom sig. Då han fick veta att man förberedde en rättegång mot gamla socialister och tvingade på dem idiotiskt monstruösa bekännelser, tappade Riazanov behärskningen, sade till flera olika politbyrå-medlemmar att det var att vanära regimen, att allt detta organiserade vanvett inte hängde ihop, och att Sher dessutom var rubbad.

Under rättegången mot det s k mensjevikiska centrumet drar en av de anklagade, Riazanovs skyddsling Rubin, plötsligt in denne i det hela och anklagar honom för att på institutet ha gömt undan dokument som utarbetats av Socialistiska internationalen rörande krig mot Sovjetunionen! Eftersom allt som sades i rätten var överenskommet i förväg, så skedde detta sensationella avslöjande på order. Riazanov kallades samma natt till politbyrå och hade en häftig ordväxling med Stalin. ”Var är de där dokumenten?” skrek generalsekreteraren. Riazanov svarade häftigt: ”Ni finner dem ingenstans, om ni inte själv har dem med er!” Han blev arresterad, satt i fängelse, deporterad till små städer vid Volga, dömd till misär och fysiskt förfall. Bibliotekarierna fick order att rensa ut hans verk och hans Marx-utgåvor ur biblioteken. För den som känner Socialistiska internationalens politik och vet något om deras ledare, Fritz Adler, Vandervelde, Abramovitj, Otto Bauer, Bracke, är den hopsmida anklagelsen direkt grotesk. Trodde man på den, borde man ha dömt Riazanov till döden som förrädare. Man nöjde sig med att förvisa honom. Medan jag skriver denna bok får jag veta att han dog för ett par år sedan (1940?) i ensamhet och fångenskap, ingen vet exakt var.

– Fanns det alltså ingen kärna av sanning i rättegången mot ”mensjevikiska centrumet”? Nikolaj Nikolajevitj Suchanov (Himmer), en mensjevik som gått över, som varit ledamot av Petrogradsovjeten från dess bildande 1917, som var författare till ett tiotal volymer med värdefulla anteckningar om revolutionens början och liksom sina medanklagade Groman, Ginsburg, Rubin medarbetare vid Kommissionerna för planen, höll ett slags salong, där man talade mycket fritt nära vänner emellan, och där man kring 1930 bedömde landets läge som fullständigt katastrofalt: det var det onekligen. Man hade där tänkt sig att man för att komma ut ur krisen måste bilda en ny sovjetregering med de bästa huvudena ur partiets höger (Rykov, Tomskij och eventuellt Bucharin), veteraner från den ryska revolutionära rörelsen och den legendariske arméchefen Blücher. Det måste understrykas att under nära fyra år, mellan 1930 och 1934, kunde den nya totalitära regimen bara upprätthållas genom terror, mot all förnuftig beräkning. Den tycktes hela tiden nära att bryta samman.

Redan 1928-1929 tar politbyrå upp den uteslutna oppositionens stora ledande idéer som sina egna – utom naturligtvis arbetardemokratin! – och driver igenom dem med skoningslöst våld. Vi hade föreslagit pålagor på de rika bönderna – man avskaffar dem! Vi hade föreslagit restriktioner och ändringar i NEP – man avskaffade den! Vi hade föreslagit industrialisering – man industrialiserar, men i en kolossal skala som vi inte hade vågat drömma om (fast man kallade oss superindustrialister), och som åsamkade landet enorma lidanden. Mitt i den ekonomiska världskrisen exporterar man, för att få guld, livsmedel till låga priser, och hela Ryssland svälter.

Kring 1928-1929 ansluter sig många oppositionella till ”den allmänna linjen”, avsvärjer sina misstag eftersom ”man i alla fall genomför vårt program”, säger de, och även för att republiken är i fara och slutligen för att det är bättre att underkasta sig och bygga fabriker än att försvara de stora principerna i fångenskapens påtvingade sysslolöshet. Pjatakov hade misströstat i årtal. Han sade ofta att den europeiska och ryska arbetarklassen befann sig i en lång fas av nedgång, att man ingenting kunde hoppas av den för lång tid framåt, att han bara

av princip och av vänskap för Trotskij hade kämpat på oppositionens sida. Han kapitulerade för att leda bankväsendet och industrialiseringen. Ivan Nikitij Smirnov sade ungefär så här till en av mina vänner: ”Jag står inte ut med överksamheten. Jag vill bygga! På sitt barbariska och ofta dumma sätt bygger CK för framtiden. Våra ideologiska skiljaktigheter betyder föga bredvid uppbyggandet av de stora nya industrierna.” Han kapitulerade. Smilga också. Rörelsen för underkastelse under CK drog under åren 1928-1929 med sig huvudparten av de fem tusen arresterade oppositionsmännen (det var mellan fem och åtta tusen arresteringar).

Vistelserna i fängelser och på förvisningsorter var i stort sett milda i början. När lokala myndigheter såg politiska fångar anlända, som var framstående kommunister och gårdagens makthavare, frågade de sig om det inte möjligen var morgondagens makthavare också. Radek hotade GPU-cheferna i Tomsk: ”Vänta bara tills jag kapitulerar så ska ni få se vem ni har att göra med!” Sex månader efter partivänsterns uteslutning – vår uteslutning – var politbyrå och CK i luven på varandra: högeroppositionen, Rykov, Tomskij, Bucharin vände sig mot Stalin, mot hans politik med tvångskollektivisering i full fart, mot hastkollektiviseringen utan resurser, till pris av svält, mot de totalitära tillvägagångssätten. GPU-chef en Heinrich Grigorevitj Jagoda sympatiserade också med högern. Av personliga bevekelsegrunder, som förblivit okända, hjälpte Kalinin och Vorosjilov, som dock tillhörde högern, Stalin och Molotov till majoritet.

Högeroppositionen var snarare ett sinnestillstånd än en organisation, och ibland omfattade den det stora flertalet funktionärer, med hela landets sympatier. Men den hämtade sin inspiration hos män med måttfullt temperament, som många gånger saknade beslutsamhet, och den lät sig oupphörligen manövreras, förtalats och slutligen krossas. Mot slutet av 1928 skrev Trotskij till oss från Alma-Ata att eftersom högern representerade faran för glidning mot kapitalismen, borde vi stödja ”centern” mot den – Stalin. Stalin lät sondera vänsteroppositionens ledare, till och med inne i fängelserna: ”Stöder ni mig mot dem, om jag låter er komma tillbaka in i partiet?” Vi diskuterade med tvekan om detta. I isolatorn, dvs fängelset i Suzdal, begärde Boris Michailovitj Eltsin att först få sammankalla en konferens med uteslutna oppositionsmän och tog upp frågan om Trotskijs återkomst. Förhandlingarna stannade där.

1929 har sista kärntruppen i vår opposition reducerats till Trotskij, Muralov, deporterad till Taraskogarna vid Irtysjs stränder, Rakovskij, som har en liten tjänst vid Planen i Barnaul i centrala Sibirien, Fedor Dingelstedt i ett samhälle i centrala Sibirien, Maria Michailovna Joffe i Centralasien, fina ungdomsgrupper i fängelserna med Eleazar Solntsev, Vassilij Pankratov, Grigorij Jakovin. I frihet Andrés Nin i Moskva, Alexandra Bronstein och jag i Leningrad. I fängelse Leo Sosnovskij. I fängelserna genomför ett hundratal kamrater hungerstrejker och utkämpar ibland blodiga strider. På förvisningsorterna väntar några hundratal andra på att bli fängslade. Vår intellektuella aktivitet är mycket stor, vårt politiska handlande lika med noll. Sammanlagt bör vi vara under tusen. Mellan oss och ”dagtingarna” inga relationer, växande fiendtlighet. Av de omedgörliga, Timofej Vladimirovitj Saprionov och Vladimir Michailovitj Smirnov, är den förste deporterad till Krim – sjuk – och den andre vistas i en isolator där han håller på att förlora synen. Vi lyckas upprätthålla en del förbindelser med varandra. Jag träffar en kväll i Moskva, på Panait Istratis hotellrum, en gammal mager dam som är en mycket känd rumänsk kommunist, Arbory-Rallé, och man talar om Trotskij. Vi var oroliga för hans skull, för han hade förts bort från Alma-Ata och försvunnit. Arbory-Rallé sade ”att hon väl kände till denne mans omätliga ärelystnad och att han nu hade fått pass till utlandet av CK ...” ”Hur kan ni sprida ut sånt”, frågade jag rent ut, ”när ni säkert vet att det är lögn?” Den gamla kvinnan gav mig en elak blick och sade bara: ”Ni är inte längre kommunist!” När hon gått exploderade Panait Istrati: ”Satans käring! Jag trodde inte att människor kunde sjunka så djupt! Förklara för mig hur det är möjligt efter en revolution?” Nya massarresteringar hade just företagits i Moskvas arbetarkvarter, man talade om hundrafemtio ”trotskister” som kastats

i fängelse. Och vi gjorde ett besök, Istrati och jag, hos ordföranden för Sovjeternas centrala exekutiv, Michail Ivanovitj Kalinin. Anledningen till vårt besök var ett attentat som gjorts mot mina anhöriga. Kalinin arbetade i ett litet ljusst, mycket sobert möblerat kontorsrum i ett oansenligt hus intill Kreml. Han hade rynkig hud, livlig blick, tunt välvårdat pipskägg – en gammal slug intellektuell av bonderas ... Vi talade ganska fritt. Jag frågade honom om orsaken till dessa författningsvidriga arresteringar av oppositionella. Han såg oss rakt i ögonen med sin snällaste min och sade: ”Det är alldeles fel ... Folk pratar så mycket! Vi har bara arresterat dem som har ägnat sig åt antisovjetisk verksamhet, några tiotal personer högst ...” Säg åt statschefen att han ljuger? Men hade han kunnat säga något annat? På gatan utropade Panait: ”Synd, för han ser så sympatisk ut, den gamle filuren ...” Vid den här tiden dog en av Trotskij's f d sekreterare, Georg Valentinovitj Butov i ett av Moskväs fängelser av en hungerstrejk som varat femtiofyra dagar enligt en del uppgifter, bara trettio dagar enligt andra. Man hade försökt avtvinga honom för Trotskij komprometterande uttalanden. Tystnad om detta, tystnad. Låt oss framför allt inte gräma oss över individuella olyckor! Endast politiken räknas. I oktober–november 1929 försökte jag i Leningrad få klarhet i en annan tragedi – utan att lyckas. Man hade den 21 oktober arresterat en av våra mindre kända kamrater bland arbetarna, Albert Heinrichsohn från fabriken Röda triangeln, som hade varit revolutionär sen 1905 och kommunist sen inbördeskriget. Tio dagar senare kallades hans hustru till rannsakningshäktet och fann där bara ett vanställt lik med söndersliten mun. Direktören förklarade för änkan att fången hade begått självmord. Och han räckte henne en hundrarubersedel. Partikommittéerna utlovade en undersökning, som de sen tystade ner. Vi gjorde vår egen, som förde mig till ett hyreshus i gamla Petersburg: sex våningar med överbefolkade lägenheter. Den dödes pojke sade att han blivit förd dit, in i rum som han detaljerat beskrev, för att vara med på ett möte med ”pappas vänner”. Dessa ”kamrater” hade länge frågat ut honom om faderns göranden och låtanden. GPU? Hysteri? Vi fick ingen klarhet.

Några månader förflöt, så kom den skumma affären Blumkin. Jag hade känt och varit vän med Jakov Grigorevitj Blumkin sedan 1919. Han var lång och mager med en tät svart skäggkrans kring det energiska ansiktet och svarta, beslutsamt blickande ögon, och han bodde då i ett iskallt rum på hotell Metropol, alldeles intill Tjitjerin. Han var konvalescent, men skulle snart iväg till Orienten på hemliga uppdrag. Året innan hade CK givit honom i uppdrag att leda riskfyllda operationer i Ukraina, allt medan tjänstemännen på UD försäkrade tyskarna att han var arkebuserad. Den 6 juni 1918 hade den då nittonårige Blumkin på det vänstersocialrevolutionära partiets order dödat den tyske ambassadören greve von Mirbach i Moskva. Han och hans kamrat Andrejev hade tjekans uppdrag att skaffa upplysningar gällande en tysk officer, och ambassadören tog emot dem i en liten salong. ”Jag talade med honom, jag såg honom in i ögonen och jag sa till mig själv: jag måste döda den här mannen ... I min portfölj låg en liten browning bland papperen. – Här, sa jag, är aktstyckena, och så sköt jag bara. Mirbach flydde sårad genom stora salongen, hans sekreterare kröp bakom fåtöljerna. I stora salongen föll von Mirbach, och jag kastade då min granat på marmorplattorna ...”

Det var dagen för vänstersocialrevolutionärernas resning mot bolsjevikerna och freden i Brest-Litovsk, avsikten var att återuppta det revolutionära kriget på de allierades sida. De misslyckades. Blumkin sade också till mig: ”Vi visste att Tyskland som var i full upplösning inte kunde börja ett nytt krig mot Ryssland. Vi ville utmana det. Vi tänkte att handlingen skulle få följderna även i Tyskland ...” ”Vi låg i underhandlingar med tyska revolutionärer som bad oss om hjälp att organisera ett attentat mot Kaisern. Attentatet blev aldrig av därför att vi krävde att huvudmannen bland attentatsmännen skulle vara tysk ... Man hittade ingen.” Lite senare, i Ukraina, ungefär vid samma tid som hans kamrat Bonskoj dödade marskalk Eichhorn, hade Blumkin gått över till bolsjevikpartiet. Hans gamla parti var olagligförklarat.

Hans f d kamrater sköt flera kulor i kroppen på honom och kastade sedan in en granat i hans sjukhusrum. Han kastade den tillbaka ut genom fönstret. Man sände honom 1920-21 till Persien för att tillsammans med Kutsjuk-Khan göra revolution i Gilan, på Kaspiska havskusten. Och jag återsåg honom i Moskva i krigshögskolans uniform, värdigare, manligare, med fylligt, slätrakat ansikte och stolt profil som på en israelitisk krigare. Han deklamerade dikter av Firdausi och skrev artiklar om Foch i *Pravda*. ”Min persiska historia? Vi var där nere några hundratal ryssar, riktiga trashankar ... Vi fick ett telegram en dag från CK: Stoppa framryckningen, ingen revolution mer i Iran ... Annars skulle vi ha kommit ända fram till Teheran.” Jag träffade honom senare vid hans återkomst från Ulan-Bator, där han hade organiserat Mongoliska folkrepublikens armé. Röda arméns säkerhetstjänst anförtrorde honom uppdrag i Indien och i Egypten. Han hamnade till sist i en liten lägenhet i Arbat som bara var möblerad med mattor och en magnifik sadel som någon mongolisk furste skänkt honom. Och kroksablar låg och skröpade bland flaskor med fint vin...

Blumkin tillhörde oppositionen, fast han inte haft mycket tillfälle att demonstrera sina åsikter. Trillisser, chefen för GPU:s säkerhetstjänst i utlandet, Jagoda och Mensjinskij kände väl till hans idéer. De skickade honom ändå till Konstantinopel för att övervaka Trotskij där – kanske också för att förbereda något attentat mot den Gamle. Accepterade Blumkin för att i stället vaka över Trotskij:s liv? I varje fall träffade han den Gamle i Konstantinopel och åtog sig att ta med hem ett meddelande från honom till oss, som förresten inte innehöll något av intresse. I Moskva kände han sig plötsligt så hårt bevakad att han trodde sig förlorad. Man tror sig veta att en kvinna vid namn Rosenzweig, som var från GPU, hade vunnit hans förtroende och sedan förrådade honom. Då han visste att det enligt säkerhetstjänstens lagar inte fanns något hopp för honom, ifall han blev arresterad, sökte han upp Radek. Radek rådde honom att genast bege sig till ordföranden för den centrala Kontrollkommissionen, Ordsjonikidse, en hård men samvetsgrann man, den ende som kunde rädda hans liv. Radek ordnade ett sammanträffande – för sent. Blumkin arresterades på gatan. Han utlämnade inte någon. Jag vet att han efter att ha blivit dömd till döden av GPU:s hemliga kollegium begärde och fick ett uppskov på fjorton dagar för att skriva ner sina minnen och åstadkom en fin bok ... När man kom för att föra honom till avrättningskällaren frågade han om tidningarna skulle skriva om hans död. Man lovade honom det – utan att hålla löftet naturligtvis. Blumkins avrättning offentliggjordes bara i Tyskland. Leo Sedov talade senare med mig om Blumkins sekreterare, en ung fransman av borgerligt ursprung, en entusiastisk kommunist som blev arkebuserad i Odessa. Sedov mindes denne unge man med rörelse. Men hans överlastade minne hade tappat bort namnet!

Jag kan se oss för mig, några överlevande samlade i Marx-Engelsinstitutets trädgård kring en förtjusande ung kvinnlig kamrat för att utbyta information om de senaste dagarnas händelser och Blumkins död ... Borde vi nu, frågade vi oss, publicera Kamenevs och Zinovjev:s brev, som visade att generalsekreteraren år 1924 hade föreslagit dem att undanröja Trotskij ”genom ett florentinskt tillvägagångssätt”? Skulle vi inte bringa vanära över regimen om vi publicerade detta utomlands? Jag var av den mening att åtminstone våra västeuropeiska kamrater borde få reda på det där om ”florentinska tillvägagångssätt”. Jag vet inte om det blev så.

Tvetalans tid började i partiet som en naturlig följd av tyranniets förkvävning av åsiktsfriheten. Våra ”dagtingar”-kamrater bevarade naturligtvis sina åsikter och umgicks sinsemellan. Eftersom de inte fick delta i det politiska livet, utgjorde de bara en sluten krets, som betraktades som misstänkt av politbyrån. Jag träffade Smilga som klart sammanfattade dessa människors sätt att tänka för mig (1929). De många nålstick Trotskij gett honom i *Mitt liv* sårade honom djupt, Stalins beröm förargade honom, men han sade: ”Oppositionen har hamnat i steril bitterhet. Plikten är att arbeta med och i partiet. Tänk på att det kampen gäller är liv eller död för ett land med hundrasextio miljoner själar. Titta bara hur mycket längre den

socialistiska revolutionen har kommit än sin föregångare, den borgerliga revolutionen. På Dantons, Héberts, Robespierres, Barras tid fick giljotinen ta vid när diskussionen inte kom längre. Jag kommer just från Minussinsk ... Vad betyder våra små deporteringar? Borde vi inte alla gå omkring med vårt avhuggna huvud under armen?" "Om vi nu hemför denna seger – kollektiviseringen – över den reaktionära bondeklassen utan att uttömma proletariatets krafter, så är det storslaget ..." Han tvivlade nog på det. (Han försvann i fängelserna 1932 och dog där 1937, förmodligen genom avrättning.) Vårt program som okuvliga oppositionella var alltjämt detsamma fram till 1937. Det var att den sovjetiska staten skulle reformeras genom återgång till arbetardemokrati. Det lilla fåtal okuvliga som finns kvar är de enda som undgår tvetalan genom sin vägran att dagtinga med sina principer. Men så är vi också "politiskt döda".

Inom partiet finns högern kvar (den låter inte utesluta sig) och den återintegrerade Zinovjevriktningen upprätthåller sina kadrer under förödmjukande omständigheter. En av vårt Moskvacentrums sista insatser hade varit publiceringen (1928) av flygblad som relaterade konfidentiella samtal mellan Bucharin och Kamenev. Bucharin, som fortfarande var medlem av politbyrån och partiets officiella ideolog, sade: "Vad ska man ta sig till med en motståndare av detta slag: en Djingis-khan, en usel produkt av CK? Om landet går under, går vi alla under (vi, partiet). Om landet klarar sig ur knipan, får han tid på sig att utvecklas och vi går under ändå." Bucharin sade också till Kamenev: "Ingen får veta om vårt samtal. Ring inte till mig, man lyssnar. Jag är skuggad, du är övervakad." Kanske det var fel av vårt "Centrum" (B M Eltsin) att publicera dessa dokument. Högern Bucharin-Rykov-Tomskij är faktiskt borta från makten från och med detta datum.

Under de kritiska åren kommer konspirationerna att avlösa varann i ett parti där alla som bryr sig om att tänka på landets väl måste ha två ansikten: ett officiellt och ett annat. Jag räknar bara upp. Mot slutet av 1930 försvinner ordföranden i Folkkommisariernas råd i Ryska sovjetrepubliken Sergej Ivanovitj med en hel grupp ledande personer som anklagas för opposition (och hans efterträdare David Jegorovitj Sulimov fick senare samma öde). Tillsammans med Syrtsov går Lominadze, Sjatskin, Ian Sten, den så kallade "stalinistiska ungvänstern". (Lominadze begick sedan självmord omkring 1935. Ian Sten sköts som "terrorist" omkring 1937.) "Riutin-gruppen" fängslas i slutet av 1932. Riutin hade varit sekreterare för partikommittén i Moskva och då organiserat mördarband mot oss. Sedan slog han sig ihop med en del intellektuella av Bucharintendens som Slepkov, Maretskij, Astrov, Eichenwald, samtliga medlemmar av "röda professorskåren", och med den gamle bolsjevikiske arbetaren Kajurov. De skrev ett program för uppryckning av landet och partiet, de spridde det i Moskvas fabriker, skickade det till Zinovjev och Kamenev och flera av oss. Det är en skoningslös anklagelseskraft mot generalsekreterarens politik, och den slutar med förslag om en ny start innebärande alla uteslutnas – även Trotskijs – återupptagande i partiet. Tavlan över situationen i landet målas i så mörka färger att följande slutfråga ger sig själv: "Man kan undra om det inte är frukten av en jättelik, medveten provokation ..." Generalsekreteraren jämförs med polisagenten Azev från förr i världen. Riutin döms till döden av det hemliga Kollegiet men benådas – för en tid ... För att ha läst detta aktstycke utan att ange författarna blir Zinovjev (på Ian Stens angivelse) ännu en gång utesluten ur partiet. När han hör domen, som meddelas honom av Jaroslavskij, tar han sig om strupen, får kvävningssanfäll, mumlar: "Jag överlever det inte!" och svimmar.

Slutet av 1932: två gamla bolsjeviker från Kommissariatet för jordbruket kommer tillbaka från Kaukasus, kritiserar i den nära vänkretsen kollektiviseringens verkningar, arresteras, försvinner. Det är fallet Ejsmont och Tolmatjev. 1933 börjar fallen med "nationalistisk avvikelse" i delrepublikerna: Sjumskijs och Maximovs arrestering i Ukraina, Skrypniks självmord (Skrypnik var en av Stalins uppriktigaste anhängare), utrensningar i Centralasiens

regeringar ... En ingenjör som kommit tillbaka från en förvisningsort längst bort i Sibirien berättar för mig: ”Mitt fångtåg innehöll tre sorters vagnar: lusiga och iskalla vagnar, som man drog fram lik ur, för vanliga brottslingar och övergivna barn (besprizornje), relativt hyggliga vagnar för tekniker och ”innehavare av valuta” – den gamle liberalen Nikolaj Vissarionovitj Nekrassov, f d minister i Kerenskij's regering, dog där – bekväma vagnar för folkkommissarier från Centralasien ...”

Våra förbindelser med Trotskij var nästan helt avklippta. Själva hade vi så svårt att kommunicera sinsemellan att vi i flera månader trodde att Rakovskij hade avlidit: han var bara sjuk. Jag hade lyckats skicka Trotskij – 1929, tror jag – en lång krönika som kom från fängelset i Verchne-Uralsk och var skriven med mikroskopiska bokstäver på smala pappersremсор: det var den sista han fick från de förföljda. Den *Bulletin från Oppositionen* som Trotskij publicerade hade bara nått oss då och då och bitvis, och den upphörde helt och hållet att komma vid samma tid. Jag förundrade mig över att man kunde hermetiskt tillsluta ett stort lands intellektuella gränser, åtminstone i den mån de stod under polisens kontroll. De enda som kunde ge oss någon upplysning om hur Trotskij nu såg på läget var tjänstemän som blivit fängslade vid sin återkomst från utlandstjänst, och som berörde saken under föreläsningar i fängelserna, dessa den fria socialistiska forskningens sista tillflykter i Sovjetunionen. Det smärtade oss att höra att Trotskij gjorde allvarliga missbedömningar i flera viktiga frågor, missledd som han var av sin partipatriotism. Vid avrättningen av Blumkin, som var en direkt förbrytelse av GPU, försvarade han ännu principiellt denna inkquisition. Senare trodde han på teknikernas och mensjevikernas sabotage och ”komplotter” då han inte kunde föreställa sig hur djupt vår polisapparat sjunkit i omänsklighet, cynism och vanvett. Vi hade ingen möjlighet att upplysa honom, men i den tidens socialdemokratiska press kunde man läsa sansade bedömningar av dessa ohyggliga bedrägerier.

Liksom Trotskij var vi emot den måttlösa industrialiseringen, mot tvångskollektiviseringen, mot de alltför storslagna planerna, mot de försakelser och den överansträngning som så hänsynslöst påtvingades landet av en byråkratisk regim. Vi erkände samtidigt att industrialiseringen gjorde framsteg trots alla katastrofer. Detta tillskrev vi det oändliga moraliska kapital som ryms i den socialistiska revolutionen. Den fond av klok och beslutsam folklig kraft som denna hade skapat visade sig outtömlig. Det var också uppenbart att hur illa genomtänkt och tyrannisk planeringen än var, så var den bättre än ingen plan alls. Men vi kunde inte, som så många utländska turister och borgerliga journalister med benägenhet att naivt dyrka makten, blunda för att industrialiseringens allmänna omkostnader hundrafaldigades genom tyranniet. Vi förblev övertygade om att en regim med socialistisk demokrati skulle ha nått bättre resultat, långt bättre och fler, med mindre omkostnader, utan svält, utan terror, utan förkvävning av den fria tanken.

Några dagar efter det att jag kommit ut ur fängelset 1928 blev jag liggande i outhärdliga magsmärtor och befann mig under tjugofyra timmar öga mot öga med döden. Turen räddade mig, förkroppsligad av en vän som var läkare och som genast ingrep, samt av en annan vän, en mensjevik, som var hos mig hela tiden på Mariasjukhuset, så länge jag var i fara. Det var tarmvred. Jag kan ännu se det matta nattljuset i denna sjukhussal, där jag plötsligt, gripen av skälva, kom ut ur halvyrseln och återvann en lugn och givande inre klarsynthet. ”Jag tror jag ska dö”, sade jag till sjuksköterskan, ”kalla på jourhavande läkare ...” Och jag tänkte att jag hade arbetat, kämpat, lärt så enormt mycket utan att åstadkomma något giltigt och varaktigt. ”Om jag råkar överleva”, sade jag mig, ”måste jag kvickt skriva färdigt mina påbörjade böcker, skriva, skriva ...” Jag tänkte på vad jag skulle skriva, jag skisserade i andanom upp planen för en serie dokumentärromaner jag skulle skriva om min oförglömliga tid ... Ett vackert storryskt sjuksköterskeansikte med breda kindknotor var böjt över mig, en läkare gav mig en spruta, jag kände en skön ligkiltighet för mig själv och tänkte att min son redan var

tillräckligt stor, vid åtta års ålder, för att inte glömma mig. Sedan såg jag läkaren göra besynnerliga handrörelser kring mitt ansikte. Jag lyckades resa mig och såg att han viftade bort några stora vägglöss som såg mätta och belåtna ut. ”Tror ni jag kommer att leva?” frågade jag honom. ”Det tror jag” svarade han allvarligt. ”Tack så mycket.” Morgonen därpå talade han om för mig att faran var över. Jag hade fattat ett beslut, och det var på så sätt jag blev författare.

Jag hade avstått från att skriva när jag kom med i ryska revolutionen. Litteratur tyckte jag var något sekundärt – för mig – i sådana tider. Vad jag borde göra förestavades av historien själv. Dessutom: om jag ändå någon gång skrev, så uppstod det en sådan dissonans mellan vad jag kände och vad jag tänkte att jag inte kunde åstadkomma någonting bra. Nära tio år hade förflutit, jag kände mig nu tillräckligt överens med mig själv för att skriva. Jag sade mig att vår period av reaktion kunde bli lång, att Västerlandet också höll på att stabilisera sig för år framåt, och att när nu rätten att ta del i industrialiseringen utan att förneka åsiktsfriheten förvägrades mig, kunde jag, utan att ändra min hållning som till överksamhet dömd oppositionsman, avge nyttiga vittnesmål om denna tid. Av omsorg om historien hade jag samlat på hög en massa anteckningar och dokument om revolutionen. Jag tog itu med att skriva *L’An I de la Revolution Russe* och att förbereda *L’An II*. Jag avslutade *Les Hommes dans la Prison*. Att skriva historia tillfredsställde mig inte helt. Förutom att det kräver medel och en lugn atmosfär som jag förmodligen aldrig kommer att förfoga över, kan man inte göra människorna tillräckligt levande, plocka sönder deras inre mekanism, tränga in i deras själ. Vissa sidor av historien kan endast belysas genom litterärt skapande, det är jag övertygad om, men det måste vara ett fritt och oegennyttigt skapande som inte sneglar på försäljnings-siffrorna. Jag hade, jag har ännu en mycket stor respekt för det litterära verket – och ett lika stort förakt för ”litteraturen”. Många författare skriver för nöjes skull (de rika förstås) och lyckas ibland bra. Andra utövar samvetsgrant ett yrke, för att leva av det och vinna berömmelse. De som bär ett budskap inom sig uttrycker det, när de gör detta, och deras insats har sitt mänskliga värde. De andra är leverantörer till bokmarknaden. För mig var det så, och är fortfarande så, att det krävdes starkare motiv för att skriva; skrivandet var ett medel att för människorna uttrycka sådant som flertalet upplever utan att kunna uttrycka, ett medel för gemenskap, ett vittnesbörd om det oändliga liv som rinner tvärs igenom oss och vars olika sidor vi måste hålla kvar åt dem som ska komma efter oss. Jag stod således på samma linje som de ryska författarna.

Jag visste att jag aldrig skulle få tid att putsa mina verk ordentligt. De skulle ha sitt värde ändå. Andra, som hållit sig mer undan från kampen, kunde skriva stilistiska mästerverk. Vad jag hade att säga kunde de inte suga i alla fall. Var och en har sin uppgift. Jag måste kämpa hårt för att skaffa det dagliga brödet åt de mina, i ett samhälle där alla dörrar var stängda för mig, och där folk ofta var rädda för att skaka hand med mig på gatan. Jag undrade varje dag, utan större sinnesrörelse men bekymrad för sådana problem som hyran, min hustrus hälsa, min sons uppfostran, om jag inte skulle bli arresterad under natten. För mina böcker hittade jag en form som var lämpad efter omständigheterna. Jag fick bygga dem med fristående fragment, som kunde avslutas separat och genast sändas utomlands, och som i värsta fall kunde publiceras som de var, utan fortsättning. Och det skulle vara svårt för mig att komponera på annat sätt.

De individuella existenserna – min egen inte undantagen – intresserar mig bara i relation till det stora kollektiva liv som vi är mer eller mindre medvetandegjorda delar av. Den klassiska romanens form tycks mig alltså torftig och föråldrad. Den kretsar kring några varelser som på ett konstlat sätt är fristående från världen. Den banala franska romanen i synnerhet var ett avskräckande exempel för mig med sina kärleksdramer och sin inriktning på en enda familj – i bästa fall. Min första roman hade ingen huvudperson. Det handlar varken om mig själv eller

om några stycken, det handlar om människorna och om fängelset. Jag skrev sedan *Naissance de Notre Force* för att beskriva den våg av revolutionär idealism som drog genom det förödda Europa åren 1917-1918. Sedan *Ville Conquise*, ett strängt sanningsenligt vittnesbörd om livet i Petrograd 1919. Om någon påverkade mig så var det John Dos Passos, fast jag inte gillade hans litterära impressionism. Jag trodde mig faktiskt söka en ny väg för romanen. Bland ryssarna var Boris Pilnjak inne på samma väg. Mellan 1928 och 1933 fick jag alltså ihop en historiebok och tre romaner, som publicerades i Frankrike och i Spanien. Från Paris kom uppmuntrande ord från Jacques Mesnil, från Magdeleine Paz, från den förunderlige skalden Marcel Martinet, från Georges Duhamel, från Léon Werth, från tidskriften *Europe*. Jag hade nog lite behov av dem, för jag arbetade i nära nog fullständig ensamhet, förföljd och ”mer än till hälften krossad” som jag skrev till mina fjärran vänner. Till och med i Paris mötte mina böcker fientlighet från två håll. Den borgerliga kritiken betraktade dem som revolutionära verk, som det var bäst att förbigå med tystnad (förresten bodde ju författaren långt åt fanders). Vänsterkritiken, som var erövrad, påverkad, eller köpt av Sovjetunionen, bojkottade mig ännu fullständigare. Mina böcker levde ändå med seg tåga. Men de inbringade inte mycket.

I Ryssland var läget klart. Min gamle vän Ilja Jonov, direktör för den statliga bokhandelns förlag, f d strafffånge, f d oppositionell av Zinovjev-tendens, förbjöd tryckningen av min första roman när den redan var översatt, korrekturläst och ombruten. Jag sökte upp honom. ”Är det sant det man säger?” – ”Det är sant. Ni kan skriva ett mästerverk om året, men så länge ni inte gått tillbaka till partilinjen, kommer inte en rad av er att tryckas!”

Jag vände honom ryggen och gick.

När min andra roman kom ut i Paris tog jag upp frågan med generalsekreteraren för De proletära författarnas förbund, Leopold Averbach. Vi kände varann sedan länge. Det var en ung sovjetisk uppkomling med ovanlig begåvning för de byråkratiska karriärerna. Knappt trettio år, ungt men gleshårigt ämbetsmannahuvud, en kongresstales svada, en mötesordförandes auktoritära, falskt hjärtliga blick.

”Jag ska ordna allt, Victor Lvovitj! Jag känner till er hållning, men att man bojkottar er, ånej! Det går för långt!” Men Leningradförfattarnas Kooperativa bokhandel, som just skulle teckna kontrakt med mig, fick ett kategoriskt veto från Kulturella sektionen av partiets regionala kommitté. Genom politikens slumpartade växlingar fick jag faktiskt revansch över Averbach och hans litteratörer i uniform. Jag gav i Paris ut en liten bok med titeln *Littérature et Revolution*, som angrep konformismen hos vad man kallade ”den proletära litteraturen”. Knappt hade denna skrift kommit ur pressarna, förrän Leopold Averbach genom de sovjetiska tidningarna fick veta att de proletära författarföreningarna hade upplösts av CK och att han inte längre var generalsekreterare för någonting alls! Han var dock fortfarande brorson till Säpochefen Jagoda, och dessutom en god byråkrat. Han höll några tal och fördömde sin egen ”kulturella politik” från gårdagen. Folk frågade varann leende: ”Har ni läst Averbachs diatrib mot Averbach?” Och CK anförtrodd honom ledningen av en kommunistisk organisation i Magnitogorsk. Leopold Averbach satte där igång en sabotagerättegång, var själv åklagare mot teknikerna, lät döma dem till döden enligt ritualen – och jag förlorade honom ur sikte. (Han blev 1937, vid Jagodas fall, angripen i sovjetpressen som förrädare, sabotör, terrorist och trotskist och följaktligen skjuten.) Min lilla bok *Littérature et Revolution* blev förbjuden i Sovjetunionen, fastän den hade kommit före CK:s beslut.

Jag borde i det här sammanhanget tala utförligt om de sovjetiska författarna, vilkas tillvaro jag delat, om deras på samma gång försagda och sega motstånd mot förkvävningen av all skaparfrihet, om deras förödmjukelser, om deras självmord. Jag borde teckna märkliga mäns porträtt. Jag har inte plats för det. Och av dessa män finns många i livet: genom att tala om dem kunde jag utsätta dem för fara. Vad jag här bör göra är att skildra hur en litteratur med

rika andliga källor stryptes av en totalitär regim och hur denna tragedi upplevdes av män med skaparförmåga: skalders och romanförfattare.

Skalders och romanförfattare har inte alltid sinne för politik, för de är inga riktiga förnufts- varelser. Det politiska förståndet kräver, även om det som i revolutionärens fall grundar sig på en djup idealism, en vetenskaplig och pragmatisk utrustning och anpassar sig till fullföljandet av bestämda sociala mål. Konstnären däremot hämtar hela tiden sitt material i det undermedvetna, i det förmedvetna, i intuitionen, i ett lyriskt och ganska svårdefinierat inre liv. Han vet inte med säkerhet vart han är på väg, vad han skapar. Om romanförfattarens personer verkligen är levande, så handlar de på egen hand, i så hög grad att de ibland överraskar författaren, och denne skulle ibland ha rätt svårt att klassificera dem efter moral eller social nytta.

Dostojevskij, Gorkij, Balzac ger kärleksfullt liv åt brottslingar, som politikern kärlekslöst skulle skjuta ... Att författaren bör ta ställning i den sociala kampen, ha berikande övertygelser och att hans kraft ökar ju mer han identifierar sig med de uppstigande klasserna, för då får han ju del av stora människomassors värdefulla inre kraftkällor – detta konstaterande jämkar inte nämnvärt på de enkla psykologiska sanningar som jag nyss uttalade. Skulle samma människa på en gång kunna vara en stor politiker och en stor romanförfattare, förena Thiers och Victor Hugo, Lenin och Gorkij till en enda personlighet? Jag tvivlar på det, då jag hos dessa naturer ser fundamentala oförenligheter. Och hur som helst har historien hittills inte lyckats åstadkomma något ditåt. Under alla regimer har författarna anpassat sig efter de härskande klassernas andliga behov, och alltefter de historiska omständigheterna har detta gjort dem stora eller hållit dem kvar i medelmåttighet. Denna anpassning var under de stora kulturskedena in- vändig och spontan, full av motsägelser och fruktbara anfäktelser. De nya totalitära staterna lyckas bara döda skaparförmågan hos författarna, när de utfärdar ideologiska föreskrifter till dem och ålägger dem fullständig konformism. Den sovjetiska litteraturen hade upplevt en storslagen blomstring mellan 1921 och 1928. Från och med 1928 deklinerar den och slocknar. Visst trycker man – men vad?

Max Eastman har hittat det rätta uttrycket: ”författare i uniform”. Att klä de ryska författarna i uniform tog flera år. Och skaparfriheten försvann samtidigt som åsiktsfriheten: de hör ihop. 1928 eller 1929 tänkte författarna i Leningrad rikta en skarp protest mot censuren, tidningarnas hot- och förtalskampanjer, det administrativa trycket. Jag blev rådfrågad och tyckte att det var riktigt. Gorkij, som blev rådfrågad i dessa ordalag: ”Tror ni, Alexej Maximovitj, att stunden är kommen att låta oss bli deporterade?” svarade: ”Det tror jag.” Följande yttrande av Gorkij hörde jag upprepas: ”Förr i världen behövde ryska författare bara frukta polisen och ärkebiskopen. Den kommunistiska tjänstemannen idag är båda på en gång. Han vill alltid tafsa på ens själ med sina smutsiga händer ...” Det hela begränsade sig till samtal med höga tjänstemän som göt olja på vågorna, och till små dagliga gemenheter. När tidningarna angrep Zamjatin och Pilnjak som folkets fiender, den ene för en grym satir över totalitarismen, den andre för en fin realistisk novell, full av smärta (*Öarnas skog*) gick mina författarvänner med på vad som helst när det gällde att rösta emot sina båda kamrater, och bad dem sedan om förlåtelse på tumanhand. När partiet under rättegångarna mot teknikerna ordnade demonstrationer, som krävde avrättning av de skyldiga, och överallt ställde till med omröstningar, som uttalade sig för dödsstraff, röstade och demonstrerade författarna som alla andra. Och ändå fanns det bland dem män som förstod allt, led av allt, som Konstantin Fedin, Boris Pilnjak, Alexej Tolstoj, Vsevolod Ivanov, Boris Pasternak ... Under Rasmin-rättegången blev jag av författarnas fackförening i Leningrad kallad till ett viktigt möte. Då jag visste att det gällde att kräva avrättningar gick jag inte dit. En medlem av styrelsen kom hem till mig och:

– Ni var väl sjuk, Victor Lvovitj?

– Inte alls. Jag är principiellt motståndare till dödsstraff i vårt land just nu. Jag anser att man till den grad har missbrukat revolvern att enda sättet att återge människolivet något värde i Sovjetunionen skulle vara att förklara dödsstraffet avskaffat i enlighet med det socialistiska programmet av 1917. Jag ber er att notera denna deklaration.

– Ja, ja. I så fall, vill ni ta del av vår enhälligt antagna resolution om rättegången mot det industriella partiet och godkänna den. Ni kan ju alltid reservera er mot dödsstraffet.

– Nej. Jag anser att det är domstolarnas sak att döma och inte fackföreningarnas.

Och ändå ... det hände mig ingenting. Två folkskollärarinnor som hade intagit samma hållning (jag kände dem inte) blev omedelbart uteslutna ur fackföreningen, sparkade från arbetet, arresterade som kontrarevolutionärer och deporterade ... Det hiskligaste var att CK, efter att ha mödat sig så att få folk att kräva blod, benådade de dömda.

Vid varje votering av detta slag kände författarna att de tämjdes lite mer. Våra vänskapliga möten kring teet klövs i två delar. Från åtta till tio på kvällen var samtalet konventionellt, direkt inspirerat av tidningarnas ledare: officiell beundran, officiell entusiasm osv. Mellan tio och tolv, när man hade druckit några flaskor vodka, kom det fram ett slags hysteri, vad som sades var diametralt motsatt vad som förut sagts och blandades ibland med vredesutbrott eller tårar ... Mellan fyra ögon var allt officiellt språk borta, då kom det fram vaken kritik, tragisk dysterhet, en hudlös sovjetisk fosterlandskärlek ...

Samtidigt som Sergej Jesenin hade Andrej Sobol, en framstående novellist och god revolutionär (f d straffånge) begått självmord år 1926. Det förekom flera självmord av unga människor. Jag minns särskilt Victor Dmitrijevs och hans hustrus. Den 14 april 1930 sköt sig Vladimir Majakovskij en kula genom hjärtat. Jag skrev (till Paris, anonymt ...): ”Denna död inträffar efter arton månader av stagnation inom litteraturen: inte ett verk, inte ett enda, under denna tidrymd utan bara frenetiska kampanjer mot den ene eller den andre, bannlysningar av första och andra graden i mängd, hur många kätteria svärjelser som helst! Man har inte förstått att bevara denne konstnär, det är ett som är säkert. Den stora, officiella, propagandastödda berömmelsen och den ekonomiska framgången var inte nog för honom, just på grund av den tillsats av lögn och den stora tomhet de rymmer. Det var en storartad ”medresenär”. Han ödslade sina bästa gåvor på att försöka uppfylla alla de rättroghetskrav som små pedanter ställde på honom, för det är ju deras yrke ... Då han blivit tidningarnas mest eftersökte rimmare, led han av att offra sin personlighet åt detta dagliga bestyr ... Han kände att han var på väg neråt. Hade ständigt behov att rättfärdiga sig, skylla på ödet ...” Majakovskij hade just anslutit sig till Leopold Averbachs De proletära författarnas förbund ... I sin sista dikt, *För full hals!* skrev han:

”Dagens förtorkade skit”.

Jag vet att han dagen innan hade tillbringat en bitter kväll med att under dryckjom rättfärdiga sig inför några vänner, som hårt angrep honom: ”Du är slut, du gör inget annat än pissar ut manus åt tidningarna ...” Självt hade jag bara haft ett samtal av betydelse med honom. Han var missbelåten med den stora artikel jag hade ägnat honom i *Clarté*, medan han ännu var okänd i Västerlandet. ”Varför säger ni att min futurism har mera med det förflutna än med framtiden att göra?”

”Därför att i era hyperboler och era skrik och era mest vågade bilder, i allt det där spökar det förflutna på ett sätt som gör en nedstämd ... Och ni skriver:

”I våra själar,
Ånga och elektricitet ...”

Tror ni verkligen att det räcker? Är det inte den mest bornerade, den mest gammaldags materialism?"

Att hålla tal till folkmassor förstod han sig på, men inte att diskutera. "Klart jag är materialist! Futurismen är materialistisk!" Vi skildes i all vänskaplighet, men han blev så officiell att jag inte träffade honom mer, och att de flesta av hans ungdomsvänner gav upp.

Jag träffade inte längre Gorkij, som kommit tillbaka till Sovjetunionen oerhört förändrad. Mina nära släktingar, som kände honom sedan ungdomen, hade slutat träffa honom från och med den dag då han vägrade att försöka hjälpa de fem dödsdömda i Sjachtijrättegången. Han skrev dåliga, invecklat sofistiska artiklar för att rättfärdiga de värsta rättegångarna med den sovjetiska humanismen! Vad försiggick inom honom? Vi visste att han fortsatte att brumma, att han var sammanbiten, att hans hårdhet hade en avigsida av protest och smärta. Vi sade oss: "Han spricker när som helst!" Och han blev också till slut osams med Stalin strax före sin död. Men alla hans medarbetare i Novaja Jizn (Det nya livet) från 1917 försvann i fångelserna, och han sade ingenting. Litteraturen gick under, och han sade ingenting.

Jag såg händelsevis en skymt av honom på gatan. Han satt ensam tillbakalutad i baksätet på en stor Lincolnbil, och han verkade skild från gatan, skild från livet i Moskva och förminskad till en algebraisk symbol av sig själv. Han hade inte åldrats, han hade magrat och liksom torkat ihop, huvudet var knotigt, rakat och krönt av en turkisk kalott, näsan spetsig, kindknotorna utstående, ögonhålorna djupa som på en döds-kalle. En asketisk, nästan okroppslig varelse, där endast viljan att finnas och att tänka levde. Är det kanske så, frågade jag mig, att det finns en ålderns förtorkning, okroppslighet, förstelning, och att denna börjat hos honom redan vid sextio år? Denna tanke slog mig så att jag många år senare i Paris, i den stund då Romain Rolland vid sjuttio följde exakt samma andliga väg som den åldrade Gorkij, fann en utsäglig tröst i André Gides tankereda och mänskliga känsla och med tacksamhet tänkte på en John Deweys omutliga klarsyn. Efter detta möte försökte jag få träffa Alexej Maximovitj, men hans sekreterare (GPU), en kraftig person med pincené, som var allmänt föraktad och hade ett ovanligt passande namn (han hette nämligen Krjutjkov, det vill säga Krok) släppte inte in mig. (Krjutjkov blev skjuten 1938.)

Boris Andrejevitch Pilnjak skrev *Volga rinner ut i Kaspiska havet* ... Jag såg manuskript som höll på att rättas på hans arbetsbord. För att inte bannlysa honom från den sovjetiska litteraturen hade man föreslagit honom att skriva om *Öarnas skog*, denna "kontrarevolutionära" novell, till en roman i CK:s smak. CK:s kulturella sektion anvisade honom en medarbetare, som sida för sida uppmanade honom att stryka något här, lägga till något där. Denne medarbetare hette Jezjov, och en hög post följd av ond bråd död väntade honom: det var Jagodas blivande efterträdare som GPU-chef, och han blev liksom Jagoda skjuten 1938 eller 1939. Pilnjak gjorde en grimas med sin stora mun: "Han har gjort en lista på femtio avsnitt som jag måste ändra fullständigt! Å!" utbrast han, "om jag bara kunde skriva fritt! Vad mycket jag skulle kunna göra då!" Andra gånger fann jag honom djupt nedstämd. "De kommer att kasta mig i fängelse till slut ... Vad tror ni?" Jag uppmuntrade honom genom att säga att hans berömmelse i Europa och Amerika var ett skydd. Jag hade rätt för en tid. "Det finns inte en vuxen tänkande människa i detta land", sade han, "som inte har tänkt att han kan bli skjuten ..." Och han berättade detaljer från avrättningar som han snappat upp genom att dricka med berusade exekutörer. Han skrev en eländig artikel för *Pravda* om en rättegång mot tekniker, fick på Stalins personliga rekommendation ett pass till utlandet, besökte Paris, New York och Tokyo, kom tillbaka klädd i engelsk cheviot, försedd med en liten bil, bländad av Amerika, och sade till mig: "Ni är efter er tid. Slut med den revolutionära romantiken! Vi är på väg in i en tidsålder av sovjetisk amerikanism: teknik och praktisk gedigenhet!" Barnsligt lycklig över sin berömmelse, över sina materiella förmåner ... Trettiofem år, böcker som *Det nakna året*, *Ivan-da-Maria*, *Maskiner och vargar* bakom sig. Kärlek till och kännedom om

den ryska jorden. Vilja att vara makthavarna till lags. Han var stor med avlångt huvud och markerade drag, snarast germansk till sin typ, mycket egoistisk och mycket mänsklig. Man förebrådde honom att inte vara marxist, att vara ”en typisk intellektuell”, att ha en nationell och bondsk revolutionssyn, att sätta instinkten högre än förnuftet ... Strax före min arrestering gjorde vi tillsammans en lång bilfärd genom landskap med ren snö och sol. Han bromsade plötsligt in och vände sig mot mig med mörk blick: ”Jag tror faktiskt, Victor Lvovitj, att jag också ska skjuta mig en kula för pannan. Det vore kanske det bästa jag kunde göra. Jag kan inte emigrera som Zamjatin. Jag skulle inte kunna leva utanför Ryssland. Och jag har känslan av att gå omkring framför gevärspipor med en massa skurkar bakom ...”

När jag blev arresterad hade han modet att gå och protestera hos GPU. (Han försvann utan rättegång på ouppklarat sätt år 1937. En av de två-tre främsta skaparna av den sovjetiska litteraturen, en stor författare som blivit översatt till tio språk, försvann utan att någon i de två världarna – utom jag vars röst var kvävd – frågade efter vad det blivit av honom!) En kritiker har sagt att hans tillsammans med Jejev utarbetade verk ”skriker ut lögnen och mumlar sanningen”.

Greve Alexej Nikolajevitj Tolstojs stjärna steg sakta mot zenit. Jag hade träffat honom 1922 i Berlin, då han var en sant kontrarevolutionär flykting, som höll på att förhandla om sin återkomst till Ryssland och sina kommande författarrättigheter. Under den gamla regimen var han uppskattad av de litterärt bildade som försiktig liberal och ärlig patriot men hade flytt undan revolutionen med de vita. Hygglig stilist, god psykolog ibland, skicklig i att anpassa sig efter publikens skiftande smak, skicklig i att tillverka en succépjäs eller en roman med aktuellt ämne. Till typen, till sättet, till sederna en rysk herreman från förr i tiden, en som älskade vackra föremål, ett gott bord, vitterhet, lagom frisinnade åsikter, maktens doft – och därtill ryska folket, ”vår lille evige musjik”. Han inbjöd mig till Dietskoje Selo, till sin villa med möbler från de kejsrerliga palatsen, för att höra de första kapitlen av hans *Peter den förste* läsas. Han var för tillfället en smula i onåd. Upprörd som han var över ödeläggelsen på landsbygden tänkte han sig sin stora historiska roman som ett försvar av lantbefolkningen mot tyranniet och som en förklaring av det nuvarande tyranniet med det förflutnas tyranni. Senare kom den jämförelse han gjorde mellan Peter den store och generalsekreteraren märkligt nog att tilltala den senare. Alexej Tolstoj brukade också, när han hade druckit, orera om att det var nästan omöjligt att skriva under allt detta förtryck. Han sade det till generalsekreteraren själv vid en författarsoaré, och generalsekreteraren körde honom hem i sin bil, lugnade honom, överhopade honom med vänskapsbetygelser. Från och med den dagen upphörde tidningarna att angripa romanförfattaren. Alexej Tolstoj reviderade sina texter. I dag är han den store, officiella Sovjetförfattaren. Men har han någonsin frågat efter Boris Pilnjaks lott – och många andras, hans vänners? Kvaliteten på hans skrifter har sjunkit otroligt, och man kan hitta rent monstruösa historieförfalskningar där. (Jag tänker på en roman om inbördeskriget.)

Tre män som var mycket olika denna uppstigande stjärna på den officiella himlen brukade träffas i en gammal stuga i Djetskoje, och jag fick hos dem kontakt med andra värden. De representerade den ryska intelligentian från den stora epoken 1905-1917. Inuti verkade stugan med sin slitna och torftiga inredning genomträngd av tystnad. Andrej Belyj och Fedor Sologub spelade schack. Sologub, författare till *En liten djävul*, var under sitt sista levnadsår (sextiofyra år) en liten skygg och inåtvänd man med en underlig blekhet, ovalt, regelbundet ansikte, hög panna, ljusa ögon. Alltsedan hustruns självmord sökte han i den matematiska vetenskapen beviset på en abstrakt odödlighet. Hans verk hade rört sig mellan mystikens värld, den timliga världen och revolutionen. Det fanns uttryck av barnslig oskuldsfullhet hos honom, och man sade att han numera bara levde av ”en stor hemlighet”. I Andrej Belyjs visionära blick och varma röst fanns fortfarande en outsläckt eld. Han ägnade sig åt att försvara sin fängslade hustru och skriva sina memoarer: *Vid två århundradens gräns*, han

fortsatte att leva i intellektuell upphetsning ... Ivanov-Razumnik satt där kraftlös, med jordgrått ansikte och luggsliten kostym och sköt då och då in någon besk anmärkning. Man tillät honom bara behandla litteraturvetenskapliga ämnen, och han skrev sin *Sjtjedrin* – innan han försvann.

En mångfaldig censur vanställde eller dödade böckerna. Innan en författare tog sitt manuskript till förläggaren samlade han sina vänner, läste sitt arbete för dem, och sen diskuterade man om de och de sidorna kunde ”passera”. Förlagsdirektören konsulterade därefter *Glavlit* eller ”Litteraturbyrå”, som utövade censur över manuskripten och korrekturen. När boken var ute uttalade den officiella kritiken sin mening, och denna mening blev bestämmande för bibliotekens inköp av boken och över huvud taget för om den skulle tolereras eller dras in ... Jag har varit med om att hela upplagan av första volymen av en uppslagsbok, som hade kostat Leningrads intellektuella flera års arbete, gjordes till makulatur. Framgång var något som fabricerades på partisekretariaten. Den utvalda boken rekommenderades till alla landets bibliotek och trycktes i tiotusentals exemplar. Internationalens för lag översatte den till flera språk, upphovsmannen överöstes med pengar och beröm och blev ”stor författare” på en enda säsong, vilket förresten inte lurade någon. Det var fallet med Marietta Sjaginjan och hennes *Kraftverket*, en roman. Vid samma tid lyckades censuren och ”kritiken” tysta en begåvad kommunistisk författare som kom från folket, Artem Vessiolij. Men vilken titel han hade givit en stor roman! *Ryssland badande i blod*.

CK:s kulturella sektion bestämde för varje säsong ett ämne för skådespel. Förutom ämnet var ideologin given, vare sig det handlade om skörden eller om kontrarevolutionärers omskolning i koncentrationslägren. Jag såg en gång ett märkligt stycke, *Aristokraterna* av Afinogenov, där man i slutet fick se poper, saboterande tekniker, rövare, ficktjuvar och prostituerade, glada och finklädda gå omkring i ett idylliskt läger, pånyttfödda genom tvångsarbetet i de nordliga skogarna ... Författaren till den pjäs som passade bäst in i propagandan blev berömd och rik, spelades på alla teatrar i det sovjetiska Eurasien, översattes av *Internationell litteratur*, kommenterades utomlands ... Unga naturbegåvningar som Pavel Vassiljev hamnade i fängelse så snart man började deklamera deras dikter hemma hos några bekanta ...

Vad jag inte förmår återge, det är atmosfären av förkrossande och kväljande dumhet på mötena med dessa författare, som bringats till nitisk lydnad. Vi lyssnade en dag, i en liten sal i Herzen-huset, på en rapport av Averbach om den proletära, kolchosiska, bolsjevikiska andan i litteraturen. Lunatjarskij försjönk i tröstlös ledsnad och skickade små ironiska lappar till mig – men han sade ingenting, bara några halvt officiella ord, som ändå verkade intelligentare än rapportörens. Mellan oss satt Ernst Toller, nyss utkommen från ett bajerskt fängelse. Man översatte det häpnadsväckande talet för honom, mening för mening, och hans stora svarta ögon, hans ansikte av kraft och mildhet, uttryckte ett slags villrådighet. Säkert hade diktaren Toller gjort sig andra föreställningar om Sovjetlitteraturen, där han satt i sitt fängelse dömd för uppror ... Jag minns ett möte på vår författarfackförening i Leningrad, där unga litteratörer, som förresten var närmast illitterata, föreslog bildandet av ”upprensningsslag” för att gå runt på antikvariaten och plocka bort historiska verk som ledaren just hade dömt ut. Auditoriet bevarade en förlägen tystnad.

Jag skulle säkert aldrig få någon plats i denna litteratur som krälade i stoftet. Och mina egna relationer med författarna var inte lätta. Min hållning som icke-samtyckande var en förebråelse mot dem. Min närvaro komprometterade dem. De få orädda som förblev mina vänner har jag inte rätt att tala om här. Hur och av vad skulle jag leva? För någon tid efter min uteslutning ur partiet lät man mig fortsätta med Leninöversättningar för Lenininstitutet, fast man tog bort mitt namn ur de publicerade volymerna och lät kontrollera mig rad för rad av experter med uppgift att avslöja eventuellt sabotage i användandet av semikolon. Jag visste att Nadezjda Konstantinovna Krupskaja arbetade på sina minnen om Lenin under likartade

villkor. En kommission reviderade henne rad för rad. Gorkij redigerade om sina minnen på CK:s begäran ... Direktören för Internationella sociala förlaget, Kreps, en liten tartar med rödbruna ögon, förkunnade stolt, när jag sökte upp honom: ”Jag har just grundat en bokhandel på Filippinerna!” Med sin vänligaste röst lät han mig förstå att jag riskerade åtal för förräderi (dödsstraff) på grund av min korrespondens med utlandet. När detta var sagt uppmanade han mig att tänka över läget och lät skymta en strålande framtid för mig om jag kom tillbaka till partiet: ”Ni kunde bli ledare för Lenininstitutet i Paris!” (Den stackars Kreps försvann själv 1937.)

Så kom ransoneringens, svältens och svartabörshandelns år. De rättänkande författarna fick i hemlighet otroliga ransoner från GPU:s kooperativer, som inbegrep till och med smör, ost och choklad! ”Smaka lite på den här högst konfidentiella schweizerosten”, sade en vän till mig. De tvivelaktiga författarna, dvs lyriker, mystiker, politiskt neutrala diktare fick medelmåttiga, officiella ransoner. Jag fick ingenting, utom lite fisk enstaka gånger, och då fick jag veta av kamrater att de fått kämpa i styrelsen för att mitt namn inte skulle strykas från listan. Jag bodde med hustru och son i det centrala Leningrad på Jeliabovagatan 19, i en ”kommunal lägenhet” på tolv rum, vanligtvis befolkad av ett trettiotal personer. Flera familjer levde i var sitt rum. En ung GPU-officer, hans fru, deras barn samt mormodern hade ett litet rum åt gården. Jag visste att man hade installerat honom där, i ett rum som blivit ledigt efter en fängslad tekniker, för att ha ”någon” i närheten av mig. En bessarabisk studentska bespejade mig dessutom, höll reda på när jag kom och gick, lyssnade på mina telefonsamtal (telefonen satt i korridoren). En liten hemlig GPU-tjänsteman bodde i en skrubb bredvid badrummet. Han visade mig all möjlig vänlighet, utan att dölja att man frågade ut honom om mig: det var den vänskaplige angivaren. I själva lägenheten var jag alltså övervakad av tre agenter. En falsk oppositionsman, som förresten var plågad av den roll man tvingade honom spela, kom och hälsade på mig en eller två gånger i veckan för att tala politik på tumanhand, och jag visste att texten till vårt samtal nästa dag sorterades in i min akt. En ung släkting till min fru kom en kväll och knackade på min dörr. Det var en svag människa, nygift och med dålig ekonomi: ”Kan du tänka dig, jag kommer från GPU, de vill att jag ska lämna detaljerade rapporter om folk som besöker dig, jag förlorar jobbet om jag vägrar, vad ska jag göra, herregud vad ska jag göra?” – ”Hetsa inte upp dig”, svarade jag, ”vi kan skriva dina rapporter tillsammans ...” En annan gång, det var också sent på kvällen, kom en halvgammal, astmatisk intellektuell med glasögon in till mig. Förfärad över sin egen djärvhet pustade han länge ut i en fåtölj, fattade sedan mod och sade:

– Victor Lvovitj, ni känner mig inte, men jag känner er väl och uppskattar er storligen ... Jag är censor hos Säpo. Var försiktig, försiktig, man har ständigt ögonen på er ...

– Jag har ingenting att dölja, jag tänker vad jag tänker, jag är vad jag är ...

Han upprepade:

– Jag vet, jag vet, men det är väldigt farligt ...

Under mina täta besök i Moskva kände jag mig mer och mer som en jagad man. Bo på hotell? Omöjligt. Hotellen var reserverade för funktionärer. Mina anhöriga, som jag brukade bo hos, fann mig för komprometterande och bad mig ta in någon annanstans. Jag sov för det mesta på ställen där GPU åstadkommit ett tomrum. Där var man inte längre rädd för att kompromettera sig genom att hysa mig. Mina bekanta undvek mig på gatan. Bucharin mötte jag på tröskeln till hotell Lux, han smet undan med ett förstulet ”hej” – en blick till höger, en blick till vänster, borta. Pierre Pascals lilla rum i ett f d hotell på Leontjevskijgatan var också ett rätt så övervakat ställe, där man ändå kunde andas fritt. Italienaren Rossi (Angelo Tasca), som fortfarande var ledamot av Internationalens exekutiv, kom dit och låg på soffan. Hans stora kupiga panna var en drömmares panna – och han hoppades fortfarande kunna sanera Inter-

nationalen! Han räknade med att tillsammans med Ercoli vinna majoriteten i det italienska partiet och sedan stödja Bucharin. (Ercoli svek honom, Rossi blev utesluten.) Han sade till mig: ”Jag försäkrar er, Serge, att varje gång man är tre finns det en polisspion med.” – ”Vi är bara två”, svarade jag och tänkte på Andrés Nin – Nin med det goda lynnet och den stora kalufsen, som jag brukade promenera omkring med i Moskva, skuggad steg för steg ..

Slumpen hjälpte mig ofta. En kväll i tjugogradens kyla kom jag hem till kamrater för att sova på en arresterad väns brits. En vettskrämd ung flicka öppnade dörren på glänt ”Stick med detsamma! Dom söker igenom lägenheten ...” Jag gav mig iväg utan att veta vart ... En annan gång var jag bjuden till några vänner, jag missade ett tåg, och den kvällen arresterade man alla gästerna. Kanske var det mig man var ute efter? Ännu en gång lyckades jag smita ut från Maria Michailovna Joffe medan polisen omringade huset. Någon följde mig förstås i hälarna. Jag gick med hastiga steg utan att vända mig om längs Kominterns vita fasad, vände om hörnet och gjorde ett akrobathopp för att hänga mig fast vid en spårvagn i full fart ... Sånt går så länge det går ... (Vår uppskattade Joffes unga änka försvann för alltid – deporterad till Centralasien tillsammans med sin son som dog där. Själv kastades hon flera gånger i fängelse och tog sitt liv i fångenskapen, år 1936, man vet inte riktigt var eller hur ... Jag hade känt henne som en ung, blond, stolt och kokett flicka. Sen hade jag träffat henne på nytt som en intagande kvinna av rysk bondetyp, allvarlig och gladlynt på en gång. I förvisningen hade hennes moraliska fasthet en välgörande inverkan på kolonierna av oppositionella i Turkestan. Hon kämpade i åtta år utan att svikta.)

Man upptäckte senare sammansvärjningar i långa rader. Konspirera under sådana förhållanden? När det knappast var möjligt att andas, när man levde i glashus och fick minsta gest bespejad, minsta yttrande avlyssnat?

Vårt brott som oppositionella var helt enkelt att existera, att inte ge upp oss själva, att hålla fast vid våra vänner, att tala fritt sinsemellan ... Kretsen av vänner, som liksom jag höll fast vid tankefriheten, omfattade inte mer än ett tjugotal personer i bägge huvudstäderna, personer som var mycket olika ifråga om idéer och karaktär. Den italienske syndikalisten Francesco Ghezzi från Unione Sindacale – mager, hård, klädd som den sanna proletär han var – kom ut ur Suzdalfängelset för att med liv och lust predika för oss om den segerrika industrialiseringen. Febriga ögon lyste upp hans urgröpta ansikte. Sen kom han tillbaka från fabriken med bekymrad uppsyn. ”Jag ser proletärer sova under maskinerna. Vet ni att reallönerna har sjunkit till en tjugondel under mina två år i isolatorn?” (Ghezzi försvann 1937.) Gaston Bouley, en UD-medarbetare med en parisisk gatpojkes mentalitet, fantiserade om att återvända till Frankrike men vågade inte begära pass: ”De skulle sy in mig direkt!” (Han blev deporterad till Kamtjatka 1937.) Den luttrade anarkisten Herman Sandomirskij, även han UD-tjänsteman, publicerade bra studier om den italienska fascismen och fungerade som mellanhand mellan oss och GPU. Han försvarade halvhjärtat Kropotkinmuseet. (Han försvann 1937, deporterad till Jenisejsk och troligen skjuten där.) Zinaida Lvovna Bronstein, Trotskijs yngsta dotter, som var sjuk, lyckades komma iväg till utlandet, där hon snart begick självmord. Hon liknade drag för drag sin far, med livlig intelligens och stor själsstyrka. Hennes man, Volkov, satt i fängelse för alltid. Andrés Nin skickade paket till de förföljda, samlade material om Marx, översatte Pilnjak till katalanska. För att få tillstånd att fara till Spanien, som befann sig i revolution, riktade han ett riktigt ultimatum till CK, avfattat i rättframma ordalag. Man lät honom fara – och jag ska längre fram tala om hans ohyggliga slut. Ibland gjorde vi oss just inga illusioner. Jag minns att jag en gång sade: ”Om någon galning tar och skjuter ett revolverskott mot någon satrap, är det risk för att vi blir arkebuserade hela högen inom åtta dagar.” Jag visste inte hur rätt jag hade.

I årtal fanns förföljelsen överallt, aldrig vilande, nedbrytande. Regimen gjorde för varje halvår slut på en ny kategori offer. När man var färdig med trotskisterna tog man itu med

kulakerna, sedan med teknikerna, sedan med f d borgare, affärsmän och officerare som berövades den ganska meningslösa rösträtten, sedan med prästerna och de troende, sedan med högeroppositionen GPU ägnade sig slutligen åt att pressa fram guld och juveler, och drog sig inte ens för att använda tortyr. Jag har sett det. Det behövdes sådana psykologiska och politiska förströelser i den stora fattigdomen. Nöden var den uppenbara orsaken. Jag är övertygad om att de brutala antireligiösa kampanjerna fick sin utgångspunkt i förbudet mot de kristna högtiderna, därför att bruket är att äta gott under dessa högtider, och myndigheterna kunde inte ge folket vare sig vitt mjöl eller smör eller socker. Avkristningen ledde till förströelse av massvis med kyrkor och av så intressanta historiska minnesmärken som Sucharevatornet i Moskvas centrum. Det var för att man behövde byggnadsmaterial (och för att man tappade huvudet).

Min hustru förlorade förståndet i denna atmosfär. Jag fann henne en kväll liggande med en läkarbok i handen, hon såg lugn men förstörd ut. ”Jag har just läst artikeln om *Vansinne*. Jag vet att jag håller på att bli vansinnig. Vore det inte bättre att jag dog?” Hon hade haft sin första kris under ett besök hos Boris Pilnjak: man talade om rättegången mot teknikerna, hon kastade ifrån sig tekoppen med fasa: ”Det är gift, drick inte!” Jag förde henne till psykiatriker som i allmänhet var storartade människor, hon togs in på sjukhus, men sjukhusen var fulla av GPU-folk som sökte lindring för sina nervösa besvär genom att anförtro sig åt varandra. Hon kom ut lite återställd för en tid, och så började de gamla vanliga historierna med indragna brödkort, angivelser, arresteringar, högtalare i gathörnen som skrek ut krav på dödsstraff ...

Hon hade lidit mycket av de avskryvda trakasserier som mina svärföräldrar utsattes för – därför att de var mina svärföräldrar och anarkister till på köpet ... Och under låg alltid *struggle for life* i yttersta fattigdom: min svärfar Russakov, som hade deltagit i revolutionen 1905 i Rostov, varit sekreterare för de ryska sjömännens fackförening i Marseille och utvisats från Frankrike 1918 för att ha organiserat strejk på fartyg lastade med ammunition åt de vita, och som nu var mössmakeriarbetare, bodde tillsammans med sin familj i två fina rum i samma kommunala lägenhet som vi. Det gällde att ta ifrån honom dem, just i den stund då han var försvarslös. Folk från partiet och GPU kom och skymfades honom i hans hem, slog min hustru i ansiktet, och de kallade honom kontrarevolutionär, gammal kapitalist, antisemit och terrorist! Samma dag sparkades han från jobbet och från fackföreningen och åtalades, några fabriker krävde på agitatorers anstiftan lagens strängaste straff – och kunde lätt få det. Det här inträffade vid ett tillfälle då jag befann mig i Moskva, och angivarna som bevakade mig hemma trodde att jag blivit arresterad, eftersom man förlorat mig ur sikte. Jag var i själva verket hos Panait Istrati, i en liten undangömd villa i Bykovoskogarna. Efter att ha läst om saken i tidningarna tog vi genast tåget, Istrati, dr N och jag och begav oss vid ankomsten till Leningrad omedelbart till redaktionen för lokala *Pravda*. ”Men vad är det för vansinnigheter ni sysslar med?” frågade vi förbittrade redaktör Rafajl, en färglös och hård tjänsteman med rakat huvud. ”Det kan bevisas hundra gånger om att allt är lögn i det här, och att det på sin höjd har förekommit en ansats till slagsmål i en korridor, där man har gett sig på en ung kvinna och skymfat en gammal arbetare!” – ”Jag respekterar arbetardemokratin, jag”, svarade denne perfekta tjänsteman, ”och jag har tio resolutioner från fabriker med krav på dödsstraff! Men av hänsyn till er ska jag avblåsa kampanjen under rannsakingen ...” Partiledarna visade sig däremot förstående och hänsynsfulla. Rannsakingen ledde naturligtvis ingen vart. En offentlig rättegång slutade med att mina svärföräldrar och min hustru frikändes under auditoriets applåder. Samma dag höll de kommunistiska cellerna möten för att kräva att ”det skandalösa domslutet” skulle upphävas, och distriktets åklagare gav efter för ”massornas röst”, som han sade till mig, och upphävde det. En andra rättegång ägde rum med en anpassligare domare, som när Russakov med stöd av dokument hade berättat hela sitt liv och talat om sina resor till New York – som diskare tjugo år tidigare – och till Buenos Aires – i

fjärde klass som emigrant – hånfullt svarade honom: ”Ni påstår att ni är proletär, och så har ni gjort flera utlandsresor!” Men eftersom det inte fanns någonting annat i hela historien än ett hemligt vittnesmål av en GPU-angiverska ledde den andra rättegången bara till en principdom, som visserligen drabbade offren. Denna otrevliga historia varade ett helt år, och under den tiden fick familjen Russakov varje månad sina brödkort indragna, eftersom de betraktades som f d kapitalister, och Russakov fick gå arbetslös. Arbetar- och bondeinspektionen genomförde en egen rättegång och fick honom tillbaka in i fackföreningen, men arbete fick han inte ... Den som hade hand om Inspektionens undersökning var en lång, mager ung man med burrigt hår och grå ögon, som visade sig märkvärdigt lojal. Han hette Nikolajev – och jag har senare undrat om det inte var samme Nikolajev som var f d agent vid GPU:s inspektion och som sköt på Kirov 1934.

Istrati reste tillbaka till Frankrike, helt knäckt av sina erfarenheter. Jag minns honom med stor rörelse. Han var fortfarande ung, mager på det sätt som Balkans bergsbor är magra, närmast ful med sin stora vassa näsa, men så levande trots sin tuberkulos, så glad åt att leva! Som svampfiskare, sjöman, smugglare, luffare, murarhantlangare hade han farit igenom alla Medelhavets hamnstäder, innan han började skriva och till sist skar halsen av sig för att få slut på det hela. Romain Rolland räddade honom; den litterära berömmelsen och de sköna royaltypengarna sköljde plötsligt över honom för hans historier om hajdukar. Han skrev utan att ha minsta aning om grammatik och stil, men som född diktare, helhjärtat förälskad i många enkla ting: äventyret, vänskapen, upproret, människokroppen, blodet. Oförmögen till teoretiskt resonemang och följaktligen till att falla för en välgjord sofism. Jag hörde någon säga till honom: ”Panait, man kan inte göra en omelett utan att slå sönder äggen. Vår revolution ... etc.” Han utbrast: ”Ja, jag ser dom sönderslagna äggen. Var är omeletten då?” Vi kom just från mönsterstraffkolonin Bolsjevo, där storförbrytare arbetade i frihet under självövervakning. Istrati sade bara: ”Synd att man måste ha mördat minst tre personer för att få detta välstånd och denna fina arbetsordning!” Tidskriftsredaktörer som betalade honom hundra rubel för en artikel frågade han bryskt: ”Är det sant att en brevbärare tjänar femtio rubel i månaden hos er?” Och han tillade: ”Jag är ingen teoretiker, men jag uppfattar socialismen på ett helt annat sätt”. Han fick häftiga vredesutbrott i alla möjliga sammanhang. Man måste som han vara född uppstudsigt för att motstå alla mutförsök och lämna Sovjetunionen med orden: ”Jag ska skriva en entusiastisk och smärtfylld bok, där jag ska säga hela sanningen.” Kommunistpressen anklagade honom genast för att vara en agent för Rumäniens Siguranza ... Han dog fattig, övergiven och fullständigt desorienterad i Rumänien. Det är delvis tack vare honom jag överlever.

Något senare fann jag stor tröst i att samarbeta med en annan stor gestalt, som var ett slags föredöme: Vera Nikolajevna Figner. Jag översatte hennes minnen, och hon överhopade mig med anmärkningar, som framsades i en omedgörlig ton. Vid sjuttiosju års ålder var hon en liten gumma, alltid svept i en sjal mot kylan. Det ännu regelbundna ansiktet bar spår av klassisk skönhet och präglades av fullständig intellektuell klarsyn och en själsadel utan vank. Utan tvivel uppfattade hon sig med stolthet som levande symbol för svunna revolutionära generationer, det rena offrets generationer. Som medlem av verkställande utskottet för Narodnaja Volja (partiet ”Folkets vilja”) 1879-1883 var Vera Figner med om att besluta om övergång till en terroristisk taktik, deltog i organiserandet av ett tiotal attentat mot tsar Alexander II, förberedde det slutliga attentatet, som lyckades, den 1 mars 1881, upprätthöll partiets verksamhet i nära två år efter det att de andra ledarna hade arresterats och hängts. Hon tillbringade sedan tjugo år i fängelset på Schlisselburgfästningen och sex år i Sibirien. Och kom ut ur alla dessa strider bräcklig, hård och rak, fordrande mot sig själv i samma grad som mot andra. År 1931 undslapp hon fängelset endast på grund av sin höga ålder och sin helt

unika moraliska situation – för hon dolde inte sina upproriska känslor. Hon dog i övervakad frihet för kort tid sedan (1942).

Från och med 1928 blir kretsen trängre och trängre, människolivets värde sjunker oupphörligen, lögnen som tränger in i alla sociala relationer får allt bittrare smak, förtrycket blir tyngre – och detta skulle fortgå ända fram till den ekonomiska avspänningen 1935 och de utbrott av terror som då följer. Jag begärde pass till utlandet, och jag skrev i samband med detta ett mycket fast och klart brev till partiets generalsekreterare. Jag vet att det kom fram, men jag fick inget svar. Allt jag uppnådde var en militär degradering i tysthet. Röda arméns kommissioner för placering av reservkadre hade behållit mig på en hög post i reservbefälet för Leningraddistriktet trots uteslutningen från partiet. Jag var biträdande chef för upplysningstjänsten vid fronten, vilket motsvarade överstes eller generals grad. Då jag uttryckte min förvåning över att få behålla denna post i den stund då man spärrade in hela oppositionen, fick jag det leende svaret: ”Vi vet mycket väl att oppositionen kommer att göra sin plikt i fall av krig. Här tar vi allt från den praktiska sidan.” Jag var förvånad över allt detta sunda förnuft. För att jag skulle kunna få pass tog den militära myndigheten ifrån mig min officersgrad och befriade mig från militärtjänst med motiveringen att jag blivit för gammal.

Mot slutet av 1932 försämrades det ekonomiska och politiska läget ytterligare, i ett slag. Det rådde närmast hungersnöd på landsbygden i två tredjedelar av Ryssland. Det viskades om att pesten härjade i Stavropoldistriktet i norra Kaukasus. Den 8 november begick Stalins unga hustru, Nadezjda Allilujeva, självmord i Kreml genom att skjuta sig genom bröstet med en revolver. Hon var studentska och såg på gatan porträtten av sin man täcka hela hus. Hon levde samtidigt på maktens krön, i den officiella lögnen och samvetskonflikterna, och i Moskvas enkla verklighet. Man höll under några dagar Kamenevs svärdotter arresterad, en ung medicinare som hade givit Allilujeva första hjälpen, och man spridde legenden om en blindtarmsinflammation.

Det började förekomma hemlighetsfulla arresteringar bland de vänsteroppositionella som anslutit sig till den ”allmänna linjen”. Med långa mellanrum gick jag, med vidtagande av noggranna försiktighetsmått, på besök till Alexandra Bronstein i Leningrad, på andra sidan Neva, i en stor arbetarstad av rött tegel i Vyborgdistriktet. Hon föreföll lugn under sitt vita hår och gav mig färskna underrättelser från den Gamle, som då levde som flykting i Prinkipo vid *Gyllene Hornet*. Hon brevväxlade öppet med honom, och antagligen kostade detta modiga uppträdande henne livet (försvunnen 1936). Hon underrättade mig om Zinaida Lvovna Bronsteins självmord i Berlin. Hon visade mig ett brev från Trotskij, i vilket han berättade att han kände sig så hotad att han undvek att gå ut och nöjde sig med att hämta lite frisk luft i sin trädgård. Några dagar efteråt brann villan han bodde i, kanske av våda ... Jag fick höra att Smilga, Ter-Vaganian, Ivan Smirnov och Mratjkovskij blivit arresterade. Denna Mratjkovskij, en okuvlig oppositionsman som dock underordnade sig CK, var i färd med att bygga en strategisk järnväg norr om Bajkalsjön, och Stalin hade kort förut tagit emot honom med vänskap. Ledaren hade klagat över att uteslutande ha dumbommar kring sig, ”en pyramid av dumbommar! Vi behöver såna karlar som du ...” Jag träffade Jevgenij Alexejevitj Preobrazjenskij, vi talade ett ögonblick öppet på en liten mörk gård, under nakna träd. ”Jag vet inte vart vi är på väg”, sade han. ”Man hindrar mig från att andas, och jag är beredd på vad som helst ...” Man upptäckte indicier på moraliskt förräderi i hans nationalekonomiska arbeten om världskrisen. Där han stod med händerna i fickorna, trist och böjd i den kalla natten kände jag på något sätt att han var dömd ... Jag var själv så övervakad att det luktade arrestering. Jag fick för mig att GPU-officerens gamla mor och hustru tittade underligt på mig hemma i den kommunala lägenheten, och han själv med förresten, korrekt och sympatisk som han var. Den gamla kvinnan sökte försynt kontakt och sade till mig: ”Vilket hemskt arbete de

har! Varje gång min son ska ut om natten ber jag för honom ...” Hon gav mig en blick och tillfogade: ”Och jag ber för *de andra* också...”

Jag ansåg att det var ungefär 70 procents sannolikhet för att jag inom närmaste tiden skulle försvinna. Då ett enastående tillfälle erbjöd sig att få fram ett budskap till några vänner i Paris, skrev jag ett brev-testamente, adresserat till Magdeleine och Maurice Paz, Jacques Mesnil och Marcel Martinet, och jag bad dem att, om jag försvann, publicera de viktigaste delarna. På så sätt skulle mina sista motståndsår inte ha varit helt förlorade.

Jag tror faktiskt jag var den förste som betecknade Sovjetstaten som en totalitär stat, och det skedde i denna skrivelse. ”Sedan flera år tillbaka”, skrev jag, ”befinner sig revolutionen i en fas av reaktion ... Man får inte dölja för sig att socialismen bär reaktionens frön inom sig. På rysk jord har dessa frön givit en oerhörd blomstring. För närvarande blir det allt tydligare att vi står inför en totalitär stat, en klasstat, enväldig och maktberusad, för vilken människan inte räknas. Detta förfärliga maskineri vilar på en dubbel grund: en allsmäktig Säkerhetspolis som har återknutit till traditionerna från slutet av sjuttonhundratalet med hemliga kanslier (Anna Iohannovna), samt en ”ordning” (eller kanske ”orden”), byråkratisk, med privilegierade verkställare. Denna regim står i motsättning till allt som har sagts, förkunnats, velats, tänkts under själva revolutionen.”

Jag skrev:

”På tre väsentliga punkter, som står över alla taktiska hänsyn, förblir jag – och kommer att förbli vad det än kan kosta mig – en öppet deklarerat ’icke-samtyckande’, som endast kommer att tiga om han tvingas därtill:”

I. *Försvar för människan.* Respekt för människan. Man måste återge henne rättigheter, en trygghet, ett värde. Utan detta – ingen socialism. Utan detta är allt fel, missat, fördärvat. Människan – vilken människa som helst, även den ringaste. ”Klassfiende”, son eller sonson till borgare, vad bryr jag mig om det, man får aldrig glömma att en mänsklig varelse är en mänsklig varelse. Detta glöms varje dag inför mina ögon, överallt, det är det mest upprörande, det mest antisocialistiska som finns.

Och utan att vilja stryka en enda rad av det jag sagt om terrorns nödvändighet under revolutioner i dödsfara bör jag i detta sammanhang säga att jag betraktar det fortsatta bruket av dödsstraff genom administrativ och hemlig rättsutövning (i fredstid! i en stat som är mäktigare än någon annan!) som en skändlig, reaktionär och vämjelig förbrytelse med demoraliserande verkan.

Min ståndpunkt är densamma som den Dzerzjinskij intog i början av år 1920, när han – eftersom inbördeskriget tycktes vara slut – föreslog dödsstraffets avskaffande för politiska brott, och utan vidare fick Lenins stöd för detta ... Den överensstämmer också med de kommunisters som under flera år föreslog att de Utomordentliga kommissionernas (tjekans och GPU:s) funktioner skulle inskränkas till förundersökningen. Människolivets värde har sjunkit så lågt, och detta är så tragiskt att varje form av dödsstraff bör fördömas i denna regim.

Vederstygglig och oförsvarlig är likaledes undertryckandet av varje meningsskiljaktighet i arbetarrörelsen genom landsflykt, deportering, fängelse, ofta på livstid ...

II. *Försvar av sanningen.* Människan och massorna har rätt till den. Jag samtycker varken till den systematiska förvanskningen av historien och litteraturen eller till avskaffandet av all seriös information i tidningarna (som får inskränka sig till att bedriva agitation). För mig är sanningen förutsättningen för intellektuell och moralisk hälsa. Den som talar om sanning talar om uppriktighet. Bådadera utgör en mänsklig rättighet.

III. Försvar för tanken. Inget intellektuellt sökande är tillåtet På något område. Allt inskränks till en med citat underbyggd kasuistik „ . Den i egennytta bottnande rädslan för kätteri leder till den mest förlamande skenheliga dogmatism. Jag anser att det endast är genom tävlan, forskning, idékamp som socialismen kan växa på det andliga planet. Att den inte bör räddas förvillelsen, som tiden och livet självt alltid rättar till, utan i stället stillastående och tillbakagången. Att respekten för människan innefattar människans rätt att lära känna allt, och frihet att tänka. Det är inte *mot* tankefriheten, *mot* människan, som socialismen kan segra, utan tvärtom genom tankefriheten, genom att förbättra människans villkor.” Daterat: ”Moskva den 1 februari 1933.” Jag hade inte tid att gå igenom vad jag skrivit. Vännerna, som kunde få fram detta budskap till dem det var avsett för, gav sig iväg – och de höll inte för osannolikt att de skulle kunna bli arresterade i sista ögonblicket.

Den dag då detta brev kom fram till Paris hade mina onda aningar besannats. Ingen visste vad det blivit av mig, och jag visste inte själv vad det skulle bli av mig.

VIII

Åren i fångenskap

1933-1936

Min svårt sjuka hustru har sitt mest ångestpinade ansikte ... Jag går ut i den kalla morgonen för att skaffa henne lugnande medel och ringa till det psykiatriska sjukhuset. Jag vill också titta på löpsedlarna vid tidningsståndet nära Kazankatedralen, för jag har just hört att Thälmann blivit arresterad i Berlin. Jag känner mig skuggad, det är helt naturligt. Men den här gången följer ”dom” mig så nära att jag blir orolig. När jag kommer ut från apoteket kommer de fram. Det är på trottoaren till 25-oktober-avenyn, mitt i gatuvimlet.

– Från kriminalpolisen. Var snäll och följ med oss, medborgare, för identifiering.

De talar lågt, visar sina röda kort och placerar sig på var sin sida om mig. Jag rycker på axlarna.

– Jag har säkert ingenting otalt med kriminalpolisen. Här är mitt kort från de sovjetiska författarnas fackförening. Här är medicin åt en sjuk kvinna som inte kan vänta. Här är huset jag bor i. Låt oss gå till vicevärden, han kan ge er upplysningar om mig...

Nej, jag måste följa med dem tio minuter, tio minuter bara, det är tydligen ett missförstånd, men det kommer att klaras upp genast ... Då så. De rådgör med varann: vilken bil? De granskar de parkerade bilarna, väljer en, den bekvämaste, öppnar dörren för mig. ”Var god och tag plats, medborgare.” Det blir en kort ordväxling med den häpne chauffören. ”Till GPU, fort, va!” – ”Men jag kan inte! Direktören för Trusten kommer snart, jag måste ...” – ”Ingen diskussion. Vi skriver ett intyg åt dig. Iväg!” Och vi beger oss raka vägen till nya GPU-huset, den finaste byggnaden i det nya sovjetiska Leningrad, femton våningar och fasader av ljus granit, i hörnet av Neva och gamla Litejnaja-avenyn. Sidodörr, lucka: ”Här är brottslingen ...” Brottslingen är jag. ”Var så god och stig in, medborgare.” Knappt har jag hunnit in i ett stort väntrum förrän en ung älskvärd militär kommer emot mig med utsträckt hand: ”Goddag, Victor Lvovitj! Har allt gått korrekt till?”

I stort sett, ja ...

– Det är alltså inget tvivel om min identitet?

Ett leende av samförstånd.

Huset är rymligt, strängt och praktfullt. En Lenin i brons välkomnar mig som alla andra. Fem minuter senare befinner jag mig i ett stort mottagningsrum, hos den rannsakningsdomare som

har hand om partiets angelägenheter, Karpovitj. Det är en stor rödhårig karl, kyligt hjärtlig, slug, på sin vakt.

– Vi ska ha långa samtal, Victor Lvovitj...

– Det tvivlar jag inte på. Men det blir inget alls om ni inte först beviljar mina krav. Jag ber er att redan idag låta föra min hustru till Röda arméns psykiatriska sjukhus. Sen vill jag ha ett telefonsamtal med min son – tolv år – så snart han kommer från skolan ...

– Det är överenskommet.

I min närvaro ger kamrat Karpovitj order till sjukhuset per telefon. Han går så långt i snällhet att han erbjuder mig att ringa hem medan man hämtar den sjuka. Och:

– Victor Lvovitj, vad är er mening om partiets allmänna linje?

– Vad nu då! Vet ni inte det? Och är det för att fråga om det som ni ställer till så mycket besvär?

Karpovitj svarar:

– Måste jag påminna er om att vi är partikamrater?

– Då kan jag få fråga er först. Är det sant att Thälmann har arresterats i Berlin?

Karpovitj anser att man får ta uppgiften med en nypa salt men att det ”går dåligt” i Berlin. Min andra fråga förvirrar honom.

– Har Kristian Rakovskij dött i förvisningen?

Rödhåringen tvekar, ser mig i ögonen, säger: ”Jag kan inte säga någonting”, och tecknar nej med huvudet.

Samtalet vi börjar kommer att vara från middag till över midnatt, avbrutet av den måltid man bjuder mig på och av pauser, under vilka jag promenerar i den breda korridoren, när jag känner behov av att vila mig. Vi är på fjärde eller femte våningen, genomnorma glasskivor betraktar jag gatulivet, jag ser skymningen sänka sig, natten lägga sig över en livlig aveny, jag frågar mig när jag ska återse denna stad som jag älskar mest av alla – om jag någonsin ska återse den? Vi talar om allt, punkt efter punkt: jordfrågan, industrialiseringen, Komintern, den inre regimen, etc. Jag har invändningar mot den allmänna linjen på alla punkter. Det är en marxists invändningar. Det kommer en massa papper som man har beslagtagit hemma hos mig, flera väskor fulla. Det kommer inte att fattas ämnen för teoretiska samtal! Vi dricker te. Midnatt. ”Victor Lvovitj, jag beklagar mycket att jag måste låta föra er till rannsakningshäktet, men jag ger order om att ni ska bli väl behandlad ...” – ”Tack.”

Det är alldeles bredvid. En ung civilklädd polis, skägglös och med öppet ansikte, ledsagar mig, och på min begäran lutar vi oss ett ögonblick mot kajracket och skådar ner i Nevas svarta vattenmassor. Den friska luften är välgörande Och denna flod tycks mig alltjämt så laddad med kraft och oro att den berör mig på samma sätt som en rysk sång. Det gamla häktet har inte ändrats sedan 1928 – inte på ett halvsekel antagligen. Fängelsernas stabilitet motstår alltså kejsardömenas fall och revolutionerna? Inskrivningsformaliteter, kansli, avbalkningar genom vilka människan passerar som ett korn på väg mot en komplicerad kvarn. Jag möter i förbigående en ståtlig och välklädd äldre man med nobelt vithårigt huvud, och han berättar att han är från Vetenskapsakademien, att man just har tagit ifrån honom hans pincené, det är det som är besvärligast ... Upp för järntrapporna i halvmörkret, en dörr öppnas för mig i den tjocka muren, öppnas och stängs. Trång cell, svagt upplyst av en ynkelig glödlampa, påminner om en underjordisk gång. På en av de två britsarna finns någon som nu reser sig och hälsar, sedan presenterar han sig. En eländig figur som jag har svårt att urskilja i början:

– Petrovskij från författarfackföreningen, poetiska sektionen ...

– Jag är prosaist, sade jag.

Den nervösa tröttheten kommer mig att huttra i min tunga mockapäls. Poeten huttrar av köld och svaghet i sin gamla fårskinnsfodrade kappa. Han är ung, mager, blek med glest och färglost skägg. Vi bekantar oss med varann. Han talar, talar, jag känner att min närvaro är en stor upplevelse för honom; och det är sant, i månader har han levat allena i denna underjordiska ensamhet och varje dag frågat sig om de tänkte skjuta honom. Samma feber håller oss länge vakna, för oss samman, sällsamt upprörda, behärskande vår upprördhet, i beråd vad vi kan göra för varann. Tag kan göra något för honom: lyssna på honom, lugna honom. Jag bevisar för honom att man inte kan skjuta honom, att rannsakningsdomaren som hotar honom är ett råskinn, och att han bluffar på ett sätt som är vanligt i det yrket. Domarna måste bekräftas av det hemliga Kollegiet som – trots allt – har en viss ansvarskänsla. Jag är lugn och resonlig, jag tror mig se poeten räta upp sig litet, med lättad min.

Det är ett vägnas och svältens barn. Han har bildat sig själv, blev folkskollärare, började skriva enkla verser – som var fulla av charm, tyckte jag – därför att han älskar att betrakta sädens rörelse, molnens flykt ovan landskapen, skogarnas myllrande liv, vägar som lyser i månskenet. ”Bondeskald, förstår ni.” Tillsammans med två eller tre vänner publicerade han i Djetskoje Selo en handskreven tidning där man tror sig urskilja en omstörtande tendens. Varför, har man frågat honom, finns det ingen antydning om kollektiveringen i era verser? För att ni är emot den? Det värsta är att han tillhörde en – ingalunda hemlig – litterär cirkel, som leddes av filosofen Ivanov-Razumnik, f d vänstersocialrevolutionär ... Jag får på så sätt veta att min vän Ivanov-Razumnik, denne store tankelystne idealist, också är i fängelse. ”Läs några flera av era dikter, kamrat poet, jag tycker de är så vackra ...” Han deklamerar halvhögt, ögonen brinner, axlarna försvinner huttrande under skinnet, halsen sticker upp utan spår av kött. Vi går till vila i gryningen för att aldrig glömma denna natt.

Följande dag fördes jag i all stillhet över till Moskva, i en vanlig kupé, ledsagad av två GPU-agenter, den ene civilklädd, den andre i neutral uniform, de var vänliga och artiga. Överförandet tydde på ett allvarligt fall. Men vad då för fall? Det fanns inte, kunde inte finnas något annat att förebrå mig än mina ”brottsliga” åsikter, som var kända sedan år tillbaka, och som jag lika gärna kunde dömas för på platsen. Där ingenting finns kan man förstås bygga upp vad som helst. Ett besök av en polisspion föll mig i minnet. Jag tänkte också att mitt budskap till mina parisiska vänner kunde ha blivit uppsnappat. Det skulle vara mycket allvarligt, men vilket avsnitt kunde man hänga upp sig på som kunde berättiga till ett tungt åtal? Personer som brevväxlade med utlandet beskyldes ofta för spioneri (dödsstraff). Jag hade skrivit: ”Ibland måste jag fråga mig om det inte är vårt öde att bli mördade på ett eller annat sätt, för det finns många sätt att göra det på...” Var det inte att misskreditera regimen på det mest brottsliga sätt? Men detta brev skulle bara publiceras om jag försvann. Nu hade jag det. Jag hade också skrivit: ”Och lögnen som man andas in med själva luften! Hela pressen förkunnade för några dagar sedan att femårsplanens genomförande ledde till en löneförhöjning på 68 % ... Men rubeln har sjunkit ungefär trettio gånger under den tid då denna höjning av de nominella lönerna skedde ...” Detta kunde i hemliga Kollegiets ögon rättfärdiga ett åtal för ”ekonomiskt spioneri”. Kort sagt anlände jag till Moskva tämligen orolig men fast besluten att hålla mig oböjligt rak.

Jag fördes genast till Lubjanka, denna stora byggnad i förra århundradets kommersiella stil vid Dzerzjinskijplatsen. Efter en timme befann jag mig i en helt liten cell utan fönster men starkt upplyst, kanske belägen i källaren, i sällskap med en korpulent arbetare med energisk haka, som berättade att han varit chaufför hos GPU men arresterats för att ha hört ett kontrarevolutionärt flygblad läsas upp hos vänner utan att genast anmäla hela bunten. Den

kvava bur på två gånger två meter vi befann oss i gjorde honom melankolisk. Till slut berättade han att de dödsdömda brukade vänta på sin avrättning här ... Vid tretiden på morgonen var vi ett tiotal i denna av våra utandningar överhettade cell. Några av oss satt på de båda sängarnas järngaller, andra nedanför på det kalla stengolvet, andra stod inklämda i dörröppningen. Jag hade migrän och ont i hjärtat. Vi behandlade varann mycket hänsynsfullt, med begravningsentreprenörers hurtighet. Jag minns hur roligt vi hade åt en gammal jude som berättade att han blivit arresterad precis på dagen för ett år sen. Nu beskyllde man honom för att ha tagit provision vid försäljning av en skrivmaskin från ett kontor till ett annat. ”Det finns inga bevis”, sade han naivt, ”och förresten är det inte sant. Fast det finns en skillnad mellan de båda redovisningarna. Det kan väl inte jag hjälpa!” Vårt lilla hörn av helvetet skakades av ett skratt utan elakhet. Den sistkomne var den mest sympatiska. Det var en sibirisk akademiker i sextioårsåldern, kraftfull, spänd, glättig. Jag kom i samtal med honom, och när han fick veta att jag tillhörde oppositionen berättade han skrockande av skratt om den angelägenhet som förde honom till Moskva från Irkutsk och fyllde honom med optimism. Efter den hungersnöd och djurpest som rasat i hans avlägsna trakt hade man åtalat agronomer, veterinärer och ingenjörer för kontrarevolutionärt sabotage. Man hade avkrävt dem bekännelser som stred mot sunda förnuftet. Själv hade han stått emot flera månader, i kyla, hunger, isolering, men sedan givit efter för ett löfte om förbättrad mathållning och bekänt allt vad man ville. Därefter hade man givit honom en uppvärmd cell, tillstånd att ta emot livsmedel och träffa sin fru, löfte att begära nåd hos hemliga Kollegiet på grund av den ånger han visat. ”Men det värsta var att vi hade bekänt så många och så tokiga saker att Moskva inte trodde på det, Moskva begärde att få se handlingarna, och eftersom handlingarna är något förvirrande, skickade man efter oss, de två huvudanklagade och rannsakningsdomaren för att granska fallet här! Vi har rest en hel månad tillsammans med domaren, han kände sig utlämnad åt oss, han var rädd för oss, han överhopade oss med älskvärdheter ..”

Några timmar senare, på morgonen, kom jag in i en rymlig lokal på nedre botten som liknade ett läger för skeppsbrutna. Vid pass femton människor levde där sen dagar eller veckor i en vag väntan och hade gjort det mer eller mindre bekvämt för sig. Flera hade madrasser, de andra låg på cementgolvet. Det rådde en stämning av tryckande oro och spelat gott humör. En ung soldat stod vid fönstret och talade hela tiden högt med sig själv. Man hörde tydligt denna mening som han envist upprepade: ”Ja, dom får väl skjuta mig då”, och så följde en grov svordom. Jag sökte ut en plats åt mig och frågade: ”Medborgare, kan någon av er låna mig en ryggsäck, väska eller vad som helst att stödja huvudet på?” En lång räkel, klädd på sibiriskt sätt och med koppärrigt ansikte, erbjöd mig en portfölj med en handduk kring och kom och lade sig bredvid mig medan han presenterade sig: ”N, professor i agronomi i Irkutsk ...” – ”Å”, sade jag, ”då är det nog er kamrat som jag just har träffat.” Det var den andre storförbrytaren i det förfärliga fallet av kontrarevolutionärt sabotage, som jag just hört berättas om. Professor N var lika road som sin kollega och gav mig gärna flera detaljer ... De trodde att lyckan skulle vända sig och att det lokala GPU:s rannsakningsdomare snart skulle intaga de celler som deras f d anklagade suttit i. En annan agronom, en mycket välklädd moskovit med stark ångest i blicken, kom och blandade sig i vårt samtal. Han hade blivit arresterad föregående natt och kunde inte behärska sin sinnesrörelse: alla ledande personer vid Folkkommisariatet för jordbruket hade enleverats av GPU, och vad som hade gjort starkast intryck på denne ”partilösa tekniker” var att hans kommunistiska chefer också befann sig någonstans i detta fängelse just nu, ja, vice folkkommisarie Wolfe fanns här och Konar och Kovarskij! Det kändes som en jordbävning för honom.

Samma dag forslade hissar upp mig till det inre fängelsets övre våningar. Kort läkarundersökning, den femte kroppsvisiteringen (jag hade faktiskt ingenting kvar av alla de små föremål man vanligtvis bär på sig, men denna sista visitering var så noggrann att den fick

fram pennstumpen som låg dold innanför fodret och det halva rakbladet som jag för alla eventualiteters skull gömt i ena kavajuppslaget). Jag hamnade till slut i det perfekta fängelset, uppenbarligen reserverat för de stora personligheterna och de anklagade i de allvarligaste rättsfallen. Hemligt, tyst cellfängelse, helt enkelt inrättat i en fastighet som förr i världen varit kontorslokaler för ett försäkringsbolag. Varje våning utgjorde ett fängelse för sig, avskilt från de andra, med en enda ingång och en receptionslucka. Elektriska signalsystem med lampor i olika färger fungerade i trappor och korridorer och varslade när folk kom och gick: det skulle hindra fångarna från att möta varann. En hemlighetsfull hotellkorridor där den röda mattan kvävde det lätta ljudet av steg. En cell med parkettgolv, naken med en relativt bra säng, ett bord, en stol, alltsammans rent. Det stora gallerfönstret maskerades på utsidan av en skärm. Inget klotter, inga repor på de nymålade väggarna. Jag befann mig i en abstrakt värld, omgiven av en underlig tystnad. Långt borta passerade i alla fall spårvagnar med sitt ringande och sitt skrammel av järn på den alltid myllrande Mjasnitskajagatan ... Soldater ur specialkåren i stiliga uniformer, artiga och liksom mekaniska i sina rörelser och sitt tal, stängde sakta dörren. Jag bad underofficeren om böcker och papper. ”Ni får ansöka om det hos rannsaktionsdomaren, medborgare.” Jag skulle tillbringa inemot åttio dagar här i fullständig isolering, utan att kunna meddela mig med någon människa, utan någon som helst lektyr, utan ett pappersblad, utan sysselsättning av något slag, utan att få hämta frisk luft på en gård. Det var en hård prövning för nerverna, som jag klarade rätt bra. Jag var trött av flera års nervspänning, jag kände stort fysiskt behov av vila. Jag sov så mycket som möjligt, över tolv timmar om dygnet säkert. Resten av tiden promenerade jag, samtidigt som jag flitigt arbetade. Jag höll kurser för mig själv i historia, i nationalekonomi – och till och med i naturvetenskaper. Jag skrev i tankarna ett drama, noveller, dikter. Jag gjorde en stor viljeanstängning för att inte grubbla på mitt ”fall” mer än nödvändigt. När det måste ske införde jag tidbegränsning för att inte bli fixerad vid det. Jag hade ett mycket intensivt och mycket rikt inre liv, inte alltför smärtsamt på det hela taget. Jag gymnastiserade också lite grand flera gånger om dagen, vilket är ytterst välgörande. Maten, svart bröd, gröt av krossgryn eller bovete och fisksoppa, var acceptabel men otillräcklig, jag led av hunger varje kväll. Första maj – proletärens högtid i hela världen! – kom man med en riktigt storslagen måltid: pannbiff, potatis och kompott. Jag fick tretton cigaretter och tretton tändstickor om dagen. Med inkråmet av bröd tillverkade jag tärningar och ett slags almanacka.

Rannsakingen bröt enformigheten i denna tillvaro ... Jag hade ett halvt dussin förhör med långa mellanrum. Domare Bogin med skarp profil, glasögon, uniform inledde serien. Han var antagligen specialutbildad på GPU:s skola (högre kursen!) och talade ymnigt, antagligen för att pröva alla sina små psykologiska knep, och jag lät honom gå på, för jag visste att i sådana fall är det bäst att själv tala så lite som möjligt och noga lyssna på allt som sägs. Jag väcktes vid midnatt, ”Till förhör, medborgare!”, jag fördes i hissar, genom tunnlar och korridorer till en kontorsvåning, som jag upptäckte låg alldeles intill min cellvåning. I alla rummen längs ändlösa korridorer arbetade inkvisitorer. Det som jag fördes in i hade nummer 380 eller 390. Jag mötte bara en person på vägen dit: ett slags biskop, mycket imponerande, kom ut ur ett av dessa rum, stödd på en käpp. Jag sade till honom med hög röst, för nöjet att skrämma våra vaktare: ”Ha det så bra, batusjka (fader)!” Och han svarade mig allvarligt med en handrörelse. Det blev nog rapporter att grubbla över. Jag kom till mitt första förhör på stridshumör. ”Jaså! Ni har återgått till traditionen med nattliga förhör. Precis som på den värsta tsartiden. Gratulerar.” Bogin förlorade inte fattningen: ”Det var värst vad ni var sur! Om jag kallar er till förhör på natten, så är det för att vi arbetar dag och natt, vi! Vi har inget privatliv, vi!”

Vi höll den leende stilen, på humorns högre plan. Bogin förklarade att han visste allt. ”Allt. Era kamrater är så demoraliserade, jag har deras vittnesmål här, ni skulle inte tro era ögon. Vi skulle vilja veta om ni är en fiende eller en sann kommunist trots era avvikande åsikter. Det

står er fritt att vägra svara mig, rannsakingen avslutas då idag och vi kommer att behandla er med den aktning som en politisk motståndare med öppet visir förtjänar.

Fälla! Du vill att jag ska göra jobbet lättare för dig genom att ge dig fria händer så du sen med dina hemliga rapporter kan koka ihop vilka som helst slutsatser, som skulle kosta mig flera år i Isolator, i bästa fall. ”Nej. Jag vill gärna svara på frågorna. Fråga ni.”

”Ja, låt oss då tala som kommunister, för det är vi ju båda två. Jag står på den post som partiet anvisat mig. Ni anser er också tjäna partiet, har jag förstått. Erkänner ni CK:s auktoritet?”

Fälla! Om jag erkänner CK:s auktoritet går jag med i leken, man kan få mig att säga vad som helst i partitrohetens namn. ”Förlåt, men jag är utesluten. Jag har inte begärt återinträde. Jag är inte längre bunden av partidisciplinen ...”

Bogin: ”Ni är verkligen beklagligt formalistisk!”

Jag: ”Jag begär att få veta vad jag är anklagad för, så att jag kan tillbakavisa anklagelsen. Jag känner mig oförvitlig från de sovjetiska lagarnas synpunkt.”

Bogin: ”Vilken formalism! Ni vill alltså att jag ska lägga korten på bordet?”

Jag: ”Håller vi på att spela kort?”

Till slut sade han mig att man hade hittat papper som kom från Trotskij hos mig. ”Det är inte sant”, sade jag. Men jag hade umgåtts med Alexandra Bronstein, och vi var oeniga om hur många besök jag gjort hos henne.

– Ni pratade opposition med henne, erkänn det!

– Nej. Vi pratade om hennes hälsa och om litteratur!

– Ni brevväxlar med Andrés Nin som är kontrarevolutionär?

– Ja, per post, på vykort. Nin är en föredömlig revolutionär, och ni vet väl att han sitter i fängelse i Algeciras?

Bogin förklarade, medan han bjöd mig på cigaretter, att jag uppenbarligen hade en orubblig kontrarevolutionärs mentalitet, och att det var oerhört farligt för mig. Jag avbröt honom:

– Ska jag uppfatta det som en hotelse om dödsstraff?

Han slog ifrån sig:

– Inte alls! Men ni förstör för er i alla fall! Er enda räddning skulle vara en ändrad hållning och en fullständig bekännelse. Tänk på saken.

Jag kom tillbaka till min cell vid fyrtiden på morgonen.

Flera nattliga samtal av detta slag ledde ingen vart, vare sig för honom eller mig. Jag fick bara veta att man försökte koppla ihop mig med en person vid namn Solovian, som var helt okänd för mig. Detta förbryllade och oroade mig: fritt fram för vilka ränker som helst. Det elektriska signalsystemet var i full gång längs min väg till förhören, så jag såg inte ens någon annan vaktare än min egen. En natt märkte jag att flera vaktare bevittnade min avfärd med besynnerlig uppmärksamhet. Vid min återkomst i gryningen fann jag dem samlade i kontoret vid ingången, och jag tyckte de tittade hjärtligt på mig, och den som visiterade mig nästan skojade med mig ... Jag fick senare veta att man den natten hade avrättat de trettiofem jordbruks- teknikerna tillsammans med Konar, Wolfe, Kovarskij, allesammans höga tjänstemän, flera av dem framstående kommunister. De fördes bort liksom jag, i samma korridorer, kallade ”till förhör”, liksom jag, och de tjänstgörande vakterna visste bara att en avrättning höll på att ske någonstans där nere i källarvåningen. Förmodligen trodde man att jag var dömd till samma

öde – och man tittade på mig med den mänskliga uppmärksamhet som jag hade lagt märke till. När jag kom tillbaka var vakterna förvånade och glada att se någon återvända från det yttersta ”förhöret”. Det hände att jag vid mina utflykter till rannsakningsdomaren gick förbi den vidöppna dörren till en cementerad och brutalt upplyst korridor på bottenvåningen. Var det ingången till den sista nedfärden?

Rannsakingen avbröts tvärt, jag kände mig direkt i fara. Jag kallades mitt på dagen och togs emot av en högt uppsatt, mager, grå, rynkig person med ett litet kallt huvud upphissat på en fågelhals, med smala och tunna läppar, och jag igenkände i honom Rutkovskij, rannsakningsdomare för de svåra oppositionsfallen och personlig medarbetare till avdelningschefen Moltjanov, ledamot av hemliga Kollegiet. (Moltjanov blev skjuten vid tiden för Jagodarrättegången.) Rutkovskij var kort i tonen och elak.

”Jag märker att ni är en omedgörlig motståndare. Ni håller på att förstöra livet för er själv. Många års fängelse väntar er. Ni är ledare för den trotskistiska konspirationen. Vi vet allt. Jag vill trots er motspänstighet försöka rädda er. Det är vårt sista försök.”

Det var isande. Jag kände behov att vinna lite tid och avbröt honom. ”Jag är så törstig. Kan ni skaffa mig ett glas vatten?” Det fanns ingen karaff. Rutkovskij måste resa sig, kalla på någon ... Jag funderade, och verkan av hans ord var bruten. Han återtog:

”Jag gör alltså ett sista försök att rädda er. Jag väntar mig inte mycket av er, för jag känner er. Jag ska meddela er de fullständiga bekännelser som avlagts av er svägerska och sekreterare, Anita Russakova. Ni behöver bara säga: Jag erkänner att det är sant och signera. Jag kommer inte att förhöra er mer, rannsakingen är avslutad, er situation kommer att förbättras och jag ska försöka påverka Kollegiet så att domen blir mild.”

Man hade alltså arresterat Anita Russakova! Hon skrev ut obetydliga översättningar efter min diktamen. Det var en ung flicka som struntade i politik och bara älskade musik, oskyldig i alla avseenden som ett nyfött barn ... ”Jag lyssnar”, sade jag.

Rutkovskij började läsa och jag blev skräckslagen. Det var vanvett. Anita berättade att jag hade låtit henne gå med bud och bära paket till adresser som var fullständigt okända för mig, till människor som jag inte visste ett dyft om, till någon vid namn Solovian särskilt, som bodde i ett ”område för röda armén”. Denna anhopning av falska uppgifter och adressen på ett ”militärt område” avslöjade allt som i blixtbelysning. Man tänkte alltså skjuta mig. Man hade alltså torterat Anita, annars hade hon inte kunnat ljuga så. Hon var alltså förlorad liksom jag. Jag exploderade:

– Det är nog. Inte en rad till. Ni läser en avskyvärd förfalskning, varje rad är en förfalskning. Vad har ni gjort med detta barn, då hon kan ljuga så!

Jag var förbittrad, och jag kände att jag måste vara det, att jag inte längre hade någonting att förlora. Lika bra att laga att man blev ordentligt skjuten!

Inkvisitorn låtsades bli arg, eller kanske blev han det:

– Förstår ni att ni förolämpar mig? Och att det är farligt, det också?

– Låt mig lugna mig så ska jag svara er mer fattat. Av respekt för mig själv, av respekt för er, av respekt för platsen där vi befinner oss vägrar jag höra en enda rad till av detta lögnproppade vittnesmål, och jag kräver att bli konfronterad med Anita Russakova.

– Det här blir er undergång.

I själva verket var det så att jag rev ner allt och samtidigt räddade mig, räddade Anita. Ett ögonblicks feghet, lögnen segrade, vi var klara för avrättning. Jag visste att GPU-inkvisitorerna kontrolleras av olika kommissioner, framför allt CK:s kontrollkommission, och

att de för att motivera de önskade domsutslagen måste ha alla papper i ordning enligt reglerna. Jag skrev varje dag till Rutkovskij och krävde att konfrontationen skulle äga rum så att jag kunde demaskera Anitas ”lögn”. ”Låt henne beskriva de ställen hon påstår sig ha gått till!”

Jag kände mig som i en återvändsgränd. Det var tydligt att jag höll på att ta mina inkvisitorer på bar gärning med urkundsförfalskning. Jag satte GPU på de anklagades bänk. Kunde man efter detta låta mig leva, återge mig friheten, skicka mig till en Isolator, där jag skulle träffa kamrater och berätta detta för dem, varifrån jag kunde skriva till regeringscheferna?

Rutkovskij satte sin karriär på spel om han inte knäckte mig – i bästa fall (jag är övertygad om att han dog på samma gång som sina chefer Moltjanov och Jagoda år 1938). Jag beslöt att bereda mig på det värsta. I bästa fall, tänkte jag, blir jag skickad till den hemliga Isolatorn i Jaroslavl, där de dömda sitter i isoleringscell år igenom. I värsta fall blir jag skjuten. Det enda argumentet i motsatt riktning var att man måste avge förklaringar utomlands, eftersom jag var känd i Frankrike som författare och revolutionär. De kommer att tota ihop någonting, inget mer med det! Jag tillbringade dagar och nätter med att sätta mig in i möjligheten att plötsligt kallas till ”förhör” och ledas genom den starkt upplysta cementerade gången på bottenvåningen, mot avrättningskällaren. Jag grubblade över livets och dödens problem. Jag tänkte igenom mysteriet med det individuella livet, som uppstår ur det stora, kollektiva livet och tycks slockna, och kanske också slocknar, medan livet fortsätter, oupphörligt blommar om, evigt kanske. Jag hade känslan, jag har den fortfarande, av att komma fram till en uppfattning om dessa ting, som nästan är omöjlig att uttrycka i filosofiska termer men ändå riktig, bred, hugsvalande. I varje fall arbetade jag mig fram till ett sant lugn. Och minnet av dessa dagar finns kvar inom mig som ett minne av insiktsfull exaltation och smärtsam kraft.

Andra Rutkovskijförhöret. Personen ifråga var denna gång lite avspänd med skuggan av ett leende på läpparna. Kort förmaning för formens skull:

– Ni gjorde bäst i att ändra inställning, det försäkrar jag er, och inte behandla oss som fiender. Jag säger det i ert eget intresse ... etc.

Jag lyssnade artigt men skakade på huvudet.

– Ja, jag ser att man inte kommer någon vart med er. Jag ska avsluta rannsakingen. Ni får skylla er själv.

– Gör det.

Hittills hade alla förhör skett utan att ett ord skrevs ner. Kanske stenograferade man dem utan att jag visste om det. Inkvisitorn tog fram stora pappersark med huvud och började skriva frågorna och svaren. Sex menlösa frågor, sex svar utan intresse. Känner ni de och de personerna? Har ni tillsammans med dem intresserat er för de deporterades lott? Ja, det är klart. Vi umgicks öppet, vi skickade öppet brev och paket till de deporterade. Har ni haft omstörtande samtal med dem? Nej, naturligtvis inte. Slut. Skriv under.

– Och min konfrontation med Anita Russakova? Jag vill bevisa hennes oskuld. När hon ljög om mig, ljög hon också om sig själv. Hon har inte ens några oppositionsidéer. Hon är ett barn.

Inkvisitorns gråa ögon betraktade mig med ett slags menande leende.

– Och om jag försäkrade er att vi inte fäster något avseende vid Russakovavittnesmålet och att hela denna historia inte kommer att få några allvarliga följder för er svägerska, skulle det räcka för er?

– Ja.

– Nåväl, så är det. Rannsakingen är avslutad.

Jag bad att få veta något om min hustru och son.

– De mår bra.

Jag bad om böcker.

– Vad nu då, har man inte givit er några böcker hittills? Det är en oförlåtlig försummelse!

– Nej, sade jag stillsamt, det är inte en försummelse ...

– Ni ska snart få.

– Och kunde jag inte få en timmes promenad som i alla civiliserade länders fängelser?

Rutkovskij låtsades gå från förvåning till förvåning.

– Va? Har ni inte fått det?

En vaktare kom samma kväll med en trave böcker, en *Muhammedanismens historia*, en *Direktoriets ekonomiska historia*, Nogins *Minnen från Sibirien*, vilka rikedomar! Det politiska Röda korset skickade lökar, lite smör, ett litet vitt bröd, en tvål. Jag förstod att mitt försvinnande hade blivit känt i Paris, och att eftersom man nu inte kunnat klämma ur mig en namnteckning som skulle ha motiverat en dom mot mig, så ville man inte ha några tråkigheter för min skull. Om jag i stället för att också vara fransk författare bara hade varit rysk revolutionär, så skulle sakerna ha tagit en helt annan vändning.

Vid någon tidpunkt av rannsakingen vaknade jag en natt i svettbad och kände någonstans i underlivet en outhärdlig smärta – som jag varken förr eller senare har känt. Smärtan strålade under en lång stund ut i mina inälvor, och när den avtog kände jag mig alldeles matt. Jag hade jämrat mig, en vaktare kom in, jag bad honom tillkalla läkare. Något slags sjukskötare kom morgonen därpå, lyssnade utan att titta på mig och gav mig tre små vita piller, som lyste i mörkret där de låg på bordet. Jag sköt ifrån mig mina onda tankar och tänkte inte mer på saken. Senare erinrade jag mig denna detalj, när man under Jagodaprocessen 1938 drog fram GPU:s speciallaboratorium. En fysiologisk varning kunde bidra till att försvaga den anhållnes moral. Möjligt. När det varken finns försvar eller lagar är allt möjligt.

Under en ljusning på cirka en vecka hade jag – till följd av ett misstag, det är jag övertygad om – en cellkamrat. Han hade uppenbarat sig klädd i ljusgrått, med blusen uppknäppt vid kragen, en stilig karl på trettiofem år ungefär, storryss av bonderas med skarpa drag, brunt hår som låg i ohanterliga testar, grå, lätt sneda ögon: Nesterov, f d kabinetssekreterare åt ordföranden i Folkkommisariernas råd Alexej Rykov, senare ledamot av Plankommissionen för Ural. Vi var först på vår vakt mot varandra, sedan blev vi verkliga vänner. Han tillhörde högeroppositionen. Visste inte riktigt varför man arresterade honom. Kände sig mycket orolig, då han trodde att man kanske skulle försöka avpressa honom uttalanden som kunde vara komprometterande för Rykov (då fortfarande CK-ledamot). Han kände en gränslös beundran för Rykov. ”Man kan hacka mig i småbitar, jag kommer ändå att vidhålla att det är en av våra största revolutionärer!” Vi fick uppleva några fina dagar med diskussioner om marxismen, Sovjetunionens framtid, kriserna i partiet, Tolstoj, som han kunde hela sidor utantill av. Jag ser honom för mig när han med naken överkropp och med en slättermans rörelser undervisade mig i hur man gymnastiserar så att det känns som motion i friska luften ... Jag tycker mig höra honom säga: ”När ska vi då grunda det Sovjetiska institutet för människan, Victor Lvovitj, för att forska efter medlen att förbättra människan fysiskt och psykiskt? Vi är de enda i den nuvarande världen som skulle kunna göra det. Jag brukade prata med Rykov om det ...” Nesterov kom aldrig ut ur fängelserna. Han blev skjuten 1937-1938.

Om jag uppehållit mig så länge med beskrivningen av denna rannsaking, är det för att den – tillsammans med vad jag vet på annat sätt – har hjälpt mig att förstå uppläggningsen av de senare, stora rättegångarna.

Jag for genom Moskva en natt ensam i fångvagn, och befann mig snart i en ljus och bar cell i det gamla Butirkijfängelset, en stad i staden. Jag stannade bara två eller tre dagar där, ostörd med mina böcker, och jag tänkte att jag nog skulle få lära känna många andra fångelser. Den andra eller tredje dagen förde man ner mig och stängde in mig i en cell med gröna kakelväggar som i ett badrum, belägen vid en bred korridor. En yngling ur Moskvans undre värld höll mig sällskap en stund och berättade att man säkert skulle skjuta hans far och bror men att han själv var räddad, oja, det var en invecklad historia. Jag satt och lyssnade på ljudet av steg fram och tillbaka i korridoren. En GPU-officer kom plötsligt instörtande med ett smalt pappersblad i handen: ”Läs, skriv under!” Jag läste: ”Kontrarevolutionära anslag. Dömd i Extra konferens till tre års förvisning till Orenburg ...” Jag skrev under med en blandad vrede och glädje. Vanmaktens vrede, glädje för att förvisning i alla fall betydde frisk luft, fri himmel över ens huvud.

Ett slags konvoj av förvisningsfångar bildades i vestibulen. Jag träffade där en ung kvinna och en ung intellektuell med massivt ansikte, som gick omkring och tog i hand och presenterade sig: ”Solovian”, och han upprepade hastigt: ”Jag tillhör ingen opposition. Anhängare av allmänna linjen ...” – ”Lycka till med allmänna linjen”, sade jag till honom. En öppen bil förde mig i sällskap med den unga kvinnan och flera uniformer i riktning mot någon station. Farväl Moskva! Staden bländade mig i vårsolen. Den unga kvinnan var en arbeterska från Moskva, vänsteroppositionell, hustru till en fängslad oppositionsman, förvisad till trakten av Volga. Jag fick genom henne veta en del om kamrater som satt inspärrade i kvinnofängelset. Hon delade sina rikedomar med mig: en kaka hoppresat te, tjugo rubel. Hon mumlade: ”Å, är ni Sergo, Sergo som vi var så ängsliga för! Vi trodde ni skulle få stanna i åratal i fängelse!” Vi skildes med en hård omfamning på en liten station i den tartariska republiken.

Flera GPU-officerare vaktade kupén. En mycket elegant och dum officer, prydd med en lyxig pincené med glas som var skurna i räta vinklar – sista modet inom optiken – poserade på bänken mitt emot. Han försökte få igång samtal om politik, något som jag undvek genom att prata om vädret. Tåget rullade genom rysk landsbygd. Vid Volgas strand, i en skog full av sjungande näktergalar, upplevde jag en stunds förtrollning en natt. Jag promenerade genom Samara (Kujbysjev) tidigt en morgon utmed sovande gator i ett rosafärgat skimmer, och bakom mig hade jag en soldat med fällt gevär, redo att ge eld om jag gjorde min av att springa ... På platsens GPU, i duschen – en välsignelse – träffade jag ett långt, mörkskäggigt skelett som muntert frustade under de brännheta vattenstrålarna. ”Vem är ni som ser så lärd ut?” frågade han mig glatt. Och han tillfogade: ”Själv är jag högerkommunist, sekreterare för ... distriktet i Stalingradregionen, veteran från inbördeskriget, Ivan Jegoritj Bobrov.” Jag presenterade mig i min tur. För en grymt sanningsenlig rapport om kollektiviseringen i sitt distrikt var Bobrov nu på väg till Orenburg, han också, efter att ha varit nära att dö av hunger i ett infernaliskt källarfängelse, där tio av trettio inspärrade låg och dog. Vår varaktiga vänskap började i en komfortabel källare, möblerad med halm.

Ett tiotal soldater ur GPU:s egna kavalleri förde oss dagen därpå till stationen under ljudligt klirrande av sporrar mot stenläggningen, och omringade oss där mitt bland människorna. Jag skrattade när jag fick se min spegelbild i en glasörr. Jag hade ett vildvuxet skägg som en svart och grånande buske, jag var klädd i skinn och pälsverk mitt i sommaren. Bobrov, mager som en fågelskrämma med en kavaj som var trasig på armbågarna och fransiga byxor med håll på knäna, spelade luffare med brio. Och i våra ögon fanns en feberaktig glädje. Folk tittade medlidsamt på oss. En bondkvinna kom fram och bad männen i vår eskort om tillåtelse att ge oss några piroger. Vilka ljuvliga piroger. Underofficeren som förde befäl över vår eskort – tjugo år, blond, atletisk – beklagade sig för oss. Han tjänstgjorde vid fångtransporterna. ”Ett kampliv, medborgare! Ingen möjlighet att gifta sig. Jag kommer tillbaka från Sachalin, så iväg igen till Kamtjatka med andra klienter. Det tar aldrig slut. Och ibland är det hårda bud. Jag

åser mina vagnar på en station i Sibirien, jag säger till kompisarna: vi går och tittar om det finns några söta flickor i den här hålan, och så kommer man med ett telegram som låg och väntade på stationen: arkebusera en viss person! Jag har tre timmar på mig för att utföra ordern, måste hitta ett ställe, ingen får märka nånting, jag tar med mig killen avsidet, åt skogen till, han börjar ana nånting, han kastar sig på marken, måste skicka en kula i huvet på'n direkt och begrava honom på natten, viktigt att ingen får veta nåt ..." Denne unge väldisciplinerade kommunist stal vår ranson av socker och sill från oss.

Orenburg vid floden Ural är en stäppernas huvudstad, den ligger ensligt under en strålande himmel på linjen Kujbysjev-Tasjkent. Staden är belägen på den geografiska gränsen mellan Europa och Asien, men den hör till Asien. Fram till 1925 hade den varit huvudstad i kazachernas (eller kirgisernas) autonoma republik, ett centralasiatiskt nomadfolk av turkiskt ursprung och med muselmansk-sunnitisk religion, som fortfarande är delat i tre stora horder. Kazachstan har senare blivit en av de elva förbundsrepublikerna i Sovjetunionen, och den har Alma-Ata till huvudstad. Under den gamla regimen var Orenburg främsta marknadsort för de boskapsrika stäpperna och en välmående stad, som förskönades av cirka femton ortodoxa kyrkor och flera stora moskéer. Under inbördeskriget utkämpade arbetarklassen legendariska strider där – under vilka fruktansvärda blodbad på fattigt folk förekom – mot en kosack-hetman, general Dutov. Under NEP hade staden tack vare den på föda rika stäppen snabbt återvunnit sin välmåga. När vi kom dit i juni 1933 rådde namnlös svält bland förstörelse och bråte.

Nästan ingen växtlighet men en uppfriskande skog på andra sidan Ural, full av silvrigt lövverk. En låg stad med gator som kantades av små trevliga hus i bondestil. Stora utmärglade kameler vaggade dystra där under sina bördor. Två huvudgator av europeisk karaktär, Sovjetskaja och Kooperativnaja, och några skrytbyggnader i empirestil med massiva vita pelare, som forna tiders generalguvernörer uppförde överallt. Alla kyrkor, utom en som låg i den stora angränsande kosackköpingen Vorstadt (Orenpossad), hade nyss rivits. Spillrorna efter den sprängda katedralen bildade en ö av pittoreska stenbitar mitt på ett torg. En gammal liten vit kyrka på höjden vid floden, till vilken minnen från Pugatjevupproret (1774) var knutna, hade inte sparats. Alla präster plus biskopen hade deporterats norrut. Kulten fortsatte illegalt. Synagogan var stängd eller riven. Eftersom det inte fanns någon koscher-slaktare, åt judarna inte längre kött. Moskéerna hade man däremot inte rört för att inte stöta sig med de muselmanska massorna, som myndigheterna ändå hade tillräckligt många konflikter med. Den vackraste var omgjord till kirgisisk högskola. Ett par kristna kyrkor med trasiga lökkupoler och korsen borttagna tjänade som varulager åt Kooperationen, men lager fanns inga. Karavanernas stora basar, som förr flödade över av varor, var öde, karavanseraljen tom. En ny stad började växa vid ruinernas sida, med kaserner och militärskolor. Kavalleri, tanks, flyg fyllde de unga välklädda och välnärda männens stad. Flera flygfält bredde ut sig över den närliggande stäppen, flygskolan var inhyst i nyuppförda byggnader av rött tegel, och råkade man möta unga rundkindade kvinnor med granna sidenklänningar på gatan, så visste man att det var flygarnas fruar. Den sovjetiska handeln låg i själåtåget. Man hittade varken tyg eller papper eller skor eller mat i butikerna. Orenburg fick inga skor under de tre år jag tillbringade där, om inte möjligen partiets och GPU:s privata konsumbutik fick några. Det fanns flera högskolor, som utbildade agronomer, veterinärer, pedagoger, en konfektionsfabrik, en reparationsverkstad för järnvägsmateriel, flera fullproppade fångelser, ett litet koncentrationsläger. Från mina fönster såg jag ofta en människoflock passera, klädd i trasor och barfota mestadels, omgiven av soldater med sänkta gevär och av vakthundar. Det var fångelseförvaltningens arbetsbrigader, som vi bittert kallade "entusiasternas brigader", därför att en del av dem själva kallade sig så och deltog i "socialistisk arbetstävlan". En jättelik loppmarknad svämmade över stadens gränser ut mot stäppen, mellan den muselmanska kyrkogården, som

beboddes av övergivna barn och banditer, den dystra konfektionsfabriken, kavalleriskolan, ett barnbördshus och oändliga sandslätter.

GPU gav oss brödkort, som gällde sedan månadens början (en förmögenhet!). Förbud att lämna staden, utom för att promenera i skogen. Och nu får ni söka arbete och skaffa bostad bäst ni kan, men ni får inte ta något arbete utan att ha vårt tillstånd först. Vi fann himlens ljus oändligt rikt och genomskinligt: det var det också. Själva den solförbrända staden gripande, tilltalande, överväldigad av värme, misär och sand. Vi gick till frisören och fick tillbaka våra civiliserade ansikten. En mörkhyad barnunge stal mina sista tre rubel. Vi pantsatte min skinnkappa för åttio rubel och sen fick vi dra åt svångremmen. Rummet på Bondehärbärgets kostade två rubel om natten med lakan som var så otäckt smutsiga, att när jag såg dem vid skenet av en tändsticka, beslöt jag att sova fullt påklädd. Härbärgets hade en stor fyrkantig gård belamrad med kärror, hästar, kameler, nomader som sov där, hela familjer tillsammans, på mattor bredvid sina djur. Den erbjöd, i den blå och rosa morgonens ljuvliga friskhet, en gripande anblick. De kirgisiska familjerna var uppstigna, det vill säga satt tysta på huk sysselsatta med morgontoaletten: bibliska gubbar, mödrar med mongolögon som gav bröstet åt sina dibarn, barn i alla åldrar lusade av varann med koncentrerad uppmärksamhet, många klämde sönder lusen mellan tänderna. Det sägs att man ofta äter upp den och säger: "Om du äter mig så äter jag dig." En rad asiater satt på huk och uträttade sina behov på latrinerna, och jag såg att flera hade blod i avföringen. Trasor på trasor. Unga smala flickor med fina raka profiler gick omkring i detta myller med sin fulländade israeliska eller iranska princesskönhet.

Jag hörde oväsen på gatan och någon bultade hårt på dörren. "Öppna kvickt, Victor Lvovitj." Bobrov hade varit i bageriet och bar på axlarna två stora svarta bröd på fyra kilo vardera. En svärm uthungrade barn omringade honom, de hoppade efter brödet som sparvar, hängde sig fast i kamratens kläder, bönföll: "En liten bit, farbror, bara en liten bit!" De var nästan nakna. Vi kastade åt dem några bitar som de började slåss om. Strax efteråt kom en barfotad tjänsteflicka av sig själv med kokande vatten till téet. När hon blev ensam med mig ett ögonblick, sade hon med skrattande ögon: "Ifall du ger mig ett halvt kilo bröd ska jag ge dig ett tecken om en stund ... Och det ska du veta, medborgare, att syfilis har jag inte!" Bobrov och jag beslöt oss för att bara gå ut turvis, för att kunna vaka över brödet.

Vi hyrde rum hos en bondefamilj som förr varit välbärgad och där det fortfarande var rent, hos änkan efter chefen för det proletära artilleriet, som år 1918 hade vunnit ett minnesvärt slag här ... Två ovanligt pigga grabbar på sju och nio år lekte på gården. Jag bjöd den yngste på lite socker. Han tog det vita pudret i handen, såg dröjande på det och sade: "Är det inte salt? Kan man verkligen äta det?" Jag envisades, han smakade och spottade genast ut sockret med en grimas. "Det bränns, det är otäckt!" Jag förstod att han aldrig hade smakat socker. Vi hade torkat vår brödeserv. Grabbarna, som var viga och sluga som apor, klättrade i vår frånvaro upp på taket, tog sig in hos oss från vinden genom en taklucka, upptäckte våra listigaste gömställen och satte i sig våra skorpor. Vi begick felet att klaga för änkan, och huset fylldes med hjärtskärande skrik. Modern piskade ursinnigt barnen, och när vi lade oss emellan förklarade hon: "De gör samma sak hemma! De får stjäla på torget!" En av de följande dagarna klädde den äldste av pojkarna den yngre för en ny stöld.

Vi irrade kring i staden och i skogarna, Bobrov och jag, lika utsvultna som dessa barn. En soppa med kött i kostade en rubel på restaurangen, där småflickor hjälpte till att servera för att få slicka ens tallrik när man hade slutat, och plocka upp brödsmulorna efter en. Vi ransonerade oss hårt för att vinna tid tills vi skulle få arbete, tills hjälpen kom som jag hoppades få från Leningrad eller Paris. Två gånger i veckan köpte vi gröna lökstjälkar och fårben på torget och kokade en doftande soppa över en vredbrasa på gården. Sedan lade vi oss för att smälta maten i ett verkligt lyckotillstånd. En gång blev vi sjuka av det. Vanligtvis livnärde vi oss på torkat bröd och sockrat te som vi kunde laga i samovaren tack vare det hårt

hoppresade te som kamraten från Butirkjängelset givit mig. Vi fick till sist underrättelser: Bobrov att hans far hade dött av svält i sin by. Jag att min hustru mådde bättre och hade skickat ett paket ... Vi var stadigt på gott humör, oupphörligen i färd med att diskutera problemen och berätta revolutionsminnen, alltid lika roade när vi märkte att alla våra samtal oundvikligen urartade i en slutsats av detta slag: ”Hör nu, Victor Lvovitj eller Ivan Jegoritj, en tallrik kålsoppa, va?” Vi stannade tankfulla framför små salustånd där man sålde hårdkokta ägg för en rubel styck, ett pris som bara var överkomligt för militärer. Ett hårdkokt ägg var något man kunde begrunda länge.

I kyrkoruinerna, under övergivna portiker, i stäppens utkant, under Urals klippor såg vi kirgisfamiljer ligga i högar och långsamt dö av hunger. Jag plockade en kväll på det öde torget upp ett barn som låg och jämrade sig med pannan brännhet av feber, och som människorna omkring inte vågade röra vid av rädsla att bli smittade. Jag ställde utan vidare diagnosen svält och tog med honom till milisen, hans smala handled brände som eld i min hand. Ett glas vatten och en bit bröd som jag hämtade hemma hos mig, gjorde snabbt underverk med detta barn.

– Vad menar ni att vi ska göra med honom? frågade man mig hos milisen.

– För honom till barnhemmet ...

– Men de smiter därifrån, för de dör av svält där!

Då jag kom hem såg jag att man hade stulit min brödrereserv för flera dagar.

Kirgiserna, som låg i solen bland all bråte, och som man inte riktigt visste om de var levande eller döda, gick folk förbi utan att blick: de fattiga som hade sitt att tänka på, tjänstemännen, militärerna, deras finklädde damer, kort sagt de som vi kallade ”de åtta procenten belåtna”. Marknaden, som var inramad av himmel och öken och invaderad av sand, myllrade av en brokig människohop. Vad man sålde där var mest samma gamla skräp som gick ur hand i hand. Lampor som var lagade hundra gånger och som fortfarande rykte men inte längre lyste. Lampglas som var åtrådda men inte alltid passade. Trasiga fotogenkök, nomadkläder, stulna klockor som bara gick fem minuter (jag lärde känna specialister som av tre klockor plus ett lager sönderplockade kunde göra fyra stycken ...), djur. Kirgiserna diskuterade länge kring en stolt och kungligt vit kamel. Gamla urtidskvinnor, så bruna att de såg svarta ut, spådde i händerna. En besynnerlig turkmen i turban läste framtiden genom att kasta ryggkotor från getter över bilderna i en fransk erotisk bok som var utgiven i Amsterdam på Voltaires tid. Under de mörkaste tiderna kunde man där få tag på bröd, smör och kött till vanvettiga priser och på ljusårs avstånd från allt vad hygien heter. Utsvultna tjuvar av alla åldrar och av alla folkgrupper i Pamir och Turkestan strövade kring i folkmassan, och de snappade åt sig en morot, en lök ur ens hand för att ögonblickligen stoppa den i munnen. Min hustru blev vittne till följande stöld: En husmor hade köpt ett halvt kilo smör för femton rubel (tre dagslöner för en utbildad arbetare). En asiat tog det flinkt ifrån henne och smet. Man förföljde honom, och man hann lätt upp honom. Han rullade ihop sig som en boll på marken, och medan man pucklade på honom med knytnävar, med stenar åt han upp smöret. Man lät honom ligga, blodig men mätt.

En välhållen stad för övrigt. Tre biografier, om sommaren teater av ett resande sällskap, ganska bra, ett nöjesfält, Lindarna, *Topoli* . . . Cirka hundrasextio tusen invånare varav tio procent var ditplacerade av GPU. Hälsosamt klimat: fem månaders hård vinter med kyla ned till 42 grader, fem månader mycket varm sommar, upp till 40 grader. Hela året våldsamma stäppvindar, den vilda buranen, som om vintern fick snön att virvla och vräkte upp vita dyner på torgen, och om sommaren rörde upp moln av het sand. Minst sjuttio procent malaria i den

fattiga befolkningen och naturligtvis inget kinin. Jag har sett en åttioårig mormor och ett spädbarn skälva av samma feber. De dog inte av den!

De vanliga lönerna varierade mellan åttio och hundrafemtio rubel. Med den påföljd att arbeterskorna i konfektionsfabriken på kvällen sökte umgänge med tillfälligt besökande flygare. Minst hälften av fattigkvarterens invånare söp, från skolpojkar till gamla gummor. När man firade någon revolutionär högtidsdag var hela staden berusad. Folk förskansade sig hemma om kvällarna med hjälp av järnstänger och trädstammar. Flera lägre partifunktionärer blev varje år dödade om natten på mörka gator ... Vid sidan av allt detta fanns en aktiv befolkning, en studielysten ungdom, duktigt folk i stort sett, som aldrig gav upp, intuitivt förstod texten i ett dekret, med intensivt intresse följde händelserna i Österrike, Spanien eller Etiopien. Varje dag gav prov på en seg livsvilja.

Det fanns vid min ankomst ungefär femton personer som var deporterade av politiska skäl: socialrevolutionärer, sionister, anarkister, oppositionella kommunister som kapitulerat, och man betraktade Orenburg som en privilegierad förvisningsort. GPU skickade bara dit kända personer och fångar som redan hade många års fängelse och förvisning till andra platser bakom sig ... Förvisning inbegrep faktiskt många graderingar. Jag har känt människor som har levat i små ”byar” på fem hus vid polcirkeln. Andra till exempel i Turgaj i Kazachstans öken, där primitiva kazaker bor i hyddor av halm och lera och måste leva fem månader av året nästan utan vatten. Här levde L. Gerstein från Socialrevolutionära partiets CK fredligt sina sista dagar. GPU samlade ihop inflytelserika och som orubbliga kända ”trotskister” – varför visste vi inte, och det oroade oss. Vi var snart en hel liten broderlig grupp som höll modet uppe på varandra. En gammal georgisk mensjevnik vid namn Ramisjvilij kom dit, han hade tretton års fångenskap bakom sig. En annan mensjevnik från sitt partis CK, Georg Dimitrievitj Kutjin. Högeroppositionella som anpassat sig till ”allmänna linjen” och nyss varit höga tjänstemän – och som vi aldrig bytte ett ord med.

Utmärkande för livet i förvisningen var otryggheten. GPU bildade ganska homogena kolonier av deporterade, där det uppstod en viss intellektuell aktivitet, för att sedan uppmuntra splittring och förräderi och, under någon förevändning som det var lätt att skapa, på nytt sätta de omedgörliga i fängelse eller placera dem på värre ställen. Den deporterade, som var beroende av förbindelsen med sina anhöriga, av att få arbete och läkarvård, levde bokstavligen på några polistjänstemäns nåd. Han var tvungen att inställa sig hos GPU varje dag, var tredje dag, var femte dag, var sjunde dag, det var olika. Så snart han lyckades ordna sin tillvaro någorlunda förstörde man allt genom arbetslöshet, genom fängelse eller byte av vistelseort. Kattens lek med råttan i det oändliga. En deporterad som visade ånger, som gjorde avbön inför CK blev bättre behandlad (fast inte alltid) och fick någon bra sysselsättning som ekonom eller bibliotekarie. Men de andra bojkottade honom. En kvinna som varit trotskist, och hustru till en oppositionell som kapitulerat men fortfarande satt i fängelse, fick sålunda i uppdrag att rensa det offentliga biblioteket, det vill säga att ta bort alla verk av Trotskij, Riasanov, Preobrazjenskij och en massa andra enligt periodiskt utfärdade listor. Man brände inte böckerna som nazisterna ibland gjorde, utan gjorde dem till makulatur för att få ut ny pappersmassa av dem.

Man lät mig tydligt förstå att jag endast kunde få arbete om jag höll mig väl med GPU. Då jag kom för att tala om en eventuell anställning vid guldtrusten i Ural, hade jag följande korta dialog med chefen för hemliga polisen:

- Har ni för avsikt att söka återinträde i partiet?
- Inte alls.
- Och att vädja till inrikesministeriets speciella Kollegium beträffande domen mot er?

– Inte alls.

Det var inte längre fråga om någon anställning. Jag beslöt att göra motstånd. Jag hade en historisk bok, tre romaner och flera andra skrifter till försäljning i Paris. I Orenburg fanns en Torgsin-butik, där man mitt i hungersnöden – till priser som ofta låg under världsmarknadspriserna – kunde köpa livsmedel och fabriksartiklar av god kvalité, som hela staden betraktade med lystnad. Man måste bara betala med guld, silver eller utländsk valuta. Jag såg kirgiser och musjiker komma till den disken med antika halsband av persiska mynt, ikonbårder av ciselerat silver, och dessa konstföremål, dessa sällsynta mynt köpte man av dem efter metallens vikt och betalade med mjöl, tyg, läder ... Före detta borgare som blivit deporterade kom med sina tandgarnityr. På trehundra francs i månaden, motsvarande cirka femton dollar, kunde jag leva och till och med hjälpa någon kamrat som nyss var utkommen ur fängelset. Genom byteshandel på marknaden kunde jag skaffa mig ved för vintern och mjölkprodukter. En Torgsin-rubel var för det mesta värd mellan trettiofem och fyrtio pappersrubel på marknaden. Det betydde att en lön på åttio rubel var likvärdig med två rubelvaror efter internationella marknadspriser, det vill säga ungefär en dollar.

Jag hyrde i stadens utkant mot den ändlösa stäppen hälften av ett hus som en gång varit bekvämt men nu var förfallet. Ägarinnans man satt i fängelse. Daria Timofejevna själv, lång, mager, knotig med hårt ansikte som en figur i Holbeins dödsdans, levde av att spå i händerna, i total fattigdom. En mormor, som periodvis skakades av malariafeber och då låg utlämnad åt flugorna på ett farstugolv, arbetade om nätterna med att tillverka kritkulor för marknaden. En tolvårs grabb, som också var malariasjuk men ändå en vaken och pigg krabat, snattade allt ätbart han kunde komma åt hemma och på annat håll. När Daria Timofejevna hade förtjänat tre rubel köpte hon lite mjöl och en flaska vodka och berusade sig tills hon fick delirium eller blev medvetslös. Mina grannar tycktes leva på gravens brädd men klarade sig som genom ett dagligen upprepat under, alla de tre år jag bodde där. I källarvåningens kyla, där man under den värsta köldperioden lyckades få en gnutta värme genom att bränna kospilling, höll sig två gamla kvinnor envist vid liv plus en ung, ganska vacker, nervsjuk kvinna, ensamstående med två små barn som hon låste in för att stryka omkring på torget på jakt efter något ätbart. Ungarna tryckte då sina små snoriga ansikten mot springorna i dörren och gnällde ynkligt: Golodno! ”Vi är hungriga!” Då jag ibland gav dem lite mat kom mödrar till andra barn och förebrådde mig att jag bara gav bröd och ris åt de där: ”Våra svälter också!” Jag kunde ingenting göra.

Min hustru hade med sig lite böcker från Leningrad. De påbörjade manuskripten och arbetena fick jag tillbaka genom GPU, likaså min skrivmaskin. Jag beslöt att arbeta som om jag hade en framtid i utsikt. Det var ju faktiskt möjligt. En chans på två att överleva, den andra var att försvinna i fängelserna. Till varje pris, oåterkalleligen, tänkte jag upprätthålla detta minimum av rätt och värdighet mot despotismen: rätten att tänka fritt. Jag tog itu med att skriva två böcker på en gång, en skildring av min ungdoms strider i Paris, och att samla anteckningar för 1918-1920 års historia. Jag befann mig i Tjapajevpartisanernas land, och jag träffade överlevande från detta epos. Medan den sovjetiska filmen spred deras rykte över jorden, levde de i fattigdom, alkoholism och missmod. Jag studerade denna fas av inbördeskriget och denna folkliga värld, som på samma gång var primitiv och av högt mänskligt värde. Jag följde också uppmärksamt ett fall av ”banditism”, där det egentligen bara var fråga om spontant våld bland några ungdomar, som i berusat tillstånd fann det modigt att slåss tills någon blev dödad. Jag var närvarande när den farligaste av grabbarna dömdes i en arbetarklubb. Han hade flera kamraters död på sitt samvete, men förstod inte riktigt vad man förebrådde honom. Han hette Sudakov, man sköt honom. I detta sammanhang iakttog jag fenomenet med legends uppkomst. Jag kom ut ur domstolen en timme före utslaget, i en kvav augustinatt. Dagen därpå berättade folk som varit närvarande med liv och lust om Sudakovs rymning. Han hade

hälsat folkmassan bugande i alla väderstrecken enligt gammal rysk sed, hoppat ut genom fönstret och försvunnit i trädgården! Man hade sett det, hela staden talade om det, men ingenting av detta var sant. När man lugnat sig påstod man att Sudakov var benådad. Sedan återlämnade GPU kläderna till hans familj.

De heta torra somrarna, de bländande men obarmhjärtiga vintrarna gjorde att man ständigt fick ligga i för att klara sig. Skaffa ved först och främst. Sovjetens idiotiska föreskrifter, och den vana GPU hade att under olika förevändningar lägga beslag på alla någorlunda bekväma bondstugor, tvingade folk att överge rymliga och välbyggda hus för att bygga nya, som med knapp nöd var beboeliga för en familj, och som inte skulle fresta någon militär. Man lät ett stort hus förfalla, man fick när det var lagom hoprasat tillstånd att riva det, och man sålde träet som ved, en strålande affär! – jag höll varmt på det sättet liksom de uppfinningsrika teknikerna – och bostadsytan minskade ständigt, medan staden överbefolkades. Genom snöstormen drog vi på kälke, min son och jag, potatissäcken eller den stora fotogendunken vi skaffat på svarta marknaden. Vissa mornar låg snön nästan ända upp till taket på huset, man fick slåss mot den med spade för att frigöra dörrar och fönster. Man måste också hugga ved med yxa, såga den, gömma den så den inte skulle bli stulen. Jag gjorde barrikader av den framför den tillbommade ingången. För att hämta bröd måste man gå till andra ändan av staden för att ibland stöta näsan mot en liten skylt: ”Brödransonen för den 10:e är indragen.” På ransoneringsbyrån var ett anslag uppsatt: ”Far- eller morföräldrar har inte rätt till livsmedelskort.” Folk lyckades ändå livnära dessa ”onödiga munnar”.

Vi gjorde också långa skidturer på den tillfrusna Uralfloden och i skogen. På den regnbågsskimrande snön fanns här och där märken efter vilda djur som gått där, och vi följde dem i spåren ... Min son blev vid tretton års ålder en skicklig skidåkare, som förstas inte hade några skidor utan gamla bräder på fötterna. Han gick i skolan, där man hade en lärobok på tre elever, tre skrivböcker per skolbarn och läsår, där de små kosackerna slogs med kniv och snattade på torget. Den lille Frantzuz (fransmannen) slogs också bra (utan kniv) och var uppskattad av alla. Som son till en deporterad oroad han de kommunistiska rektorerna, som gick så långt att de förebrådde honom att inte ta avstånd från sin far. Han var ett tag avstängd från skolan, för att han under en sociologilektion hade påstått att i Frankrike fungerade fackföreningarna fritt. Skolans ledning kallade dit mig och läxade upp mig för att jag ”underhöll en antisovjetisk anda” hos min pojke. ”Men” sade jag, ”det är ett faktum att facklig och till och med politisk frihet finns i Frankrike. Och det är ingenting antisovjetiskt med det.” – ”Det är svårt för mig att tro er”, svarade skolans rektor. ”Och vi bör i varje fall inpränta hos våra barn att den sanna friheten finns hos oss och inte under den kapitalistiska diktaturen i de demokratiska länderna.”

Då GPU hade samlat något halvdussin vänsteroppositionella i Orenburg (antagligen för att en vacker dag kunna sätta igång en ”affär”) och därtill några unga sympatisörer, bildade vi liksom en familj. Det var verkligt storartade män och kvinnor. Jag har försökt att i min roman *Midnatt i seklet* återge den andliga atmosfären på en förvisningsort. Dessa kamrater hade i årtal gått från fängelse till fängelse och från förvisning till förvisning, plågades av umbäranden, utan annan utsikt än fortsatt fängelse och förvisning, och bevarade ändå sin revolutionära tro, sitt goda humör, sin politiska insikt. Fajna Upstein var en knappt trettioårig kvinnlig akademiker från Odessa som helst sysslade med studier. Lydia Svalova en helt ung arbeterska från Perm, som deporterats till Vita havet för att hon på ett möte yttrat sig i lönefrågan. I norr hade hon varit formän. Den graciösa men starka Lisa Senatskaja var hustru till Vassilij Pankratov, en oppositionsman som suttit i fängelse i fem år. Själv blev hon deporterad för att hon inte ville skiljas, ”vilket bevisade hennes solidaritet med maken”. De hoppades kunna återförenas här. Männerna var alla veteraner från inbördeskriget.

Boris Michailovitj Eltsin, bolsjevik sedan 1903, medlem av oppositionens ledande Centrum, var en liten hjärtsjuk och reumatisk man med ett mäktigt huvud, krönt av en rufsig svart kalufs. Svart pipskägg och svarta mustascher, solbränd hy, djupa rynkor, livliga ögon, ett tankfullt, ofta sarkastiskt sätt att tala. Han var över femtiofem år och kom närmast från Suzdalfängelset, där han hade underhandlat med Stalin. Först hade han varit deporterad i Feodosia på Krim tillsammans med en av sina söner som var dödssjuk i tuberkulos, men sedan hade man funnit detta klimat alltför milt för en så motspänstig man. Han förde ständigt med sig Hegels samlade verk, och jag såg honom inta en middag bestående av några potatisar och en halv sill, sedan koka te som den gamle student han var och till sist le med glittrande ögon: ”Jag läste om en sida Hegel i natt. Det är fantastiskt stimulerande för hjärnan!” Vår enighet, sade han också, är GPU:s verk. ”I själva verket finns det lika många tendenser bland oss som människor. Jag tror inte det är något fel.” Hans son Boris Borissovitch var förvisad till Archangelsk efter fem års fängelse.

Vassilij Fjodorovitj Pankratov kom ut ur sin isolator (Suzdal, tror jag) efter fem år och dök upp hos oss ... Fyrtio år, bred över axlar och panna, full av kraft både fysiskt och psykiskt. Han hade gjort krigstjänst vid flottan och hade 1917 varit en av ledarna för den revolutionära rörelsen i Kronstadt. Kämpade sedan i inbördeskriget, GPU-chef i Vladikavkaz (norra Kaukasus), inspärrad 1928 för tre år. Då dessa tre år var slut förhörde sig GPU om hans idéer hade ändrats och backade – efter nekande svar – på med två år. Det krävdes ett hot om hungerstrejk till döds i fängelserna för att hemliga Kollegiet skulle sluta med att på detta sätt ge påbackningar till höger och vänster, och för att Pankratov skulle återvinna friheten – i förvisning. Hans hustru Lisa hade väntat på honom. De var ett lyckligt par bland oss – för en kort tid ...

Sjanaan Markovitj Pevzner, som hade varit ekonom vid finansdepartementet och var invalid sedan fälttåget i Manchuriet, hade bara suttit internerad fyra år på grund av sin vänsterarms bedrövliga tillstånd: den var genomborrad av sju kulor och hängde som en trasa. GPU skaffade honom arbete vid det regionala finanskommissariatet, så att han skulle kunna bota en begynnande skörbjugg genom att äta sig någorlunda mätt. Pevzner var ung, livlig, god simmare och pessimist. ”Vi får nog stanna här många år än”, upprepade han. ”Jag tror inte på någon normalisering av terrorn. Det ekonomiska läget kräver den.” Han hade en israelitisk krigares djärvt markerade profil.

Vassilij Michailovitj Tjernych, f d hög GPU-tjänsteman i Ural, hade en gång i världen tagit Rostov med en liten armé av gruvarbetare, sjömän och studenter ... Han var nyss utkommen från fängelset i Verchne-Uralsk. Stor och kraftig var han som en huggare i de nordiska skogarna, med starka nävar, hård panna, blond kalufs, skratt i blicken: en sentimental soldat med klar hjärna. Han hävdade att Petrogradsovjeten av brist på klarsynta ledare hade missat revolutionen i februari–mars 1917, vid enväldets fall. Att man redan då borde ha tagit makten och sluppit ett års halv-borgerlig ”kerenskism”. Tjernych tillhörde liksom jag revisionisternas klan, som framhöll att alla idéer borde grundligt revideras – liksom även nutidshistorien. I denna fråga var oppositionen i allmänhet delad i två hälfter: revisionister och dogmatiker (de senare var själva splittrade i ortodoxa, yttersta vänster och förfäktare av teorin att Sovjetunionen förverkligade statskapitalismen...)

Ivan Byk kom till oss från koncentrationslägret på Solovetskijöarna. Det var en ung man som kämpat i Ukraina och varit aktiv i Arbetaroppositionen. I Verchne-Uralsk, där han satt i fängelse, hade han varit en av organisatörerna av en stor hungerstrejk mot ”dubblingen” av de genom administrativ åtgärd utdömda straffen. De strejkande drack vatten för att kunna hårdna ut längre. Den artonde dagen var strejkkommittén fortfarande i normal verksamhet. Den förfärliga Andrejeva, som stod för övervakningen av de politiska fängelserna, kom och förhandlade med kommittén, som hon först hotade med straffarbete. ”Om arbete skrämmer

er”, svarade henne Byk, ”så skrämmer det i alla fall inte mig. Jag är arbetare.” När de tre medlemmarna i strejkkommittén kom ut från detta samtal blev de överrumplade och insvepta i filter, ombundna med segelgarn, transporterade till okänd plats, befann sig plötsligt i en järnvägsvagn på väg till Solovetskijöarna. ”Nu är eran strejk slut vare sej ni vill det eller ej”, sade vaktarna till dem. ”Drick den här mjölken då, ät den här osten ...” Kommittén bad att få överlägga först och beslöt att så länge som tåget inte kommit ut ur Uralregionen borde den betrakta sig som i funktion ... De tog inte emot någon näring förrän dagen därpå. I koncentrationslägret fick Byk veta att Kristian Rakovskij hade anslutit sig till CK genom ett telegram på några rader som tidningarna publicerade ”för att möta krigsfaran tillsammans med partiet”. Byk, som hade ett försonligt sinnelag, tyckte detta var förståndigt och anslöt sig till Rakovskijs formel om ”enad front”. Man förde honom med flyg till Butirkijfängelset i Moskva. ”Är ni för enad front mellan oppositionen och CK?” – ”Ja.” – ”Rakovskij går längre ... Läs hans artikel, och om ni skriver under på den blir ni fri.” När Byk läste artikeln begärde han bara att få fara tillbaka till koncentrationslägret ... Han satt sin tid ut, och GPU skickade honom sedan till oss.

Boris Illitj Lachovitskij, en arbetare från Moskva som trots att han var analfabet varit stabschef för en armé av partisaner, var även han en vacker krigare från Israel med ärr både här och där. Men han var en stursk person som ständigt låg i strid med GPU, som vägrade ge honom arbete, eller skaffade honom ett där situationen var sådan att han en vacker dag gick till hemliga polisens chef och sade: ”Jag förstår ert spel, värderade kamrat, ni vill ordna till en liten sabotageaffär åt mig? Inte illa! Gå ni själv och kontrollera hur dåligt det arbetas i konfektionsfabriken. Jag säger er att allt där är sabotage!” Vi hjälpte honom så gott vi kunde i hans stunder av svart elände. Vi kunde varken försvara honom mot hans eget, alltför stridslystna temperament eller mot malarian som tidvis tog ner honom. Jag kom en iskall snövädersdag i hans sällskap förbi den förfallna byggnad där Urals kosacker förr förvarade sina flaggor och sina krigstroféer. Några barn kom upp ur den vidöppna, beckmörka källaren: ”Farbror! Det ligger lik där nere!” Vi tog oss ner i mörkret och hittade, vid skenet av våra tändstickor, en ung kirgis med spräckt skalle och, inkrupen längst in i det iskalla mörkret, en sjuk som jämrade sig och som vi inte ville komma för nära av rädsla för löss. Vi ordnade så att bägge blev hämtade. ”Låt oss nu gå och äta våra rara små potatisar!” sade Lachovitskij glatt, ”för i denna socialismens tid måste människorna vara hårda och ha god aptit!” Efter några sammandrabbningar med hemliga polisen skickade man honom, eftersom förvisningen led mot sitt slut, till ett läger för ”uppfostran genom arbete” i Centralasien.

Alexej Semjonovitj Santalov, proletär från Putilovfabrikerna, hade under mer än tjugo år varit med i alla revolutionerna i Petrograd. Han var en beläst och reflekterande person med något tungt i anletsdragen, och han gjorde sig, var han än arbetade, till försvarare av fackliga rättigheter och arbetarlagstiftning, vilket var farligt. ”Inte mycket bevänt med den proletära ungdomen nu för tiden”, sade han. ”Dom har aldrig sett en elektrisk lampa förut, det kommer att ta minst tio år innan dom lär sig att kräva ordentliga vattenklosetter!” GPU respekterade honom, men det gick illa för honom. En dag då man firade något revolutionsminne kom Santalov, som druckit lite, in i en arbetarklubb, stannade till framför ledarens porträtt och utropade högljutt: ”Vilken nuna han har, revolutionens dödgrävare!” Man arresterade honom, och vi återsåg honom aldrig.

Jag beskriver dessa människor därför att jag är tacksam mot dem för att de har funnits, och därför att de inkarnerar en epok. Det mest sannolika är att de alla gått under.

Sj., historieprofessor i Moskva, som blivit arresterad därför att man trott sig höra antydningar i hans föreläsningar om franska revolutionen (Thermidor!), var så allvarligt sjuk att vi krävde att GPU skulle skicka honom till sjukhus i Moskva. Vi genomdrev det. Han kom tillbaka mindre stapplande och hade nyheter med sig: Trotskij, som vi inte hade hört ett ord om på

mycket länge, höll på att grunda Fjärde internationalen. Med vilka krafter? Med vilka partier? frågade vi oss. Sj. föreslog mig på uppdrag av hemlighetsfulla ”kamrater”, som han påstod sig ha fått kontakt med på sjukhuset, att tillsammans med Eltsin bilda en illegal kommitté för oppositionen. ”Det behövs ett huvud!” Vi satt på trappan till mitt hus med stäppen framför oss. Jag frågade ut honom om Moskvakamraterna, försökte identifiera dem, och jag såg honom rakt in i ögonen och tänkte: ”Du, min gubbe lilla, du är en provokatör!” Jag förklarade för honom att även i fångelsernas isolering utgjorde vi en livs- och frihetskraft och att vi ingalunda hade behov av att bilda hemliga kommittéer. Han misslyckades alltså, men blev strax därefter benådad. Jag hade gjort rätt. Om jag hade lyssnat på honom, skulle jag säkert varit död nu, med ett litet hål i nacken.

Vintern 1934-1935 blev förfärlig trots att hungersnöden något mildrades vid nyår som följde av brödransoneringens upphörande och revalveringen av rubeln, som nu blev likvärdig med ett kilo svart bröd. Min hustru, som gång på gång drabbades av mentala rubbningar, hade för länge sedan lämnat mig för att söka vård i Leningrad. Jag hade blivit ensam kvar med min son, och GPU drog plötsligt in mina livsmedelsransoner. En penningförsändelse från Paris genom *Torgsin* konfiskerades, ”kom bort”. Jag frågade efter arbete hos GPU, och polisen erbjöd mig ironiskt en plats som nattvakt, men tillade att man inte visste om jag kunde få tillstånd att bära vapen, vilket var mot reglementet. Jag förstod att de fått direktiv att strypa mig – eller att den protestkampanj mot behandlingen av mig som pågick i Frankrike retade Moskva, och att man tänkte försöka knäcka mig. Försök bara! Vårt sinnessillstånd var utmärkt. Vi hade med lidelse följt upproret i Asturien i oktober 1934. I de kåserier jag höll i skogen på Uralflodens strand förutspådde jag för kamraterna den spanska revolutionens utbrott – och jag misstog mig inte. En stor folklig seger i väst kunde rädda oss, få nya vindar att blåsa över Sovjetunionen. Samtidigt gick rykten om politisk amnesti. GPU:s tjänstemän sade oss att Trotskij ansökte att få återvända och erbjöd sig att böja sig för CK. Jag fick senare veta att Losovskij också meddelade mina kamrater i Paris att min underkastelse var förestående, och att ”affären Victor Serge” alltså var avslutad. Rakovskij hade givit sig, men detta bekymrade oss inte. Vi sade oss: ”Han håller på att bli gammal, och man har använt det klassiska knepet att visa honom konfidentiella dokument om ett förestående krigsutbrott ...” I det läget gjorde GPU de flesta av kamraterna arbetslösa.

Vi inskränkte oss till det yttersta, min son och jag, tills vi bara livnärde oss på lite svart bröd och ”soppa med ägg”, som jag kokade för två dagar i sänder med syra och ett ägg. Lyckligtvis hade vi ved. Jag började snart lida av bölder. Pevzner, som var utsvulten och dessutom bostadslös, kom och låg hos oss, drabbad av oförklarliga feberanfall. Vi fick senare veta att det var scharlakansfeber. En enorm brandböld under vänstra bröstet band mig till sängen, jag såg det onda sprida sig. GPU vägrade skicka läkare, den kvinnliga doktorn vid polikliniken i Vorstadt, en liten ung kvinna som var överhopad med arbete, skötte oss så gott hon kunde utan att ha medicin till hands. Ryktet gick i grannskapet att Pevzner var döende (faktum är att han yrade) och att jag var död. Jag såg ju själv att jag var i ett ynkligt tillstånd. GPU vaknade upp, för de var ansvariga för oss inför det centrala Kollegiet. En morgon kom stadens främste kirurg, en nervsjuk men outtröttlig och märkligt begåvad man, inrusande till mig, skakade på huvudet, sade: ”Var inte orolig, jag ska rädda er”, och lät genast föra mig till sjukhuset. Pevzner var redan där. Det var strax efter mordet på Kirov.

Liggande på halm i en låg släde for jag till sjukhuset en strålande dag med sol och snö. En skäggig och rynkig bonde vände sig då och då om mot mig för att fråga om det inte skakade för mycket. Min son gick bredvid släden. Jag kunde inte röra mig och såg bara något lysande blått, som utstrålade renhet. Vassilij Pankratov hade just försvunnit. Han arresterades i smyg och fick lämna sin unga hustru havande. Kamraterna trodde att mitt tillstånd hindrade att jag blev arresterad, men att jag, om jag kom ut från sjukhuset, skulle hamna direkt i fångelse.

Detta hände med Pevzner, som vi aldrig återsåg. När han tillfrisknat väntade polisen vid sjukhusporten och förde honom till hemliga polisens källare.

Pevzner och Pankratov skulle, liksom flera andra framstående förvisningsfångar, som nyligen kommit ut ur interneringsanstalter och arresterades vid denna tid, kopplas ihop med en ”konspiration i fängelserna”, som man hittade på mitt i paniken över Kirovaffären. Vi fick ingenting annat veta om dem än att Pankratov efter några månader kom till fängelset i Verchne-Uralsk, där Kamenev och Zinovjev satt. Han meddelade oss bara en sak: ”Rannsakingen var ohygglig. Ingenting av det som vi tidigare upplevat kan jämföras med vad som nu sker. Var beredda på allt!” Beredda var vi.

Jag minns inte längre hur många veckor mitt i mörkaste vintern som jag tillbringade på Orenburgs kirurgiska sjukhus, salen för patienter med varbölder. Sjukhuset var så pass väl hålllet som den allmänna utblottningen medgav och vårdade i synnerhet nödens offer. Det var fullproppat med sjuka och lemlästade, vilkas verkliga sjukdom, verkliga olycksfall var kronisk undernäring, förvärrad av alkoholism. En arbetare som levde på surkålssoppa utan fett i kunde få en böld av ett vanligt skrubbsår, bölden följdes av blodförgiftning och eftersom sjukhuset hade otillräckligt med mat åt patienterna, varade det i oändlighet. Barn var täckta av knölros. Bönder med förfrusna lemmar fyllde hela salar. Med tomma magar och klädda i trådslitna paltor hade de inte mycket att sätta emot kylan. Desinfektionsmedel, bedövningsmedel, smärtstillande medel, kompresser och förband, till och med jod kom i otillräckliga mängder, med påföljd att förband som borde ha blivit omlagda varje dag bara blev det var tredje. I förbandsrummet blev jag vittne till diskussioner och köpslagan sjuksköterskorna emellan: ”Jag måste ha tillbaka de tre meterna gasbinda jag lånade dig i förrgår, jag har en patient som inte kan vänta längre, hör du det!” – ”Men du vet ju att vi inte har fått den utlovade tilldelningen ...” osv. Bindorna tvättades och användes flera gånger. Jag såg på hur man tog bort dödkött från förfrusna lemmar med pincett. Det blev obeskrivliga sår. För att bota mig måste läkarna begära vaccin och mediciner från GPU:s privata sjukhus, det enda som ingenting saknade. Jag var självfallet på fattigsjukhuset – tillsammans med f d Tjapajevpartisaner. Tjänstemännen, teknikerna, militärerna hade särskilda kliniker till sitt förfogande. Den i allmänhet lågavlönade medicinska och biträdande personalen var oerhört samvetsgrann.

Under de långa vinterkvällarna samlades de patienter som gick uppe kring en stor kamin i korridoren och sjöng med sordin en klagande kärleks- och rövarvila, vars refräng var:

Alltid gäller det pengar, pengar!
Utan pengar inget liv ...

Att jag tillfrisknade berodde, tror jag, mest på att GPU lät nästa penningförsändelse passera så att jag kunde köpa smör, socker och ris hos *Torgsin* ... Jag glömmer aldrig vissa sjuklingars blickar när man kom med sådana livsmedel till mig, och med vilken vördnad de tog emot sin del av dem. Jag glömmer inte heller att jag och mina medpatienter mitt i den svåraste tiden lyssnade på radioutsändningar från en regional konferens med kolchosarbetare. Upphetsade röster framförde långrandiga tacksägelser till ledaren ”för att vi har det så bra”. Ett tjugotal hungerplågade sjuklingar, varav hälften var från kolchoser, hörde på under tystnad.

Tvärtemot vad vi alla förutsett kom jag hem till mig i stället för att försvinna. Det var för att en envis kamp pågick i Frankrike kring mitt namn. Parti- och fackföreningsfolk samt intellektuella krävde antingen min frigivning eller att anledningen till min förvisning skulle redovisas. Man lovade dem att det skulle bli reguljär rättegång – men det blev ingen rättegång. Man lovade dem en redovisning av fallet – men någon redovisning kom aldrig. Man lovade dem gång på gång att jag skulle bli fri – men fri blev jag inte. I en stund då den sovjetiska politiken sökte stöd hos vänsterkretsarna i Frankrike var detta besvärande.

En ruggig morgon med frost och snö våren 1935 knackade det sakta på min dörr. Jag öppnade, och där stod två kvinnor med kapuschonger över huvudena och bönfällande miner. ”Vi är från Leningrad, vi har fått er adress ...” – ”Stig in, kamrater!” – ”Vi är inga kamrater”, sade den unga kvinnan leende. ”Vi är f d borgare!” – ”Välkomna då, medborgarinnor!” De värmdes sig och installerade sig hos mig. Genom dem fick jag höra om de stora proskriptionerna i Leningrad, femtio till hundra tusen deporterade, alla som hade släktskapsband med den f d borgarklassen skickades till Volga, Centralasien, Nordryssland, kvinnor, barn, gamlingar, tekniker, hantverkare, alla utan åtskillnad. Havande kvinnor födde på vägen, man begravde åldringar vid små okända stationer. Allesammans utan medel förstås, eftersom de förlorat sina arbeten och i all hast fått sälja sitt lösöre. Som följd av affären Kirov hade Stalin skickat en skrivelse till den regionala partistyrelsen i Leningrad och förebrått den för att inte ha rensat staden från den gamla kejsrerliga ”bourgeoisien”. ”Rensningen” började omedelbart. Männerna skickades ofta till koncentrationsläger. Den unga kvinna som jag tog emot var hustru till en betydande sovjetisk arkitekt, som var ung och många gånger fått pris; om jag minns rätt var det han som hade byggt GPU:s hus i Stalingrad. Nu var han i ett läger. Hans mor deporterades därför att hon var hans mor ... Bara till Orenburg kom tre till fyra hundra Leningrad-familjer, cirka tusen personer. ”Leningradståg” passerade stationen på väg till Centralasien. Vi gick och tittade ... GPU gav de gamla ett bidrag på trettio rubel i månaden. De behövde inte betala det längre. Jag fick höra så vansinniga saker som fallet med hustrun till en kommunist som deporterades därför att hon tidigare, för tio år sedan, hade varit gift med en f d officer! I jämförelse med oss var ”leningradarna” rika. Man lät dem arbeta, de flesta fick ganska snart bra ställningar. Det blev otaliga tragedier, men vårt vidsträckta Ryssland fäster sig inte vid det. Livet fortsätter.

Bland de deporterade träffade jag doktor Kerenskaja, syster till förre chefen för ryska revolutionens provisoriska regering. ”Men varför i Herrans namn har ni kvar det namnet?” undrade folk. ”Det var ju förfärligt oförsiktigt!” Doktorn svarade att hon i hela sitt liv aldrig sysslat med annat än att vårda sjuka, och att hon nog skulle finna möjlighet att göra sig nyttig, här eller annorstädes. I själva verket blev läkarpersonalen i regionen fördubblad tack vare de deporterade läkarna.

Jag hyser övertygelsen att mot slutet av 1934, vid den tid då Kirov dödades, höll politbyrån på att inleda en normaliserings- och avspänningspolitik. Kolchossystemet hade ändrats därhän att jordbrukarna nu kunde skaffa sig en egen jordbit inom kolchosen. Regeringen ville gärna ge Sovjetunionen en demokratisk framtoning inom Nationernas förbund och sökte utomlands stöd hos borgerligheten och den upplysta småborgarklassen. Nikolajevs revolverskott blev inledningen till en period av panik och grymhet. Hundrafjorton avrättningar blev det omedelbara resultatet, sedan avrättningen av Nikolajev och hans vänner, fjorton ungdomar sammanlagt, sedan inspärlandet av hela den gamla Zinovjev-Kamenevriktningen, inemot tre tusen personer enligt mina beräkningar, sedan massdeporteringen av flera tiotal tusen Leningrad-bor, och samtidigt hundratals arresteringar på deporteringsorterna, och inledandet av nya hemliga procedurer i själva fängelserna. I partitoppen sker skumma saker som man inte publicerar något om: till exempel affären Jenukidze. Avelij Jenukidze, som jag flera gånger nämnt i dessa minnen, var en gammal bolsjevik från Kaukasus, ungdomskamrat till Stalin, georgier liksom han, och sekreterare för Centrala exekutiven för sovjeterna sedan Sovjetunionens bildande. Detta höga ämbete skötte han med takt och med så mycket frisinne och generositet som tiderna tillät. Hans rättsinlighet blev uppenbarligen ett hinder för de stora politiska uppgörelser som förbereddes. Jenukidze befriades från sina uppdrag, fick någon underordnad anställning och försvann så småningom (för att bli skjuten utan vare sig bekännelser eller rättegång 1937).

Om Nikolajevs attentat har många på varann följande och av osannolikheter vimlande versioner blivit offentliggjorda, men originaldokumenten, terroristens deklamationer och rannsaktionsprotokollen har inte blivit det. Det var med all säkerhet en individuell handling av en ung förbittrad kommunist. Att vänsteroppositionen (den trotskistiska), som vid det tillfället kanske inte hade någon annan företrädare i Leningrad än Alexandra Bronstein, var fullkomligt främmande för detta attentat kan jag inte tvivla på, eftersom jag i grunden känner dess människomaterial, dess idéer, dess situation. Vi betraktade oss fortfarande som ”den sovjetiska reformens” parti, och reform utesluter ju användande av våld. Jag kände tillräckligt väl Zinovjevriktningens män och högeroppositionens män, så försiktiga och hängivna att det var tragiskt, för att aldrig ett ögonblick misstänka dem. Attentatet var spontant, men det ställde politbyrån inför den fruktansvärda frågan om ansvaret för de mörka åren, och inför existensen av grupper som var beredda att genomföra ett maktskifte – grupper som bestod av förföljda och ihärdigt förtalade människor, vilka ändå var mer uppskattade bland den upplysta befolkningen än statens ledare. ”Tänk bara, en av partiledarna har blivit kallblodigt arkebuserad av en ung partimedlem som inte tillhör någon oppositionsriktning!” sade en tjänsteman till mig med förfäran.

Under hela år 1935 slets politbyrån i hemlighet mellan motsägande ansatser till normalisering och till terror. De första tycktes vara starkast ... Avrättningar, fängelsestraff, deporteringar hade för länge sedan upphört att beröra massorna. Brödransoneringens upphörande däremot gjorde alla ansikten gladare. För att uppnå en smula välstånd skulle detta land kunna gå över vilka lik som helst. Jag sade mig att genom att öka reallönerna något, ge bönderna lite andrum i kolchoserna, avveckla koncentrationslägren, ge amnesti åt sådana politiska motståndare som var fysiskt knäckta eller beredda till kapitulation under värdiga former, kunde Stalin genast uppnå en oförgänglig popularitet. Jag trodde han skulle slå in på den vägen i samband med den nya sovjetiska författning som Bucharin var sysselsatt med att redigera.

Året förflöt faktiskt i bedrägligt lugn för dem som fanns kvar av vår ”familj”. En mängd kommunistiska förvisningsfångar, som alla fortsatte att förklara sig trogna mot ”allmänna linjen”, anlände. Vi umgicks inte med någon av dem.

Jag skrev mina böcker färdiga i ett sinnestillstånd av osäkerhet. Vad skulle deras öde bli och mitt? Det var ett vittnesbörd om den franska anarkistiska rörelsen före första världskriget, *Les Hommes perdus*, och en roman som bildade fortsättning på mina utgivna romaner, *La Tourmente*. Jag återskapade där stämningen från år 1920, revolutionens höjdpunkt. Jag hade också gjort färdigt ett dikthäfte, *Résistance*, och samlat en massa anteckningar för en historisk bok om krigskommunismen. Jag avslutade dessa arbeten, de enda som jag haft möjlighet att arbeta igenom utan brådska, på två och ett halvt år. Jag skrev på franska i en stad där ingen kunde franska och jag själv bara kunde tala detta språk med min son. Trots att jag är övad i viljeanstängning, måste jag erkänna att det ibland krävdes verkliga inre krafttag för att jag skulle orka fortsätta. Att arbeta ihärdigt och samtidigt undra om inte alltsammans kommer att bli beslagttaget, konfiskerat, förstört i morgon, det är ingen lätt sak. Genom en av dessa ödets ironier som så ofta förekommer i Ryssland firade Sovjetpressen just en åminnelse dag för den ukrainske nationalskalden Taras Sjevtjenko, som år 1847 hade förvisats på tio år till Orenburgs stäpper ”med förbud att teckna eller skriva”. Han skrev ändå dikter i smyg, som han gömde i stövlarna. Att det i vårt Ryssland efter ett århundrade av reformer, framsteg och revolution fortfarande fanns en fast vilja att brutalt släcka all upprorisk intelligens, det var för mig en förkrossande insikt. Det gör detsamma, sade jag mig, man måste hålla ut, hålla ut och arbeta även under denna blyplatta.

Jag gjorde flera kopior av mina manuskript och kom brevlades överens med Romain Rolland om att skicka honom mina böcker, som han åtog sig att lämna vidare till parisiska förläggare. Rolland tyckte inte om mig, för jag hade tidigare strängt kritiserat hans från gandhismen

hämtade icke-våldsläxa. Men förföljelserna i Sovjet upprörde honom, och han skrev mycket vänskapligt till mig. Jag skickade honom ett första manuskript i fyra rekommenderade kuvert, och var noga med att underrätta GPU. De fyra kuverten kom bort. GPU-chefen, som jag beklagade mig för, utbrast:

– Där ser ni hur dåligt posten fungerar! Och ni säger att vi överdriver när vi upptäcker sabotage! Kan ni tänka er att mina egna brev till min fru kommer bort! Jag lovar er att vi ska undersöka saken ordentligt, och att posten utan uppskov ska betala er det skadestånd lagen föreskriver!

Han erbjöd sig tjänstvilligt att övervaka expedieringen, fortfarande till Romain Rolland, av en ny serie manuskript, som GPU skulle låta den litterära censuren titta på. Jag gav honom dem – och naturligtvis kom de aldrig fram.

Under tiden blev min brevväxling med utlandet helt avskuren. Säkerhetstjänstens chef skakade på huvudet med allvarlig min: ”Ja, vad ska vi ta oss till för att få ordning på posten?” Posten betalade mig reglementsenligt hundratals rubel för rekommenderade brev, som jag fortsatte att skicka till ett antal av fem per månad och som ”kom bort”. Det gav mig en inkomst som motsvarade en välavlönad teknikers.

I Frankrike, i arbetarmiljöer och bland intellektuella, började ”affären Victor Serge” bli besvärande. Lärarförbundet inom CGTU krävde vid sina årliga kongresser min frigivning, eller redovisning av anledningen till min fångenskap. Vid kongressen 1934 hade ombuden för de sovjetiska lärarna lovat att min sak skulle prövas inför reguljär domstol. Vid kongressen i Reims 1935 togs de ryska ombuden emot med ropen ”Victor Serge, Victor Serge!” som skanderades av hela salen och gick över i buanden när ombuden förklarade att jag var inblandad i affären Kirov! ”Ligan för de mänskliga rättigheterna” publicerade Magdeleine Paz’ detaljerade dokumentation. Tidskrifterna *La Revolution prolétarienne*, *L’École émancipée*, *Le Combat marxiste*, *Les Humbles* (Maurice Wullens) bedrev en kampanj. Georges Duhamel, Léon Werth, Charles Vildrac, Marcel Martinet, Jacques Mesnil, Maurice Parijanine, Boris Souvarine, den tveksamma redaktionen för *Europe*, intresserade sig på skilda sätt för affären. I Holland ställde sig Henriette Roland-Holst bakom protesterna, i Schweiz var det Fritz Brupbacher, i Belgien Charles Plisnier. Helena Stassova, som var sekreterare för internationella Röda hjälpen i Moskva sade rent ut till Brupbacher: ”Serge kommer aldrig ut.”

I juni 1935 hölls i Paris en ”Internationell författarkongress för kulturens försvar”, formellt på initiativ av vänstermän, bl a Alain, Barbusse, Romain Rolland, Elie Faure, André Gide, André Malraux, Victor Marguerite. I själva verket var det kommunistiska officiner med specialitet att anordna den här sortens kongresser som låg bakom. Deras syfte var att framkalla en pro-stalinistisk rörelse i den franska intelligentian och köpa några berömda samveten. Mina vänner beslöt att gå till kongressen och begära ordet där. Några blev avvisade av ”ordningsvakterna”. Aragon och Ehrenburg styrde det hela enligt hemliga direktiv. Barbusse, Malraux, Gide skötte ordförandeskapet med en viss förlägenhet. Heinrich Mann och Gustav Regler talade om förföljda intellektuella i Tyskland, Gaetano Salvemini om italienarna och om tankens frihet i största allmänhet. Salvemini gjorde skandal genom att fördöma ”alla slag av förtryck” och genom att uttala mitt namn. Gide var förvånad att man envist försökte undvika all debatt och insisterade på att man skulle gå till botten med frågan, och Malraux, som satt ordförande, gav till sist ordet åt Magdeleine Paz. Hon talade hårt, som den gör som kämpar för en sak. Charles Plisnier, romanförfattare, poet i den mystiska genren, tidigare aktiv kommunist, stödde henne. Författaren till *Les Damnés de la Terre*, Henry Poulaille, en arbetarkvarterens son som inte skrädde orden, demonstrerade i salen ... Bland de sovjetiska författarnas ombud fanns två män som jag hade haft vänskapliga relationer med, skalderna

Boris Pasternak och Nikolaj Tichonov samt en helt initierad person, som jag hade träffat i Moskva, den officielle journalisten Michail Koltsov, som var lika begåvad som han var smidig och foglig. Dessutom var det succépjäsförfattaren Kirsjon och allt-i-allo-författaren till agitationromaner Ehrenburg. Pasternak, som är den ryska poesins Mallarmé och Apollinaire på en gång och en verkligt stor diktare, halvt om halvt förföljd för resten, höll sig i skymundan. De fyra andra handlade i enlighet med instruktionerna och förklarade utan att blinka att de ingenting visste om författaren Victor Serge – mina goda kamrater från Sovjetiska författarnas fackförening! – och bara kände till en ”bekräftat kontrarevolutionär sovjetisk medborgare, som hade deltagit i den sammansvärjning som mordet på Kirov var resultatet av”. När Koltsov hävde ur sig detta från talarstolen anade han inte att han år 1939 själv skulle försvinna i tysthet i GPU:s fängelser. Kirsjon anade inte att han två år senare själv skulle försvinna, betecknad som ”terrorist-trotskist”, han som aldrig var något annat än en strängt konformistisk litteratör. Ehrenburg glömde sin flykt från Ryssland, sina förbjudna romaner, och att han hade anklagat bolsjevismen för att ha ”korsfäst Ryssland”. Tichonov glömde hymnen till modet i sina underbara episka ballader, som jag hade översatt till franska ... Ingen kunde ännu höra skramlet av Moskvarättegångarnas bödelskärror, men man kände till de hundratjugusju avrättningarna av oskyldiga, som offentliggjordes efter Nikolajevs attentat, och som förresten enligt Sovjetpressen vann bifall av sådana humanister som Jean-Richard Bloch och Romain Rolland. Det fräcka påståendet att min fångenskap berodde på ett attentat begånget två år efter min arrestering gjorde många betänksamma. André Gide sökte upp Sovjetunionens ambassadör, som inte kunde lämna några klagörande upplysningar.

Vid samma tid var Romain Rolland inbjuden till Moskva och talade, när han togs emot av Stalin, om ”affären Victor Serge” med denne. Chefen för politiska polisen, Jagoda, konsulterades, men hittade ingenting i sina akter (om han hade hittat minsta, i uppgivenhet undertecknad bekännelse hade jag varit förlorad). Stalin lovade att jag skulle få tillstånd att lämna Sovjetunionen med min familj.

Men vart skulle vi ta vägen. Kampen för visum föreföll ett tag utsiktslös. Konseljpresidenten Laval vägrade oss det inresetillstånd till Frankrike, som mina vänner ansökt om. En förfrågan som gjordes i London fick inget resultat. En förfrågan i Holland fick inget resultat. Köpenhamn lovade ... Émile Vandervelde, som var minister i Belgien, ordnade uppehållstillstånd för oss för tre år. Om dessa formaliteter hade fortsatt några veckor till, hade jag inte kunnat fara, jag hade blivit en dödsdömd med uppskov.

Jag visste nästan ingenting om dessa strider som folk utkämpade för mig av solidaritet och vänskap. Jag visste heller ingenting om den stora fara jag löpte och de oerhörda beskyllningar som framförts mot mig i utlandet. Jag visste bara att den politiska förvisningen *aldrig* tog slut för dem som höll fast vid sin övertygelse. Man byter bara ort. Att utan rubbningar komma igenom alla ”normala” etapper i förvisningen tog cirka tio år. Jag väntade mig alltså att bli sänd någon annanstans, för en ny period. Min strafftid var ute och GPU-tjänstemännen sade ingenting, men en kamrat hade nyss avslutat sina två år, och man hade givit honom två år till ... Och plötsligt hade jag tre dagar på mig att göra mig i ordning för avresa till Moskva och sedan till ”okänd ort”, som säkerhetspolisens Kollegium skulle besluta om. Då politiska Röda korset hade skickat mig papper att fylla i för att få ett belgiskt visum, trodde jag mig förstå. Framför allt kände jag mig tillräckligt stark och tillräckligt bra understödd i Frankrike för att anse att man inte skulle våga förlänga min fångenskap. Mina kamrater, Bobrov, Eltsin, och andra som nyss kommit ut ur interneringsanstalten, som Leonid Girsjek och Jakov Belenkij, tyckte jag hängav mig åt farliga illusioner. ”Ni kommer snart att sitta där grundligt besviken i något mörkt fängelse eller någon asiatisk ödemark ...” Jag svarade: GPU har inget intresse av att jag fortsätter att studera deras system, för de vet att jag aldrig kommer att ge mig, och att de förr eller senare måste ge mig och min skrivmaskin fria. .. Bara om fascismen segrade i

Frankrike skulle det vara ute med mig, och den misslyckades med sin kupp den 6 februari 1934. Gamle Eltsin, som halvt förlamad av reumatism levde i ett iskallt kyffe i ett hus utan WC, sade när jag frågade om jag skulle starta en presskampanj utomlands för att få ut honom därifrån: ”Nej. Min plats är här.”

Jag vidtog försiktighetsmålet att skänka bort mitt husgeråd på villkor att man skulle bevara det till mitt förfogande under en månad, och att man skulle skicka det om jag skrev efter det från någon sibirisk håla. Jag tog bara med mig de papper och böcker jag hade användning för, och souvenirer. Jag gav mig av med min son en iskall aprildag. Snö täckte slätterna och staden. Tjernych, som vanligen var så gladlynt med sin hurtiga gång och håret på ända som en stäppernas man, såg ledsen ut när han tog adjö. ”De av oss som överlever”, sade han, ”kommer att vara gamla, glömda och passerade den dag då en ny frihet föds för Ryssland. Det kommer att gå med oss som med den där gamla revolutionären, som efter trettio års förvisning kom tillbaka till Petersburg under marsdagarna 1917, inte hittade någon bekant i röran och dog av övergivenhet på ett hotellrum ... Man kände igen honom efteråt!”

Det var uppslitande för mig att resa, bryta band av oersättlig vänskap. Jag skulle ha velat pränna in i min hjärna dessa kära ansikten, som jag aldrig skulle återse, dessa vita slätter, ja till och med bilden av vår stora ryska misär, som uthärdas av detta folk med så envis tapperhet. Om jag bara hade kunnat tro på någon rimlig möjlighet för mig att undgå att i längden bli helt krossad i en numera ofruktbar, tyst kamp, skulle jag hellre velat stanna – vore det så i ett mongoliskt fiskeläge norr om polcirkeln! Men vi lever inte för oss själva, vi lever för att arbeta och kämpa.

De vita slätterna ilade förbi kupéfönstret i oändlighet. Två luggslitna poliser hade tagit plats i närheten av oss. Volga var fortfarande frusen vid Kujbysjev. Tatarrepublik, små livliga stationer, unga kvinnor med färggranna sjaletter, bondstugor omgivna av små staket av trä och av björkar ... På stationen i Syzran väcktes passagerarna av en skräll, och vi såg ett godståg valsa kring på lösa skenor på ett rent otroligt sätt. Det var bara en liten urspårning utan betydelse. Nersliten banvall, marken uppblött genom snösmältningen, en felmanöver. Några järnvägsmän hånskrattade bittert: ”Det beror på stachanovsystemet, kamrat! Dom borde ju begripa att materiel blir uttröttat precis som människan!” En annan gång bromsade tåget in mitt på stäppen och jag såg några arbetare med hjälp av järnstänger hålla upp rasade skenor över vilka vi sakta passerade. Vårt tåg kunde inte hålla tiden utan kom fram med flera timmars försening, därför att en olycka hade inträffat på banan. Moskva. Liv och rörelse på gatan, så många minnen! Den praktfulla tunnelbanan, med granitplattor på golvet och väggar av sten från Ural, med utgångar söm var som breda underjordiska avenyer – men utan bänkar för resenärerna, och dyr. Vi förstår oss på att bygga underjordiska palats, men vi glömmer att en arbeterska som kommer från fabriken gärna skulle vilja sätta sig under all denna färgrika sten. Vid politiska Röda korset, på små stökiga kontor vid Kuznetskijbron, några steg från GPU:s höga fyrkantiga torn, blev vi mottagna av Jekaterina Pavlovna Pesjkova och hennes medarbetare Vinaver, en f d liberal advokat. Jekaterina Pavlovna bar fortfarande Gorkijs namn, hon hade varit hans hustru och förblivit hans hängivna vän. Genom att hon hade Lenins förtroende hade hon, mitt under den röda terrorn, kunnat grunda en hjälporganisation för politiska fångar – vilka de än var – som tjekan och senare GPU tolererade med en blandning av respekt, förtroende och fientlighet. Pesjkova lyckades med det moraliska kraftprovet att bevara offrens och inkvisitorernas fulla förtroende samtidigt. År efter år hade denna magra, sorgsna, i all sin enkelhet elegant klädda kvinna med de vackra grå ögonen slösat med hjälp och olika slag av ingripanden till undsättning för alla offer för de olika skräckvålden som utan uppehåll avlöste varandra. Ingen i världen under detta århundrade har lärt känna på nära håll så mycken ofärd, så många olycksöden, vedervärdigheter, oundvikliga eller meningslösa tragedier. Pesjkova levde i ett hemligt helvete som förvarare av tallösa hemligheter, alla

dödliga som det farligaste gift. Hon tröttnade aldrig och tappade aldrig modet, hur mörkt allting kunde se ut – och för henne var alla perioder i revolutionen mörka. Bunden av tystnadsplikt som hon var, har hon förblivit okänd utanför Ryssland. Jag känner tillräckligt många episoder ur hennes slitsamma liv för att kunna skriva ett långt kapitel, som jag inte kommer att skriva. Ett exempel bara, bland hundra. Politiska Röda korset sysslade med en f d officer, som var internerad i arbetslägret på Solovetskijöarna i Vita havet. Han skulle komma tillbaka, benådad. Hans hustru väntade på honom, kom och frågade hos Pesjkova. Just när den f d officeren skulle avresa till Moskva som en fri man blev han arkebuserad tillsammans med andra interner i hans barack, därför att en av hans kamrater i fångenskapen hade rymt ... ”Var snäll och underrätta änkan ...”

Jekaterina Pavlovna talade om för mig att min hustru, min stackars sjukling, väntade mig tillsammans med Jeannine, barnet som fötts medan jag låg på sjukhuset i Orenburg för lite mer än ett år sen. Hon talade också om att jag inte skulle få träffa Anita Russakova, som nyss hade blivit arresterad och deporterad för fem år till Viatka. Jag förstod genast varför: på så sätt skulle jag inte få någon klarhet i mysteriet med Anitas lögnaktiga bekännelser. Vi borde, sade man mig, ta tåget till Warszawa samma kväll. Jag bad Jekaterina Pavlovna att be GPU om ett uppskov på tjugofyra timmar, så jag kunde hinna få utförseltillstånd hos censuren för mina manuskript (vilket man älskvärt lovade att ordna till dagen därpå) och hos tulldirektionen för vårt bagage. När Pesjkova kom tillbaka, sade hon: ”Res redan i kväll, insistera inte på någonting, annars riskerar ni att inte alls komma iväg. GPU-chefen sade att ni inte kommit iväg än och att han hade lämnat in en ny skrivelse om ert fall till Jagoda ...” Jag insisterade inte. Jag skulle inte återse något av mina manuskript, trots att den litterära censuren (Glavlit) hade givit tillstånd att de skulle få föras ut. Av vårt bagage tog vi bara med några småsaker i ett par resväskor. Allt det övriga blev till slut beslagttaget, det vill säga stulet av GPU.

Francesco Thezzi, en mager och stolt fabriksarbetare i Moskva, den enda syndikalist som fortfarande var fri i Ryssland, följde oss till tåget. Vi reste i tredje klass, ensamma i vår vagn, med några rubel och tio dollar för fyra personer. I den fina tomma stationen vid Negoreloje omgavs vi av dekorativa uniformer och visiterades grundligt, vi fick klä av oss, och sulorna på mina skor undersöktes noggrant. Tåget kom in i det grå ingenmanslandet vid gränsen. Vi lämnade bakom oss kolchosernas ändlösa gråa fält och kom in i en öken som var iordningställd för krig. Vi hade intrycket att vi var de enda resenärerna i denna ödslighet. Vårt stora plågade Ryssland, vad det känns svårt att slita sig loss från dig!

Så slutade mina upplevelser av sjutton års segrande revolution.

IX

Västerlandets nederlag

1936-1941

Så snart vi kommit över den polska gränsen dök det upp små trevliga stugor, tidningskiosker med publikationer från Paris, Berlin, London, New York, järnvägsmän med ordentliga kläder, avspända ansikten ... I Warszawa såg vi i lyktskenet höga fasader som var sobert dekorerade med linjer av blått elektriskt ljus. På Marszalkowska tyckte vi alla människor var så fint klädda, och själva gatulivet gav intryck av sorglöshet och välstånd, Affärerna, som var fulla av allt man kan drömma om, kontrasterade ännu mer mot våra stackars kooperativer. Allt detta gjorde oss oändligt sorgsna till sinnes. Vi for igenom Nazi-Tyskland utan att stiga av tåget. Jag fick bara, uppifrån en bro, en skymt av en förr så välkänd plats i närheten av Schlesischer Bahnhof i Berlin. Tyskland verkade vara sig likt, sett så här i förbigående. Välordnat och snyggt överallt, en byggnadskonst som är intim och storslagen på samma gång, välskötta små trädgårdar. Judiska resenärer, som jag frågade ut, sade mig att man kunde leva,

men i ständig skräck. Jag fick intrycket att var och en följde sitt eget öde i ett stort land, där terrorn till stor del var hemlig, och att de inte visste mycket om regimens baksida och var rädda att tala om det lilla de visste, ens med en rysk resenär. De betraktade emellertid Sovjetunionen som ett privilegierat land.

I Bryssel tog vi in hos en syndikalist av ryskt ursprung, som tidigare suttit i fängelse i Suzdal och sedan utvisats ur Sovjetunionen. Han levde på arbetslöshetsunderstöd och fick som alla arbetslösa inta en måltid till självkostnadspris hos kommunen. När han bjöd mig att dela hans lunch, en god soppa, köttstuvning med potatis, utbrast jag: ”Hos oss där borta är det här en måltid för en hög partifunktionär!” Han hade tre rum, han ägde en cykel och en grammofon. I Belgien levde en arbetslös på samma standard som en välbetald tekniker i Sovjetunionen. Så snart jag stigit upp morgonen efter vår ankomst utforskade jag det landsortsaktiga kvarteret. De nymålade husen hade bevarat stilen från de gamla flamländska städerna, med en modern arkitektur som tog hänsyn till den individuella smaken. Den fyrkantiga gatstenen var nytvättad. Framför butikerna stannade vi i ousäglig förundran, min son och jag. De små skyltfönstren flödade över av skinkor, chokladaskar, pepparkakor, ris, otroliga frukter, apelsiner, mandariner, bananer! Dessa rikedomar inom räckhåll, uppnåeliga för en arbetslös i en arbetarförstad, utan vare sig socialism eller plan! Det var utmanande. Jag visste allt om detta i förväg, men verkligheten grep mig, som om jag ingenting vetat. Man kunde gråta av förödmjukelse och smärta på vårt revolutionära Rysslands vägnar. ”Å, om Tatjana såg det där! Om Petka kunde få komma in en minut i den här fina specialaffären för skolbarn med jättebilliga karameller och pappersvaror!” Dessa unga kvinnor, dessa skolbarn, dessa människor som vi långsamt och med smärta slet oss loss från, de skulle inte tro sina ögon, vilken glädje som skulle lysa i deras ansikten! ”Dom skulle säga att här är socialismen förverkligad”, föreslog min son bittert. Vi var vänner med en ung arbeterska, som vid fyllda tjugo år aldrig hade sett en chokladkaka, förrän vi kom med en från *Torgsin*, och som svagt mindes att hon en gång smakat en apelsin. Den första maj såg vi söndags-klädda arbetare ge sig iväg på de landsortsaktiga gatorna med sina familjer. Småflickorna hade röda band i håret, männen röda märken på rockuppslaget, alla var runda i ansiktet, mödrarna feta vid trettio år, männen korpulenta i fyrtioårsåldern ... De var på väg till den stora socialistiska demonstrationen, och de liknade borgare som folkfantasin i Ryssland föreställer sig dem, enligt filmer man sett. Fredliga, nöjda med sin lott. Jag såg som i blyxtbelysning att dessa västerländska arbetare inte längre kände någon lust att kämpa för socialismen, eller för någonting över huvudtaget.

Stadens centrum med alla sina affärer, sina ljusskyltar, sin Börs mitt i centrum fyllde min son – en femtonårig sovjetrysk skolpojke – med en häpnad som mina konstiga svar bara ökade:

– Kan verkligen den där stora byggnaden med en massa affärer och med eldkaskader på taket tillhöra en enda människa – som kan göra vad hon vill med den? Den där affären, där det finns skor för hela Orenburg, tillhör den en enda ”ägare”?

– Ja, min gosse. Hans namn står på skylten, och den där herrn har antagligen en fabrik, en sommarvilla, bilar ...

– För sig ensam?

– Ja, det kan man säga ...

Det verkade helt vansinnigt, tyckte den sovjetryske ynglingen och frågade:

– Men vad lever han för, den där mannen? Vad har han för mål i livet?

– Hans mål, sade jag, är i allmänhet att bli rik, och att hans barn ska bli rika . . .

– Men han är redan rik! Varför vill han bli rikare? För det första är det orättvist – och sen är det ju idiotiskt att leva för att bli rik! Och såna är dom allihop, ägarna till dom här affärerna?

– Ja, min gosse, och om de hörde vad du sade skulle de tycka du var en galning – en farlig galning till på köpet.

Jag har inte glömt dessa samtal, för de lärde mig mer än de lärde min son.

Jag gick till Ixelles för att återse min barndoms gator – där ingenting hade förändrats, ingenting! Jag återfann Timmermans konditori vid Place Communale och samma härliga, sockerbeströdda risgrynstårter som jag hade älskat när jag var tolv år, i samma skyltfönster. Bokhandlaren, hos vilken jag som barn brukade köpa indianböcker, hade utvidgat. Jag hade känt honom som anarkist med halsduk i en stor rosett, men nu var han mera åt kommunisthållet med vitt hår och artistkravatt. Korpulent, förstås ... Så många eldiga tankar, så många strider, så mycket gjutet blod, krigen, revolutionerna, inbördeskrigen, våra martyrer i fängelserna – och ingenting förändrades i detta Västerland, och de goda risgrynstårterna i konditorifönstret vittnade om sakernas häpnadsväckande beständighet.

Slumkvarteren fick mig på andra tankar, för de hade faktiskt förändrats. La Marolle, Rue Haute, Rue Blaes och alla andra angränsande fattiggränder hade sanerats, blivit finare, rikare. Denna fattigdomens stadsdel, som förr var befolkad av trashankar och full av sopor, utandades nu välstånd, där fanns ypperliga delikatessaffärer, ett fint nytt sjukhus, och rucklen hade ersatts av arbetarbostäder med balkonger med blomsterlådor. Den reformistiska socialismens verk, lika fint som i Wien. Jag såg där Vandervelde, som vi hade kallat ”socialförrädare”. Han återvände från en demonstration, omgiven av några socialdemokratiska ledare, och ett sorl gick genom gatan som en dämpad acklamation: ”Chefen, chefen!” Jag återsåg honom hemma hos honom. De sjuttio åren hade gjort honom stinn, han talade med låg röst, lyssnade med hjälp av en hörapparat, med böjt huvud och mycket uppmärksam blick. Hans pipskäggs var fortfarande svart, hans blick lätt sorgsen bakom glaset. Han frågade ut mig om de ryska fängelserna och skakade på huvudet vid mina svar. Om Trotskij vars ”aggressiva stil” han inte begrep – och hur förklara den för honom? Han sade: ”Detta lyckliga Belgien som ni ser är egentligen en oas omgiven av faror, oerhörda faror ...” En annan gång, efter avrättningen av de sexton i Moskva, fann jag honom fruktansvärt nedstämd, ännu tyngd under det obegripligas tryck: ”Jag har läst Kamenevs bekännelser. Det är vanvett ... Hur förklarar ni detta? Jag känner Kamenev, jag ser honom framför mig med det vita håret, det ädla huvudet – jag kan inte komma över att man har dödat honom efter detta vansinnesutbrott ...” Hur skulle man kunna förklara sådana förbrytelser för denne gamle man, som på gravens brädd personifierade ett halvt århundrades socialistiska humanism? Jag stod ännu mer handfallen än inför min sons frågor.

Vänner från Paris, som kom för att träffa mig, sade: ”Skriv ingenting om Ryssland, ni kanske skulle vara för bitter ... Vi står inför en enorm rörelse av folklig entusiasm, ni skulle bara se Paris, mötena, demonstrationerna! Där föds ett hopp utan gränser. Vi har gått i förbund med kommunistpartiet, det drar med sig oerhörda massor! Ryssland är för dem en ren stjärna ... För resten skulle man inte tro er ...” En enda, Boris Souvarine, var av en annan mening. Han sade: ”Nakna sanningen, så starkt som möjligt, så brutalt som möjligt. Vi står inför en dumhetens översvämning som kan bli farlig!”

Strejk drabbade plötsligt Frankrike och Belgien i maj–juni 1936, i denna nya form som ingen hade predikat om i förväg: fabrisockupationer. I Antwerpen och i Borinage började rörelsen spontant, sedan man läst i tidningarna om händelserna i Frankrike. Mina socialdemokratiska vänner, av vilka några tillhörde fackföreningsrörelsens ledning, var överraskade, upplivade och besvärade. Leon Blum tog makten och kungjorde sociala reformer, som ingen människa

drömt om förut, betald semester, förstatligande av krigsindustrierna ... Arbetsgivarna greps av panik.

Den belgiska säkerhetstjänsten kallade mig till sig och beskyllde mig för att ”bedriva agitation bland gruvarbetarna i Borinage”, som det stått i någon tidning. Man ”hade sett mig i Jumet”! Lyckligtvis hade jag inte lämnat Bryssel, och jag tillbringade nästan alla mina kvällar i sällskap med framstående socialdemokrater. ”GPU glömmet mig inte”, sade jag, ”var snälla och försäkra er om den saken själva.”

År framöver skulle angivelserna regna kring mig, ibland offentliga, utslungade av kommunistpressen, som i Belgien krävde min utvisning ”i namn av respekten för asylrätten”, ibland hemliga, på okänt sätt förmedlade till västländernas polis ... Välkomsttelegrammet, som Trotskij hade sänt mig från Oslo, kom bort – hejdades någonstans på vägen. Ett brev från Trotskijns son, där han skrev till mig om polisspionen Sobolevicius (Sénine), kom aldrig fram. I huset där jag bodde hyrdes första våningen av utlänningar, som kollade när jag kom och gick utan att dölja sig. När inbördeskriget bröt ut i Spanien fick jag besök av en poliskommissarie med fullmakt att utföra husrannsakan för att – till och med i min lilla flickas vagga – söka efter vapen avsedda för republikanerna. ”Jag vet mycket väl att det inte är någonting”, ursäktade han sig, ”men ni har blivit angiven.” Två dagar efter min ankomst hade en alltför solbränd, alltför välklädd, alltför hjärtlig herre tilltalat mig på ett kafé: ”Käre Victor Serge! Så trevligt att träffa er!” Jag kände igen Bastajic från *La Fédération Balkanique*, och han sade mig att han bodde i Genève och envisades att vi skulle stämma möte ... ”Genève”, sade jag mig, ”då är du alltså en hemlig agent”, och jag gick inte till mötet. Jag fick senare veta att han hade skickats till mig av GPU. Han deltog i förberedelserna för mordet på Ignace Reiss. Man arresterade alla mina nära släktingar i Ryssland, två unga kvinnor och två unga män – ingen av dem politiskt verksam – mina svågrar och svägerskor som jag sedan aldrig hörde ifrån. Min äldsta syster, en intellektuell som inte heller var politiskt verksam. Min svärmor slets från sina barn och deporterades ensam – jag vet inte vart ... I Paris lärde jag senare känna en kvinnlig studerande vid Institutionen för slaviska språk, och vi blev vänner. Hon for till Polen på lovet tillsammans med lärare och andra studenter. Någon angivare hittade på att jag hade skickat henne till Warszawa på något mystiskt hemligt uppdrag. Strax efteråt var hon inbjuden till Moskva och fick där tillbringa två veckor i samtal med högre GPU-tjänstemän, som frågade ut henne om André Gide och mig. Vid återkomsten sade hon: ”Låt oss inte träffas mer, jag är i deras händer ...”

1938 bodde jag i en förstad till Paris. Leopold III kom till Paris, åtföljd av ämbetsmän, bland dem socialdemokrater som var mina vänner. En angivelse, som i sista minuten förmedlades från belgiska till franska polisen, anklagade mig för att ”förbereda ett attentat mot belgiernas konung ...” En av cheferna för Parispolisen sade mig: ”Ni anar väl var det kommer ifrån. Man trakasserar er, och mig gör man till åtlöje!” Men ett meddelande som klassade mig som ”misstänkt för terrorism” skickades ut till alla Europas poliser, min akt svälldes ut och förskräckte polistjänstemännen på prefekturen. Resultatet blev ändlösa trakasserier. Tidigare hade sovjetiska legationen i Bryssel dragit in våra pass, efter det att jag hade höjt min förtyvlande protest mot första rättegången i Moskva. Förste sekreteraren Antonov meddelade mig att vi hade ”förverkat vårt sovjetiska medborgarskap”.

– Min dotter Jeannine också, som knappt är arton månader? frågade jag ironiskt.

– Naturligtvis.

Antonov vägrade att bekräfta det skriftligen. Det belgiska utrikesministeriet kunde bara få en muntlig bekräftelse från honom – efter att ha insisterat länge. Kommunistpressen drog igång en helt otrolig förtalskampanj mot mig; den leddes av en man som jag hade gamla vänskapsförbindelser med och som, fick jag senare veta, själv kände sig äcklad och förstörd av det

hela. Jag var ett tag världens mest skymfade människa, för på befallning från högsta ort trycktes dessa infama artiklar om på alla språk. Pressagenturer erbjöd sig att skicka mig alla klipp för en franc och tjugo centimes exemplaret. Kommunisterna infiltrerade med beundransvärd skicklighet fransk press och franska tidskrifter. Tidskriften *Europe*, som jag var medarbetare i, blev mer eller mindre såld till dem. På *Nouvelle Revue française* var de som hemma hos Malraux. De vänsterintellektuellas veckotidning *Vendredi*, som finansierades av industriägare med goda affärsförbindelser med Ryssland, var ”på rätta linjen”. Jag fick avstå från mitt nyss inledda medarbetarskap i den av Léon Blum redigerade *Populaire*, som följde av vissa påtryckningar på redaktionen. Rieders förlag, som hade publicerat mina romaner, skyltade inte längre med dem och tog bort dem ur katalogerna. Jag var nästan helt bojkottad och kunde inte leva av min penna. Jag hade inga andra språkrör än den socialdemokratiska dagstidningen i Liège, *La Wallonie*, samt några yttersta-vänster-publikationer med begränsad upplaga.

Jag beslöt mig för att ta upp ett av min ungdoms yrken, korrekturläsarens. Det var inte lätt, det heller, för jag fick inte arbeta i verkstäder där det fanns kommunister. Lyckligtvis hade de inget inflytande i fackföreningen. Jag arbetade i *Le Croissants* tryckerier. Jag tyckte om de gamla byggnaderna från förra århundradet, maskinbullret, lukten av trycksvärta och damm, omgivningarna: kaféer, små hotell, där en proletär kunde hyra in sig med sin flicka, hus från det gamla Paris, den lilla restaurangen där Jaurés blev dödad. Cyklister väntade på sista upplagan och tog sig ett glas under tiden. När ”passet” led mot sitt slut kopplade man av, och yrkesskämt flög fram och tillbaka kring ombrytningsdisken. Jag korrekturläste reaktionära blad. Jag korrekturläste också vänsterblad som bojkottade mig i egenskap av författare, som CGT:s veckotidning *Messidor*, som Jouhaux nominellt var redaktör för, men som i verkligheten redigerades av män som tog order från Moskva eller rättade sig efter hemliga eller halv-hemliga agenter.

Jag publicerade mina böcker, en essä om Ryssland, *Destin d'une Révolution* och en roman, *S'il est minuit dans le siècle*, hos Bernard Grasset. Grasset var närmast reaktionär men mycket tolerant och omgiven av medarbetare som liksom han älskade alla böcker, bara de var bra. Man kände sig långt borta från de stora fabriker i detta Författarnas hus. Men ett arbete fick behålla hela sin personlighet där. Aldrig bad förläggarna någon författare att ändra en enda rad.

Ett uttryck har uppstått i Frankrike för att beteckna den känsla av styrka och framtidstillförsikt som folkfronten skapade: en ”eufori”, sade man. Trotskij skrev till mig från Norge att detta ledde till katastrofer, och jag hade fel i att inte tro honom: han såg rätt och långt i det ögonblicket. Jag levde ett tag bland några vänner till Léon Blum. Blums stora intelligens, hederlighet och fina karaktär och den popularitet och tillgivenhet han åtnjöt skapade en så ovanlig gloria kring honom att man i hans omgivning fruktade att han kunde bli mördad av högerfolk. ”Bara han också vore en kraftkarl”, sade jag. ”Bara han vore *mindre* beundrad riksdagsman och *mer* ledare för de kämpande massorna ...” Man försäkrade mig att han var det. Han vägrade emellertid att begagna sig av de hemliga fonderna för att styra pressen och stödja sitt eget parti. Jag följde på ganska nära håll en uppbygglig förhandling mellan chefen för hans pressbyrå och en av Mussolini påverkad stor dagstidning, som helt enkelt begärde pengar för att måna om folkfronten – och som till slut fick det ... Jag frågade mig om inte den traditionella användningen av de hemliga fonderna skulle ha kunnat rädda den socialdemokratiska inrikesministern Salengro, som de reaktionära tidningarnas förtal drev till självmord. (Han var inte heller en hårdhudad människa!) När Salengro begravdes hade den stora dagstidning jag nyss nämnde ”lyft”: den gav en romantisk skildring av begravningen ... Högergrupperna konspirerade öppet. Kommunisterna manipulerade socialistpartiet både inifrån och utifrån, lovade Blum ”varaktigt stöd” och förde samtidigt misskrediterings-

kampanjer mot honom. Varken Blum eller gamle Bracke, som vid sjuttio års ålder var förbluffande energisk med sin Nietzscheprofil och sina glasögon som argsint satt på sned, insåg att den socialistiska enhetens princip bara är bedrägeri, när det handlar om enhet tillsammans med ett totalitärt arbetarparti, som styrs och finansieras från utlandet av en enväldig regering. Flera gånger verkade det som om denna bedrägliga enhet skulle förverkligas och öppna dörren för brott och äventyrligheter.

Jag delade inte den mening som en del människor från yttersta vänstern framförde att man i juni 1936 hade missat en revolution genom obeslutsamhet. Jag betraktade de framgångsrika strejkerna som tecken på att den genom krigets åderlåtningar försvagade franska arbetarklassen höll på att resa sig och var beredd att ta nya tag. Jag hävdade att den behövde ha ännu några år på sig för att kunna komma till ny mognad senare, när mer än tjugo år förflutit sedan blodbadet. Av samma skäl hyste jag djup tillförsikt till den spanska arbetarrörelsen. Eftersom Spanien inte varit med i kriget, var folket där mycket mer medvetet om sin styrka. Och ”euforin” sveptes plötsligt bort av två händelser, som hade historiskt samband med varandra. Den 18 juli 1936 utbröt det militäruppror i Spanien, som så klart hade förebådats från cortes talarstol av min kamrat Joaquín Maurín. I hela Sovjetunionen företogs under tiden arresteringar – som offentliggjordes – av kända kommunistiska ämbetsmän. Trotskij skickade mig ett klipp av en otäck artikel ur *Pravda*, som förkunnade att ”monstren, folkets fiender, skulle förintas med fast hand”. – ”Jag hoppas det inte är förspelet till en massaker”, skrev den Gamle till mig. På flera månader, kanske år, hade han inte fått direkta underrättelser från Ryssland, och de jag gav honom gjorde honom bestört. Jag gick i skräck för alla som jag lämnat bakom mig därborta. Och den 14 oktober kom som ett åsknedslag meddelandet om rättegången mot de sexton, som avslutades den 25 – på elva dagar! – genom avrättningen av Zinovjev, Kamenev, Ivan Smirnov och alla deras medanklagade. Jag förstod, jag skrev det genast, att det var inledningen till utrotandet av hela den gamla revolutionära generationen. Omöjligt att mörda de där och låta andra, deras bröder, leva som maktlösa vittnen, men vittnen som förstod allt i grunden. Varför detta blodbad, frågade jag mig i *La Révolution prolétarienne*, och jag kunde inte se annan förklaring än viljan att inför den hotande krigsfaran göra sig av med alla som kunde framstå som ett alternativ till den nuvarande makten. Stalin hade inte planerat dessa rättegångar långt i förväg, det är jag övertygad om, men han uppfattade inbördeskriget i Spanien som början på det europeiska kriget.

Jag har känslan av att utgöra det levande beviset på att den första rättegången inte var överlagd – och också på det vanvettiga i de anklagelser som framfördes i alla rättegångarna. Jag hade lämnat Sovjetunionen i mitten av april, vid en tidpunkt då nästan alla de anklagade redan satt i fängelse. Jag hade samarbetat med Zinovjev och Trotskij, jag var nära bekant med flera tiotal bland dem som skulle försvinna i avrättningskällarna, jag hade varit en av de ledande i vänsteroppositionen i Leningrad, en av dess talesmän i utlandet, jag hade aldrig avsvurit mig ... Skulle man ha låtit mig lämna Ryssland med min penna, mina fasta övertygelser och min fond av ovederlägglig information, om utrotningsprocesserna hade varit planerade. Att å andra sidan ingen vanvettig anklagelse riktades mot mig under rättegångarnas lopp räcker för att visa att man bara ljög när det gällde människor som inte hade någon möjlighet att försvara sig. Trotskijs fall är annorlunda: han var det högsta huvudet, som man måste slå ner till varje pris.

I Paris bildade vi tillsammans med den surrealistiske skalden André Breton, pacifisten Félicien Challaye, skalden Marcel Martinet, socialister som Magdeleine Paz och André Philip, författare som Henry Poulaille och Jean Galtier-Boissire, fackligt och politiskt aktiva arbetare som Pierre Monatte, Alfred Rosmer, vänsterjournalister som Georges Pioch, Maurice Wullens, Emery, historikerna Georges Michon och Dommange, en ”Kommitté för utredning beträffande Moskvarättegångarna och för försvar av åsiktsfriheten i revolutionen”. Jag fick de

andra att godta denna långa titel genom att hävda – redan sommaren 1936 – att vi nog också i spanska revolutionen skulle behöva försvara människor som den ryska totalitarismen skulle försöka göra sig av med i Madrid och Barcelona, genom bedrägeri och mord på samma sätt som i Ryssland. Vi sammanträdde i kafélokaler, vid Place de la République, sedan vid Odéon. Vi var helt utan pengar, och folkfrontens tidningar var stängda för oss. *Le Populaire* gav bara kortaste möjliga referat av rättegångarna och publicerade aldrig våra dokument. Det var sannerligen – år igenom – en handfull medvetna människors kamp mot det fullständiga undertryckandet av sanningen om de brott som berövade Sovjetunionen dess ledarkader och indirekt blev orsaken till den spanska republikens nederlag. Det kändes ofta som att ropa i en öken. Bildandet av kommissionen John Dewey – Suzanne La Follette – Otto Rühle för samma ändamål återgav oss modet. (Och just när jag skriver dessa rader får jag höra om det oförklarliga mordet på den gamle italienske anarkisten Carlo Tresca i New York – han var en av de stora idealister som samarbetade med den nämnda kommissionen...).

Som munkavleförsedda åskådare bevittnade vi den fräckaste förfalskning man kan tänka sig, vars lögnaktighet för oss låg i öppen dag. Jag läste rättegångsreferaten i *Pravda*, som alla var stympade. Jag avslöjade där osannolikheter, motsägelser, grova förvrängningar av fakta, direkt vansinniga påståenden – i hundratal. Men detta vanvett var också en syndaflod. Knappt hade jag bringat reda i en flod av uppenbara lögn, förrän en ny ännu stridare flod sköljde bort gårdagens arbete, som var till ingen nytta. Allt svämmade över utan att det fanns möjlighet att spika några sanningar. Intelligence Service blandades ihop med Gestapo, järnvägsolyckor blev politiska brott, Japan trädde in på scenen, hungersnöden under kollektiviseringen hade ordnats till av ”trotskisterna” (som alla satt i fängelse då!), en mängd anklagade, som man väntade skulle ställas inför rätta, försvann för alltid in i dunklet, avrättningar följde på varandra i tusental utan rättegång av något slag – och det fanns i alla civiliserade länder kunniga och ”avancerade” jurister som bedömde dessa procedurer som normala och övertygande. Det hela blev ett jämmerligt nederlag för vår tids rättsmedvetande. I den franska Ligan för de mänskliga rättigheterna, som åtnjöt stort anseende alltsedan Dreyfusaffärens dagar, fanns en jurist av denna sort. Ligans styrelse delade sig i en majoritet som motsatte sig utredning, och en minoritet som var upprörd över detta – och minoriteten gick sin väg. Det vanliga argumentet var enkelt: ”Ryssland är vår allierade ...” Det var dumt: en allians mellan stater som leder till politiskt och moraliskt förslavande är detsamma som självmord. Men det fungerade. Med ordföranden i Ligan för de mänskliga rättigheterna, Victor Basch – en av de modiga männen från tiden för striderna med generalstaben – hade jag ett samtal på flera timmar. Till sist lovade han mig djupt nedslagen att sammankalla en kommission – men det skedde aldrig.

Jag publicerade utan medel eller stöd korrekta analyser av de tre stora skenrättegångarna. Händelserna har bekräftat varje rad i dem, till och med ”detaljer” som den följande: jag skrev att Radek, som dömdes till tio års fängelse, inte skulle överleva länge. Han mördades i fängelset. Jag skulle behöva hundra sidor för att gå in på detta ämne här, men jag kan bara peka på de viktigaste dragen. Eftersom jag ju känner människorna ifråga och Ryssland, bör jag upprepa att bolsjevikerna av gamla gardet var fyllda av en så stark partifanatism, en så stark sovjetisk patriotism, att de blev i stånd till att finna sig i det hemskaste öde och därför ur stånd till svek. Själva deras bekännelser bevisar alltså deras oskuld. Den totalitära staten vilade på ett så fulländat system av övervakning och inre spioneri att ingen konspiration var möjlig där. Men gamla gardet i sin helhet avskydde regimen och ledaren, levde i väntan på katastroferna – som också kom – och detta tog sig uttryck i många samtal vänner emellan och i en allmän oppositionsstämning, trots alla yttringar av underdånighet och tillbedjan som ledaren oförtröttligen tvingade dem till. Det stora flertalet bolsjeviker lät sig för resten skjutas i nattens mörker utan att delta i det avskyvärda spelet med politiskt styrda bekännelser. Andra

drog sig inte för att trampa samvetet under fötterna för att in i döden kunna tjäna partiet. De som förklarade sig vara ”trotskister” var det inte på ett eller två undantag när, hade aldrig varit det, var till och med ganska djupt oense med Trotskij och hade polemiserat mot honom i årtal. Om det funnits några ansatser till konspiration på några ställen, så har de totats ihop av GPU självt, som ju tidigare hade använt sig av provokationsmetoder för att likvidera de sista vita (monarkister), likvidera mensjevikerna i Kaukasus, likvidera – som jag tidigare berättat – våra oppositionsorganisationer. Om diplomater, ingenjörer, militärer, journalister, hemliga agenter haft kontakter med utlandet, så har det alltid varit på order uppifrån och under ständig kontroll. Sedan har man fått det till att de begått ett brott. En hemsk logik styrde hekatomben. Maktens avsikt var att skaffa bort alla reservlag nu före kriget och bestraffa syndabockar, som kunde framstå som ansvariga för hungersnöden, för de dåliga kommunikationerna, för nöden som den själv var skuld till. När de första bolsjevikerna mördats, måste man förstås mörda alla de andra, som blivit oförsonliga vittnen. Det var också nödvändigt att efter de första rättegångarna skaffa undan dem som hade iscensatt dem och kände till bakgrunden, för att hela den hopsmidda legenden skulle hålla.

Utrotningsmekanismen var så enkel att man kunde räkna ut i förväg hur den skulle fungera. Jag förutsade månader i förväg Rykovs, Bucharins, Krestinskijs, Smilgas, Rakovskijs, Bubnovs död ... När Antonov-Ovsejenko, revolutionären som 1917 hade lett stormningen av Vinterpalatset, den djupt fallna människa som nyss låtit mörda min vän Andrés Nin och den anarkistiske filosofen Camillo Berneri i Barcelona, blev återkallad från sin post i Spanien för att överta posten som folkkommissarie för rättsväsendet efter Krylenko, som försvunnit i dunklet, skrev jag att han var förlorad – och det var han. När GPU-chefen Jagoda, som hade organiserat Zinovjev-rättegången, blev utnämnd till folkkommissarie för post och telegraf, skrev jag att han var förlorad. Och han var det ... Att förutse var inte till någon nytta. Den förfärliga maskinen gick vidare, de intellektuella och politikerna vände sig ifrån oss, vänsteropinionen var stum och blind. En kommunistisk arbetare skrek åt mig i en mötessal: ”Förrädare! Fascist! Ni kan inte hindra att Sovjetunionen förblir de förtrycktas fosterland!” Jag talade var jag fick tillfälle, i arbetarkommuner, vid fackföreningsmöten, vid Ligan för de mänskliga rättigheterna, i frimurarloger, vid soaréer som gruppen *Esprit* ordnade. Jag fick lätt folk med mig, jag mötte aldrig någon motsägelse, jag mötte ofta okvädingsord och hot. Parisiska polischefer rådde mig att byta bostad, att vidta försiktighetsmått ... (Jag gjorde ingenting åt det, av brist på pengar.)

Överallt kom ärliga människor och frågade, upprörda in i själen: ”Men förklara mysteriet med känslerna för oss”, och när jag gav dem den tredubbla ryska förklaringen: människo-materialiet, partitroheten och terrorn, skakade de på huvudet och hänvisade till ”det egna samvetet som ...” De kunde inte förstå att revolutioner och totalitära regimer skapar ett annat slags samvete, och att vi lever i en tid som rört om ordentligt i det mänskliga samvetet. Ibland blev jag förbittrad och skrek i min tur: ”Kan ni förklara för mig då, hurudant samvete västerländska vetenskapsmän och partiledare har, när de sväljer allt det där, blodet, orimligheten, personkulten, en demokratisk författning som skrevs av folk som sen blev skjutna efteråt!” Romain Rolland hade förr, när det gällde mitt fall, förbundit sig att ingripa, om dödsstraff skulle hota mig. Jag skrev till honom: ”Idag inleds en rättegång i Moskva ... Nog med blod, nog med blod över denna stackars ihjälpinade revolution ... Ni är den ende som har nog moralisk auktoritet i Sovjetunionen för att kunna göra något, och detta förpliktar ...” Romain Rolland teg, och tretton avrättningar följde.

Georges Duhamel sade till mig: ”Jag förstår dessa dramer. En personlig erfarenhet, som jag inte kan berätta om, har fått mig att se klart ... Men jag känner att jag ingenting förmår, ingenting...” Omgiven av sina stora söner, som snart skulle ut i krig, levde han i sitt lugna arbetsrum på Rue de Liège, ensam med sin vision av civilisationens undergång. ”Jag är en

borgare, Serge, denna värld är mig kär, för den har ändå gjort en del för människan, och nu tycker jag allt håller på att rasa ihop ...” Den socialdemokratiske hälsoministern Henry Sellier, som gjort stora insatser för att bygga arbetarbostäder, förklarade för mig att folkfrontens välgång krävde att man tog hänsyn till kommunisterna. På tidskriften *Esprit* träffade jag vänsterkatoliker, som var sanna kristna och intellektuellt hederliga människor som Jacques Lefranc och Emmanuel Mounier. För dem stod det klart att de upplevde hur en epok gick i graven, de kände fasa för lögnen och för det i lögn gjutna blodet, och de sade det högljutt. Vi stod på samma grund när det gällde den enkla principen om ”respekten för människan”. Och vilken princip kunde vara hälsosammare i en tid då civilisationen sprängs sönder som klippor vid ett vulkanutbrott.

Strax före André Gides resa till Ryssland hade jag skrivit ett öppet brev till honom i vilket jag sade:

”Vi gör front mot fascismen. Hur ska vi kunna spärra vägen för den med så många koncentrationsläger bakom oss? ... Låt mig säga er att man bara kan tjäna arbetarklassen och Sovjetunionen i full klarsynthet. Låt mig be er att ha mod till denna klarsynthet i alla deras namn därborta, som måste ha så mycket mod”.

Vi träffades vid flera tillfällen i Bryssel och Paris. Vid några och sextio var han förvånansvärt ung till sätt och tanke. Hans slätrakade ansikte med den stora kala pannan var strängt, liksom format av en oavbruten inre ansträngning. Jag fick från början intrycket att han var en skygg människa, som med självövertvinnelse behärskade sin skygghet. Jag såg honom full av betänklighet sitta och väga varje ord i sina anteckningar om Sovjetunionen, men hans betänklighet gällde publiceringen; anden tvekade inte, den fördömde men hoppades ändå. Hans manuskript som anförtrotts åt tryckaren under tysthetslöfte hade ändå lästs av Ehrenburg: ”De där människorna finner alltid på utvägar ...” Milissoldater vid Madridfronten telegraferade till Gide och besvor honom att inte publicera en bok som kunde vara ”ett dödligt slag” för dem – hur de nu fått vetskap om det. Gide föraktade manövern, men milissoldaterna i Madrid kände han mycket för. När han talar är tonen intill döden bedrövad. ”Jag hoppades kunna göra mycket i Moskva, för många offer ... Jag såg genast att det inte fanns någonting att göra Man ställde till banketter för mig – som om jag kommit dit för att sitta på banketter! ... Två gånger försökte Bucharin närma sig mig, men han blev hindrad ... Jag vill ändå inte att det ska vara en ton av pessimism i min bok ... Vilken flod av ovet jag kommer att få över mig! Och det finns milissoldater i Spanien som kommer att tro att jag verkligen är en förrädare!” Under alla dessa yttranden låg den ängsliga frågan: ”Hur är man bäst till nytta?”

Vad jag väntade på hände ... I mars 1937 – tidpunkten har sin betydelse – träffade jag hos en bekant familj en ung kvinna med ögon som var uppspärrade av fasa. ”Jag är rädd för att tro vad jag just har hört”, sade hon till mig. ”En framstående kommunist kom på besök till min man, direkt från Spanien. Jag hörde honom säga att man förbereder likvideringen av några tusen anarkister och POUM-medlemmar i Barcelona och att det nog ska gå bra...”

Jag varnade genast kamraterna i POUM. POUM var ett litet parti som bestod av orubbliga revolutionärer, det hade en division frivilliga vid fronten och räknade cirka fyrtio tusen medlemmar. Deras ledare Maurín (försvunnen på Francosidans område), Juan Andrade, Andrés Nin, Julián Gorkin, Gironella, Jordi Arquer, Rovira kom alla från kommunistiska oppositionsgrupper och uttalade sig ytterst hovsamt, men klart, om Moskvarättegångarna. De var djupt oense med Trotskij i många frågor, men hyste ändå en broderlig beundran för honom. De publicerade mina artiklar och min broschyr *Seize Fusillés*. De var väl insatta i Kominterns metoder och försvarade arbetardemokratien i alla lägen. Utan att krossa dem kunde kommunistpartiet inte ta över hela kontrollen bakom den spanska republikens kulisser. Julián Gorkin kom till Bryssel, och vi uppsökte tillsammans Socialistiska internationalens ledare,

Fritz Adler och Oscar Pollack. Adler hade just publicerat ett smärtyfyllt men sansat flygblad om "häxprocesserna" i Moskva. Han var missmodet personifierat. Pollack svarade oss: "Vad kan vi göra? Ryssarna är situationens herrar därför att de skickar vapen till Spanien!" I april följde jag dag för dag från Paris förberedelserna för de blodiga majdagarna i Barcelona. Jag spridde mina lönlösa varningar i den vänstersocialistiska pressen, ända bort till Förenta staterna ... Väl beväpnade styrkor, som hade kunnat ta Zaragoza, hölls kvar i Barcelona för dunkla syften – och Katalonien fick inte de utlovade vapnen från Ryssland. Om Franco hade anfallit det redan våren 1937, hade han antagligen besekrat det. Den kommunistiska provokationen trädde i kraft på bestämd tid, den 4 maj. Gatustrider. Hellre än att börja inbördeskrig bakom fronterna ger CNT, den syndikalistiska landsorganisationen, efter. Några dagar går, sedan blir POUM olagligförklarad, dess ledare arresterade, förda till okänd plats, inte av republikens reguljära polis, utan av kommunistpartiets polis. Jag visste att om Andrés Nin föll i ryssarnas händer skulle han inte komma levande ifrån det, han som så väl kände Moskva. Orädd, optimistisk, fysiskt försvagad av sjukdom som han var, gömde han sig inte.

Omedelbart skickade vår parisiska Kommitté en delegation till spanska legationen (Magdeleine Paz, Félicien Challaye, Georges Pioch) och möttes av iskyla. En ambassadssekreterare lovade rättsliga garantier för de fångslade, men han tillade med en liten gest av hopplöshet: "Vad Nin beträffar ..." – "Vad Nin beträffar, va då?" – "Ingenting, ingenting, jag vet ingenting, kan ingenting säga ..." Den store flygaren Édouard Serre, direktör för Air France och hängiven socialist som gjort republiken och ryssarna stora tjänster, uppsökte Sovjetunionens ambassadör i Paris, Suritz, och bad honom rädda Nin, vars död skulle väcka ett för Spaniens sak oerhört skadligt uppseende. "Jag tackar er för att kommit", sade ambassadören. "Skriv genast en kort promemoria, jag ska vidarebefordra den." Serre rapporterade senare för oss.

De delegationer vi skickade till Spanien lyckades med stor möda spåra Nin – fram till en mörk gräns, där spåret försvann. Nin hade kidnappats av uniformsklädda män, spärrats in i en ensligt belägen villa i närheten av Madrid, i Alcalá de Henares intill ett flygfält som var ockuperat av sovjetiskt flyg, och försvann för alltid i komplett mörker. En direktör vid säkerhetspolisen i Madrid, som var socialist, och en rannsakningsdomare inledde en undersökning, som genast stötte på högt uppsatta kommunister. Säpo-chefen Gabriel Morón tvingades avgå, rannsakningsdomaren flydde ur landet strax efteråt. Regeringschefen Largo Caballero avgick också och lämnade makten åt Negrín. Vi fick veta att gamle Largo Caballero hade vägrat att olagligförklara ett arbetarparti, och att kommunisterna pressade på för att få en mer foglig regering. Vår reaktion var ropet: "Spanska republiken är förlorad!" Det var sannernligen inte möjligt att besegra fascismen om man inom det egna lägret införde en regim med koncentrationsläger och mord för att oskadliggöra de säkraste och mest energiska antifascisterna och därigenom förlorade demokratins moraliska prestige.

Den socialdemokratiske ryske ingenjören Marc Rhein, son till mensjevikledaren Abramovitj, hade enleverats från ett hotell i Barcelona och gått före Nin ner i samma mystiska grav. Den österrikiske socialdemokraten Kurt Landau följde dem. Erwin Wolf, en tjeckisk-tysk student av borgerligt ursprung, hade varit Trotskijs sekreterare i Oslo. Han sökte upp mig i Bryssel och sade att han inte kunde sitta och studera marxism i lugn och ro medan en revolution kämpade för livet. Han var på väg till Spanien. "Ni kommer med all säkerhet att bli mördad", svarade jag honom. Men han hade ungdomens kampglada förtröstan. Hög panna, fina drag, en ung teoretikers allvarliga sätt, ett rakt, schematiskt, skarpt tänkande ... Han hade nyligen gift sig med en ung norska, dotter till socialdemokraten Knudsen. Han var lycklig och säker på sig själv. I Barcelona arresterade man honom förstås. Tjeckoslovakiens och Norges konsulat tog sig an honom, och han släpptes. Några dagar senare kidnappades han på gatan och försvann – för alltid.

Alla dessa brott omgavs av täta, kvävande dimridåer som den kommunistiska pressen spred. POUM, de försvunna, de mördade, de arkebuserade (som Mena), de inspärrade revolutionärerna beskylldes oupphörligen för att vara ”trotskister, spioner, agenter för Franco–Hitler–Mussolini, folkets fiender” i renaste Moskvarättegångsstil. Denna organiserade yra, som tidningar, radio, möten, bokindustrin till och med i samlad kör deltog i, stod genom sin psykologiska karaktär på exakt samma nivå som den nazistiska agitationen mot ”marxismen, bolsjevismen, judarnas och frimurarnas plutokrati” och – ibland – ”jesuiterna”! Vi bevittnade uppkomsten av en kollektiv psykos av det slag man kände till på medeltiden, och av en teknik för undertryckande av nutidsmänniskans så mödosamt förvärvade kritiska sinne. Det finns någonstans i *Mein Kampf* tjugo fulländat cyniska rader om att ihärdigt förtal kan vara till stor nytta. De nya totalitära metoderna för styrning av folkopinionen lånar mycket från den kommersiella reklamen, men man förhöjer dess verkan med en tillsats av överspänd våldsamhet, för att dölja den irrationella grunden. Det för förståndet utmanande i det hela chockerar och förbereder uppgivelsen. Folk i allmänhet blir överrumplade av oerhörda och oväntade påståenden och kan inte föreställa sig att man kan ljuga så. Brutaliteten skrämmer dem och uppväger på något sätt lögnen. Man känner sig omtumlad av chocken och är frestad att säga sig att detta ursinne väl ändå måste ha något berättigande som övergår ens förstånd. Att lyckas med en sådan teknik är uppenbarligen bara möjligt i orostider och under förutsättning att de orädda minoriteter som personifierar det kritiska sinnet har försetts med munkavle eller bringats till vanmakt av statskäl eller brist på materiella resurser.

Aldrig någonsin är det fråga om att övertyga. I sista hand är det fråga om att döda. En av avsikterna vid igångsättandet av de vansinniga Moskvarättegångarna var att omöjliggöra all diskussion mellan officiella och oppositionella kommunister. Totalitarismen har ingen farligare fiende än det kritiska sinnet. Den gör allt för att utrota det. Det eviga skrikandet dränker den sansade invändningen, och om den som invänder framhärdar, bärs han snart bort på bår till bårhuset. Jag har ställt upp mot angripare på offentliga möten. Jag erbjöd mig att svara på alla deras frågor. En skur av med full hals utskrikna okvädinsord dränkte min röst. Mina noggrant dokumenterade, med sanningslidelse skrivna böcker har översatts i Polen, i England, i USA, i Argentina, i Chile, i Spanien. Aldrig någonstans har man bestritt en enda rad, aldrig har man försökt motbevisa mig. Ingenting annat än ovet, angivelse och hot. I Paris som i Mexico har det funnits stunder då man på kaféerna pratat om ett förestående mord på mig.

Kanske borde jag, för de läsares skull som inte är insatta i dessa historiska dramer, dröja lite längre vid ett exempel. Andrés Nin hade tillbringat sin ungdom i Ryssland, först som partitrogen kommunist, sedan som aktiv i vänsteroppositionen. Vid återkomsten till Spanien hade han stiftat bekantskap med den reaktionära republikens fångelser, översatt Dostojevskij och Pilnjak, polemiserat mot fascistsympatisörerna, deltagit i bildandet av ett revolutionärt marxistiskt parti. Julirevolutionen 1936 gjorde honom till justitieminister i den katalanska regeringen. I denna egenskap hade han skapat folkdomstolar, gjort slut på den terrorism som oansvariga element bedrev, genomfört en ny äktenskapslagstiftning. Det var en lärd socialist och en intellektuell av hög klass, värderad av alla som kände honom, vän med katalanska regeringschefen Companys. Utan att blinka angriper kommunisterna denne man som ”agent för Franco–Hitler–Mussolini”, de vägrar att underteckna ”pakten mot förtal”, som alla de andra partierna erbjuder dem, de drar sig tillbaka från en konferens, där de andra partierna lugnt och sansat ber dem komma med bevis. I sin egen press hänvisar de ständigt till Moskvarättegångarna, där för övrigt Nins namn aldrig nämdes. Nins välförtjänta popularitet växte trots allt. Det fanns ingen annan utväg än att döda honom.

Vi lyckades få igång en internationell solidaritetsrörelse för de förföljda i Spanien. Det brittiska Independent Labour Party med Fenner Brockway, Maxton, McGovern och MacNair

samt Hollands Revolutionära socialistparti med Sneevliet gav oss sitt frikostiga stöd. I Frankrike var den revolutionära vänstern i socialistpartiet med Marceau Pivert, Collinet, Edouard Serre och Paul Schmierer mycket aktiv. Det var bara i små vänsterpartier och hos enstaka människor som samvetet höll sig vaket. ”Storpolitiken”, som ofta bara var en blind och lågsinnad politik, förlamade de stora organisationerna. Redaktören för *Le Populaire* Rossi – fascismens historiker – utbrast: ”Massornas samvete, kära du, det finns inte längre! En Marcel Cachin får vara hur skum som helst, skaffa pengar åt Mussolini 1915, förtala Lenin 1917, vifta på svansen för Lenin 1920, beklaga sig privat över Moskvans metoder, officiellt gilla allt ihjälskjutande där borta, ena dagen kalla Ikon Blum för socialfascist, andra dagen trycka honom till sitt bröst, den röda förstadsbefolkningen avgudar honom ändå! Vi är ur leken med vår gammaldags idealism!” Det var för att förklara för mig att det skulle vara mycket svårt att införa en notis om rättegången mot POUM i den socialdemokratiska dagstidningen ...

Maxton från ILP, Sneevliet från RSP i Holland ledde våra delegationer till Spanien. Vi instruerade våra ombud. ”Tro ingen på hans ord. Om man visar er en man på en fängelsegård och säger att det där är Nin, så kräv att få tala med honom och ta i honom. Om man säger er att Gorkins fängelse är ett sanatorium, så kräv att få fara dit – samma dag! Om man kommer dragande med stora buntar ’bevis’, så kräv att få ett enda blad undersökt av expertis, på fläcken!” De ansatte republikens ministrar med frågor och protester. De gick och knackade på dörrarna till kommunistpartiets hemliga fängelser. Den orubbligt lugne Maxton med kantigt ansikte, stadig grå blick, pipa i munnen, fick till svar av de spanska ministrarna Irujo och Zugazagoitia – hederliga republikaner som gjorde sitt bästa för att rädda offren: ”Dessa avskyvärda saker sker mot vår vilja. Tror ni att vi själva går säkra? Och glöm inte att ryssarna ger oss vapen.” Tjugo gånger väntade vi på meddelandet om summarisk avrättning av medlemmarna i POUM:s verkställande utskott i något kommunistiskt fängelse. Vår kampanj räddade livet på dem. Rättegången mot dem, som kom till stånd när republiken redan låg i döds kampen, var en verklig moralisk seger.

Den svarta våren 1937! Knappt var upploppen över i Barcelona, de mördade begravda eller i hemlighet brända, förrän det ryska dramat på nytt spred ett slags förlamande häpnad över världen – precis enligt mina enkla beräkningar. Det fortsatta massmordet på en hel revolutionär generation upprörde praktiskt taget ingen. Reaktionärerna var närmast glada åt att se en segerrik revolution vanära sig genom att utrota sina bästa män. En fascistisk tidskrift i Italien skrev att själva bolsjevismen nu höll på att grunda en stat av fascistisk typ ... Bolsjevismens socialistiska motståndare var säkert upprörda, men underströk att det var historiens oundvikliga gång ... Utrotandet av den sovjetiska generalstaben – marskalk Tuchatjevskij och hans olyckskamrater – väckte stort uppseende. ”Tänk bara!” sade en fransk journalist till mig, ”alla generaler i hela världen är upprörda över det! Arkebusera marskalkar! Sånt gör man inte!” Man förstod också att det kunde få allvarliga följder i det krigshotade Europa att man på detta sätt kapade topparna i röda arméns befäl. Händelsernas logik låg i öppen dag: omöjligt att förinta den revolutionära regimens kadrer utan att röra arméns. I armén kände man det på sig och kanske att dess gamla chefer hade velat parera stöten ... Röda arméns chefer avrättas i tysthet den 11 juni.

Knappt hade affären Tuchatjevskij försvunnit från tidningarnas förstasidor förrän jag fick läsa om brottet i Bagnoles-sur-Orne: två män knivdödade i sin bil på en skogsväg i Normandie. Och jag kände genast igen en av dem, en uppskattad kamrat, den italienske antifascisten Carlo Rosselli, redaktör för *Giustizia e Libertà*. Vi hade träffats strax innan. Rosselli var en kraftigt byggd man i sin bästa ålder med runt, blodfullt ansikte, ljusbrunt hår, blå ögon, behagligt sätt, betänksamt tal. Han sade sakta till mig: ”I grund och botten är jag bara en liberal, förstår ni ...”, och vi talade om de internationella återverkningarna av kriget i Spanien – som han kände

i grunden ... Carlo Rosselli hade just kommit tillbaka från skyttegravarna i Huesca. Han tvivlade inte på att detta inbördeskrig var inledningen till ett europeiskt krig. Han var full av hopp och stora planer. Som i fallet Matteotti kom ordern att döda honom antagligen från Mussolini själv. Tillsammans med honom stupade hans bror, historikern Nello Rosselli, som man hade låtit lämna Italien – på semester – för att göra sig av med honom på detta sätt. Mussolini var vid den tiden ”den latinska civilisationens upplysta diktator” för alla ”rättänkande” människor i bägge världarna ... Vi kände oss knivhotade från två sidor.

I Ryssland försvann författare, med en av de största i täten: Boris Pilnjak (Penklubbarna förhöll sig försiktigt tysta ...), Tuchatjevskijs ”domare” försvann (förmodligen avrättade utan spår av rättegång), amiraler och flygvapenstekniker följde generalerna och krigsindustrins skapare i graven. Att oupphörligen tränga in i dessa tragedier blev en enda lång mardröm för mig.

September 1937... Jag hade blivit vän med Hendricus Sneevliet. Tillsammans hade vi året förut talat till ovanligt förstående proletärer på nattliga möten i Amsterdam och Rotterdam, om solidariteten med den spanska republiken. Jag visste att det var hög kvalitet på hans parti, vad människomaterialet beträffar. Han talade om för mig att en i Holland bosatt ledande GPU-agent blivit så bestört över Zinovjev-rättegången att han gått över till oppositionen: Ignace Reiss varnade oss att vi alla var i fara och bad att få träffa oss.

Reiss höll sig nu dold i Schweiz. Vi stämde möte med honom i Reims den 5 september 1937. Vi väntade på honom på stationens servering, sedan på posten. Han kom inte. Oroliga irrade vi kring i staden, beundrade den bombskadade katedralen, drack champagne på små kaféer, utbytte förtroenden om våra av alltför många svåra erfarenheter förbittrade liv. Sneevliets två söner hade begått självmord – den andre i förtvivlan över att man nästan ingenting kunde göra för att hjälpa de antinazistiska flyktingarna i Amsterdam och hindra att de tvingades tillbaka över gränsen. Flera unga från hans parti hade dött i Spanien. Vad tjänade deras offer till? Tidigare, då Sneevliet varit deporterad till Nederländska Indien, hade han bildat ett parti för folket där. Hans ungdomsvänner var inspärrade på livstid i ett fängelse, och de åtgärder han vidtog för dem ledde ingen vart. I hans eget land ökade fascistsympatisörerna märkbart i antal, trots att de hade befolkningens stora massa mot sig. Sneevliet kände kriget komma, i vilket Holland och dess proletariat och dess höga kultur oundvikligen skulle krossas – till en början – för att senare utan tvivel återuppstå, men när, hur? ”Måste vi verkligen igenom detta blodbad och detta fullständiga mörker? Vad ska man göra?” Allt detta åldrade honom lite, gav hans smala ansikte ett bekymrat uttryck – men han tappade aldrig modet. ”Det är underligt”, sade han, ”att Reiss inte har kommit, han är så punktlig ...” När vi satt på tåget tillbaka till Paris läste vi i tidningen att man dagen innan hade hittat liket av en okänd man på vägen till Chamblandes nära Lausanne. Den okände var genomborrad med kulor och hade i sin ficka en järnvägsbiljett till Reims ... Tre dagar senare berättade änkan, Elsa Reiss, med bruten röst om bakhållet: hur en kamrat (Gertrud Schildbach) hade kommit till dem, hur hon gråtit tillsammans med dem av förtvivlan över avrättningarna i Moskva, hur hon bett Reiss om råd eftersom hon samarbetat med honom i femton år. De gick ut tillsammans. Kamraten lämnade förgiftad choklad åt hustrun och barnet. Man hittade en näve grått hår i den mördades krampaktigt slutna hand ... De kommunistympatiserande tidningarna i Schweiz skrev att en Gestapoagent hade blivit likviderad av sina kolleger. Inte en enda parisisk tidning ville ta emot våra beriktiganden.

Jag sökte upp Gaston Bergery på *La Flèche*. Bergery var ledare för en vänsterrörelse, ”frontismen”, som samtidigt bekämpade trusterna och kommunismen. Det var en elegant, stridbar man med öppet och fint ansikte, som tycktes ha lika mycket anlag för demagogi som för att sitta i en regering, som tyckte om att leva gott dessutom, var öppet ärelysten och som – det visste vi alla – lika gärna kunde utvecklas mot den fascistiska högern som mot

revolutionen, men inom folkfronten bevarade en oberoende ställning. ”Vi publicerar det” sade han mig. Tystnaden var bruten. Undersökningen gav full klarhet om brottet. Höga ryska ämbetsmän, som skyddades av den diplomatiska immuniteten, ombads att ta tåget hem inom tre dagar. Undersökningen avslöjade att noggranna förberedelser hade vidtagits för att kidnappa Trotskijs son Leo Sedov. En anställd vid Sovjetunionens handelsrepresentation, Lydia Grozovskaja, åtalades, försattes på fri fot mot en betydande borgenssumma, skuggades steg för steg men försvann ändå. Flera gånger tycktes undersökningen köra fast. Vi informerade inrikesministern Marx Dormoy, en gammal hård och samvetsgrann högersocialist, som lovade oss att affären inte skulle tystas ner och höll ord.

Någon som kände sig hotad till livet bad oss per telefon om ett sammanträffande. Leo Sedov, Sneevliet och jag tog emot denne någon hos en Parisadvokat (Gérard Rosenthal). Det var en liten smal man med i förtid fårat ansikte och nervös blick, Walter Krivitskij, som jag flera gånger hade träffat i Ryssland. Han var en av cheferna för underrättelsetjänsterna i utlandet tillsammans med Reiss och Brunn (Ilk), och han arbetade med att samla vapen till Spanien. Han hade mot sin vilja tagit del i förberedelserna för bakhållet mot hans vän, och man uppfordrade honom nu att ”likvidera” änkan, innan han återvände till Moskva. Vårt samtal blev i början pinsamt. Han sade till Sneevliet: ”Vi har en agent i ert parti, men jag vet inte hans namn”, och den gamle hedersmannen Sneevliet blev ursinnig och skrek ”usling!” åt honom. Han sade mig att vår gemensamme vän Brunn hade blivit skjuten i Ryssland, liksom flertalet hemliga agenter från första revolutionsperioden. Han tillfogade att han trots allt kände sig stå mycket långt ifrån oss och tänkte förbli den revolutionära staten trogen, att den uppgift denna stat fyllde var mycket större än dess brott, och att han för sin del inte trodde på framgång för någon opposition ... Jag hade en kväll ett långt samtal med honom på en ödlig och mörk boulevard som kantades av Santé-fängelsets dystra mur. Krivitskij var rädd för de upplysta gatorna. Var gång han körde handen i överrocksfickan efter en cigarrett följde jag uppmärksamt hans rörelser, och jag stoppade handen i fickan, jag också ...

– Jag riskerar att bli mördad varje ögonblick, sade han mig med ett ynkligt leende, och ändå misstror ni mig, eller hur?

– Ja.

– Och vi skulle samtycka till att dö för samma sak, inte sant?

– Kanske, sade jag, men vi måste ändå definiera denna sak.

I februari 1938 dog plötsligt Trotskijs äldste son Leo Sedov under dunkla omständigheter. Sedov, som var ung, energisk, med något på samma gång milt och beslutsamt i ansiktsdragen, levde ett infernaliskt liv. Från sin far hade han ärvt en brinnande intelligens, en obetingad revolutionär tro, de gamla, nu försvinnande bolsjevikernas utilistiska och intoleranta politiska mentalitet. Mer än en gång hade vi vankat på Montparnasses gator ända till gryningen och tillsammans sökt få reda i Moskvarättegångarnas vanvettiga trassel, tills vi stannade under någon gatlykta och en av oss utbrast: ”Vi är i rena vansinneslabyrinten!” Han levde ständigt i den labyrinten, utarbetad, fattig, orolig för sin far. I november 1936 blev en del av Trotskijs arkiv, som några dagar tidigare i hemlighet deponerats på Institutet för social historia, 7 rue Michelet, bortfört om natten av missdådare, som helt enkelt skar loss en dörr med hjälp av en blåslampa. Jag hjälpte Sedov att göra en lönlös undersökning: ingenting var klarare än detta inbrott. Senare bad han om ursäkt att han inte lämnade mig sin adress när han reste till Medelhavet för att vila upp sig: ”Jag ger den bara till vår förbindelseagent, jag måste gardera mig mot minsta oförsiktighet ...” Och vi fick veta att i Antibes hade två av Reiss mördare bott nära honom. En annan hade en bostad alldeles intill hans. Han var fullständigt omringad, han led av feberattacker varje kväll. På ett privatsjukhus som sköttes av suspekta ryssar, och som man fört honom till under falskt namn, blev han opererad för blindtarmsinflammation och dog

– kanske som följd av oförlåtliga försummelser ... Till Père-Lachaise-kyrkogården bar vi en kista av omålat trä höljd i den sovjetiska röda fanan. Undersökningen kom inte till något bestämt resultat. Det var det tredje av Trotskijs barn som jag såg duka under. Och hans bror hade nyss försvunnit i östra Sibirien.

På kyrkogården kom en ung mager och blek man med långsmalt ansikte – pincené, grå, skarp och reserverad blick, slitna kläder – fram och hälsade på mig ... Jag hade känt denne unge dogmatiker i Bryssel, och vi hade inte kommit så bra överens: Rudolf Klement, sekreterare för Fjärde internationalen. Han utvecklade en fanatisk aktivitet för att ge liv åt en kraftlös organisation och begick därvid en del grova politiska misstag, som jag mången gång hade klandrat. Den 13 juli samma år (1938) fick jag ett expressbrev: ”Rudolf kidnappad i morse ... I hans rum var allt i ordning, måltiden stod på bordet ...” Falsa brev från honom – eller äkta brev, dikterade med revolvern mot tinningen – anlände från spanska gränsen. Sedan fiskade man upp ett lik utan huvud, som liknade honom, ur Seine vid Meulan. Folkfrontstidningarna teg förstås som muren. Vänner till den försvunne kände igen det halshuggna liket på hålens och händernas ganska karakteristiska form. De kommunistiska dagstidningarna *L’Humanité* och *Ce soir* ingrep, en spansk officer, i själva verket en ryss som man inte återfann sedan, försäkrade sig ha sett Klement i Perpignan samma dag han försvann ... När korten var tillräckligt bortblandade lades undersökningen ner.

Strax därefter for Krivitsky till Förenta staterna där han gav ut sin bok: *I was Stalin’s Agent*. I februari 1941 fann man honom död i ett hotellrum i Washington med en kula i huvudet.

Det självgoda och lyxiga Paris från världsutställningen 1937 med dess ström av levnadsglada turister, dess raketsprakande Eiffeltorn försvann in i det förflutna. De stora fredliga strejker-
nas och folkenighetsdemonstrationernas Paris, arbetarnas och borgarnas Paris som högljutt hyllade en stor jurist, en stor, judisk, socialistisk, revolutionär och moderat akademiker, drog sig tillbaka till minnenas rike ... ”Vad man kände sig stark, va!” Förstädernas, vänster-salongernas, de små kommittéernas spända Paris, där ett aldrig vilande praktiskt solidaritets-
arbete med republikaner och röda i Spanien utfördes, detta Paris släckte ett för ett sina ljus i tvivel. Vad beträffar segerns mäktiga, borgerliga och plebejiska Paris med sin versailleska hårdhet, sina veteraner som blivit pacifister, sin uppflyttande kärlek till den ryska revolutionen, så höll det på att försvinna någonstans i bakgrunden av det kollektiva minnet.

Från och med mitten av år 1937 kände vi att den spanska republiken under dr Negrín fått en ”segerns regering” som ledde till döden. Denna känsla grep massorna som en skymning sänker sig, och den skapade en stämning som knappast skilde sig från vanmakt. Marx Dormoy avslöjade ”cagoulardernas” sammansvärjning, och vi visste att frågan om de inblandade generalerna och marskalkarna – Pétain och Franchet d’Esperey – hade kommit upp i ministerkonselj. En universitetslärare sade till mig: ”Man kommer inte att röra vid detta. Det skulle vara ett brott mot Frankrike. Vi vill inte ha någon Tuchatjevskijaffär, vi!” De profascistiska högersammansvurnas bomber exploderade här och där, vid Étoile, i Villejuif, och trasade sönder stackars människor. Arbetsgivarföreningen – arbetsgivarna som betalade dessa bomber – anklagade vänsterextremismen, de utländska flyktingarna, ”pöbelfronten” ... Ett inbördeskrig kom av sig i Frankrike, och kanske är det – trots raddan av begångna misstag – en Léon Blums och en Marx Dormoys förtjänst att ha avvärjt det. Italienska vapen trängde in lite varstans. Den nazistiska propagandan verkade i tidnings-, riksdags- och diplomat-kretsar. I militära kretsar beundrade man Franco. Den brittiska konservatismen lämnade Frankrike i sticket, att ensamt på kontinenten tampas med två totalitära makter och ett av folket förlorat inbördeskrig. Befolkningens stora flertal med radikalt och socialistiskt tänkesätt kände sig på ett vagt sätt besegrad. ”Folkfronten”, sade man, ”börjar bli mer och mer konstig. Cagoularderna är beväpnade men inte vi. Två tredjedelar av armécheferna, hälften av

prefekterna, minst hälften av polischeferna står på deras sida ...” Jag vet inte om dessa uppskattningar är riktiga, men jag tror inte de är så långt från sanningen.

Arbetarklassen och de politiskt radikala delarna av medelklassen som den ofta hör ihop med – det vill säga majoriteten av väljarkåren – utsattes samtidigt för de spanska nederlagens och de ryska massmordens demoraliserande inflytande. Man kunde naturligtvis demoraliseras på olika sätt. En del höll kvar sin blinda tro – denna vacklande och förtvivlade tro som förblindar. Andra hamnade i en antistalinism utan vett och sans. Jag hörde till exempel politiskt aktiva arbetare fråga sig om inte nazismen var bättre, och om man inte förtalade Hitler och ”överdrev” hans antisemitism. Åter andra tog sin tillflykt till en pacifism utan utväg. Vad som helst hellre än krig! En fackföreningsman som talade på en kongress utbrast: ”Hellre slaveri än döden!” Jag svarade en lärarinna som försökte övertyga mig om riktigheten i denna uppgivelsens tes: ”Men slaveri är också döden, medan strid bara är dödsfara.” Jag har varit nära bekant med folk av alla dessa varianter. De var hedervärda, rättsinniga, intelligenta människor. Arton månader tidigare skulle de modigt ha kämpat för det revolutionära Spanien eller för en ny demokrati.

Sammanbrottet i Spanien framkallade i Frankrike en verklig moralisk katastrof, kanske inte skönjbar för en ytlig betraktare, men uppenbar för den initierade betraktaren. Alla socialistiska känslor, dvs alla generösa mänskliga känslor, sloknade nästan helt på några månader. Hundratusentals flyktingar kom över Pyrenéerna och togs emot av nationalgardister, som plundrade dem, behandlade dem brutalt, internerade dem i obeskrivliga koncentrationsläger. Den ganska rika CGT hade ingen tanke på att lämna ifrån sig sina fonder för att komma denna ström av hjältar och offer till hjälp. De av tvedräkt sönderfrätta regeringarna, där regeringschefskapet cirkulerade mellan Léon Blum Daladier–Reynaud, slog över åt höger och införde stegvis en skoningslös lagstiftning mot flyktingarna (som just därför aldrig strängt tillämpades). Massorna vände sig helt enkelt bort från de besegrade och de problem de påminde om genom att finnas till. Det hade i stort sett varit lätt att uppta dem i det normala livet, förlägga dem till avfolkningstrakter, öppna familjerna för barnen och de unga – och till och med få fram en eller två elitdivisioner för det krigshotade Frankrikes försvar. Ingenting av detta föll någon människa in.

Jag såg den psykologiska förträngningsmekanismen verka. De som själva levde i välstånd ville inte ha med nöd att göra. De som själva levde under hot ville inte veta av dessa nederlag efter långa år av kamp. Man hyste agg mot spanjorerna för att de låtit sig besegras. Kamrater, som hade tagit väl emot dem först, drog sig från dem med ett slags vrede. Senare, i flyktingströmmen efter Frankrikes nederlag, hörde jag förträffliga människor tala med förakt om ”de spanska flyktingarna”. Jag kunde illustrera varje rad jag skriver här med fakta. Vad skulle det tjäna till? I korrekturläsarnas fackförening hade vi internationella flyktingar som svalt och for illa, och kollegerna beviljade dem en eller två dagars arbete i veckan efter mycket tjat, fastän flertalet medlemmar hade fullt upp av allt. Jag kämpade i månader för att skaffa ett ynkligt bidrag på trehundra francs åt en gammal sjuttioårig man, som låg och dog i ett koncentrationsläger, och som var en av CNT:s grundare, José Negre. Jag mobiliserade ”Gamla CGT-medlemmar”, jag förmådde Jouhaux att ta till orda, förgäves. Jag kände inte längre igen gamla vänner som jag förr känt som hjälpsamma och generösa, och det blev ett slags brytning mellan oss. Vad kunde vi tala om?

I storpolitiken blev München uttryck för detta sinnestillstånd. Det var ett slags kapitulation inför nazisternas styrka, ett förräderi mot det allierade Tjeckoslovakien, ett förräderi mot Sovjetunionen. Jag visste att reaktionära, men som jag tror hederliga franska politiker, som varit i Berlin, inbjöd politiskt aktiva arbetare till samtal för att säga dem att de fruktade för Frankrike – och att man måste ha fred, fred till varje pris, annars skulle det bli katastrof. Det är ett faktum att folkets stora flertal hälsade den tarvliga Münchentransaktionen med outsäglig

lättnad. När Daladier kom hem efter samtalen med Chamberlain, Hitler och Mussolini med sin vanliga mörka min – han hade på alla fotografier ett tungt och trist ansikte, passande för en regeringschef som förestår en undergångsdomd regim – häpnade han över att bli mottagen med applåder: han väntade sig att bli utvislad.

Jag erkänner att München var en lättnad även för mig. Det låg i öppen dag att detta franska folk, i denna nedgångens stund, inte kunde slåss. Om det inte hade kämpat för att rädda spanska republiken, om det inte ens hade kunnat hindra noninterventionen från att förvandlas till en blodig fars, kunde man då, strax efter denna besvikelse, begära att det skulle gå i krig för det avlägsna Tjeckoslovakien? Det skulle nu behöva år, ett nytt krafttillflöde, för att återvinna sin moraliska hälsa.

I arbetarrörelsen leder nedgången till splittring och förvärras därigenom. När alla värden ifrågasätts skärper sig minoriteterna och blir intoleranta, medan förvirring råder bland majoriteten. Vid kongressen i Royan klövs socialistpartiet. Efter diverse onödiga trakasserier från Paul Faures sida avskilde sig den revolutionära vänstern, där Marcel Pivert var den främsta kraften, och bildade Socialistiska arbetar- och bondepartiet. Den gav därmed upp möjligheten att påverka ett parti med trehundra tusen medlemmar, den isolerade sin anhängarskara på några tusen, den startade en revolutionär rörelse just i det ögonblick då arbetarklassen modfällad drog sig inom sitt skal. Splittringen i Royan försvagade socialistpartiet och lämnade plats för ett kraftlöst alternativparti.

Fackföreningarna gick tillbaka medlemsmässigt. Pacifismen och antistalinismen, som är negativa ideologier, stod där i motsättning till kommunisternas krigiskhet och blinda lydnad. Jag tvingades bryta med en liten vänstertidskrift, som redigerades av en vanligtvis högst förnuftig gammal anarkist, därför att den åberopade diskussionsfriheten som ursäkt för att publicera apologier för nazismen!

Det var också vid den här tiden som min brytning med Trotskij inträffade. Jag hade hållit mig borta från den trotskistiska rörelsen, där jag inte återfann den ryska vänsteroppositionens strävan mot en förnyelse av socialismens idéer, seder och institutioner. I de länder jag kände till, i Belgien, Holland, Frankrike, Spanien, utgjorde de ytterst små partierna i ”Fjärde internationalen”, som sönderslets av oupphörliga splittringar och i Paris av ömkliga gräl, en svag och sekteristisk rörelse, där inget nytt tänkande kunde födas, tyckte jag. Den Gamles prestige och ihärdiga arbete var det som höll liv i grupperna, och denna prestige och detta arbetes kvalité förlorade därpå. Själva idén att grunda en International vid en tidpunkt då alla socialistiska internationella organisationer dukade under, mitt i en våg av reaktion och utan stöd från något håll tycktes mig vanvettig. Jag skrev detta till Leo Davidovitj. Jag var också oenig med honom på några viktiga punkter angående revolutionens historia. Han vägrade att gå med på att den bolsjevikiska Centralkommittén hade stor skuld i den förfärliga Kronstadt-episoden 1921, att repressionen som följde var onödigt hård, att inrättandet av tjekan (som senare blev GPU) med dess hemliga inkvisitionsmetoder var ett svårt misstag av revolutionsledarna, oförenligt med en socialistisk mentalitet.

När det gällde aktuella ryska problem uppskattade jag Trotskij klarsynthet och hans häpnadsväckande intuition. När han skrev *Den förrådada revolutionen* hade jag förmått honom att skriva in frihet för de sovjetiska partierna i oppositionens program. Hos honom tyckte jag att blixarna från en verkligt stor intelligens varvades med schematiska föreställningar från den forna bolsjevismen, vars återuppståndelse i alla länder han fullt och fast trodde på. Jag förstod ståndaktigheten hos denne siste överlevande av en generation av giganter, men själv var jag övertygad om att alla de stora historiska traditionerna bara kan fortleva genom förnyelser, och tänkte att även socialismen måste förnya sig i den värld som nu är, och att det måste ske genom att överge den auktoritära och intoleranta traditionen i den ryska marxismen

från seklets början. Jag påminde mig – som ett argument mot Trotskij själv – en i sin klarsynthet förbluffande mening som han skrev år 1914, tror jag: ”Bolsjevismen kan bli ett bra redskap för makterövring, men sedan kommer den att avslöja sina kontrarevolutionära sidor ...” Det enda problem som det revolutionära Ryssland åren 1917-1923 inte förmådde ställa var frihetsproblemet, den enda förklaring som borde ha utfärdats på nytt men aldrig blev utfärdad är förklaringen om de mänskliga rättigheterna. Ingenting mänskligt stort kan åstadkommas i framtiden utan att man löser, eller av alla krafter försöker lösa, detta problem.

Jag framlade dessa tankar i en artikel som publicerades i Paris (*Puissances et limites du marxisme*) och i New York i (*Partisan Review, Marxism of Our Time*). Den Gamle tog till sina vanliga klichéer och ville inte se något annat i den än ”en yttring av småborgerlig modfällighet ...” Slarvigt informerad av sina lärjungar skrev han en lång polemisk essä mot mig – som riktade sig mot en artikel som jag inte alls hade skrivit, och som inte på något sätt motsvarade min många gånger uttryckta tanke. De trotskistiska publikationerna vägrade att ta in mina beriktiganden. Jag återfann samma sätt att bete sig hos de förföljda som hos förföljarna. Det finns någonting som man kan kalla för smitta genom kamp. Ryska revolutionen fullföljde sålunda omedvetet vissa traditioner hos den despotism den slagit ner. Trotskismen gav prov på en mentalitet som var symmetrisk med stalinismens, som den bekämpade och som den krossades av ... Detta smärtade mig djupt, för jag anser att några människors kraft och uthållighet trots allt kan bryta de förkvävande traditionernas makt, motstå den dödliga smittan. Det är hårt, det är svårt, men det måste vara möjligt Jag avstod från all motpolemik.

Vår oppositionsrörelse i Ryssland hade inte varit trotskistisk, för vi hade ingen avsikt att hänga upp den på en person, då vi ju just var i uppror mot ledarkulten. Den Gamle var för oss bara en av våra största kamrater, en äldre bror vars idéer man fritt diskuterade. Nu tio år efteråt kallades han ”vår ärorike ledare” av små partier som Walter Duges parti i Belgien, som bara hade några hundra medlemmar i vissa delar av Borinagetrakten, och den som i ”Fjärde internationalens” kretsar tillät sig göra invändningar mot hans teser blev utesluten på fläcken och angripen i samma ordalag som byråkratin hade använt mot oss i Sovjetunionen. Naturligtvis hade inte detta någon större betydelse, men att en sådan ond cirkel kunde slutas var ett högst obehagligt psykologiskt indicium: indiciet på en rörelses inre förfall. Det stod klart för mig att vår opposition hade haft två motsatta innebörder. För de flesta hade den varit ett motstånd mot totalitarismen i namn av de demokratiska strävandena från revolutionens början. För några av våra gammalbolsjevistikiska ledare gällde det tvärtom försvaret av ”den rena läran”, som inte uteslöt en viss demokrati fastän den var auktoritär i grunden. Dessa två sammanblandade tendenser hade mellan 1923 och 1928 skänkt Trotskijs starka personlighet en mäktig gloria. Om han efter förvisningen från Sovjetunionen hade gjort sig till ideolog för en förnyad, kritiskt öppen socialism, som mindre fruktade avvikelser än dogmatism, skulle han kanske ha uppnått en ny storhet. Men han var fånge i sin egen renlärighet, så mycket mer som det uppfattades som förräderi om han gav avkall på den. Han ville vara fortsättaren av en rysk rörelse i världen, en rörelse som i själva Ryssland var slut, två gånger dödad, av bödlarnas revolvrar och av förändringar i människornas sinnelag.

... Och kriget kom med stora steg. Jag hade upplevt den tid då den spanska republiken nästan med säkerhet hade kunnat segra på några veckor eller månader. Omedelbart efter militärresningen, vars bas då ännu låg i Marocko, hade de marockanska anhängarna av självstyrelse erbjudit sig att kämpa mot Franco, ifall republiken beviljade dem en generös statut. Förhandlingarna, som fördes av flera av mina vänner, strandade – förmodligen därför att de europeiska kanslierna visade sig fientliga mot en så djärv reform ... I fortsättningen verkade det som om Sovjetunionen var mera intresserat av att förlänga motståndet mot fascismen, i syfte att vinna tid, än av seger för en republik där kommunistpartiet inte skulle ha spelat

huvudrollen. När demoraliseringen gjort sitt trängde Franco in i Barcelona mot slutet av januari 1939 utan att möta motstånd. Omkring den 15 mars trängde nazisterna in i Prag.

Samma månad läste jag i *Pravda* Stalins tal till Artonde partikongressen. Ledaren anklagade England och Frankrike att ha velat "så tvedräkt mellan Sovjetunionen och Tyskland". Ett tal av Vorosjilov bekräftade de uppgifter om Sovjetunionens militära styrka som publicerats av en nazistisk militärtidskrift. Genom Reiss och Krivitskij visste vi att sovjetiska agenter höll kontakt med de styrande i Tyskland. Den 5 maj blev Litvinov, talesman för "den kollektiva säkerheten" och politbyråns "fredspolitik" inom Nationernas förbund, bryskt avskedad. Dessa indicier och några andra förebådade klart en förestående svängning i den ryska politiken i riktning mot samarbete med Tredje riket. Men den av kommunistiska agenter manövrerade franska pressen varken ville eller kunde förstå någonting av detta. Artiklar som jag erbjöd vänstertidningar refuserades, jag fann inget annat språkrör än tidskriften *Esprit*. För mig stod det klart att politbyrån ansåg Frankrike besekrat i förväg och vände sig till den starkaste för att söka förlikning med honom. En föga känd publicist, som författat en rätt hygglig historik över den tyska armén, Benoist-Méchin, bad om ett sammanträffande med mig. Jag sökte upplysningar om honom hos en vänsterförläggare som sade: "Det är en f d kompositör, duktig kompilator, utan politiskt ansikte ..." Vi träffades på ett kafé på Boulevard Saint-Michel. Personen ifråga var ung, trettiofem år, färglös, hade glasögon, uttryckte sig betänksamt, lyssnade uppmärksamt. Efter tio minuter var jag övertygad om att han måste arbeta för Deuxime Bureau och någon annan, kanske tysk, organisation samtidigt. Han sade att han ville skriva en historia om inbördeskriget i Ukraina.

– Kan ni ryska?

– Nej.

– Har ni rest i Ukraina?

– Nej ...

– Har ni studerat ryska revolutionen?

– Inte särskilt ...

Samtalet vek av in på de nuvarande händelserna, och jag såg att min samtalspartner var särskilt intresserad av de ukrainska böndernas hållning i krigstid. Jag avbröt tvärt samtalet genom att säga:

– Ukraina är missnöjt men kommer att försvara sig ursinnigt om det blir angripet ... Och för resten är det ju inte aktuellt med ett krig mellan Sovjetunionen och Tyskland, snarare gäller det Polens delning.

Jag lämnade dubbelagenten herr Benoist-Méchin fullkomligt perplex, för ingen i de berörda departementen hade tänkt på den hypotesen. (Vi träffades aldrig mer. Benoist-Méchin blev 1942 en av topparna i Vichyregimen .)

London och Paris inledde i sista stund mödosamma förhandlingar med Moskva. De gick från bluff till misslyckande och från misslyckande till låtsad enighet. Den 22 augusti 1939 undertecknade plötsligt Molotov och Ribbentrop i Kreml – medan de brittiska och franska militära beskickningarna underhandlade med Vorosjilov i en angränsande byggnad – en nonaggressionspakt för tio år, som uppenbarligen var en aggressionspakt mot Polen. Daladier utfärdade tyvärr utgivningsstopp för kommunistpressen: det skulle ha varit intressant att se den vända på kanonerna över en natt för att angripa "de imperialistiska plutokratierna" i stället för "det fascistiska barbariet". Den illegala kommunistpressen lade sig genast till med detta nya språk. Den branta kurvan blev för mycket för arbetarklassen och den folkliga

vänstern i stort. I antistalinisternas ögon var den ett oerhört förräderi. I kommunisternas ögon var den en skicklig manöver som frigjorde dem från alla förpliktelser mot regimen. I praktiken betydde den att det polska folket och Polens judar prisgavs åt nazismen, att de av totalitarismen hotade demokratierna övergavs, att Sovjetunionen gav klartecken för kriget. Ett dumt förräderi från socialistisk synpunkt. Ett idiotiskt förräderi från rysk synpunkt – för det var uppenbart att det nazistiska Riket, när det segrat i Mellan- och Västeuropa, förr eller senare skulle vända sig mot det isolerade och inför demokratierna komprometterade Ryssland med hela sin kraft. Det var att utsätta Ryssland för invasion, bara för att vinna tid.

Kriget överraskade folken i den svåraste känslö- och tankeförvirring. Jag var sjuk och fruktansvärt ensam. Jag bodde i ett arbetarkvarter vid Pré-Saint-Gervais. De flesta kamraterna, mina grannar, räddade sig ut på landet efter mobiliseringen: de var rädda för bombningar. Jag träffade nästan ingen. Var och en tänker på sig, va! Det är ingen tid för glam. Tidskrifterna upphörde att komma ut av sig själva. Dagen för den allmänna mobiliseringen lät jag köra mig till socialistpartiets lokaler i ett kvarter med krogar och nattklubbar nedanför Place Pigalle. Den ålderdomligt borgerliga återvändsgatan låg öde, lokalerna var tomma. Jag var den eftermiddagens ende besökare. Den bleke och resignerade Séverac skötte det löpande arbetet. Maurice Paz återgav ett gudomligt yttrande av Henri de Man: ”Tyskland vill inte ha något allmänt krig, en överenskommelse är möjlig under mobiliseringen ...” Socialistiska arbetar- och bondepartiet hade förlorat sitt inflytande i Parisområdet och befann sig i en moralisk kris, övergivet av sina mest kända ledare. Daniel Guérin, författaren till *Fascisme et grand Capital*, som började framstå som revolutionär ledare och som jag träffade på ett tryckeri i Montmartre, förberedde febrilt sin flykt till Oslo³). Svetten pärlade i hans panna ... Inte en levande grupp fanns kvar.

På Gare de l’Est gav sig de inkallade iväg utan Marseljäs, i en tystnad som var tung av ångest och förtvivlans mod. Kvinnorna grät inte mycket. Jag ska aldrig glömma den gamle arbetare som jag såg gå uppför en tunnelbanetrappa med tunga steg, medan han talade med sig själv: ”Jävlar! Jävlar! Två krig under ett liv!” En teckning i en pacifistisk tidning visade en man som klistrade upp mobiliseringsaffischer och förklarade för ett fyllo: ”Jojomensan, det är krig” – ”Vadå för krig?” undrade den andre med fånig min.

Detta krig ville ingen ha. De rika klasserna hade ingen lust att slåss mot fascismen, som de föredrog framför folkfronten. De intellektuella tyckte att Frankrike med sin låga nativitet knappt börjat hämta sig efter de fruktansvärda förlusterna 1914-1918, och inte kunde gå med på en ny åderlåtning. Vänsterpacifismen uttryckte samma känsla. Arbetarklassen och folk i allmänhet kände sig på något sätt förrådda, hade varken förtroende för regeringen eller generalstaben, begrep inte att man måste slåss för Polen när man hade övergivit det socialistiska Österrike, det socialistiska Spanien och det allierade Tjeckoslovakien. Över en natt hade arbetarförstädernas mest energiska agitatorer, kommunisterna, blivit pacifister, ”antiimperialister”, för ”Sovjetunionens nya fredspolitik”. Kommunistpartiets ledare Maurice

³ Detta avsnitt gav när det publicerades i tidningen *Combat* anledning till följande beriktigande av chefredaktören (den 7 januari 1950): ”Jag vill gärna meddela våra läsare att Victor Serge här har begått ett misstag som är högst beklagligt, eftersom det rör sig om en död person som anklagar en levande. Jag har kunnat verifiera att om herr Daniel Guérin begav sig till Norge 1939, så var det därför att han hade ett ytterst grannliga uppdrag för en organisation som stod i förbindelse med en internationell socialistisk rörelse. Det är alltså orättvist och oriktigt att tala om flykt” (Claud Bourdet).

Victor Serge skrev sina minnen under krigsåren, då alla möjligheter till information och korrespondens var avbrutna. Då döden hindrade honom att lägga sista handen vid senare delen av minnena, kan man förutsätta att han skulle ha ändrat sin ursprungliga formulering, eftersom han själv skrev ett långt hjärtligt brev till Daniel Guérin den 7 januari 1946: ”Ni kan inte föreställa er hur många gånger vi under de svarta åren har tänkt på er med bekymmer och ångslan. Oändligt lyckliga är vi nu att ni har haft den otroliga turen att överleva! etc.” (Förläggarens anm.).

Thorez deserterade. Kammarens vice talman Duclos reste till Moskva, några riksdagsmän förnekade partiet, andra gick i fängelse. Den allmänna känslan var att man skulle slåss så lite som möjligt, och att man ju var i säkerhet bakom den ointagliga Maginotlinjen.

På *Deux Magots* träffade jag gamle Harmel, som jag tidigare hade sett skriva ledare för *Messidor*, signerade Léon Jouhaux. Vid tryckeriets slutskiva brukade vi bara utbyta en tyst hälsning. Den här gången var han mer pratsam: ”Å, vad rätt ni hade, Serge! Och vad vi var lättledda!” Strax före Moskvapakten träffade jag Sovjetambassadören Suritz, och vi pratade som vanligt. Dagen därpå sprang jag till honom alldeles ursinnig, och gudarna ska veta att det fanns anledning! Den stackars karln sa att han var lika överraskad, lika förfärad som jag ...” (Suritz försvann senare.)

Paris väntade lugnt på bombanfallen: mörkläggning, långa sirentjut om natten och ibland mitt på dagen, smatter från luftvärnet, nerstigning i skyddsrummen, fåniga skyttegravarskyddsrum grävda på alla öppna platser ... Rikt folk for söderut. Konstigt krig!

Väggarna täcktes med affischer: ”Vi kommer att segra därför att vi är starkast ...” En högerförfattare, Thierry Maulnier, avslöjade den fruktan för seger som rådde inom de reaktionära partierna. De visste att nederlaget var möjligt – och där misstog de sig inte! – men tyckte ändå att ”Tysklands nederlag skulle innebära sammanbrott för de auktoritära system som utgör det främsta värdet mot den kommunistiska revolutionen och kanske mot Europas omedelbara bolsjevisering ...” Den rojalistiska *Action française* förblev italienskvänlig.

Att jag inte blev internerad hade jag framgången med min roman *Midnatt i seklet* att tacka för. Jag träffade Georges Duhamel: han hade plötsligt åldrats tio år, såg rödögd ut, talade lågt. Han insåg redan olyckans vidd. Jag träffade Jean Giraudoux, elegant, enkel och bedrövad. Trots att han var en av de ledande i informationsministeriet hade man censurerat hans ”Vädjan till Frankrikes arbetare” En stor författare, som dessutom hörde till regeringen, skulle väl inte tala till ”arbetarna”! Vid samma tid blev en kamrat, som var frivillig i franska armén, och som hade skrivit i ett brev att han var ”lycklig att få kämpa för frihetens och demokratins sak”, skarpt tillrättavisad av sin kapten: ”Vi kämpar för Frankrike och inte för någonting annat!” Jean Malaquais (*Les Javanais*), som var soldat vid Maginotlinjen, berättade för mig om den fullkomliga passiviteten bland männen vid fronten, som inte begrep någonting av någonting och bara pratade om kvinnor och fylla ... Årets mest omtalade bok var J.-P. Sartres analys i romanform av ett fall av nevros, *Äcklet*. En passande titel.

Förlaget Gallimard hade en roman av en ung mångskrivare om spanska inbördeskriget under tryckning och beslöt att inte publicera den. Alltför brännande ämne. Det kunde misshaga italienarna. Förlaget Bernard Grasset höll på att förbereda en ny upplaga av min bok *L'An I de la Révolution russe*, när informationsministeriet bad dem uppskjuta den till bättre tider. Alltså ett ganska brännande ämne det också. Det kom instruktioner att inte tala för mycket om min *Portrait de Staline* som just kommit ut ... Förläggare refuserade antihitlerska verk. Varken frihet eller styrning av kulturen. Själva kriget saknade ideologi.

I några artiklar framställde jag ockupationen av de baltiska länderna och det sovjetiska anfallet mot Finland som inledningen till ett nytt krig inom det (enligt Stalin) ”med blod beseglade” Hitler-Stalin-samarbetet. Männerna i den ryska regeringen hyste inga illusioner utan vidtog försiktighetsmått mot sina för dagen allierade. En av Daladiers medarbetare bad mig att komma till honom på Hôtel Matignon.

– Vad anser ni om Hitler–Stalin-pakten?

– Att det är en tillfällig pakt mellan dödsfiender, som är ohyggligt rädda för varandra. Men att samarbetet kan gå ganska långt mellan dem, i synnerhet om politbyrån tror att Tredje riket kommer att förlora kriget. Propagandan är redan synkroniserad.

Medan den nazistiska industrin fabricerade sina pansardivisioner, lät Göring plantera rosenbuskar på Siegfriedlinjen. I januari 1940 sade en UD-tjänsteman till mig att Tredje riket gjorde stora militära förberedelser i öster – och det var säkert sant men nazisterna gjorde andra, inte mindre betydande förberedelser i väster...

Den 8 eller 9 maj skrev *Le Figaro* att sammandragningen av styrkor vid gränsen till Nederländerna förmodligen bara var en bluff. Den 9 tillbringade jag kvällen hos Léon Werth. Efterkrigstidens (förra krigets) humane och subtile romanförfattare skrev inte längre. Han levde i tvivel, grubblade utan uppehåll över de värden som gått förlorade. Saint-Exupéry i uniform sträckte ut sin långa kropp på soffan. Saint-Exupéry gjorde fortfarande rekognosceringar över fientligt område, och han höll på att tänka ut ett nytt tillvägagångssätt för flygfältens försvar. Han visste inte själv om han hörde till vänstern eller högern, tvekade att beblanda sig med misskrediterade partier. Bunden av sitt namn och sina förbindelser, besviken över den spanska tragedin upplevde han med hela sin själ denna världsundergång. Den kvällen var han febrig och deprimerad och sade inte mycket. Jag frågade honom om det var sant att det allierade flyget skulle vara underlägset fiendens i ännu många långa månader. Han svarade bara med några förtvivilade ord och strök under med en hjälplös gest. Djupt beklämd gick jag min väg i den vackra Parisnatten. Morgonen därpå stod det i tidningen om invasionen i Belgien och Holland.

På sex dagar nådde "die Panzerdivisionen" Sedan. Belgiska flyktingar berättade för mig om massakern på det franska kavalleriet i Ardennerna: kavalleri mot tanks och flyg! Kommunikéerna uppfinner en ny term, "uträtning av fickorna". Kartan visar klart att man siktar mot Frankrikes hjärta, att Paris är hotat. Den 3 juni fylls sommarhimlen vid middagstid med motorbuller. Det låter som en luftarmé, men man ser ingenting i det blåa. Sen hörs dova bombexplosioner och puffandet från luftvärnet. Vi följer denna osynliga strid, min hustru och jag, från ett franskt fönster vars glasrutor skallrar. Vid tanken att oskyldigt blod flyter i strömmar mitt ibland oss i denna stund fylls man av så upproriska känslor att man inte längre tänker på något annat. Men Paris verkar ingalunda fördystrat efteråt, det har kvar den festivitas som solen alltid skänker det.

Två tendenser på regeringsnivå började nästan öppet tävla om övertaget. Klanen för omedelbar fred, som kommer att bli kapitulationens klan, den reaktionära klanen, ropar på Pétain. Den igår okände finansmannen Paul Baudouins namn återkommer i alla samtal. Mitt emot står motståndets parti med Reynaud, Daladier, Mandel, Léon Blum. Socialisterna är delade, då Paul-Faure-riktningen förblir pacifistisk. Jag hör sägas att arresteringslistor finns färdiga på båda håll. Mandel, som blivit inrikesminister, inleder uppreisningen av Paris. Nationalgardister i hjälmar och med laddade karbiner omringar studentkaféerna på Boulevard St. Michel. Utlänningar utan klara papper packas in i skåpbilar och körs iväg till polishuset. Många är antinazistiska flyktingar, för de andra utlänningarna har naturligtvis klara papper. Hur skulle en flykting kunna ha klara papper i ett land där prefekturen är förlamad av byråkratiskt krångel och dessutom vajar för höger- och vänstervindar och andra hemliga vindar. De antinazistiska och antifascistiska flyktingarna får stifta bekantskap med nya fångelser: fångelserna i den republik som var deras sista tillflykt på denna kontinent, och som nu fått skälvan och tappat huvudet. Spanjorer och kämpar från de internationella brigaderna, som besegrade fascismen vid Madrid, behandlas som pestsmittade. Med klara papper och stinna plånböcker promenerar spanska falangister, italienska fascister – fortfarande neutrala – ryska "vita" (och hur många äkta nazister i lätt förklädnad?) fritt omkring i hela Frankrike. "Det inre försvaret" är en otäckt symbolisk fars.

Från belgiska gränsen når mig lönlösa nödrop. Polisen låter strömmen av belgiska flyktingar passera men hejdar antinazistiska flyktingar och spanjorer som kommer från Belgien. Medan Gestapo rycker fram tillsammans med stridsvagnarna svarar man dem: "Ni har inget visum!"

Ni får inte komma in!” Några kommer ändå in när polisen schappar. Spanjorer plockar upp vapen som polisen lämnat kvar och kämpar mot de nazistiska stridsvagnarna ... Sneevliet ber mig att skaffa visum, men det finns ingen att tala med i Paris, i detta rädde-sig-den-som-kan-kaos. (Sneevliet kommer senare att bli skjuten i Amsterdam tillsammans med åtta av sina kamrater, omkring den 15 april 1942.)

Tidningarna ger ännu lugnande uppgifter: Weygandlinjen kommer att hålla! – fast de ”tyska infiltrationerna” närmar sig Somme-floden, när Froges-le-Eaux Champs-Élysées ser alltjämt lika leende ut i junisolen. Jag har beslutat att inte fara förrän med näst sista tåget, för jag hoppas ännu vagt på en förbättring av läget – och så har jag nästan inga pengar. Paris undergång, det är världens undergång. Man ser den komma men kan inte acceptera den. Söndagen den 9:e ser jag ministerierna flytta. Bilar täckta med madrasser och överlastade med koffertar glider mot södra portarna. Affärer stängs. De sista kvällarnas Paris är storslaget. De stora öde boulevarderna går in i natten med otrolig nobless. Ett lugn som av en sovande kraft råder på de slocknade torgen. Människorna är lugna också, mycket starkare i olyckan än de tycktes vara innan. Den tanken uppstår att de inte har förtjänat denna olycka, historien har behandlat dem orättvist och detta folks regering var så olik detta folk! Vad kunde han göra åt saken, mannen på gatan, om den franska metallindustrin så sakteliga dog av brist på investeringar? Det var ju inte han som satt inne med kapitalet.

Morgonen den 10 juni ser både män och kvinnor gråtfärdiga ut i tunnelbanan, och man hör bara ett mummel av förtvivlat ursinne: ”Å, dom jävlarna”. Knutna händer skrynklar häftigt ihop tidningen som meddelar nyheten om Italiens inträde i kriget. Som en dolkstöt i ryggen på en segnande människa. ”Vi förråds på alla håll och kanter!” säger mannen bredvid mig – ”Just det, mon vieux.”

Sista Parisbilderna: sedd uppifrån Porte des Lilas är förstaden täckt av en underlig blåaktig dimma, en suspekt gas eller rök som stiger mot Belleville och Montmartre. Man säger att bensinreservoarerna i Rouen brinner. Kvarteren kring Gare du Nord ligger öde och blacka i skymningen, butikernas järnjalousier är nerdragna, folk står på dörrtrappstegen och lyssnar på kanonernas svaga mullrande i fjärran. Alla butiker känner sig hotade, är det inte världens undergång som förestår? Boulevard Sébastopol i fullständigt mörker, nästan öde, och nedanför tunnelbanestationen Réaumur-Sébastienopol med sin mänskliga magma laddad med djurisk ångest: tågsätten dröjer ... Vi ger upp, tar oss fram till fots så gott det går! Upploppsstämning en kväll kring Gare de Lyon, för det finns inga tåg längre, säger man, i varje fall ingen plats på stationen ... En taxi förd av en enögd chaufför kommer som en räddande ängel och forslar oss genom Fontainebleauskogen, under spärreld, på knappt framkomliga vägar. ”Släck ljusen, för guds skull, det är larm!” Hjälmförsedda män skriker detta i mörkret, vid väggkanten, men vi struntar i det. Vi är fyra passagerare: min hustru, min son, en spansk vän som vi släpat med oss i sista ögonblicken, och så jag själv. Jag har skrapat ihop fyra tusen francs för denna räddningsaktion. (Ungefär hundra dollar ...)

Vi flyr med en känsla av lättnad som stundtals nästan känns som glädje. Allt man äger är några paket. I förrgår blev jag irriterad över att inte hitta en anteckning bland mina papper, och nu har böcker, förnödenheter, dokument, arbeten gått förlorade i ett enda slag, och det rör mig inte i ryggen. (Jag har visserligen vanan inne ...) Ett stycke av det gamla Europa brakar ihop, någonting fullbordas, som länge var väntat. Vi levde i en kvav återvändsgränd. Det tycks mig som om Frankrike – och kanske hela Västerlandet – i årtal har behärskats av känslan att ”så här kan det inte fortsätta”. Tillsammans med Henry Poulaille hade vi bestämt oss för följande titel på en veckotidning, som dog innan den föddes: *De sista dagarna* . . . Vad var det som inte kunde fortsätta? Allt. Gränserna, Danzig, fascismerna, de maktlösa parlamenten, denna ankomna litteratur och press, denna förslappade arbetarrörelse, denna anhopning av orättvisor och orimligheter. Ingen defaitism naturligtvis. Mot nazismen och

även för den franska ”tredje republiken”, ifall den nu hade beslutat sig för att överleva, skulle alla revolutionärer och hela franska folket helhjärtat ha kämpat – om det bara hade varit möjligt. Men man kan bara försvara ett levande samhälle, och i detta hade förruttnelsen framskridit för långt. Ingen trodde längre på någonting där, därför att ingenting egentligen var möjligt längre. Inte revolution med denna arbetarklass, välnärd som den var med färsk camembert, välsmakande viner och gamla idéer som blivit till ord – och fullständigt kringränd för resten av det nazistiska Riket, det fascistiska Italien, Franco-Spanien och det konservativa Storbritannien på sina öar. Inte heller kontrarevolution med denna borgarklass, oförmögen till att våga och att tänka, sjuk av fruktan alltsedan fabriksockupationerna. Nu är det slut, den onda tanden är utdragen, man har gjort språnget in i det okända. Det kommer att bli mörkt och förfärligt, men de som överlever får se världen pånyttfödas. Få människor har detta nya sinne, som nutidsmänniskan mödosamt håller på att förvärva: sinnet för historien. Alla som flyr med oss på Frankrikes vägar, i nederlagets sista tåg, har ändå klart för sig att ”det måste hända ...” Jag återfinner plötsligt min barndoms djupaste och mest stärkande känsla, den känsla som grep mig så starkt att den sedan aldrig lämnat mig helt. Jag växte upp bland landsflyktiga ryska revolutionärer, som visste att revolutionen steg fram mot dem ur framtidens djup, obevekligt. De lärde mig utan omsvep att tro på människan och segerviss vänta på de nödvändiga katastroferna. De väntade ett halvsekel under förföljelser. En spansk vän reser med oss. Sammanlagt förfogar vi över en fin samling sammanstörtade regimer. Vi vaknar i gryningen mitt ute på landet, i lätt duggregn blandat med sol, och vi drar slutsatsen att den här gången är vägarna till den europeiska revolutionen till hälften röjda. Vi känner att vi har en uppenbar överlägsenhet över den segerrika nazismen: vi vet att den är dömd.

Och sammanbrottet fortsätter, skredet för oss med sig. Och farsen, en ohygglig fars som väcker bittert löje, skymmer ibland tragiken. Tragiken, det är de hundra tusen döda, det halvt förstörda Amiens, några broar som försvaras med förtvivlans mod och stora offer, man vet knappt längre varför, flyktinkolonnerna som peppras med bomber, barn som kommer bort i järnvägsstationernas vanvettiga kaos ... Man kommer ur det när man passerar Loirefloden. När vi passerar den – till fots, med säck på ryggen – vid Nevers, är bron befäst med två små fyrkantiga alldeles vita, alldeles nya, riktigt prydliga sandsäckar. Landstormsmän sitter och röker pipa på dem. Har officerarna i det här landet aldrig sett hur man befäster en bro? Det är rena buskteatern. Hela staber smiter iväg med sina intendenten och maskinskrivare. Flygplansparker, kolonner av nya stridsvagnar, motoriserade trupper ... Parisbussar dyker upp i en kurva och chaufförerna på Montrouge-Gare de l’Est-linjen förklarar för oss att de är på väg med sina familjer till Pyrenéerna, för på Bolaget sade man: ”Rädda fordonen, men betala eran bensin själva, va?” – ”Bolaget struntar ju i våra familjer, förstår ni.” Kaféägarna begär överpris av oss för en kopp kaffe, en gammal handelsidkerska vid sin kassa vägrar ge mig en bit snöre ... En munter soldat ropar åt henne: ”Spara ditt jox åt tyskjävlarna, snåla käring!” Allt störtar samman, men småhandeln tänker leva. Tillsammans med flyktigarmén, nordfransmän, parisare, elsassare, folk från Lothringen och Champagne, belgare, holländare och massor av andra, invaderar vi små förtjusande, troende, välmående städer, som sover kring kyrkan och kupongklipparens ståtliga hus. Folk lever där i gamla mörka bostäder, snålar med elströmmen, köper aldrig en bok, men matar tålmodigt yllestrumpan eller bankboken, som de alltid gjort. ”Herrejemine, var ska det sluta?” gnäller fruntimren. ”Begriper herrn nånting av det här?” Soldaterna svarar i korus ”att man är såld, att man har blivit förrådd, för fan, av officerarna, som stack så fort de hann med sina luder, av staben, av ‘cagouarderna’ som ville ha revansch mot folkfronten, det är helt klart ...” Generalstab, militarism, reaktion, storborgerlighet, allt är vanärat i ett enda slag. Jag frågar en soldat, som berättar skrattretande historier om sammanbrottet, hur underofficerare smiter iväg i bil ”för att rädda regementets fana”, jag frågar: ”Föreställ er ett tag att radion skulle ha ropat ut: ‘det finns inte längre någon

generalstab, allt befäl är avsatt! Soldater, försvara Frankrike själva, haka er fast var ni kan'." Han svarar: "Det skulle aldrig ha kunnat hända, nej då!" Och det är klart.

... Vi har inte längre någonting, vi söker en tillflykt. Flera har erbjudits oss eller utlovats. Det hörde till god ton att bjuda varann till sig i Paris: kom gärna till mig i Dordogne eller Gironde, om Paris blir för besvärligt. Så får ni smaka på mitt eget vin! Men från en slottsliknande villa, bebodd av en med jordiska ägodelar välförsedd anarkist, blev min fru närmast bortjagad, om än i hövliga ordalag, en dag då regnet hällde ner över de små söta tornen med skiffertak, över forsen, över de romantiska klipporna. Från en övergiven bondgård i skogen blir vi ombudda att ge oss iväg på momangen av en vän, en socialistisk journalist, som visar sig vara ägaren: ta min bil, men ge er iväg fort för dom närmar sig. Vi kör, och denne före detta socialist förklarar att han numera är för samarbete med Hitler och en stark regering, som bara kan vara en militärregering. De mest konkursmässigas makt med andra ord. Ännu en utlovad tillflykt finns kvar, hos den pacifistiske författaren. En trevlig stuga med blommor kring, men dörren är låst och välbevakad. Författaren har rest till bergen för att meditera. Polisen tar oss och släpper oss igen, vi börjar meditera vi också. Det här är inte strängt personliga missöden, det är snarare regel än undantag. För befolkningen i den välmående landsorten är flyktingarna icke önskvärda personer: de framkallar prishöjningar, hugger för sig av allt ätbart, stjälar cyklar, och tänk, det finns spanjorer bland dem, riktiga banditer! Vi skulle ha kunnat omfamna den – långtifrån rika – bondkvinna, som en dag bjuder oss på kaffe och skydd mot störtregnet, och som tackar nej till våra slantar.

Det visar sig att simpel välmåga och pengar sliter ner moralen. Ledande fackföreningsmän i en arbetarstad vill inte offra sitt finrum åt gästfriheten. Kommunstyrelser som inte är reaktionära vägrar att betala ut flyktingbidrag till spanjorer. Att vara dubbelflykting, det är omåttligt, erkänn det.

Arbetsorganisationerna, socialistpartiet och CGT, smalt bort som snö. Gamla socialister envisas med att sitta kvar i kommunstyrelser där de kan vara till nytta. Folk på yttersta vänsterkanten: folkskollärarinnor, frihetliga affärsidkare, frimurare och socialister, fortsätter att tänka, upprätthåller solidariteten. I en liten stad som är invaderad av den flyende armén – Agen – träffar vi några gamla anarkister som känner mig sen trettio år tillbaka. De betraktade mig som lycksockare, när jag anslöt mig till proletarietets diktatur, men är nu glada att se att de misstog sig. Vi samlas på en avsides plats, vid en flodstrand. Bittra och sysslösa marockanska soldater strövar längs floden, grubblande över Imperiets prestige.

På en väg i Gascogne, mitt i bullret från flyende lastbilar, hörde jag av belgiska ämbetsmän som installerat sig på terrassen till ett litet kafé: "Frankrike ska ändra regim, Hitler kräver det ..." Folk grät när de hörde högtalarna berätta om vapenstilleståndet. Jag följer dag för dag regeringsintrigerna i Bordeaux. Socialister från Agen kommer tillbaka därifrån och har ett och annat att berätta. Hitler vill inte ha något parlament i det förtrampade Frankrike. Regimens fascistisering är vapenstilleståndets oskrivna klausul. Laval och Baudouin försäkrar att England kommer att ge sig inom tre månader. Invasionen av de brittiska öarna är förberedd ...

Man kan leva med gott humör i ett tält i regnet, som min son och Narciso. Man kan sova riktigt gott i ett stinkande och dyrt kyffe bredvid slakthuset, som vi gör. Man kan laga mat i en skola och arbeta på kaféer, eftersom den stora väntans tid börjar ... Jag arbetar. Problemet är att skaffa mat i morgon, nästa vecka. Vi skickar nödrop till Schweiz och andra sidan Atlanten. Det regnar besvikelser och små gemenheter på våra sista frimärken. Jag har plötsligt denna smärtsamma insikt: att vi, de politiska flyktingarna, de jagade revolutionärerna, är tredubbelt besegrade just nu, därför att en del "bland oss" inte längre är "bland oss", utan i stället besegrade ända in i själen, demoraliserade. Och att ett avskyvärt slagsmål börjar bland oss om platserna i den sista räddningsbåten från det sjunkande skeppet. Men från Schweiz och

Amerika kommer häpnadsväckande svar. Dessa brev från skalden J.-P. Samson och från Dwight Macdonald – två människor som jag aldrig sett – är som ett fast handslag i mörkret. Nästan otroliga. Vi ska alltså hålla ut.

Små sydfranska städer dåsar i stillheten, som om ingenting hänt. Jordbävningen har inte nått hit än. Vi kommer tre veckor för sent till Marseille, alla platser är reserverade i räddningsbåtarna. När man gör upp förteckning på dem som söker visum, i Amerika och här, tycks topparna i de gamla, nu landsflyktiga partierna vara fast beslutna att inte ta med folk från yttersta vänstern, vilkas blotta namn är komprometterande i ministeriernas ögon ... Man flyr för resten partivis, grupperna tjänar inte längre till annat än detta. De partilösa, som dristat sig att tänka själva, att vara socialister på sitt eget vis, får klara sig bäst de kan! Eftersom hela mitt parti har arkebuserats eller mördats, är jag ensam och på ett underligt sätt oroande. Man träffas, man skakar hand, och var och en bevarar för sig, för de sina, adressen på den amerikanske höjdarken som grejar med visa och flyktinghjälp. I ansikten som jag minns som energiska förr i världen, i Moskva, Wien, Berlin, Paris, ser jag hysteriska ryckningar. Tänk bara: fjärde emigrationen, sjunde flykten på tjugo år!

Det folkrika och nonchalanta Marseille med sina fullsatta barer, sina hamngränder med vajande paltor, sina gamla borgerliga gator med gallerförsedda fönster, sina döda kajer, sitt lysande hav, är i princip en "röd stad", men det är en lite smutsröd färg, som döljer en del skumma affärer. Vichyregimen har avsatt den socialistiska kommunstyrelsen, och den starke mannen i den nya administrationen är en äkta gangster från Doriots parti, Sabiani. Mannen på gatan begriper mycket väl det hela: "Ingenting att göra så länge den nazistiska ockupationen varar. Efteråt ska vi nog göra upp med bovarna. Då ska dom få på käften ..." Hur många utschasade emigranter gömmer sig på de små hotellen? Det finns en tysk grupp, en österrikisk, en tjeckisk, en holländsk, en belgisk, en italiensk, en spansk, två eller tre olika ryska grupper. Och det finns rumäner, jugoslaver, greker, bulgarer ... Låt oss inte glömma parisarna! Rika judar från alla världens länder säljer, köper, återförsäljer papper, visa, valutor, fantastiska nyheter. Små specialistgäng säljer perfekt förfalskade dollar åt dem på svarta marknaden. Fattiga judar från världens alla länder, med all världens skräck och mod på sina skuldror, går ovisst öden till mötes. I vår flyktinghop finns framstående intellektuella av alla kategorier, som inte längre är någonting, därför att de tillåtit sig att, mestadels lågmält, säga nej till det totalitära förtrycket. Vi räknar så många läkare, ingenjörer, pedagoger, diktare, målare, skriftställare, musiker, ekonomer, politiker att vi kunde blåsa liv i ett stort land. Det finns i vår eländiga hop lika många kapaciteter och begåvningar som det fanns i Paris i dess storhets dagar, och man ser inte annat än jagade, oändligt trötta människor, som verkar vara nära sammanbrottet. Revolutionernas, demokratiernas, de besegrade intelligensernas fattighus. Vi säger oss ibland att om fem på hundra av dessa prisgivna människor lyckas återvinna sin stridbarhet på andra sidan Atlanten, så är det storslaget. Om inte den av Varian Fry ledda amerikanska Hjälpkommittén funnes, skulle en stor del av flyktingarna inte ha haft annan vettig möjlighet än att kasta sig i vattnet från hängbanan – ett säkert sätt.

De som har de flesta ärren står sig bäst. Det är unga revolutionära arbetare eller halvintellektuella som har passerat genom många fängelser och koncentrationsläger. Svåra att rädda därför att de är okända, därför att de gamla konformistiska partierna inte känner för dem, därför att de amerikanska regeringarna är rädda för dem (subversiva ...), därför att de saknar allt och alltid har polisen i hälarna ... I vårt fattighus stryker säkerhetspolisen, sedlighetspolisen, Gestapo, Ovra, den falangistiska polisen omkring. Ingen panik, ändå. Vi är inte så många som har hela vår förtröstan kvar, men de som är slut går på kaféet som om de vore levande.

Fransmännen tänker inte på att emigrera för en tid, varken intellektuella eller fackligt aktiva arbetare. De är fångna i sina vanor och inser inte katastrofens vidd, utan hoppas vagt på en

uthärdlig lösning. Allmän tendens att anpassa sig bland de intellektuella. Arbetare säger i allmänhet bara: ”Vår plats är här”, och de har rätt. Av de kända författarna är André Breton den ende som vill över Oceanen. Av målarna: André Masson. Onekligen har ”den nationella revolutionen” och den personliga prestige som omger ”soldaten från Verdun”, denne gamle man på över åttio år som varje morgon tömmer nederlagets bittra bägare med både kväljningar av avsmak och otäcka gester av välbehag, duperat många i den första förvirringen. Under vintern skingras dessa dimmor: verkligheten skiner igenom. Undertryckandet av socialistpressen, de fåniga omdöpingarna av gator som J. J. Rousseau, Anatole France, Jean Jaurès, Pierre Curie, den officiella antisemitismen och den skoningslösa ransoneringen öppnar ögonen på folk ... På Rue Saint-Ferrkil skockar man sig framför ett stekhus för att se en höna grillas, ett otroligt skådespel! Måsarna i hamnen är så hungriga att de kretsar kring några barmhärtiga fönster. Denna förödmjukande fattigdom i ett land, där folk är vana att leva gott, gör mer för att väcka andarna än alla tänkbara propagandafraaser.

Genom sin brist på socialt innehåll är den allierade propagandan underlägsen den nazistiska demagogin, som utan uppehåll talar om nyordning och ”europeisk revolution”. Men Wavells segrar i Afrika fyller lyckligtvis ut luckorna i radiopropagandan från London. Gaullismen är spontan och ganska allmän. De socialistiska idéerna gror överallt av sig själva utan etikett, under det att det i upplösning stadda socialistpartiet tiger. Socialdemokratiska riksdagsmän har uttalat sig för Vichyregimen, samtidigt som Blum gick i fängelse och Dormoy i husarrest. En av partiets mest betydande intellektuella, Rossi (Angelo Tasca), Mussolinis gamle motståndare, Léon Blums medarbetare, som jag en månad före Paris fall hörde tala med stor entusiasm om en lära grundad på friheten, ansluter sig till marskalkens ”nationella revolution” tillsammans med Charles Spinasse. Och dessa förslavade socialisters organ *L'Effort* upprepar naziagenten Marcel Déats yttranden. Jag känner Rossi väl och Spinasse en smula. Den länge gänglige Spinasse, med sina kraftigt utmejslade drag som hos en bonde från bergen, har alltid idealiserat det så att säga nya i den kapitalistiska ordningen, och har utan tvivel upptäckt ämnet till en statskapitalismens teoretiker hos sig själv. Dessutom har han känt uppgivenhet inför partiets nerslitning och sammanbrott. Hos Rossi ser jag bara en anpassning till omständigheterna genom moralisk nerslitning – kanske i hoppet att kunna rädda sitt rika arkiv över arbetarrörelsen. Tendensen Paul Faure anpassar sig också och underhandlar med marskalken, utan illusioner, tror jag, och utan annat syfte än att undgå förföljelse och framför allt undvika massavsättning av tiotusentals statstjänstemän och lärare med vänstersympatier. Och man uppnår detta resultat. Min vän Lucien Laurat, en av socialistpartiets lärdaste marxister, har försvunnit på ett meningslöst sätt. Inkallad till luftvärnet (vid fyrtio års ålder, handikappad av stark närsynthet) höll han en liten post i andra linjen, bestyckad med en kulspruta som inte dög mycket till. De tre männen hade inte ens en kikare för att iakttä misstänkta flygplan. I nederlagets stora röra fick de order att dra sig tillbaka till fots när fienden kom närmare – en fiende som rusade fram på vägarna så fort stridsvagnarna kunde bära dem. Laurat blev tillfångatagen – som en och en halv miljon andra ...

Jag träffar övertygade gaullister, vänsterkatoliker och unga människor från ”Chantiers de la jeunesse”, som börjar konspirera därför att de börjar tänka igenom de oundvikliga problemen. Vi diskuterar hårt, lojalt. Några trodde sig nästan vara fascister, men deras ögon öppnas mer och mer. Jag lämnar dem med aktning och förtroende, övertygad om att mina ord inte är förspillda på dem. ”Vad kommer ni att göra”, frågade jag några av dem vid ett hemligt möte, ”vad kommer ni att göra på befrielsedagen, om gatorna plötsligt fylls med röda fanor?” En ung man utbrast: ”Jag kommer att skjuta på dem!” Men de andras, allas, ogillande var så starkt att jag några dagar senare återsåg den som yttrat detta helt förändrad. Vänsterkatolikernas moraliska och intellektuella kvalitet är hög. Präster tävlar om att rädda de mest

förföljda flyktingarna. Och en av dem säger till mig: ”De enda människor som vi säkert aldrig kommer att omvända till kristendomen är de gamla katolska borgarna.”

Vår existens är upphängd på tunna trådar, som när som helst kan brista. Flera gånger går ryktet om total ockupation av Frankrike. Och väntade visa kommer inte, kommer inte! Det måste sägas: De flesta av de amerikanska republikerna har i sin emigrationspolitik brutit ifråga om humanitet och sunt förnuft, på grund av de reaktionära stämningar och den byråkratiska anda som råder där. Visum har beviljats droppvis och med så kriminell knuslighet att tusentals ”stora” offer, dvs människor av värde, har lämnats i nazisternas våld. Folk med mycket pengar och utan politisk bakgrund hade i allmänhet mycket lättare att få visum. Många som aktivt kämpat mot fascismen fick inga alls ... Visa till nästan alla amerikanska länder såldes allmänt, till mer eller mindre uppskruvade priser. Och statstjänstemännen i Vichy sålde utresetillstånd. Trevligt att kommersa med livbojar på en skeppsbruten kontinent! Tack vare mina vänner i Förenta staterna fick jag mexikanskt visum av president Lázaro Cárdenas, som tiotusentals spanjorer kan tacka för sin räddning.

Det förfallna slott där jag ibland bodde med goda vänner hade vi döpt till *Espervisa* (Hoppomvisum). André Breton skrev dikter i växthuset, värmd av novembersolens strålar. Jag skrev på en roman, och det var inte av kärlek till ”litteraturen”: man måste vittna om denna tid. Vittnet försvinner, men det händer att vittnesbördet finns kvar – och livet går vidare. Andra som blivit professionella räddare – bland dem två soldater som varit med i Dunkerque – arbetade natt och dag för amerikanska Kommittén, överhopade av arbete och över-svammade av nödrop från koncentrationslägren, själv hotade i varje stund. Men i själva verket var detta skeppsbrott för stort.

Jag blev en gång arresterad hemma hos mig och släppt igen, två gånger tagen i gaturazzior, en gång kallad till koncentrationslägret, en gång internerad några dagar ombord i en båt tillsammans med amerikanska Kommitténs medarbetare. Jag hade turen att vara en känd – och ganska väl försvarad – författare ... Jag bodde på ett hotell – *Hôtel de Rome* – där några mera kända flyktingar åtnjöt ett relativt lugn på grund av speciell övervakning från säkerhetspolisen och närheten till några Gestapoagenter. Vid prefekturen liksom hos polisen var minst hälften av tjänstemännen engelskvänliga, diskret antinazistiska, vilket underlättade saker och ting ... Stämningen: skalderna Walter Hasenclever och Walter Benjamin har begått självmord ... Rudolf Hilferding och Breitscheid rövas bort ifrån oss och utlämnas till nazisterna ... Advokaten Apfel kom till Varian Frys kontor och dog där av en hjärtattack ... Tidningarna: Krivitskijs självmord eller mord i Washington. Mordet på Trotskij i Mexiko. Så skulle då den Gamle försvinna i arbetarrörelsens svartaste stund, han som steg så högt i de brinnande stunderna. (Ryssland står alltså på tröskeln till att inträda i kriget ...)

Mina italienska vänner håller verkligen modet uppe. Det är en ung, äventyrlig marxist, en gammal garibaldian full av latinska uttryck och en gammal redbar och mycket intelligent reformistisk ledare, Modigliani. De hör tydligt byggnaden knaka i fogarna, i deras hörn av världen. De förklarar att den stund är kommen då även de som tjänar på fascismen börjar inse att deras enda räddningsmöjlighet är ett snabbt förräderi. En italiensk senator skrev nyss att regimens kris har börjat och att man i hans kretsar tänker på en konstitutionell monarki: räddning genom att flytta sig ett halvsekel tillbaka i tiden, det är enkelt. Den korpulente Modigliani med sitt imponerande skägg, sitt patriciska utseende, sina livliga och sorgsna blå ögon, sitt avvägda, alltid väl genomtänkta och erfarenhetsmättade tal, föredrar i grunden att – vid sjuttiofem års ålder – fortsätta hoppas att kunna vara tillnyttan ännu. Men han har hustrun Vera vid sin sida, och hon fruktar för hans liv. De personifierar båda med fulländad värdighet gångna tiders hyggliga och generösa socialism. (Vad har det blivit av dem? De var kvar i Frankrike vid tidpunkten för den totala ockupationen ...)

Några människor i fara får äntligen resa! Det slag om visum som deras vänner fått utkämpa skulle förtjäna att beskrivas: det skulle, för en enda räddning, bli en balzacsk roman full av oväntade händelser och mörka intriger. Jag tar sista båten som kommer fram till Martinique. Jag har just fått avslag på min ansökan om transitvisum för Marocko och franska Antillerna, när jag plötsligt, på två timmar, beviljas transitvisum till Martinique på prefekturen ... Här är vi nu, min son och jag, på en lastbåt, som bisarrt nog inretts som ett slags flytande koncentrationsläger, *Capitaine Paul-Lemerle*. Jag reser utan glädje. Jag hade tusen gånger hellre velat stanna om det varit möjligt: men innan befrielsen hinner komma har jag nittionio chanser på hundra att dö i något smutsigt fängelse. Detta Europa med sitt ihjälskjutna Ryssland, sitt förtrampade Tyskland, sina invaderade länder, sitt sammanbrutna Frankrike, vad man hänger fast vid det! Vi reser bara för att få återvända ...

Vi är fyrtio kamrater ombord av trehundra flyktingar, för de andra är till stor del reaktionära eller politiskt likgiltiga människor, som bara tänker på att fly. Rakt ut till havs, sedan vi lämnat Saharas kuster, stjärnorna trillar nästan ner i huvudet på oss. Vi samlas på övre däck mellan skorstenen och livbåtarna. Vi försöker göra ett slags bokslut. Vi har färska nyheter, den sortens nyheter som pressen inte publicerar, från Tyskland, Österrike, Spanien, Italien. Hitler–Stalinsamarbetets slut tycks vara hotande nära. Vi har bevittnat den begynnande tillbakagången för nazisterna och den nazifierade kontrarevolutionen i Frankrike. Vi har sett en ny mentalitet födas kring oss, en ny önskan att kämpa, ett dunkelt men starkt medvetande om att stora förändringar är nödvändiga. På spanskt vatten hälsade oss fiskare med knuten näve från sina små segelbåtar. I Casablancas hamn kom vänner och besökte mig, de sade att man levde i väntan...

Vad har jag för viktigt att säga till dessa fyrtio huvuden som samlats i mörkret mellan himmel och hav, med stjärnorna som bakgrund? Jag ser bara en sak, men den är viktig. Att vi inte är så helt besegrade. Vi är bara besegrade just nu. Vi tillförde de sociala striderna ett mått av medvetenhet och viljestyrka, som vida översteg våra egna krafter ... Vi har alla en massa misstag och fel bakom oss, därför att den skapande tanken alltid söker sig fram under tvekan och vacklan. Sedan detta förbehåll gjorts – som kräver självprövning – kan vi konstatera att vi haft förbluffande rätt. Vi med våra ynkliga små tidningar såg många gånger rätt, medan statsmännen gick ner sig i den löjligen och farliga dumhetens träsk. Vi har sett en skymt av hur mänsklighetens problem kan lösas. Och vi har förstått att segra, man får inte glömma det. Ryssar och spanjorer bland oss vet vad det är att ta världen i egna händer, få järnvägar och fabriker att fungera, göra upp produktionsplaner, behandla gårdagens usla makthavare efter förtjänst. Vi är alls inte förutbestämda att vara koncentrationslägrens villebråd – och nog vet vi hur man ställer tukthusens plågoandar mot väggen! Denna erfarenhet är inte förgäves. Miljoner människor, som inte kunde höra oss, gör om den efter oss. Det finns hela arméer i koncentrationslägren, det finns hela folk i fängelserna, i terrorns grepp. Besegrade, ja, men med starka själar, bidande sin tid.

Det västra halvklotet öppnar oerhörda vyer för oss. Solen gjuter sitt ljus över allting. Framme i fören på båten kan man se små blåaktiga flygfiskar som liknar trollsländor hoppa upp ur havet. Martiniques gröna berg är täckta med lysande rikedomar. Alldeles vid kanten av det regnbågsfärgade havet reser sig kokospalmerna. Och vi finner där ännu ett koncentrationsläger, brännhett, utan dricksvatten, vaktat av stora svarta barn, skött av poliser som är skojare. Några är Vichytjänstemän och nazifierade rakt igenom. Låt oss lära oss något om Antillernas nationalekonomi! Några mycket rika familjer – stortillverkare av rom och av socker – äger denna ö, och de upprätthåller ett mildrat slaveri där. Det kommer att vara en tid än, kanske länge, för man har här att räkna med barnfolkproblemet.

Vi känner oss underligt fria i Ciudad Trujillo i Dominikanska republiken, en liten prydlig, måttligt upplyst huvudstad full av flaggor, av långbenta unga flickor med alla typer av

euroafrikanska ansikten, av vänliga spanska flyktingar, som man undrar vad de lever av. Plötsligt slår en blixtner från denna tropiska himmel: underrättelsen om ett nytt krig, det värsta, det avgörande, det som Naziriket förklarar mot ryska folket ... Negrerna skockar sig upprörda framför löpsedlarna. Känner alltså de sig också, utan att veta det, som medborgare i en osynlig international? Jag känner alltför väl det ryska systemet för att inte vänta mig katastrofer. Så ska då allt det som byggts upp till priset av så många offer och orättvisor rasa samman under de nazistiska kanonerna! Att mordet på den revolutionära generation som utgjorde Sovjetrysslands dugligaste kadrer nu kommer att kosta oss en fruktansvärd invasion, det kan jag inte tvivla på. I veckor kan jag inte tänka på annat än den mardröm som nu drabbar Ryssland. Jag skriver i största hast några artiklar och en bok. Jag anar att man just i dessa dagar skjuter de sista av mina kamrater i Rysslands fångelser – därför att de har varit alltför klarsynta och snart kunde få alltför stort inflytande. (Jag fick senare veta att jag gissat rätt.) Jag arbetar nästan utan dokumentation, i tropisk värme, i oro för vad som kan ha hänt min hustru, som är kvar i Frankrike och fortsätter den svåra kampen för visum ... Jag skrev:

”De bland dessa människor – de förföljda i oppositionen – som överlever, om de idag fick kämpa för det ryska folket, för fabrikena som det ryska folket byggt med sin svett och sitt blod, för Uralpartisanernas och Petrogradproletärernas gamla röda fanor, så skulle de – dessa sedan tio år i kedjor slagna män – kämpa med total hängivenhet. Och jag som sluppit ut ur samma fångelser skulle ha kämpat som de. Ty ryska folkets och dess revolutionära verks räddning är idag avgörande för världens räddning.”

Ryssland, som trots industrialiseringens storslagna resultat förblivit ett jordbruksland, var underlägset det industriella Tyskland, och detta skulle kosta ryska folket namnlösa lidanden under flera år, men ”i och med Ryssland är de lätta segrarna slut, slut även det ensidiga nedslaktandet som i Rotterdam: slaktarna får umgälla, de också. Slut på erövringarna som ger snabb avkastning; man tränger in i nödens land. Slut med hoppet om en snar fred, för nu vet man sannerligen inte när man ska få upphöra att kämpa. Fullt upp med orsaker till materiell och moralisk förslitning ... Nazirikets expansion är stoppad.” Jag förutser partisankriget, det ihärdiga som ständigt flamlar upp på nytt, de oövervinneliga ryska vintrarna. Jag förkunnar i juli 1941 att ”Stalingrad som vital strategisk punkt kommer att anfallas och försvaras med ihärdighet”. Att Japan nog kommer att avhålla sig från att anfälla Vladivostok, så framåt inte ”Sovjetmakten helt faller sönder ... men vi tror att den även i nederlagets stund är närmare en uppräckning än ett verkligt sönderfall ...”

Två års krig har inte dementerat detta verk som utgavs i september 1941 i Mexiko (*Hitler Contra Stalin*) och inte fann någon förläggare i New York. I andra delen föregrep jag framtiden och försökte visa att den av totalitarismen förkvävda ryska demokratin ”återuppståndelse” var mycket sannolik. Ett så stort folk kan inte dö, och kan inte heller överleva sådana prövningar utan att återfödats till frihet, äntligen avskaffa terrorn, ställa sina ledare till ansvar.

Och med några mindre missöden fortsätter jag min resa mot Mexiko. Artiklarna som jag har publicerat i Ciudad Trujillo har väckt uppmärksamhet hos den kommunistiska cellen i denna stad, som säkert är llerad med starkare organisationer i Amerika. Otäcka angivelser regnar över mig – ännu en gång ... Haitiska polismän granskar våra papper med ett slags fasa. Kommer från Europa? Från Vichy-Frankrike? Över Martinique? Flyktingar? Politiska? Utan nationalitet? Och ändå ryssar? Med mexikanskt visum? Fransk författare i alla fall? Med en pseudonym som är mer känd än namnet? En författare och en målare? Alltså gör den ene anteckningar och den andre teckningar? Trots att vi har ett giltigt haitiskt visum, som igår verifierats på konsulatet, trots att vi bara begärde att få vänta på ett plan som skulle gå dagen därpå, trots att vi har ett personligt brev till sonen till republikens president (som tyvärr var bortrest) råkar de haitiska polismännen i raseri och griper oss, och vi får mobilisera all vår

behärskningsförmåga för att inte bli nerklubbade direkt, där på flygplatsen. De lugnar sig så pass att de kan le artigt mot en falangistisk herre, som passerar med ett fint pass, i behörig ordning viserat av Francos konsuler. Bagagevisitering och förhör följer i Dominikanska republiken och på Kuba. Men där ingenting finns förlorar det svartaste förtal sin rätt. Allt klaras upp på några dagar.

Havannas skönhet, dess med elektricitet uppammade sinnliga glädje efter våra stackars mörka städer i Europa ... Möte med okända vänner. Berusande känsla att vara i ett fritt land. Vi kommer till Havanna medan slaget om Leningrad börjar, förföljda av bilderna därifrån ...

Att flyga ger en ny vision av världen med en lyrisk vidd som borde föda en ny konst, ny diktning och nytt måleri. Men vår konkursmässiga civilisation har gjort flygplanet till en maskin att döda med. Till att resa i används det bara av rika, för hänförelse oemottagliga människor. Vi ser dem halvsova i *Douglas*-planets bekväma fåtöljer, medan vi flyger över Karibiska havet, Yucatáns ovädersmörka jordar, sedan Mexikos högplatåer, täckta av tunga moln där ljuset ställvis tränger igenom. Massiv, rosafärgad och fyrkantig avtecknar sig plötsligt Tenayucas solpyramid på de steniga slätterna ...

Det första ansikte jag ser på Mexico Citys flygplats är en spansk väns, ett samlat, energiskt och skarpt ansikte med glasögon: Julián Gorkin. När han var i Spaniens fångelser, kämpade vi arton månader för att rädda hans liv. Nu har andra kamrater, som han i New York och i Mexiko, kämpat fjorton månader för att jag skulle få möjlighet till denna resa, denna flykt. Utan dem hade jag varit räddningslöst förlorad. Jag är privilegierad av ödet, för det är andra gången på sex år som solidaritetens rationella under fullbordas för mig. Så stöder vi varann, utan att låta avstånden avskräcka, många är vi inte men säkra på varandra och fulla av tillförsikt inför framtiden.

På gatan i Mexico City upplever jag den enastående sensationen att inte längre vara rättslös. Inte längre vara en jagad människa som fått tillfälligt uppskov med fångelse och död ... ”Se upp för vissa revolvermän”, varnar man mig. Ja, självfallet. Jag har levt för länge för att bara leva i nuet. Mexico Citys gästvänliga ljus ser jag mot en bakgrund av avlägsna, betryckta och förödda, i mörkläggning försänkta städer, och jag ser världens mest jagade människor, som jag lämnat bakom mig, vanka där. Jag vet att inte alla bör ge sig iväg, att det är deras plikt att stanna, som kan stanna (och den enkla plikten uppfyller de väl, var säker på det), jag vet att en del kommer att dö, statistiken säger det. Men det finns också de som inte kan stanna utan att dö, och som är värdefulla för morgondagens Europa genom sin erfarenhet, sin fasthet, sin idealism, sitt vetande ... Om den gamla europeiska socialismens och de unga mördade demokratiernas kadrer inte räddas, kommer de oundvikliga revolutionerna att ledas av f d nazister, f d fascister, f d totalitära kommunister, äventyrare utan idéer och utan humanism, välmenande men desorienterade människor. En enkel politisk kalkyl vore av nöden här. Varför öppnar då så ogärna de amerikanska länderna sina dörrar åtminstone på glänt för att ta emot några av dessa kämpar?

X

Väntans tider

Jag sätter punkt för dessa minnen på tröskeln till Mexiko. Livet fortsätter: kampen fortsätter. Jag inser att jag har skrivit på ett alltför hastigt och koncentrerat sätt. Jag hade alltför mycket upplevelser att få ner på papperet. Jag beklagar att jag av utrymmesskäl gått förbi många porträtt, många detaljer, för att i stället söka ge det karakteristiska och väsentliga. Jag har arbetat under ganska dåliga villkor, som väl stämde överens med bokens karaktär: plågad av penningbekymmer och dunkelt hot, oviss om när och var boken kunde komma ut – men ändå

övertygad om att den en dag kommer till nytta. Jag kan ha begått minnesfel på mindre viktiga punkter, men har alltid sagt sanningen och sagt den så fullständigt som möjligt.

Läsaren har nog märkt att jag finner ringa intresse i att tala om mig själv. Det här emot för mig att lösgöra personen från de sociala sammanhang, de idéer och verksamheter som den deltar i, som betyder mer än den och skänker den värde. Jag känner mig ingalunda som individualist. Snarare som ”personalist” i den meningen att den mänskliga personen framstår för mig som ett mycket högt värde, men samtidigt som integrerad i samhället och historien. Det är bara i den meningen som en människas erfarenhet och tänkande har så stor betydelse att de bör bevaras för eftervärlden. Men man bör inte se någon självutplåningslust i detta. Man måste, det är jag övertygad om, vara sig själv helt enkelt, fullt och helt, utan självuppgivelse och utan önskan att nedvärdera andra. Ingenting är helt vårt eget egentligen, utom vår goda vilja att delta i det gemensamma livet.

Jag har tillbringat tio år av lite över femtio i olika vanligtvis hårda fångenskaper. De har lärt mig att det finns en kärna av sanning i Nietzsches paradoxala aforism: ”Allt som inte dödar mig, stärker mig ...” Jag har aldrig ägt mycket, aldrig levt i trygghet. Jag har flera gånger förlorat allt jag brydde mig om, materiellt sett: böcker, anteckningar och personliga relikier. I Bryssel, i Paris, i Barcelona, i Berlin, i Leningrad, vid gränsen till Sovjetunionen, i Paris igen, fick jag lämna nästan allt kvar – eller blev fråntagen allt. Detta har gjort mig likgiltig för materiella ting utan att avskräcka mig från något.

Jag har alltid haft en läggning för intellektuellt arbete. Få saker skänker så stor tillfredsställelse som att förstå och uttrycka mig. Det är antagligen mina böcker jag är mest fäst vid, men jag har producerat mycket mindre än jag hade velat och alltför hastigt, under kamp, utan att kunna arbeta med texterna. Mina böcker har haft egendomliga öden. I mitt första fosterland, Ryssland, har de – just därför att jag ville tjäna det utan svek – varit förbjudna allesammans, till och med innan de kom ut. Och den politiska polisen har konfiskerat manuskripten till flera avslutade verk som det tagit många år att skriva: bland andra den roman där jag ansåg mig bäst ha fått fram revolutionens storhet. Å andra sidan hör min *Histoire des débuts de la Révolution*, som publicerades i Paris och Madrid, till de tre–fyra hederliga och någorlunda fullständiga arbetena om en epok som är svåråtkomlig därför att man förstört dokumenten, förfalskat själva minnena och skjutit vittnena ... Mina böcker blev väl mottagna i Frankrike och Spanien. Nu har man förstört dem i Spanien, och jag vet inte vad som blivit av dem i Frankrike. I Förenta staterna ansågs de, på två undantag när, för revolutionära av de konservativa förläggarna och för antitotalitära, dvs för hårda mot Stalinregimen, av vänsterförläggarna. Min sista roman, skriven på all världens vägar, med den enda önskan att levandegöra människor, som hittills nästan ingenting skrivits om (*La Terre commence à trembler ...*) har ännu inte kommit ut just av denna dubbla orsak. Trots att man i allmänhet erkänt mina böckers värde, har de haft ett lika besvärligt liv som jag själv. Jag har konstaterat att en författare inte kan existera i våra moderna sönderfallande samhällen annat än genom att anpassa sig till intressen som självfallet begränsar hans synkrets och stympar hans ärlighet.

Eftersom jag av en slump har överlevt tre generationer tappra – även i sina felsteg tappra – män, som jag varit djupt förbunden med och vilkas minne ännu är mig kärt, har jag kunnat konstatera att även när man hänger sig helt åt en sak som man tror är rättvis, med andra ord vägrar att skilja tanke och daglig verksamhet åt, så är det också i det närmaste omöjligt att leva. De unga franska och belgiska revoltörerna från min ungdom har alla dukat under. Mina syndikalistiska kamrater från Barcelona 1917 har nästan alla ljutit en våldsamt död. Mina kamrater och vänner i ryska revolutionen har sannolikt dött allesammans – utan undantag, om inte under skett ... Alla var de modiga, alla sökte de en högre och rättvisare norm för sitt liv än anpassningen till den borgerliga ordningen. Kanske med undantag av några unga desperados, som krossades innan de hunnit bilda sig ett klart medvetande, deltog de alla i progressiva

rörelser. Jag måste medge att känslan att ha så många döda bakom mig, av vilka många stod över mig i fråga om kraft, förmåga, erfarenhet, ofta har förkrossat mig. Och att denna känsla för mig har varit källan till ett visst mod, som man kanske hellre borde ge ett annat namn.

Som politisk flykting från födseln har jag fått vidkännas de påtagliga fördelar och svåra olägenheter som följer med rotlösheten. Den vidgar ens världsuppfattning och ens människokännedom. Den skingrar den kvävande konformismens och partikularismens dimmor. Den bevarar en från en fosterländsk inbilskhet som i grunden bara är tarvlig självgodhet. Men den är ett ytterst svårt handikapp i kampen för tillvaron. Jag har sett en ny klass av människor uppstå: de statslösa, dvs människor som tyrannierna berövar allt, till och med nationaliteten. Vad beträffar rätten att leva kan läget för de statslösa, som i själva verket känner mer för sitt land och mänsklighetens stora gemensamma fosterland än andra, bara jämföras med läget för medeltidens ”fredlösa” som varken hade husbonde eller herre och därför varken åtnjöt rättigheter eller beskydd. Av omsorg om det bestående i en tid då ingenting längre kan bestå, men också på grund av juridisk slapphet, har flertalet moderna stater gjort sig medskyldiga i förföljelsen av dessa frihetens försvarare. Nu när vi håller på att bli miljoner, kommer detta kanske att ändras. För min egen del sörjer jag inte över att ha varit tvungen att bära denna blytunna på min nacke, för jag har känt mig på samma gång som ryss och fransman, som europé och euroasiat och aldrig som främling – trots lagarna – och överallt, i platsernas och människornas växlande mångfald, har jag känt djup samhörighet med hela jorden och hela mänskligheten. Till och med på den mexikanska jorden, som är så djupt annorlunda i sin vulkaniska torra, har jag återfunnit landskap från Ryssland och Spanien. Och indianen har jag uppfattat som en bror till Centralasiens jordbrukare.

Den ryska intelligentian hade tidigt inpräntat hos mig att själva livets mening ligger i att medvetet delta i historiens förlopp. Ju mer jag tänker efter, desto mer går den djupa sanningen i detta upp för mig. Detta innebär att ta ställning mot allt som förringar människorna, och ta del i alla strider som syftar till att befria dem och utveckla dem. Att man genom sitt deltagande oundvikligen kommer att begå misstag upphäver inte det kategoriska imperativet. Värre är misstaget att bara leva för sig själv enligt gammal ond tradition. Denna övertygelse har orsakat mig och några andra ett ganska ovanligt levnadsöde. Men vi var, vi är i linje med den historiska utvecklingen, det ser man nu, när för en tid framåt miljoner öden kommer att följa de vägar där vi vandrade först. I Europa, i Asien, i Amerika blir hela generationer uppräckta med rötterna, engagerar sig helt i de kollektiva striderna, stiftar bekantskap med våldet och livsfaran, får utstå fångenskap, konstaterar att var-och-en-för-sig-egoismen tillhör en förgångens tid, att livets mening inte är att bli rik, att gårdagens konservatism bara leder till katastrofer, känner behov av en ny medvetenhet med inriktning på att förändra världen.

Jag berömmar mig av att ha sett klart vid några viktiga tillfällen. Det är i sig ingen svår sak, och ändå är den ganska ovanlig. Jag tror inte det är en fråga om hög eller skarp intelligens utan snarare om sunt förnuft, god vilja och en viss förmåga att motstå miljöns påverkan och vår naturliga böjelse att blunda för fakta, en böjelse som kommer av stundens intresse och vår rädsla för problem. ”Vad som är det värsta när man söker sanningen”, har en fransk essäist sagt, ”det är att man finner den ...” Man finner den och är inte längre fri att följa omgivningen på det sluttande planet eller att svälja de vanliga klyschorna. I ryska revolutionen urskilde jag genast allvarliga sjukdomsfrön som intolerans och tendens till förföljelse av oliktänkande. De kom av en absolut känsla att besitta sanningen, som i sin tur hämtade kraft från den stränga ideologin. Det hela ledde till förakt för den annorlunda människan, hennes argument, hennes sätt att vara. Ett av de största problemen, som var och en av oss måste lösa praktiskt, är att åstadkomma balans mellan övertygelsetrohet, ideologisk självkritik och respekt för andras övertygelser. I kampen blir problemet största möjliga praktiska effektivitet kontra respekten för människan hos fienden. Problemet ”kriget utan hat” med ett ord. Ryska revolutionen löste

det inte, trots att den leddes av redbara och kloka män. Despotismen hade varit en alltför dålig skola för folket, och det kände även ledarna av. Jag undervärderar inte, när jag fäller denna dom, de ekonomisk-historiska faktorernas makt. De påverkar i hög grad handlandet men bestämmer inte hela dess beskaffenhet. Den mänskliga faktorn kommer in här.

Mången gång har jag känt mig frestad till en pessimistisk slutsats angående tänkandets (intelligensens) roll i samhället. I bortåt ett kvarts århundrade, det vill säga alltsedan ryska revolutionens stabilisering lite före 1920, har jag oupphörligen konstaterat en allmän tendens till undertryckande av allt klarsynt tänkande. Jag var för ung för att kunna bedöma hur det förhöll sig i det europeiska samhället före första världskriget. Men jag har intrycket att även mycket djärva tankar fick ett bättre mottagande där och följaktligen fann större möjligheter att leva. Jag ifrågasätter, efter att ha tänkt igenom detta grundligt, varken marxismens vetenskapliga anda eller att den lämnat viktiga bidrag till det moderna medvetandet, både ifråga om idéer och känsla. Men jag kan inte låta bli att anse det som en verklig olycka att en marxistisk ortodoxi bemäktigat sig maktapparaten i ett stort land som befinner sig i social omvandling. En lära må ha ett vetenskapligt värde, men i samma ögonblick som den blir regeringslära medger statens intressen inte längre någon oegennyttig granskning. Och själva dess vetenskapliga anspråk gör att den först slår igenom i undervisningen och därefter undandrar sig kritik genom att styra – eller rättare kväva – tänkandet med propaganda. Förhållandet mellan missförståndet och den rätta uppfattningen är ännu alltför dunkelt för att man ska tro sig kunna reglera det med makt. Utan tvivel har människorna långa vägar att vandra genom hypoteser, misstag och fantasins experiment för att ur detta få ut exaktare kunskaper, som delvis är provisoriska, för det finns få slutgiltiga exaktheter. Av detta framgår att tankefriheten för mig är ett av de väsentligaste värdena.

Det är också ett av de mest bekämpade. Jag har överallt, oupphörligen stött på rädsla för tanken, förträngning av tanken, liksom en allmänt utbredd, dov önskan att undfly eller undertrycka detta ferment, som bara skapar oro. Vid tiden för proletariatets diktatur, när de röda affischerna förkunnade att ”arbetarnas välde ska aldrig ta slut”, tillät mannen på gatan inte att man tvivlade på beständigheten av en regim som alldeles uppenbart var en undantags- och kampregim. Våra stora ryska marxister, som var uppfödda på vetenskap, tillät inte att man tvivlade på den dialektiska uppfattningen av naturen – som ändå bara är en hypotes och därför svår att försvara. Kommunistiska internationalens ledare betraktade minsta tvivel på denna organisations triumfartade framtid som en moralisk svaghet eller ett brott. Senare, inom oppositionen som var så sund i sina strävanden, ville inte Trotskij tåla någon synpunkt som avvek från hans. Vad ska man då säga om andra miljöer, där det råder kollektiv hysteri, egoistisk förblindelse, nedärvd tröghet? 1918 var jag nära att bli hackad i bitar av franska arbetare, mina arbetskamrater, för att jag försvarade rysk revolutionen vid tiden för fredsunderhandlingarna i Brest-Litovsk. Jag var nära att bli hackad i bitar av samma arbetare tjugo år senare, därför att jag kritiserade den totalitarism som fötts ur denna revolution. Jag har sett vänsterintellektuella i aktningvärda tidskrifters och tidningars redaktioner vägra att publicera den obestriddiga sanningen – som de för resten inte bestred. Men de led av den, ville helst inte veta av den, den stod i motsättning till deras moraliska och materiella intressen (de hör mestadels ihop). I politiken har jag konstaterat hur förbluffande vanmäktig den riktiga förutsägelsen är: den som uttalar den blir bojkottad, utskälld eller förföljd. Så tycktes det mig att den kritiska intelligensens roll var riskabel och i det närmaste överfylld ... Det är den mest nedslående slutsats jag någonsin känt mig frestad till. Jag aktar mig väl att framföra den. Jag skyller denna känsla på min egen svaghet, och jag fortsätter att betrakta det kritiska och klarsynta tänkandet som en absolut nödvändighet, som ett kategoriskt imperativ, som man inte kan undandra sig utan att både man själv och samhället förlorar på det, och jag betraktar

det också som källa till andlig tillfredsställelse ... Bättre tider ska komma, kanske är de nära. Det gäller att hålla ut och vara fast i tron till dess.

Den som tagit del i och bevittnat vår tids stora händelser är närmast böjd för att avvisa den historiska fatalismen. Om det är uppenbart att huvudlinjerna i det historiska skeendet är resultat av faktorer som ligger utanför vår kontroll, som vi bara ofullständigt och styckevis blir medvetna om, är det inte mindre uppenbart att de historiska händelsernas karaktär (och även deras inriktning i vissa fall) i ganska hög grad beror på människornas förmåga. Bolsjevikpartiets centralkommitté, som sammanträdde i december 1918 för att klarlägga hur man skulle bekämpa kontrarevolutionen inne i Ryssland, fick medvetet välja de vapen den skulle ge den nya regimen. Den kunde inrätta offentliga revolutionsdomstolar (med förhandling bakom slutna dörrar i vissa särfall), tillåta försvar där, anbefalla stränghet. Den föredrog att skapa tjekan, dvs en inkquisition med hemlig rättegångsordning, utan försvar och utan insyn från allmänheten. Därvid följde den förmodligen minsta motståndets lag. Den följde också psykologiska impulser, som man förstår om man känner Rysslands historia, men som ingenting har med den socialistiska medvetenheten att göra. Kunde man 1926-1927 förutse de svårigheter som kom av den ryska industrins svaghet och omläggningen av jordbruksproduktionen? Vi förutsåg dem. Och det var möjligt att motverka dem i tid, åtminstone till en del. Men de styrande föredrog ännu en gång att följa minsta motståndets lag, som också är minsta förutseendets lag men inget förhoppning att man kan skjuta upp de stora kriserna, liksom klenmodiga patienter skjuter upp en operation. Svårigheterna som man vägrade klargöra för sig själv förvärrades, framkallade ett slags panik, dvs en fördunkling av förståndet, och tvingade till ohyggligt omänskliga och kostsamma våldslösningar: den totala kollektiviseringen och den totalitära industrialiseringen. Jag drog följande slutsatser i *Destin d'une Révolution* (1937): "Byråkratin själv hade, tycks det mig, lätt kunnat spela en mindre ödesdiger roll om det hade funnits mer kultur och socialistisk anda inom den. Dess förkärlek för administrativa och militära metoder, i förening med en tendens att råka i panik i kritiska ögonblick, minskade dess reella möjligheter. I despotiska regimer beror alltför många saker av tyrannen ..." Och: "allt det som gjorts i Sovjetunionen hade kunnat göras mycket bättre av en sovjetisk demokrati ..."

Tyrannens karaktär påverkar sedan de politiska striderna i riktning mot katastrof. Det var politbyrå som beslutade om hyckleri- och blodsrettegångarna, som dikterade domarna och befallde att de skulle verkställas. Det vill säga att ett tiotal personer på sin höjd, som i lugn och ro diskuterar frågan huruvida man bör ha ihjäl eller inte ha ihjäl tusentals motspänstiga medborgare, som har makt att beröva sina motståndare alla politiska rättigheter och att spärra in dem, uttalar sig för användande av de grymmaste och mest förnedrande metoder. Vid ett annat tillfälle av oerhörd betydelse hade samma politbyrå att välja mellan samarbete med Hitler och samarbete med de demokratiska makterna – båda alternativen innebar stora risker för krig och invasion – och valde det alternativ som avvärjde den närmaste faran men samtidigt ökade den fara som hotade på några månaders eller års avstånd – som det ju senare visat sig. I allt detta spelar människors intelligens och karaktär en avgörande roll, och man måste konstatera att såväl deras tankeförmåga som deras moral – definierad som medkänsla och trohet mot principer som står över egoistiska intressen – har råkat på villovägar.

Jag hämtar dessa exempel uteslutande från händelser och människor som jag känner väl till. Man kan utan tvivel säga samma sak om vår tids ohyggligaste och mest tragiska förbrytelse: nazisternas utrotning av judarna i det ockuperade Europa. Ingen kan idag mäta dess politiska, sociala och psykologiska följder. Det är själva det under årtusenden av civilisation utbildade humanitetsbegreppet som står på spel. Människans själ är märkt för framtiden av detta. För detta behövdes bara ett dekret, framdiskuterat av några personer. Det totalitära maskineriet

fungerar sedan som en fabrik, som en ingenjör släppt på strömmen till genom att vrida på en ratt.

Slutsatsen måste bli att ingenting av detta är ödesbestämt, att människans makt är enorm, att det finns ett personligt ansvar. Det är inte en pessimistisk slutsats. Men det är ett fördömande av de system som koncentrerar en vanvettskapande makt på några få händer, åstadkommer ett bakvänt urval, avskaffar all kontroll underifrån, förlamar den allmänna opinionen.

Människor av min europeiska generation undgår inte känslan att ha levat på gränslinjen mellan två världar. Själva sekelbytet var på något sätt svindlande. Jag minns min barnsliga förtjusning över ”vagnarna utan hästar” som passerade på gatan. Bilen höll på att födas. Jag var tidningsförsäljare under den första flyguppvisning som anordnades i Frankrike. Det bör ha varit 1909. Blériots bragd att flyga över Engelska kanalen väckte hänförelse. Jag har upplevt fotogenlampornas tid, sedan gasbelysningens: elektriciteten hade då bara trängt in i de rikas boningar. Jag har stått på gatan för att få se lykttändaren komma, denne magiske person ... Veckotidningarna den här tiden var fulla med bilder på kungar och kejsare: tsaren av Ryssland, kejsaren av Tyskland, kejsaren av Österrike-Ungern, kejsarinnan av Kina, sultanen av Höga porten. På de första biodukarna rusade regementen förbi med ryckiga steg, och dessa rörliga bilder var häpnadsväckande. Man talade också om röntgenstrålar, som gjorde det möjligt att se tvärs igenom människokroppen!

Energetikens upptäckter oroadde mig i femtonårsåldern. En populärvetenskaplig författare som skrev om atomens sönderdelning påstod: ”Ingenting skapas, allt förloras ...” Jag frågade ängsligt min far som var spenceriansk positivist. Han svarade leende: ”Hur skulle det kunna vara sant i oändligheten? Allt skulle ha försvunnit för miljarder år sen ...” Jag kände mig lugnad. Machs bok om energin blev min favoritlektyr. Uppfattningen av materien som något solitt var kullkastad. Kriget gjorde slut på föreställningen om världens stabilitet. Imperier rasade ihop som korthus, kejsare var plötsligt bara stackars satar på flykt, som till och med kunde skjutas. Sedeln, denna talisman, blev en vanlig papperslapp – och vi var alla miljonärer, men miljonen var inte lika mycket värd som en tändsticksask en gång. Relativiteten lärde oss en ny – förbryllande – uppfattning av tid och rymd.

Jag har sett Europa ändra ansikte flera gånger. Jag har känt det översvallande, optimistiska, liberala och otäckt penningdominerade Europa från före första världskriget. Vi var unga idealistiska arbetare i tjugooårsåldern, och vi var ibland våldsamt upproriska och desperata på grund av Muren: man såg ingenting bortom denna eviga, orättvisa och självbelättna borgerliga värld.

Kanonerna dundrade och det var Europa i krig, de stridande hysterikernas Europa, som blödde ur alla sina ådror men ändå gjort det rätt bekvämt för sig mitt i allt slaktandet. Bakom fronterna gjordes det goda affärer, denna värld var solid trots allt! Paris dystert på kvällen men nästan muntert på dagen, Barcelona fullt av fåglar, dansöser och anarkister, tågen fulla av härdade soldater som inte längre stod ut ... Man gled mot strömvirvlarna utan att veta det.

Revolutionernas Europa föddes plötsligt i Petrograd. Våra röda soldater jagade generalernas horder framför sig i alla delar av Ryssland och Sibirien. Uppror och summariska avrättningar följde på varann i Mellaneuropa. I de segrande länderna rådde en lugn, enfaldig tillförsikt hos människor som återupptog sin lukrativa affärsverksamhet. ”Allt ordnar sig ska ni se!” Företagen, kanslierna, regeringarna, tidningarna, Nationernas förbund, allt detta gav utmärkt jordisk näring åt många arbetande människor och mindre utmärkt andlig näring, men den saken ansågs det ofint att tala om. Efterkrigsvärldens ”goda tider”, segrarnas fred ... Vi såg rämnor öppna sig i marken. Om vi talade om detta, påstods det att vi såg i syne.

Ett totalitärt Europa växte under tiden upp bakom ryggen på oss. I det avseendet var vi blinda. Vi var revolutionärer och ville skapa ett nytt samhälle, ”den bredaste arbetardemokrati”, med våra händer hade vi, utan att inse det, byggt upp det mest förfärande statsmaskineri som man kan föreställa sig, och när vi med avsmak och förskräckelse upptäckte det, vände sig detta av våra bröder och kamrater styrda maskineri mot oss och krossade oss. Den till skoningslös despoti omstöpta ryska revolutionen lockade inte längre Tysklands utblottade och utmattade folk. Nazismen, som i mycket tog efter den avskydda marxismen, installerade sig. Europa täcktes med koncentrationsläger, brände eller gjorde makulatur av böcker, behandlade tanken med ångvält, spridde vanvettiga lögnar i alla högtalare ...

Så väcktes på nytt oklara förhoppningar. Folkfronternas och Moskvarättegångarnas Europa föreföll vara på bättringsvägen i samma stund som domen över det föll. Det blev allt svårare att skilja mellan revolution och reaktion, mellan fascistsympatiserande demokrati och uttalad fascism, mellan maskerat inbördeskrig och demokratisk regim, mellan öppet inbördeskrig och krig mellan stater, mellan intervention och nonintervention, mellan de fientliga, men tillfälligt allierade totalitarismerna, mellan det brottsligaste bedrägeri och den enkla sanningen. Förvirringen kom av vanmakten hos människor som är på glid mot en katastrof, och förvirringen ökade i sin tur vanmakten.

De stora sammanbrottens tid följde ... Det var som om inget mänskligt värde skulle äga bestånd – utom det värde som låg i de enorma krigsapparaterna med vilkas hjälp slaveriet skulle upprättas.

Sedan jag flydde från Europa har andra förändringar inträffat. De totalitära makternas prestige och effektivitet har gått tillbaka. Man har kunnat ana det kommande nederlaget i själva deras segrar. Horisonten börjar ljusna, balansräkningarna är uppställda. För ett trettiotal år sedan, i och med de upptäckter som på ett fantastiskt sätt ökade människans tekniska makt – utan att i samma grad öka hennes medvetenhet – kom vi in i en serie omvandlingar av världen. Vi kom in där fångna i samhällssystem, som var så utslitna att de knappt höll ihop. Själva var vi ju formade i en förgången värld, och även de klarsyntaste och bästa av oss hade svårt att se klart när stormarna rasade som värst. Ingen lära har motstått chocken. Ingenting förvånande i det: en lära duger inte mer till än de människor som omfattar den. De stora linjerna i det historiska skeendet framträder dock ur kaoset. Det är inte längre revolutionärerna som gör den väldiga världsrevolutionen, det är despotierna som har släppt den lös, det är själva den moderna världens teknik som brutalt bryter med det förflutna och tvingar hela kontinenters folk att börja om livet på nya grundvalar. Att dessa grundvalar bör vara social rättvisa, rationell organisation, respekt för individen, frihet, det är för mig en självklarhet som mer och mer börjar slå igenom trots den omänsklighet som råder i vår tid. Framtiden tycks mig vara full av större möjligheter än dem vi skymtade förr i världen. Må min kämpande generations lidelse och erfarenhet – och våra misstag också – kasta en smula ljus över vägarna dit.

Mexiko, 1942 – februari 1943.